

چاپی سیئەم

روۆلی زانایانی موسوڵمان له پێشكهوتنه زانستیه كанда

مندی اقرا الثقافي

نووسینی:

د. كاوه فهرهه سه‌عدون

www.iqra.ahlamontada.com

رۆلى زانايانى موسولمان
له پيشكهوتنه زانستيه كاندا

کتابخانه‌ی زانیار ZNYAR BOOKSTORE

ناوی کتیب : رۆلی زانیایانی موسولمان له پێشکەوتنە زانستییەکاندا
 نووسینی : د. کاوه فرەج سەعدون
 بەرگ : نەبیراھیم سەلح
 تیراژ : ۱۰۰۰ دانە
 نۆیەتی چاپ : یەکەم
 شوێنی چاپ : نیران

© مافی لەبەرگرتنەوەی پارێزراوە

Zanyar Bookshop
 for printing and publishing
 Sulaimany - Piramerd St.

کتێبخانەی زانیار
 بۆ چاپ و بلاککردنەوە
 سلێمانی - شەقامی پیرمەرد

07501121801 07702222460 07702233946

f Zanyar Bookshop   @ Zanyar_bookshop   Y Zanyarbook@yahoo.com

رۆلى زانايانى موسولمان له پيشكهوتنه زانستيه كاندا

نووسينى :

د. كاوه فەرەج سەعدون

چاپى سىيەم

۱۴۴۰ى كۆچى - ۲۰۱۹ى زايىنى

پوخته كراوه و بۆي زياد كراوه

روۆلى زانايانى موسولمان له پيشكهوتنه زانستيه كاندا

نووسيني: د. كاوه فهره ج سه عدون

ژماره ي سپاردن: (۸۳۵) ي سالى (۲۰۰۷) ي پيډراوه

تكره ي چاپ: ستيه م

سالى چاپ: ۱۴۴۰ك - ۲۰۱۹ز

چاپ ويلوكرينه وه ي: كتيبخانه ي زانيار

ماfi له چاپدانه وه ي پاريزراوه بو نووسهر

پیشکش بیت به :

- زانا کۆلنه دهره کانی میژوو پرشنگذاره که مان، نهوانه ی ساتیکی ته مه نیان به فیرو نه دا ته نها له ری زانست و زانیارییدا نه بیت.

- به و که سه به وویژدان و وه فادارانesh که رۆلی بیوینه ی نهوانیان فه رامۆش نه کردوو وه همیشه له یادیانه .

- بهوانه ی شانازی به میژوو و باوباپیرانی خۆیانه وه ده که ن وگویناده نه تانه وته شهری بیوه فایان.

- به هه موو که سیک که به دوا ی راستیدا ده که پیت.

پیشہ کی چابی سییہم

یہ کہم چابی نہم کتیبہ لہ لایہن پرژدہی تیشک وہ بلاوکرایہ وہ، چابی دوہ میش لہ لایہن کتیبخانہی ساراوہ لہ سلیمانی بلاوکرایہ وہ، نیستاش لہ بہر بھونی داواکاری لہ سر نہم بہرہمہ چابی سییہمی دہ کہ ویتہ بہر دہ ست خوینہ ران.

لہم چاہدا پیداجوہ نہم کردوہ بق بابہ تہ کان لہ رووی زانستیہ وہ و پاکنوسیشم کردوتہ وہ لہ رووی زمانہ وانی و ہلہ کانی چاہ وہ، ہندیک زیاد کردنیشم کردوہ لہ و شوینانہی پیویست بھوبیت، لہ رووی شیوازی چاکر دنیشہ وہ بہ دیزاینیکی نوپوہ دہ کہ ویتہ بہر دہ ستی خوینہ ران.

لہ راستیدا بابہ تی رۆلی زانا موسولمانہ کان لہ میژوودا بہ گشتی و لہ بابہ تی پیشک و تنی زانستیشدا بہ تایبہ تی یہ کیکہ لہ و بابہ تانہی گرنگی خوی پینہ دراوہ، وہ تایبہ تیش بہ زمانی کوردی بہرہمی زقر کہم ہہیہ لہم ہوارہ دا، دہر خستنی نہ و رۆلہ گہرہیہی زانا موسولمانہ کان بینیان لہ پیشخستنی زانست لہ ہموو ہوارہ کاندہ خوی لہ خویدا نہ و گومانہ ش دہ پرہ وینیتہ وہ کہ ہندیک لہ نہ زان و نہ فامہ کان دہیانہ ویت بیورژٹن کہ نیسلام ہانی زانست و پیشک و تن نادات و مرقہ بہرہ و دواوہ دہ باتہ وہ.

کاتیک دہ پروانینہ سہدہ زپرینہ کانی میژووی شارستانیہ تی نیسلامی، بہ تایبہ تی لہ سہدہی ہشتہم تا سہدہی پانزہیہمی زاینی و دواتریش، دہ بینین موسولمانان پیشہنگی زانست و پیشک و تن بھون لہ جیہاندا، و نہ و ہولانہی نہ مان بوو کہ بووہ مایہی برہودان بہ پرہوپرہوی زانست و پیشک و تن لہ ہموو جیہاندا، دانراو وداہینراوہ کانی زانایانی موسولمان

مايەى سوود گەياندن بوو لە ھەموو جىھاندا و يەكئەك بوو لە پائەنرە
گەرەكان بۆ پيشكەوتنى زانستى لای ميللەتانی سەر زەوى بەگشتى.
بەتايبەتتيريش پيشكەوتنى زانستى ئەمەى لە جىھاندا زانا
موسولمانەكان بناغە بۆ دانەرى بوون، وگەرەترين كاريگەرييان ھەبوو
لەسەر رۆژئاوايىەكان بۆ بەرەوپيش چوون و گرتنى ريبازى زانستى،
ئەويش بە دانپيدانانى خۆيان لە نووسينەكانياندا.
پاشا خويندەنەوى ئەم كتيبە چەندىن زانيارى گرنكى تەرت لەم بارەوہ
بۆ رووندەبيتەوہ.

پیشہ کی چابی یہ کہہ

سوپاس و ستایش بۆ پرموردگاری جیهان، درود و سهلام بۆ
سهر گبانی ینشه‌وای مرقابه‌تی محمد (ﷺ) .....

به هؤی جۆری کاره که مه وه (وه ک پزیشکیت) و تیکه لاییم له گه ل نه و
که سانه ی که له بواړی زانستیدا کار ده که ن، ژور جار دوو چاری نه و
گفتو وگزیه ده به مه وه که گوايه موسولمانان هیه جۆره رۆلێکیان نه بووه له
پیشکه وتنی زانستیدا و زانایه کی نه وتزیان تیدا هه لته که وتووه که
جیده ستی دیار بیت و رۆلێکی بهر چاری هه بو بیت له به ره وپیش بردنی
زانست و مه عریفه دا، ژور که سیش نه م ووته یه ده کاته به هانه یه ک بۆ
ره خنه گرتن له ئاینی ئیسلام خۆی که گوايه مرۆف هان نادات بۆ زانست
و دۆزینه وه و گه پان به دوا ی نه یینه کانی گه ردووندا، و باری دوا که وتووی
نه مپۆی جیهانی ئیسلامی له زانستدا ده که نه به لگه له سه ره نه م ووته یه یان.
بێگومان نه م بۆ چوونانه نه زانییه کی گه وره له خۆ ده گریت سه بهاره ت
به مپۆوی گه شه کردنی زانست و مپۆوی دۆزینه وه زانستییه کان،
چونکه نه وه ی ته نها زانیارییه کی که میشی ده بهاره ی نه و مپۆوه هه بیت
به هیه جۆرێک نه و راستیه پشتگوێ ناخات که موسولمانان مپۆویه کی
دره وشاوه یان هه بووه له بواړی زانسته کان و پیشکه وتنیاندا، وپۆ ماوه ی
چه ند سه ده یه ک ته نها زانا موسولمانه کان رابه رانی دۆزینه وه وپیشکه وتنه
زانستییه کان بوون له هه موو بهاره زانستییه کاند، و تا نه مپۆش
جیده ستیان به ئاشکرا دیاره وزانایانی به وویژدانی نه مپۆش دانیان به م
راستییه دا ناوه .

له لايه كې تره وه نه وانه شي كه كه ميگ له م بواره يان بيستوه، به
 تاييه تي له رتي پر وگرامه كاني خوښندنه وه، له بهر نه وه ي نه م پر وگرامانه
 له لايه ن كه ساني نه ته وه په رستي عه ره به وه دانراون (به تاييه تي له
 سه رده مي رژيمي به عسدا)، نه م ده سته و تانه يان ته سك كردو ته وه و به
 ته نها به ده سته و تي نه ته وه ي عه ره بي داده نيڼ، وړولي نه و سه دان
 زانايه ي تر له ميله ته كاني تري وهك (تورك و فارس و كورد و بهر يه ن)
 ونه واني تريان فراموش كړدوه، هه ريويه خه لگاني لاي خومانيش ره تي
 نه م بابه ته ده ده نه وه و به چاوځكي گالته جاريي سه يري ده كه ن.

له گفتوگويه كمدا له گه ل كه سيكي ماركسيژمدا به شيويه يه كي
 گالته جاريي ده يوت: كه سيك نه بووه له ميژويي نيسلامدا داهيتانتيكي
 زانستي هه بيت، تو باسي (عه عباسي كوپي فره ناس) و (حه سن بين
 نه له يسه م) بق من مه كه چونكه نه مانه عه ره ب بوون وسه ركه وتوش
 نه بوون؟!

جا من بق ره تدانه وه ي نه م ووتانه وده رخستني راستييه كان
 له مباره يه وه برياري داناني نه م كتبه مدا، كه باسي رولي ده يان وسه دان
 زاناي موسولمان ده كات له ميژويي پيشكه وتن وديزينه وه زانستييه كاندا،
 ومنه تباريي زانستي نويي نه م پوش بق هه وله كاني نه وان دهرده خات.

زانست وهك زوريك له زانايان وفيله سووفه كان ده لين بريتييه له
 يه كه يه كي كامل وله چهنده به شيكي يه كتری ته واوكر پيكديت، زانست
 شتيكي جيهانيه ومولكي چهنده كه سانتيك يان نه ته ويه ك يان چهنده
 نه ته ويه ك نيه، به لكو مولكي هه موو موزفايه تيه هه ر له سه رده تاي
 په يدا بووني ثاده ميزاده كانه وه، كه به هه ولي هه موو موزفه كان پيكه وه

گه شهی کردووه ویه که کانی ته واو بووه، وگه شتۆته ئه و قۆناغهی که نه مپۆ پیتی گه یشتووه، که واته پێشکه و تنی زانستی هه ولێکی به کۆمه لێ مرفه کان بووه و مه به ست پێی بریتی بووه له باشتر کردن و ناسان کردنی زیان و گۆزه رانی مرفه کان، به م پێیه هه ولێ زانا موسولمانه کان له م بواره دا قۆناغێکی گرنک بووه له میژووی زانستدا ویه کێکه له و بناغانه ی که زانستی نه مپۆی له سه ر دامه زراوه .

له به ر گرنکی نه م بابه ته له ده رخستنی زنجیره ی سروشتیی ئه و هه نگاوانه ی که بوونه هۆی دۆزینه وه ی راستیه زانستیه کان و ده ستکه وته ته کنه لۆجیه کان ده بینین له هه موو لایه کی جیهاندا گرنکیه کی ته واوی پێده درێت، که خۆی ده بینیته وه له دامه زرانندی به شه کان و ده رگا نه کادیمیه کان له م بواره دا له زۆریه ی زانکۆکانی جیهاندا، و ده رکردنی زیاتر له ۱۰۰ بۆلۆکراوه ی ده وری تایبه ته مند له بواری میژووی زانستدا، هه روه ها به ستنی کۆنگره نیۆده وله تیه کان له سه ر میژووی زانست وته کنه لۆجیا به شتیه یه کی ده وری هه موو ۲ بۆ ۴ سالتیک له سالی (۱۹۲۹) ی زاینیه وه، که تا ئێستا گه شتۆته ۲۲ کۆنگره که یه کێکیان له شاری (قودس) ی پێرۆز به ستر له سالی (۱۹۵۲) ن دا، له گه ل ئه مانه دا چالاکیه کی چروپ هیه له هه موو لایه کی جیهاندا بۆ وه رگیران و بۆلۆکردنه وه وزیندو و کردنه وه ی که له پووری زانست و به ره می که سه ناو داره کانی له هه موو لقه کانی مه عریفه دا.

ئیمه ی موسولمان باوه رمان وایه که یه کێکه له رووه کانی به خشنده یی خوای په روهر دگار ئه وه یه که رێژیکه ی گه وری له موسولمانان ناوه به وه ی له ناویاندا چه ندین زانی بلیمه ت وه لگه وتوو و خاوه ن دامیتان

دهرکه وتوون، که بوونه مه شخه ل، وچرای شارستانیتی مروفايه تيان بۆ ماوه يه کی دوور ودریژ پرشنگذار کرد، وهك ووتسان ئه مه بووه هۆی ئه وهی زۆریك له كهسانی خاوهن وویژدان كه دواي ئه وان سوودیان له کاره کانیان وه رگرت دانبنین به له پیش دهستی وه زلی گه وره یان به سه ر پیشكه و تنه زانستییه کانی ئه مروماندا، ئه م هه لکه وتوو موسولمانانه له نه ته وه کانی: عه ره ب وکورد وفارس وتورک وهیندی و به ره ره، وچه ندینی تر بوون، که چه ندین سه رکه وتنیان بۆ ئیسلام تۆمار کرد، وئه وه یان دووپات کرده وه و ته ئکید کرد که ئیسلام ئاین وشارستانیه تیکه هه یچ که سیکی تر ناتوانیت هاو شیوه ی بێت له گه وره یی و مروفدۆستیدا.

ئه گه ر بگه پێینه وه بۆ سه رچاوه کانی ئاینی پیروزی ئیسلام، ده بینین بانگه واز ده کات بۆ یه کسانی له ئه رک و مافه کاندا، و بۆ ئازادی مرووف، وه ره وه ها بۆ زانست له به ره ئه وهی که بناغه یه کی سه ره کی جێبه جیکردنی په ره ورده ی راست و دروسته که ئامانجی بانگه وازی ئیسلامیه، ئیسلام یه که م لایه نه که بانگه وازی کرد بۆ فیریوونی زانست و گه پان و لیکوئینه وه، به رزترین هاندانی تێدایه بۆ داهینانکاری و دۆزینه وه، و په رده لا بردن له سه ر شارراوه کان، و پوانین و سه رنجدان له دروستکراوانی ئاسمان و زه وی، ئه وه نده به سه یه که م ئایه تی قورئان که هاته خوار فه رمووی: ﴿إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾ (العلق: ۱)، واته: بخوێنه به ناوی ئه و په ره وردگار هت که دروستکه ره.

زۆر فه رمووده ی پێغه مبه ریش (ﷺ) هه یه له سه ر واجب بوونی فیریوونی زانست وه وڵدان تیایدا و به ده ست هێنای، هه ره وه ها قورئان که سانی زانای جیا کردۆته وه له خه لکانی تر و پله ی به رز کردوونه ته وه که

دهفه رموئیت: ﴿يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ (المجادلة: ۱۱)، واته: خودا پایه‌ی شه و که سانه به‌رز ده‌کاته وه له‌ئیوه که به‌روایان هیتاوه و نه‌وانه‌ی که زانستیان پیته خشراره به‌چند پله‌یه که پایه‌یان به‌رزده‌کاته وه.

هه‌روه‌ها کاربه‌ده‌ستان و به‌رتوه‌به‌رانی وولات له‌ چاخه ئیسلامیه‌کاندا گرنگی زۆریاندا به‌ زانست و زانایان، شه و زینگه ئیسلامیه‌ بوو به‌ بناغه‌یه که بۆ که شه‌کردنی زانستیی له‌هه‌موو بواره‌کانی زانست و مه‌عرفه‌دا، زانسته‌کان پیشکه‌وتنی گه‌وره‌یان به‌خۆیان وه‌ بینیی: زانستی پزشکی پیشکه‌وت و پله‌ی به‌رزبووه‌وه که له‌پیشدا له‌سه‌ر شه‌فسانه و خورافات وه‌ستابوو، کشتوکال و پیشه‌سازی و بازرگانی و دام و ده‌زگا جۆراوجۆره‌کان پیشکه‌وتنی گه‌وره‌یان به‌خۆوه‌ بینیی، به‌م شتویه‌ ئوممه‌تی ئیسلامی له‌ چالاکیه‌ بیراری و ژیرییه‌کاندا وه‌ک: ئاوه‌دان کردنه‌وه و زانسته‌کان وه‌ونه‌ر ... گه‌یشتنه‌ پله‌یه‌کی شه‌وه‌نده به‌رز که بوونه‌ هۆی کارکردنه‌ سه‌ر شارستانییه‌ته‌کانی تری دوا‌ی خۆیان و فاکته‌ریکی سه‌ره‌کی به‌ره‌وپیش بردن‌یان بوون.

شه‌م بلیمه‌ته‌ موسولمانانه شه‌له‌پیش ده‌ستیانه‌یان و داهیتانه‌کانیان یان له‌ ژۆر کاریگه‌ری راسته‌وخۆی ده‌قه‌ شه‌رعیه‌کاندا بوو، یان هانده‌ریان شه‌وده‌قه‌ ئاینیه‌ پیروژانه‌ بوون که به‌گشتی هانی به‌ده‌سته‌یتانی زانست و کارکردن ده‌دن، که واته‌ ده‌سته‌که‌وته‌کانیان ده‌گه‌رتنه‌وه بۆ ئاینی پیروزی ئیسلام و کومه‌لگه‌کی و ده‌وله‌ته‌کی، شه‌م زانایانه له‌ زۆریک له‌ بواره‌ زانستیه‌کاندا هه‌لکه‌وتوو بوون، ده‌یان‌بینین هه‌لکه‌وتوو بوون له‌ زانسته‌ ئاینیه‌کان و شه‌ریعه‌ت و یاسا‌داناندا، له‌ حکمه‌ت و بیراری

وئە دە بدا، ھەروەھا لە زانستە سروشتیە جۆراوجۆرەکانیشدا، وەك: گەردوونزانی و پزیشکی وزیندە وەرزانى و فیزیا و کیمیا و بىرکاری و ھەندەسە و جۆگرافیا و فەلسەفە و کۆمەڵناسى و.... ھتد، کارە شارستانیەکانیان باشترین شایەتە لە سەر بەرھەمى بە پیتی ژیریان لە بوارەکانى زانست و کارکردندا.

لە لایەکی ترەو ەم ھەولە زانستیەنەى موسوڵمانان لە کاتێکدا بوو کە زۆریەى شارستانیەتەکانى ئەو سەردەمە باوەڕیان بە خورافە وئەفسانە ھەبوو وەك شتیکی بەلگە نەووست و چوو بوو ناخى بیروباوەڕیانەو، بۆ نموونە یەكێك لە شارەستانیەتە ناسراوەکان لەو سەردەمانەدا شارستانیەتى چینیەکان بوو، بیروباوەڕ و بۆچوونى چینیەکان دەربارەى گەردوون ئەو ھەبوو کە: ۲ ھیز ھەبە فەرمانرەوایی جیھان دەکەن، یەكەمیانکە ناوی (ین Yin) ە و ھیزێکی نێگەتیفانەى مێنەى تاریکە، وئەوى تریان ناوی (یان Yan) ە کە ھیزێکی پۆزەتیفانەى نێرینەى رووناکە، ئەم ۲ ھیزەن کە کۆنترۆلى جیھانیان کردوو و دیارە سروشتیەکانیش لە ئەنجامى کارلێکی نێوان ئەم دووانەدا دروست دەبێت، ھەربۆیە بیروباوەڕى چینیەکان زیاتر بەرھەو سىحەر و جادووگەرى دەچوو، ئەویش بە مەبەستى بەکارھێنانى سىحەر بۆ راگرتنى ھاوسەنگى نێوان ئەم ۲ ھیزە، بە مەبەستى بارینى بارانى پێویست بۆ کشتوکال و بەخێوکردنى مەھومالات.

دەربارەى مەزوفیش باوەڕیان وابوو کە دوو رۆح (گیان) ى ھەبە (Two Souls)، یەكەمیان لەکاتى دووگیانیدا ولەسكى دایکدا بۆ مندالە کە دروست دەبێت و گیانیکی ئاژەلێبە (Animal Soul) کە لە

کاتی مردندا له گډل لاشه دا ده چټه گټه وه، وده توانریت خوراکی پټبریت به پټشکاش کردنی قربانی بڼ مردوه کان، و به بده وامي ده چټ به ناخی زه ويدا تا له جیهانیکی ژینه ی نادیاردا جټگر ده بیت، گیانه کی تریش پټیاند هوت گیانی روحی (Spiritual Soul) که له کاتی له دایکبوندا دروست ده بیت وله کاتی مردندا به زده بیت وه بڼ ناسمان وله ناو نه ستیره کاند ده ژي!!!.

با زیاتر باسی بیروباوه پ وټوونی میله تانی تری نه و سهرده مانه ش نه که ین!! چونکه هرچی ناینه کان هه بوون هه موویان که وتبوونه ناو زونگاری بته رستیه وه، ناینی بوزی که ریزه یه کی نټجگار زوری خه لکی روژه لات وناوه راستی ناسیا هه لگری بوون بووبوه بته رستیه کی ته و او بڼ په یکه ره کانی (بووزا)، هه روه ها له هیندستان له و کاتانه دا (به تاییه ت پیش هاتنی نیسلام) وه ک میژوونوسان باسی ده که ن زیاتر له ۳۳۰ ملیون بت وپه یکه ره بووه که خه لکی په رستویه، به شټوه یه ک که هه موشتیکی جوان وسهرنجراکټش وه موو لایه نټکی ژیان په یکه ریکی بڼ دروسته کرا وده په رسترا!!!

سه باره ت به بارودڅی نه وروپاش، با گوئ له نووسه ری نینگلیزی (Robert Briffault) بگرین که له کټیپی (The Making of Humanity) (لا ۱۶۴) دا باسی بارودڅیان ده کات له و کاتانه دا که ده لټت:

{شه ویکی ده یجوور وتاریک بالی به سهر نه وروپادا کټشا له سه ده ی پټنجه م تا سه ده ی ده یه می زایینی، وه حشیکه ری وه مه جیه تی نه وکاته زور خراپتر بووه له هه مه جیه تی سهرده مانی پټستر، چونکه نه وروپا زورتر له لاشه یه کی بڼ که نی شارستانیه تیکی که وره ده چوو، که

بنه ماکانی ئەم شارستانیەتە وونبوو بوون ونه مابوون، ئەو وولاته گه ورا نه ش که ئەم شارستانیەتە له کوندا له ناویاندا گه شه ی کرد وگه ی شته لوتکه وهک: ئیتالیا وفه رهنسا، بوویونه نیچیری کاولکاری وفه وزا ودارووخان، هه ر له دووتویی ئەم کتێبه شدا نمونه ی زۆر زیاتر ده بینین له سه ر دواکه وتویی گهلانی ئەوسه رده مانه ی هاوسه رده می شارستانییه تی ئیسلامی به گشتی ونه وروپا ورژناوا به تایبه تی.

ئهمانه چه ند نمونه یه ک بوون له حال وپروباوه پی ئەو نه ته وانه ی تر له سه رده می ئیسلامیدا، له کاتێکدا که زانا موسولمانه کان گه وره ترین ده سته که وت وده ی تانانیا ن ده کرد له بواره کانی بیرکاری وفیزیا وکیمیا وپزیشکی وزینه وه رزانیدا، وپه رده یان له سه ر نه یینییه کانی گه ردوون وله شی مرۆف هه لده دایه وه.

ده سته که وت وده ی تانانه زانستییه کانی هه ر نه ته وه یه ک روویه که له رووه کانی شارستانییه ته که ی، زانستیش پتووستی به میژوویه ک هه یه که قوناغه کانی گه شه کردنی، وژیا نامه وکاری پیاوانی وپیشه وایانی تو مار بکات، ته نها ئەوه نده به س نییه که ئاگاداری ژیا نامه وده ی تانانه کانیان بسین له بواره زانستییه کاندا، به لکوده بیته ئەمه هانده ر بیته بۆ به ره وپیش بردنی خۆزگه کان وه وه له کاشمان له ریگای زانست وکارکردندا. گه رن گه ترین شتێک له میژووی میله تاندا بریتییه له ده سته که وت شارستانییه کانی وهک: به رده وام بوون له سه ر ریگه ورژیا زیکی راست له ژیا نندا، وچه سپاندنی دادپه روه ری، وپیشکه وتن له بواری زانست وکارکردندا.

ئوه ی به وویژدانه وه بپوانیته ئەم لایه نانه ی شارستانییتی ئیسلامی ده بینیت بیۆینه یه له ده سته که وته کانیدا، بۆیه پتووسته ئەم ده سته که وتانه بخزێنه روو به تایبه تی له بواری ده ی تانانه زانستییه کاندا، پیشکه وتنی زانستی ئەمڕۆش له زۆر بواریدا منه تباری زانا سه ره شقه موسولمانه کانه.

له لايه كې تره وه موسولمانان سووديان له زانياريه كانى ميلله تانى
 پېش خويان وه رگرت وپاراستيان له فەرتان، وه روها بهر وپېشيشيان
 برد، له وانه نه ته وه كانى: فارس وهيندستان وچين ويونان ورومانيه كان،
 خالتيكى پرشنگدارى ميژووه زانستيه كه يانه كه زانيارى كه سيان به كه م
 نه زانيوه (وهك زوريك له كه سان وميلله تانى تر سپله ويژه فا نه بوون)
 وسووديان ليوه رگرتووه، ده توانين بليين موسولمانان زانستى گه وريان
 داهينا، ودوزينه وهى نوپيان بۆ مرقايه تى دهسته بهر كرد، وهك
 سه لمينه ريكي نه و راستيه ي كه ثابى پيروزى ئيسلام گه وريه ترين ثابى،
 كه واته ده توانين زانستى موسولمانان به زانستى جيهانى وه سف
 بكهين، چونكه به شدارى ميلله تان وزمانه كانى ترى (وهك: سريانى
 وسه نسكريتى وفارسى وئيفريقى ولاتينى) تيدابووه وله دوايشدا هه موو
 ميلله تانى ترى سه ر زهوى سووديان ليوه رگرتووه.

ليزه دا ووتى ۲ بيريارى فەره نسي به نمونه دينمه وه له سه ر زۆلى
 به رزى موسولمانان له پيشكه وته زانستيه كاندا، (كوندورسيه) ده لايته:
 (زانستى موسولمانان به رده وامبوون ودرژه پيژده ري پيشكه وتنى رووناكى
 ورووناكيري بوو له سه رده مانتيكدا كه نه فسانه وتاريكايى هه موو دونياى
 داغير كردبوو)، هه روها (مونتوكلا) ده لايته: (ليكوژينه وهى ميژووى
 زانستى موسولمانان زۆر پيويسته نهك ته نها بۆ كيشانى ته واوى
 پيگهاته كانى له وحه ميژووييه كه ي گه شه كردنى زانست، به لكو بۆ
 چه سپاندنى رووداوه ميژووييه كانى هه ر لقيك له لقه كانى زانست
 ومه عريفه)، هه روها چه ندين ناسراوى زۆر ئاوايى تر هه مان بۆ چوونيان
 هه يه وهك: (كوسين دوپرسيفال، ديله مبه ر، ج. ج. سيديو، ره سكا،
 كارپنسكى، و وايدمان).

ئيتير با دواكه وتوويى نه مپۆى جيهانى ئيسلامى نه كرپت به به لگه
 به سه ر ثابى ئيسلامه وه، چونكه له سه رده مانه ي كه شه ريعه ت وپه يامى

ئىسلام حوكمران بوو و كار به دهستان و ميلله تيش ملكه چى بوون (هر له سهره تاي هاتنى په يامه كه وه تا چه ندين سده ش)، گه وره ترين و هر چه رخان له كومه لگه ئىسلاميدا روويدا له هم مو بواره كاني مه ده نيه ت و شارستانه تدا، بواري زانستيش يه كيځ بوو له ديار ترين ده سته كه وته كاني زانا موسولمانه كان وله ولاتى ئىسلامه وه زانست پرشنگى ددها بق هم مو جيهان، كه انشاء الله كه ميكي له دو توپى هم كتيبه دا ده خينه به رده ست.

به لام كاتيځ موسولمانان دور كه وتنه وه له سهرچاوه پاكه كاني نايه كه و ناموزگاريه خوداييه كانيان پشتگوځى خست له م سده دانه ي دواييدا، وگوييان به هوكاره كاني پيشكه وتن نه دا وه پيوست، توشى نسكو بوون له هم مو بواره كاندا، و به تاييه تى له كاروانى پيشكه وتن زانستى دواكه وتن و ميلله تاني تر بوونه سهرمه شقى هم بواره چونكه هم مو هوكاره كاني پيشكه وتنيان بق ده سته به ركرد، له گه ل بوونى كه ساني دلسوز و بليمه تدا.

من له م كتيبه دا هه ول ده دهم به يارمه تى په روه ردگار كه ميځ له ده سته كه وته زانستيه كاني زانا موسولمانه كان باس بكه م له بواره زانستيه جورا و جوړه كاندا، هه روه ها ده رخستنى ژيان نامه و كاره كاني پوليځ له كه له زانايانى ميژووى ئىسلامى، دواتریش هينانه وهى چه ند نمونه يه ك له دانپيدانان وگه واهيدانى زانايانى روظاوا به م راستيه.

هيوادارم هم كاره مايه ي سوودى هم مو لايه ك بيت و په رده يه ك لابتات له سهر چاوى نه وانه ي چه واشه كر اون، وده مكوتكه ريكي چه واشه كار انيش بيت.

نوسه ر

۲۰۰۷/۵/۲۰

بەشى يەكەم

هەندىك لەو بوارانەى
زانا موسولمانەكان تىيدا
داهىنەر و سەرمەشق بوون

شارستانییه تی ئیسلامی پیشپه و بووه له زانستهکانی: پزشکی و فیتیرنه ری و ده زمانسازی و توپکاری و سروشتزانی و نه دازاری و ماتماتیک و کیمیا و زانستی گهردوون و کشتوکال و جیۆلۆجیا (زهویناسی) و ناویری و پامیاری ... و هتد، ته نه ئه وه نه ده هیه زۆربه ی ئه و بابه تانه ناوه کۆنه کانیا ن گۆپاون له م سه رده مه دا، چونکه توپزه رانی (ئه وروپی) گۆپوویانه ته سه ر شیوه زاری خۆیا ن له پاش ئه وه ی ئه وان زانسته که یا ن وه رگرت و تپیدا شاره زا و سه رکه و توو بوون، و موسولمانان که مه رخه م بوون و زانستیا ن پشتگو یخت.

له سه رده مه ئیسلامیه کاندایانستی میکانیک پپی ده ووترا (علم الحیل)، زانستی جوگرافیا ش پپی ده ووترا رۆژمیری وولاتان (تقویم البلدان)، و زانستی کۆمه لئاسی پپده ووترا ئاوه دانیه کان (العمرا نیات)، زانستی (جیۆلۆجیا) پپی ده ووترا (زانستی به رد وچینه کانی زه وی)، و زانستی فیزیا ش پپی ده ووترا (علم الطبیعه) سروشتزانی، موسولمانان پیشه نگ بوون له م زانسته نه دا.

یه کێک له به لگه کان له سه ر پیشکه وتنی بواری زانستی له لای موسولمانان ئه وه یه که خه لیفه ی عه بباسی (هارون الرشید) به دیاری سه عاتیکی نارد بۆ (شارله مان) ی پادشای فه رهنسا و نیوه ی ئه وروپا له وکاته دا، کاتژمیریکی ئاویی بوو و به ئاو ئیشی ده کرد، به شیوه یه ک عه قلی خه لکی پۆژئاوای پاکیشابوو، ته نانه ت وایانده زانی ئه مه (سیحره)، یا ن جنۆکه ی تپدایه !

لیره دا پپم باشه هه ندیک له ده سته که وته کانی زانایانی موسولمان له زانسته جۆرا و جۆره کاندایه مه پوو:

بیرکاری:

بناغی زږدیک له زانسته کانی نه مړیږي، وله م بواره چه ندين که سی به ناویانگیان تیدا په یدابوو وک: خه واریزمی (۸۴۴ن) کړچی دواپی کردوو، و(ثابت بن قرة) (۹۰۱ن) مردوو، وپه تتانی (۹۲۹ز مردوو)، وخازینی به سری (۹۶۰ز مردوو)، و(عمر بن ابراهیم الخیام) که (۱۱۳۲ن) مردوو، له نه نده لوسییش (مسلمة المجريطي) یان (مه دریدی) په یدابوو(۱۰۰۷ن) مردوو، له قوتابییه کانیشی (ابن السمع) ه که (۱۰۳۴ن) مردوو، و(عامر الصفار القرطبي) و(الکراماني) و(أمية بن أبي الصلت) وغه یری نه مانیش هه بون، هه روه ها (ابن طاهر البغدادي) خاوه نی کتیبی (التکملة فی الحساب)، و(یحیی بن یعیش الأموي) که خه لکی نه نده لوسه وله دیمه شق زیاه له سده ی چوارده یه می زاینیدا وخاوه نی کتیبی (مراسم الإنتساب فی علوم الحساب) ه، و(الکاشي) خاوه نی کتیبی (مفتاح الحساب).

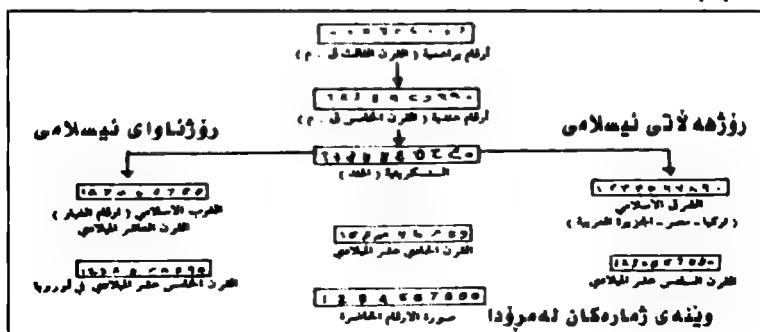
زانایانی موسولمان ژماره هیندییه کانیاں وه رگرت وړیکانخستن وژماره (سفر یشیان داهینا، وله مانه وه بق هه موو جیهان گو یزایه وه وتا نه مړوش ماوه^۱.

ناسانکردنی نه م سیستمی ژماردنه بق کرداره بیرکارییه کان له به راورد کردنی نه مدا له گه ل سیستمی ژماردنی رومانیدا بقمان دهرده که ویت، چونکه له م سیستمه نوییه ی ژماره کاند (که نه وروپا له موسولمانانه وه

^۱ بېوانه: [إسهام علماء المسلمين في الرياضيات] / دانراوی (د. علي عبدالله الدفاع) / لاپه په (۴۲)، هه روه ها: (قصة الحضارة) به رگی هه وتهم (به شی ۱۳) لاپه په (۱۸۰)، هه روه ها: بابته ی (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية: د. أحمد هجوان) له نینته رنیتته وه وه رگیراوه.

فیری بوون) ده توانوئیت نرخی هر ژماره یه ک تییدا بگوردریت نه گهر بیت
 و خانه کی بگوردریت (له خانه ی یه کانه وه بق خانه ی ده یان یان سه دان
 یان هه زاران یان ملیونه کان)، به لام ده بینین که نرخی ژماره له سیستمی
 رومانیدا ناگوردریت به گورپانی خانه کی، بق نمونه ژماره (۵) که به
 پیتی (V) ته عبری لیده کریت هه رگیز ناتوانیت ته عبر له (۵۰ یان ۵۰۰
 یان ۵۰۰۰) بکات ونرخه کی چنگیره، هه ریویه نه گهر بمانه ویت بنووسین
 (۲۸) به ژماره لاتینییه کان به م شیوه یه یه: (XXVIII)، که نه اروپا
 ته نها نه می ده ناسی له سه ده کانی ناوه پاستدا، جا لیره دا ته سه وری
 نه و نالوزیه بکه که هاوکیشه بیرکارییه کان تییده که وتن (له کورکدنه وه
 وده رکردن ولیکدان و دابه شکردن) له کاتی به کارهینانی نه م ژمارانه دا،
 نه مه له ژماره بچوکه کاند ا وایه، نه ی ده بیت له ژماره گه وره کانی وه ک
 (هه زاران و ملیونه کاند ا) چۆن بوو بیت !!!

لیره دا با نه و راستیه مان لا روون بیت که نه و ژمارانه ی نیستا له
 روژئاوا به کاردین له داهینانی خو یان نییه، به لکو بنچینه کی له
 هیندستانه وه یه (به هوی شیوازی نووسینه که یه وه بۆمان ده سه لمیت که
 له چه په وه بق راسته).

که شه کردنی ژماره کان نه میژوودا

موسولمانان وەريانگرت وريڭيانخست وگەياندىانە ھەموو جىھان،
بەتايىبەتەش ئەوروپايان رزگارکرد لە ئالۆزى سىستىمى ژماردىنى رۇمانى،
كە ئەمە خۆى لەخۆيدا مايەى شانازىيە وھۆكارى پېشكەوتنى بىركارى
بوولە داھاتوودا.

زانای موسولمان (اليقوبى) لە مێژووەكەيدا (كە سالى: ٢٦٩ ك -
٨٧٢ ز دایناو) شىكارى ئەو سىستەمە نوێيەى ژماردىن دەكات كە
موسولمانان لە ھىندىيەكانەو وەريانگرت و دەلێت: {ئەو ٩ ھىما ھىندىيەى
كە بناغەى ھەموو ھىساباتىكە ئەمانەن: (١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩)،
يەكەمیان دەتوانێت ١ بێت يان ١٠ يان ١٠٠ يان ١٠٠٠ يان سەد ھەزار يان
ھەزار ھەزار، و بەم شێوەيە ھەموو ژمارەكانى تەريش سەردەكەون، لەگەڵ
ئەمەشدا خانەى يەك ناسراو و خانەى دە و ھەموو خانەكانى تەريش،
ئەگەر خانەيەكيش بەتال بێت و ھىچ نەبێت ئەوا (سفر)ى تەدادەنرێت كە
بە بازەنيەكى بچكۆلە ھىما دەكرێت} ^٢.

لێرەدا ئەم زانايە ئاماژە بە ھىمايەكى ھىسابى نوێ دەدات كە
(سفر) و بریتىيە لە گەورەترین و چارەنوسسازترین بنەمايەك كە ژيرى
مروڤ پېنگەيشتووە لە بىركارىدا و موسولمانان دایانھێنا، رۆژئاواش بەھىچ
شێوەيەك بەكارھێنانى (سفر)يان نەزانىووە تاوھكو لەرێى موسولمانانەو
پێيان گەيشت لە سەدەى دوازدەھەمى زايينیدا، ھەربۆيە مێژوونووس
(ئایر Eyre) دەلێت: {بىرۆكەى داھێنانى (سفر) بریتىيە لە يەكێك لە
گەورەترین ئەو ديارىيە زانستىيانەى كە موسولمانان پېشكەشى
ئەوروپايان كرد}.

^٢ بېوانە (تارىخ اليقوبى).

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	
(a)	LINE TABULAE	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	
(b)		1	2	4	5	6	7	8	9	0	3	
(c)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	τ
(d)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	∅
(e)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	I
(f)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	τ
(g)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	τ
(h)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	τ
(i)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	τ

- (a) Cambridge, Univ. Lib. MSS. (C)
 (b) München, Clm 14927 (O)
 (c) Genova, Bib. Univ. E III 28 (U)
 (d) Paris, Bib. Nat. lat. 14288 (P)
 (e) Admont, Stiftsbibl. Reg. 4

- (h) Wien, Centr. Notizenbibl. 278 (V)
 (i) München, Clm 13921 (M)
 (f) Admont, Amb. A 3 sup. (A)
 (g) Oxford, Bod. Lib. Lpsell 82 (Q)

نهو هیما ژمار میانه‌ی که له دائراوه نه‌وروپیه‌کان و زانگوانی نه‌وروپادا
 به‌کارده‌هینرا له سده‌ی دوازدیهمی زاینیه‌وه، که به ناشرکا سدرچاوه
 عه‌رمیه‌کانیان ده‌ناسریت‌وه

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(a)	LINE TABULAE	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(b)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(c)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(d)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(e)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(f)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(g)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(h)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
(i)		1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

نمونه‌یه‌کی تر
 له هه‌مان
 خسته‌کی پیشتر

- (a) Oxford, Bod. Lib. Bibl. sup. 26 (R)
 (b) Oxford, Bod. Lib. Lpsell 82 (T)
 (c) Paris, Bib. Nat. lat. 7289 (N)
 (d) Paris, Bib. Nat. lat. 14288 (P)
 (e) Berlin, Akad. Ge. 288 (A)
 (f) Bonn, Bib. Univ. 2339 (B)

- (h) Admont, Amb. A 3 sup. (A)
 (i) Vienne, Bib. Ap. Reg. lat. 1289 (L)
 (g) Paris, Bib. Nat. lat. 14288 (P)
 (f) Paris, Bib. Nat. lat. 14288 (P)
 (e) Vienne, Bib. Ap. Reg. lat. 1289 (L)
 (d) Vienne, Bib. Ap. Reg. lat. 1289 (L)

له سدهی هه‌شته‌می زاینیه‌وه موسولمانان (سفر)یان به‌کاره‌یتاوه
 له حیساب کردندا (هه‌روه‌ک له ده‌قه‌کی پیتشووی (الیعقوبی)دا
 ده‌یینین)، پاشان زانا (الخوارزمی) هات وچۆنیتی به‌کاره‌یتانی ژماره
 نوێکانی شیکرده‌وه (به ژماره‌ سفیریشه‌وه)، ئه‌ویش له یه‌کێک له
 لیکنه‌وه‌کانی (الخوارزمی)دا که ئه‌وروپیه‌کان وه‌ریانگێتاپیه‌ سه‌ر زمانی
 لاتینی له چاره‌کی یه‌که‌می سده‌ی دوانزه‌دا له ژێرناوینیشانی:
 (Algoritmi de Numero Indorum)، واته‌ خه‌وازیمی له
 هیندیه‌کانه‌وه .

هه‌ر لێره‌وه زاراوه‌ی (Chiffre) له (سفر)وه وه‌رگیرا (که له زمانه
 ئه‌وروپیه‌کاندا به‌مانای هیچ یان بێنرخ دیت)، هه‌ریۆیه (مارتن لوته‌ر) ئه‌م
 زاراوه‌یه‌ی به‌کاره‌یتا بۆ ته‌عبیرکردن له بیهێزی قه‌شه‌کان له به‌رده‌م
 (پاپا)دا که ووتی: ئه‌وان وه‌ک (سفر) وان، له سده‌ی شانزه‌یه‌مدا ئه‌م
 زاراوه‌یه‌ به‌کاره‌یترا بۆ ته‌عبیرکردن له نووسینی ته‌م و مزاولی یان شیفره‌،
 ودوایی بوو به زاراوه‌ی (Zero) به‌واتای (سفر) ^۳.

که‌واته ده‌یینین رۆژئاوا ئه‌م سیستمه‌ نوێیه‌ی ژماره‌کانی له
 موسولمانانه‌وه وه‌رگرت ویه‌ستیانه‌وه به‌ناوی (خه‌وازیمی)یه‌وه، که
 پاشان ئه‌م ناوه‌ی ده‌ستکاری کراو بوو به (Algoritmi) پاشان
 (Algorismus) ودوایی کورت کرایه‌وه بۆ (Augrim)، که ئه‌م
 وشه‌یه‌ی دوایی بوویه‌ ناوی ئه‌م سیستمه‌ ده‌یه‌ نوێیه‌ .

ئه‌مانه هه‌مووی ئه‌و راستیه‌ ده‌سه‌لمێتن که رۆژئاوا بیرکاری نوێیان له
 موسولمانان وه‌ تاییه‌تیش له کتێبه‌کی خه‌وازیمییه‌وه وه‌رگرت،

^۳ بېوانه (المراجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (۲۲۸).

وهه روه ها له و کتیبه بیرکاریانه ی تریش که خه واریزمی سه رچاوه ی
 سه ره کیان بوو، وه ک کتیبه کانی: (Carmen de Algorisme) که
 نه سکه نده ر دی فیلا (Alexandre de villa) له (۱۲۲۰ن) دایناوه
 و (Algorismus Vulgaris) که جوئی هالیفاکس (John of
 Halivax) له (۱۲۵۰ن) دایناوه، نه م ۲ کتیبه تا رادده یه کی زور پشستیان
 به کتیبه که ی خه واریزمی به ستووه له بیرکاریدا، هه نه م ۲ کتیبه تا
 چه ندین سده سه رچاوه ی سه ره کی فیرکردنی بیرکاری بوون له
 رورژئاوادا، تا رورژگاری نه مپوشمان زمانی ئینگلیزی زاراوه ی نه لگوریزم
 (Algorithm) یان لورگاریتم که ده ستکاری کراویکی ناوی خه واریزمیه
 به کارده هینیت بۆ ته عبیرکردن له ورژگا دانراوانه ی که شیکاری
 مه سه له کانی بیرکاری پیده کړیت^۴.

زور که س به هه له واده زانیت که نه و ژمارانه ی نه مپو له جیهاندا
 به کاردین عه ره بی نین، به لام بابزانین که هه ردوو جوړه ژماره کانی که
 له مپوډا له زوریه ی هه ره زوری وولاتانی دونیادا به کاردین موسولمانان
 دایانهیناون، هه روه ک باسما ن کرد له گه ل فته تح کردنی زوریک له به شه کانی
 وولاتی (سیند وهیندستان) موسولمانان تیکه لاوی زانیارییه کانیان بوون
 وسوودیان وهرگرت له شتوازی نووسینی ژماره کان له لایان وه سه ره نه م
 بناغه یه شتوازی نووسینی ژماره کانیان له رورژه لاتی نیسلامیدا داهینا که
 به م شتویه یه یه: (۰، ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹) وپییده ووتریژ (ژماره
 هیندییه کان)، وتا نه مپوش نه م ژمارانه له وولاته کانی رورژئاوای ناسیا
 ورورژه لاتی نه فریقا به کاردین.

^۴ بېوانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۲۲۸-۲۲۹).

پاشان ئەم ژمارانە چوونە وولاتەکانی رۆژئاوای جیهانی ئیسلامی (مەغریبی عەرەبی و ئیسپانیای ئەمەری) و کەمێک گەشەیان کرد و دەستکاری کران و بەم شێوەیەیان لێهات: (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) و ئیستا لە جیهاندا پێنەدەووتریت (ژمارە عەرەبییەکان).^۵

تا ئەمەڕۆش لە وولاتانی (تونس و مەغریب و جەزائیر) بەکاردێن، کەواتە موسوڵمانانی ئەو ناوچانە ئەمەڕۆ ژمارەکانی باوباپیرانی موسوڵمانیان بەکاردێن و بە کەس و ئاوانە زانیەت کە ژمارە ی بێگانە بەکاردێن.

رۆژئاواییەکانیش ئەم شێوازی نووسینە ی ژمارەکانیان لە وولاتانی رۆژئاوای ئیسلامییە وەرگرت بە تاییەتی لەرێی ئەندەلوسەو، کەواتە ئەوان کە بە شێوازی موسوڵمانان ژمارەکانیان دەنووسن، و ئا رۆژگاری ئەمەڕۆش رۆژئاواییەکان بەم ژمارانە دەلێن (ژمارە عەرەبییەکان).

کەواتە بە دلتیاییە وە بابزانی ئەو ژمارانە ی کە ئەمەڕۆ لە هەموو جیهاندا بەکاردێن کە بریتین لە (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) سەرچاوەکەیان موسوڵمانان بوون و ژمارە ی عەرەبین.

---

^۵ بێوانە کتێبی (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) دانراوی (دۆنالد ر. هیل) و وەرگێڕانی (د. أحمد فؤاد باشا) لاپەرە (۳۸)، بۆ سەلماندنی ئەم قسە ی لە بەرنامە ی (Microsoft word) ی بە ناوایانگرتن و گەورەترین کۆمپانیای بەرنامەریزی کۆمپیوتەر ی رۆژئاوا و جیهان (Microsoft) بچۆرە سەر (Tools) و لەوێ (Options) هەلبژێرە و پاشان (Complex Scripts)، دەبینیت لە خوارەو نووسراوە (Numeral) و ئاتە سیستمی ژمارە یی بەرنامە کە، دەبینیت لە هەلبژێرنەکاندا نووسراوە (Arabic) و ئاتە سیستمی ژمارە یی عەرەبی (کە موسوڵمانان دایانەتێناوە)، کلکی بکە دەبینیت هەموو ژمارە نووسراوەکانی ئا فایله کەت دەبێت بەمانە (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9)، ئایا ئەمە بەلگە نییە لە سەر دانپێدانانی رۆژئاوا کە ئەم ژمارانە عەرەبین و موسوڵمانان دایانەتێناوە !! .

پیشدهستی موسولمانان له بیرکاریدا تهنه له بوازی ژماره‌کاندا نه‌بوو، به‌لکو وه‌سفی زانستی (جه‌بیان کرد وتییدا دامینه‌ر بوون وکردیانه زانستیکی سهریه‌خو، تا نه‌مړوش نه‌م زانسته پاریزکاری له ناوه عه‌ریبه‌که‌ی کردووه له هه‌موو زمانه نه‌وروپیه‌کاندا وه‌ك (Algebra، Algebre)، پاش نه‌وه‌ی رۆژناوا له موسولمانانه‌وه وه‌ریانگرت، گرنگیدانی موسولمانان به زانستی جه‌بر گه‌یشته راده‌یه‌ك كه خلیفه‌ی عه‌بباسی (المأمون) داوای له (خه‌واریزی) کرد كه کتیبیک دانیت له‌م زانسته‌دا، نه‌ویش کتیبی (الجبر والمقابله)‌ی دانا (له‌نیوان ساله‌کانی: ۸۱۳-۸۳۰ز دا نووسراوه) كه به‌کیکه له گرنگترین رووداوه‌کان له میژووی بیرکاریدا.

نه‌م کتیبه له‌لایه‌ن رۆبه‌رتی شیتستر (Robert of Chester) وه‌رگیردرايه سهر زمانی لاتینی له سالی (۱۱۴۵ز) دا، به‌م شیوه‌یه موسولمانان زانستیکی نوییان پینشکه‌شی نه‌روپا کرد، كه تا سه‌ده‌ی شانزه‌یه‌می زاینی نه‌م کتیبه ده‌خوینرا له قوتابخانه وزانکوکانی نه‌روپادا^۱.

زانایه‌کی تر به ناوی (أبوکامل شجاع بن أسلم الحاسب المصري) كه له سه‌ده‌ی سییه‌می کۆچیدا ژباوه کاره‌کانی خه‌واریزی شیکار وته‌واوکرد له کتیبیکدا به‌ناوی: جه‌بری کامل وته‌واوکارییه‌که‌ی (کمال الجبر وتمامه)، پاشان زانا (أبو عبدالله محمد بن عيسى الماهاني) هات كه زانایه‌کی ناسراوی بیرکاری وه‌نده‌سه بووه له شاری به‌غدا له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی سییه‌می کۆچیدا، له گرنگترین کاره‌کانی بریتییه له شیکاری

^۱ بېوانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (۲۲۹).

مه‌سه‌له‌یه‌ك كه به مه‌سه‌له‌ی نه‌رخه‌میدس (مسألة أرخمیدس) ناسراوه
 به‌هۆی به‌كاره‌یتانی هاو‌كیش‌یه‌كی ۳ نووری، كه زانای بیر‌كاری
 (كاجوری) ده‌لئت: ئه‌م یه‌كه‌م كه‌س بووه كه به‌م كاره هه‌ستیت،
 هه‌ربۆیه ئه‌م مه‌سه‌له‌یه له‌ناو زانایانی موسولماندا به مه‌سه‌له‌كی
 (ماهانی) ناسراوه، هه‌ر له سه‌رده‌می ئه‌مدا (سنان بن الفتح الحارانی)
 په‌یدا‌بوو كه نووسینی زۆری هه‌یه له حیساب و‌جه‌بردا، له‌وانه كتیبی
 (المكعب والمال والأعداد المتناسبة) كه نوسخه‌یه‌كی له (دار الكتب
 المصرية) هه‌یه، و‌ته‌واو‌ك‌ری كاره‌كانی خه‌واریزمیه و‌زیاده‌یه له سه‌ری،
 ئه‌وه‌ی نوییه له‌م كتیبه‌دا ئه‌وه‌یه كه له‌سه‌ر بنه‌ما‌كانی ریژه دا‌پ‌شت‌وه.

و‌ینه‌یه‌ك كه
 به‌راورد ده‌كات
 له‌نیوان ریگه‌ی
 ژمیریاری
 لاتینی كۆن
 و‌ریگه‌ی
 ژمیریاری
 خه‌واریزمی
 (كه موسولمانان
 دا‌یا‌نه‌یتاوه)

(أبو الحسن ثابت بن قرة) (٢٢١-٢٨٨ك) ته‌واوکه‌ری کاری زاناکانی
 پیش خۆی بووه، ئەم زانییه‌ خاوه‌نی به‌هره‌مەندیی زۆر بووه‌ له‌
 بواره‌کانی: هه‌نده‌سه‌ و‌حیساب و‌جه‌بر و‌پزیشکی و‌فه‌له‌ک و‌فه‌لسه‌فه‌دا،
 وزمانه‌کانی (سریان‌ی و‌عیبری و‌یۆنانی) ده‌زانی و‌کاری و‌ه‌رگێڕانی ده‌کرد^٧.
 له‌و که‌سه‌ بلیعه‌تانه‌ی تریش که‌ له‌م بواره‌دا نووسینیان هه‌یه‌: (أبي
 الوفاء محمد بن محمد بن يحيى بن اسماعيل البوزجاني) بووکه‌ به‌ بنه‌چه‌
 فارسه‌ و‌خه‌لکی (نه‌یساووه‌)، و‌یه‌که‌م که‌س بووه‌ له‌ به‌کارهێنانی
 (سایه‌)دا له‌ شیکاری هاوکه‌تسه‌ بیرکارییه‌کاندا، له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی
 پێنجه‌می کۆچیدا (أبو بكر محمد بن الكرخي) یان (الکرجي) په‌یدا بوو که‌
 سالی (١٠٢٩ز) مردووه‌، و‌یه‌که‌ی بووه‌ له‌ گه‌وره‌ترین زانیانی به‌غدا له‌
 سه‌رده‌می (بهاء‌الدین عضد‌الدوله‌ بن بویه‌)دا و‌ه‌ر له‌به‌ر ئه‌و کاریه‌ده‌سته‌
 (الکرخي) دووکتیبی بیرکاری دانا به‌ناوه‌کانی (الفخري في الجبر والمقابله‌)
 و‌(الکافي في الحساب)، که‌ کتیبی یه‌که‌م گرنگتره‌، وه‌ گرنگیدا له‌دوای ئه‌و
 کتیبه‌وه‌ دێت که‌ (عمر بن إبراهيم الخيام) (١٠٤٥-١١٣٢ز) له‌ زانستی
 جه‌بردا دایناوه‌، هه‌روه‌ها کتیبی (البديع)یشی داناوه‌، که‌ ئەم کتیبانه‌
 سه‌رچاوه‌یه‌کی گرنگی بیرکاری بوون، زۆر هه‌لاتناس (ویبکه‌
 Woepcke) کتیبی (الفخري) و‌ه‌رگێڕا بۆ فه‌ره‌نسی له‌ سالی
 (١٨٥٣ز)دا که‌ ده‌ریاره‌ی ده‌لێت: (الکرخي) داهێنه‌ر بووه‌ له‌
 شیکاره‌کانیدا و‌ده‌توانین بڵێین که‌ بۆچوونێکی سه‌ربه‌خۆی هه‌بووه‌ له‌
 شیکاری مه‌سه‌له‌ بیرکاری و‌هه‌ندێک هاوکه‌تسه‌ی دیاریکراودا^٨.

^٧ هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو لاپه‌ره‌ (٣٥٠-٣٥٢).

^٨ به‌وانه‌ هه‌مان سه‌رچاوه‌ لاپه‌ره‌ (٣٢٩-٣٣٠) و‌ لاپه‌ره‌ (٣٥٢-٣٥٥)، هه‌روه‌ها (موسوعة
 تاريخ العلوم العربية) لاپه‌ره‌ (٤٧٢).

له زانا ناسراوه کانی تر (عمر الخيام) بووه (۱۰۴۵-۱۱۳۲ن)، که په کيک بووه له ناسراوترين زانايانی نه م یواره وله ناو هاوشانانی خویدا به زانای بیرکاری وفه یله سوف وگه ردوونزان ناسراوه ونازناوی دانا (الحکیم) ی پیدراوه، له نه وه ی فارسه کانی (نه یسابوون) ه، کتیبکی هنده سی هیه به ناوی (رسالة في شرح ما أشكل من مصادرات كتاب اقليدس)، که تا نیستا ماوه وه موو نه و مه سه لانه ی که ثقیلیدس^۹ هیتابوونی به بی شیکار نه م دانه به دانه هیتاونی وه موویانی شیکار کردووه وسه لماندوونی به شیوه یکی هنده سیانه، کتیبه که شی له بواړی جه بردا ناوی (مقالة في الجبر والمقابلة) بووه، وهر (ویپکه Woepcke) له سالی (۱۸۵۱ن) دا وه ریگپراوه وله (پاریس) بلاویوته وه، هه روه ها کتیبی (میزان الحکمة) شی داناوه.

له پیښده سستی ه کانی له زانستی جه بردا نه وه یه که له یه که مین نه وکه سانه بووه که هه ولی دابه شکردنی هاوکیشه کانی داوه بڼ چه ند به شیک، نه وه بوو هاوکیشه کانی پله یه ک وپله دوو وپله سیتی یان به ساده یان به نالوز داناوه، وله کاره گرنگه کانی تری له جه بردا نه وه بووه که هاوکیشه ۳ دووریه کانی به شیوه یه کی هنده سیانه شیکار کردووه^{۱۰}.

پاش نه میش (شرف الدین الطوسی) هاتووه که چه ندین دانراوی هه بووه به تاییه تی له (جه بر) دا، له نامه یه کیدا که نزیکی سالی (۱۱۷۰ن)

^۹ {Euclid (300 B.C.)}: بیرکاری زاننکی یونانی بووه و خاوه نی چه ندین دانراوی بیرکاریه که گرنگترینان بریتییه له کتیبی: بنچینه کان یان توخمه کان (Elements)، له سه ده ی چواره می پیش زابیندا ژباوه (بروانه: مه وسوعه ی به ریتانی: Encyclopædia Britannica).

^{۱۰} بروانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپره (۲۵۵-۲۵۷).

نوسویوه تی دهریاره ی هاوکیشه کان (المعادلات) چه ندین شتی نوئی ودهینان دهیینن، له سهره تادا به لیکولینه وه ی ۲ برگی لووله یی (برگی هاوتا وبرگی زیاده) دهست پیده کات، پاشان هاوکیشه پله دووه کان ودوایی پله سییه کان پۆلین ده کات، که پۆلینکردنه کانی له پۆلینی (خه یام) باشتن^{۱۱}.

له رۆژئاوای نیسلا میش چه ندین که سی تره ه لکه وتوون وه ک: (السموال بن يحيى المغربي) که (۵۷۰هـ-۱۱۷۴ن) کۆچی دوایی کردوه وخواهه نی کتیبی (الباهر فی الجبر) ه، ههروه ها (ابن البناء المراكشي یان أحمد بن محمد بن عثمان الأزدي) که سالی (۷۲۱ک) له شاری مهراکش له مه غریب کۆچی دوایی کردوه، ونۆر به خو پ جووه له دانان له بواری بیرکاریدا و زیاتر له ۷۰ کتیب و نامه ی نووسیوه له بواره کانی جه بر وهنده سه و حیساب و فله ک و غهیری نه مانه شدا، له کاره سهره کیه کانی نه م کتیبانه بوون: (تلخیص أعمال الحساب)، و(الأصول والمقدمات فی الجبر والمقابلة)، و(رسالة فی الجذور الصم)^{۱۲}.

ههروه ها (أبو الحسن علي بن محمد بن علي البسطي القلصادي) که سالی (۸۹۱ک-۱۴۸۶ن) کۆچی دوایی کردوه له تونس و زوریه ی ژیا نی له نه ده لوس ژیاوه، وکاره کانی (المراكشي) شهر کردوه، داهینه ر جووه له بیردۆزی ژماره کاندا و گرن گترین کتیبی بریتیه له (کشف الجلباب عن علم الحساب) که له چوار به رگ پیکدیت، (کاجوری) باوه پی وایه که

^{۱۱} برونه (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه ره (۴۸۰).

^{۱۲} برونه (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه ره (۴۷۲)، (المرجع فی الحضارة العربیة

الإسلامیة) لاپه ره (۳۵۷).

کاره‌کانی (القصادي) (۸۲۵-۸۹۱ك) پالنه‌ریکی گه‌وره بوو بۆ بیرکاریزانانی دواى خۇى بۆ پېشکه‌وتن له زانستی جه‌بردا، به‌یه‌که‌م که‌سێک داده‌نریت که هیتا وره‌مزه جه‌برییه‌کانی به‌کاره‌یناوه له کتیبه‌ه‌کانیدا و نه‌وروپیه‌کان له‌مه‌وه وهریانگرت^{۱۳}.

هه‌نده‌سه :

موسولمانان له‌بواری هه‌نده‌سه و سێگۆشه‌کاریدا کتیبی (ئیقلیدس)یان وهرگیرا بۆ زمانی عه‌ره‌بی، که هه‌ر ئه‌م وهرگیرانه‌بوو جارێکی تر نه‌وروپیه‌کان وهریانگیرایه‌وه بۆ زمانی لاتینی، موسولمانان ته‌نها به‌م زانیاریانه‌ی یۆنانه‌وه نه‌وه‌ستان به‌لکو زانیاری نوێیان داهیتا وخستیانه سه‌ری که پېشتر نه‌زانرابوو، وه‌ک داهیتانی (به‌رکه‌وته) له‌حیسابی سێگۆشه‌کاریدا که ئه‌مه هه‌نگاوێکی گه‌وره بوو له‌بیرکاریدا، وزانیانی بیرکاری به‌شۆرشێکی زانستییان دانا، که‌واته موسولمانان بوون که بناغه‌کانی ئه‌ندازه‌ی شیکردنه‌وه (الهندسة التحلیية)یان دامه‌زراند، هه‌روه‌ها زانستی (سێگۆشه‌کاری)یان له‌گه‌ردوونناسی جیاکرده‌وه (وته‌ئێ)یان له‌بری (وته‌ره‌کان) دانا، (سایه‌ وسایه‌ته‌واو) وچه‌ندین شتی تریان بۆ زیاد کرد که به‌هۆیه‌وه توانیان هاوکیشه ۳ دوورییه‌کان یان (المعادلات المکعبه) شیکاریکه‌ن، هه‌روه‌ها له‌لیکۆلینه‌وه‌ی شیوه قووچه‌کی ولوله‌یه‌ه‌کاندا (المخروطات) قوولبوونه‌وه، که ئه‌م زانیارییه نوێیانه بوون وایان له زانستی بیرکاری کرد جێگه‌ی ئه‌مڕۆی خۆی بکاته‌وه.

^{۱۳} بڕوانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (۲۵۹-۳۶۰).

له دیارترین نه و زانایانه ی له بواری هنده سه و سینگوشه کاریدا نووسینیان هه بووه (خه واریزمی، وثابت بن قره، و به تتانی، و خازینی میسری، و ابن الهیثم، و به یروونی) بوون.

(أبو عبد الله البتاني) که له لای نه وروپیه کان به (Albategnus) ناسراوه سینگوشه کاری گه یانده نه وپه پی سنووره کانی کاتیک چوارگوشه کانی له بری سینگوشه به کارهینا له شیکاری مه سه له کاندا، و ته ژتی گوشه کانی گورپه وه به که وانه، و هه رنه ویش بوو که ریزه کانی له حیسابی سینگوشه کاریدا به و شیوه یه دانا که ئیستا به کاردیت، زانا (ابن الهیثم) نووسینیکی هه یه له سینگوشه کاریدا به ناوی: شیوه ی کورپه کانی موسا (شکل بنی موسی)، که تئیدا نه ووشیوه بیرکاریانه ی که کورپه کانی (موسی بن شاکی) دایاننا به به لگه شیده کاته وه، که به شیتی بریتیه له قوچه که کان (کتاب المخروطات)، زانا (البیرونی) یش کتیییکی گرنگی له م بواره دا نووسیوه.

هه موو نه م نووسینیان نه وروپیه کان وهریانگێرا بق لاتینی له سه ده ی دوانزه یه می زایینه وه، به تایبه تی (نه دیلاردی باشی) که خشته کانی سینگوشه کاری خه واریزمی له (۱۱۲۶ز) دا وچه ندین نو سراوی تری سینگوشه کاری موسولمانانی وهرگێرا بق لاتینی^{۱۴}.

موسولمانان ده سته وتی گرنگی تریان هه بوو، گرنگترینیان نه و بناغانه بوو که دایاننا بق کیشانی سینگوشه لا یه کسانه کان، هه روه ها پێوانی ریزه ی نزیکه یی نێوان رووبه ری بازنه وچیوه که ی، که به پیتی (ط) نیشانه یان کردبوو، ویه کسان بوو به (۳.۱۴۱۵۹)، که نه مه نه و

^{۱۴} بروهانه (موسوعة تاریخ العلوم العربیة)، لاپه ره (۴۷۳).

ريژديه به نه مړې به كارد هينريت به تاييه تي له بواره كاني فړوكه واني
وكه شتیه وانی و نه زادا^{۱۵}.

كه واته موسولمانان ده سته وتي كه وره يان هه بووه له پيشخستنې
بیركاريده، وړژاوا سوودی كه وره يان لیبينين له م بواره دا، هر
كه سينكيش كه به كيك له كتيبه كاني بیركاري موسولمانان ليكده داته وه
سهرسوپمان ده يگریت له و ناسته به رزه ی كه بیركاري زانه موسولمانه كان
پتيگه يشتون له فراوانی زاناريان و ورده كاري وراستی
ليکولینه وه كانياندا.

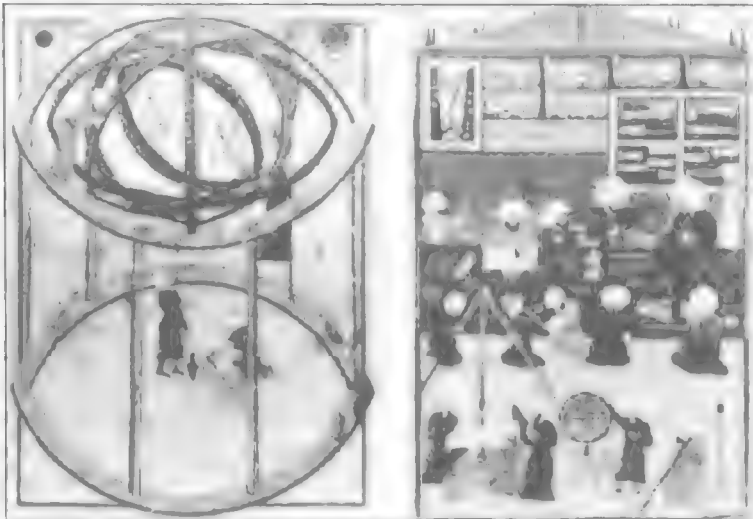
نه و تا خه واري زمي شيكاري هاوكيشه ۲ دوری و ۲ دوریه كان به
شيويه كي زانستيانه ی وورد ده كات، وياسی ره كه كان وچونيتي
ده رهي ناني رووهری شيوه هه نده سيبه جورا وچوره كان ده كات، وهك:
سينكوشه، وچوارگوشه، ويازنه، ومه عين، پاشان ده چيته سهر چه ند
مه سه له يه كي نالوزی تر ورنگا كاني شيكاريان به وپه پي ورده كاري
ولي زانينه وه دياريد ه كات، كه مړو كاتيک سه يری نه م مه سه لانه ان ده كات
تووشی سهرسوپمان ده بيت، ووا ده زانیت كه كتيبيكي بیركاري سه ده ی
بيست يان ۲۱ ده خوینيته وه نه ك كتيبيك كه پيش ۱۰۰۰ سال زیاتر
نوسرايیت^{۱۶}!

^{۱۵} بروانه (العلم والإيمان في الفضاء والطيران) لاپه ره (۱۷۷).

^{۱۶} بروانه: (مذكرات في الحضارة العربية الإسلامية - سعيد عاشور) لاپه ره (۷۷-۷۳).

که ردوونزانی؛

له م زانسته دا که (علم الهيئة) یان پښه ووت، چه ندين نووسينيان هه بوو وچه ندين روانگه یان بینگه (مراصد) یان دروستکردبوو بۆ بینینی نه ستیره کان و لیکولینه وه یان، و زانستی (الزج) یش به شیکه له م زانسته، (زج) ه کان بریتین له و خسته ژمیر یاریانه ی که له سه ر چه ند یاسایه ک دانراون، نه ویش بۆ نه وه ی که شوینی نه ستیره کان وه ساره کان یه ک به یه ک دیاری بکړین له که ل پتوانی جووله یاندا.

ده ستپنکی لیکولینه وه ی فه له ک له لای زانایانی موسولمان به وه رگپزانی کتیبیکسی هیندی که به ناوی (السند هند)^{۱۷} بوو دهستی

^{۱۷} (Sindhind) ناویکی ده ستکاریکراوه له ووشه یه کی هیندی وه (سدھانتا) که به مانای مه عریفه دیت، که ناویی ئه م ووشه یه به کارهات بۆ ناوی ئه و کتیبه هیندی ی که ده ریاره ی زانستی فه له ک بوو و موسولمانان وه ریانگپزا بۆ زمانی عه ره بی. به وانه (العلوم والهندسة فی الحضارة الإسلامية) لاپه ره (۲۲).

پیکرد، که له سهردهمی خهلیفه‌ی عه‌بباسی (المنصور) دا پیاوێک له هیندستانه‌وه هات بۆ لای که شاره‌زاییه‌کی باشی هه‌بوو له جوله‌ی نه‌ستیره‌کاندا و نه‌م کتێبه‌شی پێیوو، نه‌وه‌بوو خه‌لیفه‌ فه‌رمانی کرد به وه‌رگێڕانی بۆ زمانی عه‌ره‌بی وزانا (ابراهیم الفزاری) وه‌رگێڕا^{١٨}، پاشانیش (خشته په‌له‌ویییه‌کان) که له سهردهمی ساسانیه‌کان وفارسه‌کاندا دانرابوون وه‌رگێڕدران و بۆ زانسته‌ بیرکاریه‌کان زیاد کران و نه‌مانیش ناوهران (الزیج).

له میژووی ئیسلامدا چه‌ندین زانای به‌ناوبانگ له‌ بواری فه‌له‌کدا په‌یدابوون که نه‌گه‌ر بگه‌ڕێینه‌وه بۆ سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌کانی رۆژه‌لات و رۆژئاوا نه‌وا ناوی نزیکه‌ی (٢٠٠) زانای گه‌ردوونزانی موسوڵمانان ده‌ستده‌که‌ویت، له هه‌ره به‌ناوبانگه‌کانیان: (یحیی بن ماسویه، والفزاری، والمجسطی، والبیرونی، والفرغانی، والمروروذی، وأبو عیسی‌ الإسطرلابی، وسند بن علی، والخوازمی، والبتانی، وثابت بن قره، والصوفی، وأبی حامد الصفانی، وحامد بن الخضر، والخندي) بوون، یه‌کێک له هه‌ره زانا به‌ناوبانگه‌ موسوڵمانه‌کان له‌ بواری فه‌له‌کدا زانا (محمد بن موسی‌ الخوارزمی) بوو که کتێبی (زیج السندهند) ی له سهردهمی خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی (مه‌ثمون) دا دانا، وخشته‌ی وردی تێدایه‌ ده‌رباره‌ی جوله‌ی خۆر و مانگ وه‌سه‌ره‌کان، هه‌روه‌ها (حَبَش الحاسب) که یه‌کێک بووه له زانا فه‌له‌کیه‌کانی سهردهمی (مه‌ثمون) له سالی (٨٥٩ه‌) دا حیسابینکی به‌ناوبانگی داناوه، و دانراوێکی تریشی هه‌یه که بریتیه‌ له (الزیج الدمشقي).

^{١٨} بپوانه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (٣١٦)، و (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لاپه‌ره (٢٧، ٣٢)، و (موسوعة تاريخ العلوم العربية) لاپه‌ره (٤٧).

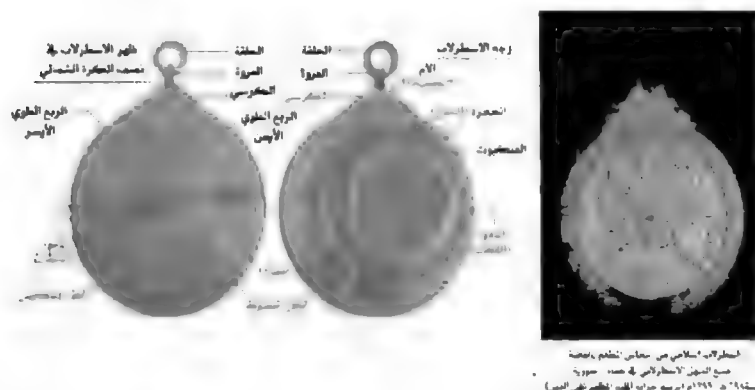
زانا موسولمانه کان سه رکه وتووویون له دروست کردنی ناوینه ی نه ستیره بینین که پتیده وتریت (الاسطرلاب)^{۱۹} به یونانی، که به هویه وه گه ردوونزان ده توانیت گز شه کان دیاری بکات بق گشت ته نه ناسمانیه کان له هر شوینیکدا بن، زانا (ابولسحاق محمد بن ابراهیم بن حبیب بن سلیمان الفزاری) (۱۵۹ک-۷۷۷ز مردوه) که یه کیک بووه له گه ردوونزانی خه لیفه ی عه بیاسی (المنصور)، یه که م که س بووه نه م سه کل گه ردوونیه (مرصد فلکی) یه ی دروست کردوه له سه ده ی دووه مدا، نه م زانایه چه ند کتیبیکسی نووسی که تیایدا چوئیتی به کارهیتانی (الاسطرلاب) پوون ده کاته وه، له وکتیبانه: (کتاب العمل بالاسطرلاب المسطح، کتاب العمل بالاسطرلابات نوات الحلق)، هه روه ها زانا (ابوعیسی الاسطرلابی) بنه ماکانی به کارهیتانی نه م راسته فه له کیه ی دیاریکرد، نه م نامیره هه روه ها بق دیاریکردنی: کات، و دووری له که مه ره ی زهویه وه (واته پخوانی هیله کانی پانی) به کارده هیترا وزریرک له که شتیه وانانی ده ریا تا سه رده مانیکسی نزیک پشتیان پتده به ست.

---

^{۱۹} نه م نامیره (که به ئینگلیزی پتیده وتریت: **Astrolabe** واته: ناوینه ی نه ستیره) وه ک له وینه کانی نه م کتیه دا ده بیینین له شیوه ی قیبله نومادایه، و به کاری قیبله نوما کاتریمیریش هه لده ستیت، به لام کاری سه ره کی بریتیه له به کارهیتانی له تپهوانینی نه ستیره کان (وه ک خور و نه ستیره کانی تر) و دیاریکردنی شوینه کانیا دا (به تاییه تی گز شه ی به رزی ته نه ناسمانیه کان له ناسووه له هه مور شوینیکدا)، هه روه ها دووری له هیلای که مه ره ی زهویه وه دیاریده کات، چه ندین جوړی هه بووه له وانه: (القام، المسطح، الطوماری، الهلالي، الزورقي، الجنوبي، الشمالي....).

زانایان ده لئین بریتی بووه له نامیریکسی له کومپیوتر چووی سه ره تایی. {بپوانه: (موسوعه ی به ریتانی **Encyclopedia Britannica**) و (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۱۹)}.

(ابن الندیم) ده لیت: نامیره کانی پټوانه کردن وره صد سهره تا له شاری (حوران)^{۲۰} دروسته کران که پاشان له هه موو وولاتانی نیسلا میدا دروستکردنیان بلایوقوه، یه که م که س که نه م کاره ی کردووه (ابن خلف حبش الحاسب المروزي) بوو (له نیوان ۲۵۰-۲۶۰ك مردووه) که گه ردوونزانیکی به ناویانگ بووه وله به غدا هه ستاوه به چه ندین تیپوانین ولکتولینه وه ی فه له کی له سالی (۲۱۴ك-۸۶۴سن دا، خاوه نی ۲ (زیچ)ه، نه نداسی نهو تیمهش بووه که خلیفه (المأمون) رایسپاردن بۆ پټوانی چټووه ی زهوی.

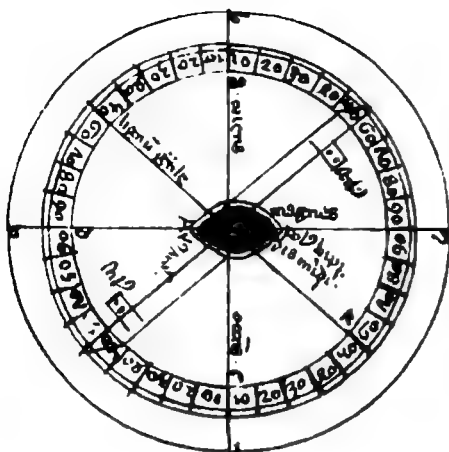

هه روهها (بنوالصباح)یش که ۳ برا بوون وده ستره نگین بوون له دروستکردنی نامیره کاند، وکتیبتیکیان هه یه به ناوی (برهان صناعة الاسطرلاب)، هه روهها (أحمد بن محمد الصاغانی)یش له م بواره دا ده ست ره نگین بووه ونموونه بووه له دروست کردنی (الاسطرلاب) دا، وهه ستا به به روه وپیش بردن زیاد کردن له سهر نه م نامیره^{۲۱}.

^{۲۰} شارنکه له (سوریا)ی نیستادا.

^{۲۱} بروهانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) ۷ (۲۱۸)، هه روهها (أعلام الفلك في التأريخ العربي).

له سەردەمی ئیسلامیدا چەندین بینگە (مراصد) دروستکران بۆ
 تێپوانینی ئەستێرەکان و کەسانی پەسپۆریان بۆ دیاریکرا، لەوانە (ئەبن
 یونس) بۆمان دەگێڕێتەووە کە زانا (النهاوندي) کە سالی (١٧٨هـ-٧٩٠ز)
 مردوووە هەستاووە بە ئەنجامدانی چەندین تێپوانین و تێبینی ووردی
 ئەستێرەکانی کردوووە، بەلام کارەکانی نەگەشتووونەتە دەستمان،
 هەرۆهە لە سەردەمی خەلیفە (المأمون) دا لە (بيت الحكمة) لە بەغدا
 بینگیەك دروستکرا و بەپێوەبردنی درایە دەست (سند بن علی)، و پاشان
 (یحیی بن أبي منصور) و دواوی (العباس بن سعيد الجوهري) کە شارەزا
 بوو لە دروستکردنی ئامێرەکاندا، هەرۆهە بینگیەکی تر لەسەر کێوی
 (قاسیون) لە شاری (دیمەشق) دروستکرا و چەندین ئامێری بینین
 و پێوانەیی بۆ دانرا لەوانە: پێوەری بەرزی، و (الإسطرلاب) و (المزولة) و هیتەر.
 لە چەندین شوێنی تری جیهانی ئیسلامی بینگیەکی تر دروستکران،
 لەوانە شارەکانی: سامەپرا، و نەیسابوور، هەرۆهە بینگیەکی تر لە
 شاری بەغدا کە زانا (بوزجانی) کاری تێدادهکرد، و زانا (الصوفي) یش لە
 شاری (نەصفەهان) لە ئێران بینگیەکی داناو بوو و توانی بەهۆیەووە خشتە
 بەناویانگەکی دەریارەیی هەسارەکان دابنێت، هەرۆهە زانا (ئەبن یونس)
 لە (قاهیرە) بینگیەکی بەناویانگی هەبوو لەسەر کێوی (المقطم)، لە
 شاری (الری) یش (کە نزیک شاری تاران ئێستایە لە ئێران) بینگیەکی
 پێشکەوتوو هەبوو کە لەلایەن (الخجندی) کە (٢٩٠-١٠٠٠ز) مردوووە
 بەپێوەبراو، و ئامادەکراو بوو بە چەندین شوێن و ئامێری ئالۆز بۆ تێپوانین
 و بینینی ئەستێرەکان، لەوانە ژوورێکی شەش پالووی گەورە تاریک کە
 یەك کونی بچووک لە سەقفەکەیدا یە بۆ تێپوانین و لێکۆڵینەووەی خۆر.

ویندی قبیله نومایه ك له
 دروستکردنی موسولمانان
 كه دروستکردنه كهی
 گوازاوه ته وه بۆ نه وروپا و
 رۆژئاوا

زانایانی موسولمان یه كه م كهس بوون كه بۆری به تالیان به كارد هیتنا
 (واته به بێ هاوینه) بۆ تێپوانینی نه ستیره كان، یه كه م كه سێك كه
 ئاماژه ی پێداوه زانا (به تتانی) بووه كه له بینگه كهی له شاری (الرقه) له
 باكوری سوریا ی ئیستادا به كاری هیتاوه، زانا (البیرونی) یش به وردی
 له كتیبه كیدا (القانون المسعودي) باسی كردوه له تێپوانینی مانگدا،
 به كارهیتانی بۆری تێپوانین له كوتایی سه ده ی نۆیه م و سه ره تای سه ده ی
 ده یه می زاینییه وه جیگه ی بووه له لای موسولمانان وله مانه وه گوێزایه وه
 بۆ رۆژئاوای لاتینی له سه ده كانی ناوه پاستدا ویوو به ئامیژی باوله
 بینین وتێپوانینی نه ستیره كاندا، كه پاشان زانا (گالیلئ) ^{۲۲} هات وهاوینه ی
 بۆ زیادكرد ویوو به و ئامیژی ته لسكریه ی كه پریهری پشتی زانستی
 فه له كی نه مۆیه ^{۲۳}.

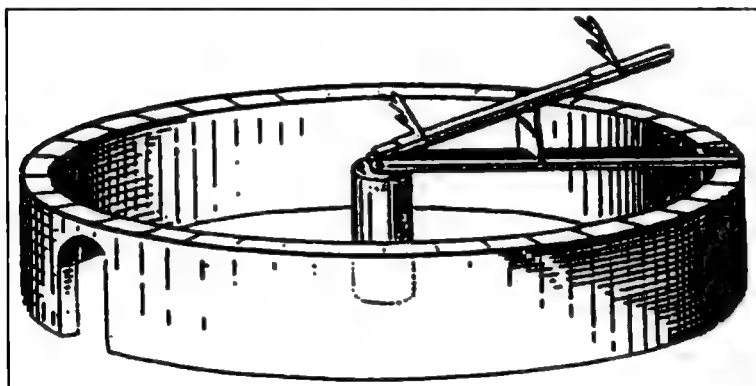
^{۲۲} زانای بیرکاری و فه له ك و سروشتزانی ئیتالی گالیلیۆ گالیلی (Galilei Galileo)

(۱۵۶۴-۱۶۴۲)، دۆزه ره وه ی ئامیژی ته لسكریه.

^{۲۳} بیوانه: (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه ره (۳۶).

چەندىن ئامىرى گەورەى تر لە بىنگە فەلەكىيەكاندا بەكار دەهات،
 ۋەك بىنايەكى گۆيى گەورەى كە تىرەكەى (۱۲۰۵) مەتر بوو ۋە بىنگەى
 بەغدا دروستكرا بۆ بەدوادا چوونى جوولانەۋەى خۆر، ھەرۋەھا (ئىبن
 سىنا) لە كىتەبى (مقالة في الآلات الرصدية) دا ۋەسفى ئامىرىكى گەورەى
 تىرى كىردۈۋە كە بىناغەيەكى بەردىنى ھەيە ۋە دىۋارىكى گۆيى پىكھاتوۋە
 كە تىرەكەى ۷ مەتر دەپىت، ۋە سەرى چەندىن راستە دانراۋن بۆ پىۋانى
 بەرزى وشوئى تەنە ئاسمانىيەكان.

ھىلگارى ئۇ ئامىرەى كە (ئىبن سىنا) لە كىتەبە كەيدا ۋەسفى كىردۈۋە

لە ھاۋشەۋەى ئۇ ئامىرانە دانراۋن لە بىنگەكانى (ئەصفەھان) كە لە
 سالى (۱۰۷۴)ن دروستكرا ۋ (عمر الخيام) كارى تىدەدە كىرد، ھەرۋەھا لە
 بىنگەى شارى (مەراغە) كە دەكەۋىتتە باكورى رۇژئاۋى ئىرانەۋە
 ۋ (نەسىرالدەن الطوسى) كە (۶۷۲ك-۱۲۷۴)ن كىردۈۋە بەرپىرسى بوۋە
 ۋ (الغرضى) كە (۶۶۴ك-۱۲۶۶)ن كىردۈۋە بەرپىرسى دروستكىردى
 ئامىرەكانى بوۋە، خاۋەنى كىتەبخانەيەكى سەدان ھەزار كىتەبى بوۋە كە
 لە بەغدا ۋ قەھىرەۋە بۆى ھىتران، ھەر لەم بىنگەيەدا يەككە لە گىرنگىرەن

نوسراوه‌کانی زانستی فه‌له‌ک دانرا که کتیبی (الزنج الألفانی) بو، چه‌ندین زانای تر له‌م بینگیه‌دا کاریان کردووه وه‌ک (محي الدين المغربي) و(قطب الدين الشيرازي) که داهینان و دوزینه‌وه‌ی زوریان هه‌بووه له‌بواری فه‌له‌ک‌دا، له‌لایه‌کی تره‌وه (قوبلای خان)ی برای هۆلاکۆ که صینی داگیرکرد کتیبه‌کانی زانایانی فه‌له‌کی به‌غدا و قاهره‌ی بۆ برد، که نه‌مانه بوونه هۆی ده‌رکه‌وتنی زانستی فه‌له‌ک و پیشکه‌وتنی له‌وئ، که له ده‌رکه‌وتنی گه‌ردووناسی صینی (کوشو کینگ) دا خۆی ده‌بینیتیه‌وه که سالی (۱۲۸۰ز) ناویانگی ده‌رکرد به‌هۆی کاره‌کانیه‌وه، له‌مانه‌وه بیریری فره‌نسی (گوستاف لۆبۆن) ده‌گاته ئه‌و پاستیه‌ی که ده‌لیت: زانایانی موسولمان و دانراوه زانستیه‌کانیان بوون که زانستی فه‌له‌کیان له‌هه‌موو دونیادا بلۆک‌کرده‌وه.^{۲۴}

له‌سه‌ر شیوه‌ی ئه‌م بینگیه‌ له‌ چه‌ندین شوینی تری جیهانی ئیسلامیدا بینگیه دروستکران به‌تایبه‌تی له‌ شاره‌کانی (سه‌مه‌رقه‌ند) له سالی (۱۴۲۰ز) دا، وشاری (ئه‌سته‌مبول) له سالی (۱۵۷۵ز) دا که گه‌ردوونزان (تقی‌الدین) کاری تێداده‌کرد، و دوایین بینگیه له‌م زنجیره بینگانه‌ی که له‌سه‌ر شیوازی بینگیه‌که‌ی (مه‌راغه) دروستکران بینگیه‌کانی (جای سینگ) له هیندستانه له سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌مدا، و بینگیه‌ی (جاییور) له شاری (ده‌له‌ی) له هیندستان که له سالی (۱۷۴۰ز) دا دروستکرا و تا رۆژگاری ئه‌مه‌رۆشمان زۆریه‌ی ئامێره‌کان و بینا‌کانی ماون وه‌له‌شوینی خۆیان‌دان.

^{۲۴} بېوانه: (حضارة العرب) / گوستاف لۆبۆن، لا (۵۵۴)، هه‌روه‌ها کتیبی (تاریخ العرب العام) /

ل. ا. سیدیو، لاپه‌ره (۴۱۱-۴۱۲).

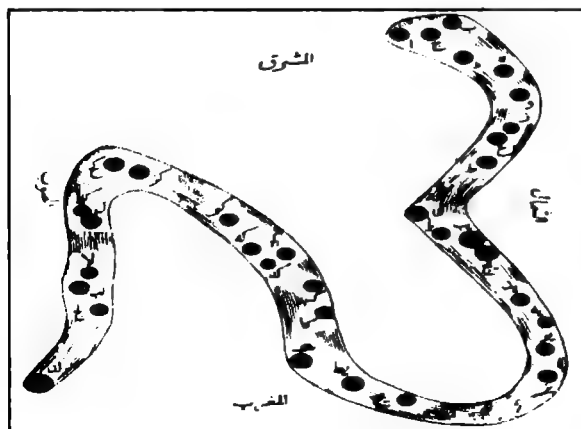
ۋىنەيەكى يىنگەي (جايپور) لە خوارووي رۇئاۋاي شارى (دەلھى) لە ھىندىستان، كە
لەسەر شىۋازى يىنگەي (مەراغە) دروست كراۋە، لە ۋىنەكەدا ئەۋ زنجىرە بىنا
كەۋرانە دەيىن كە بەكار دەھىنران بۇ تىروانىنى جوۋلەي خۇر ودانانى لە بازىلەي
بۇرجەكاندا، ھەرۋەھا بۇ دىارىكرىنى كاتىش بەكار دەھىنران

موسولمانان خرىتى زەۋى وئاسمانيان سەلماند كە زانايانى شەرع
ھەموويان لەسەرى كۆك بوون، ئەۋىش بەپىي تىگەيشتىيان لە ئايەتەكانى
قورئان ۋەرمودەكانى پىغەمبەر (ﷺ)، شىخى ئىسلام (ابن تىمىيە) كە
سالى (۷۲۸ك-۱۲۲۷ن) كۆچى دوايى كردوۋە ئەم كۆكبوونەي زانايانى
موسولمانى لە (مجموعۃ الفتاوى) دا ھىتاۋە لە (بەرگى ۶/ لاپەرە ۵۸۷) دا،
ھەرۋەھا زانايانى ترى ۋەك (ابن الجوزى، وابن القيم، وابن حزم، والغزالي،
والفخر الرازى) ھەمان باۋەپيان ھەبوۋە.

زانايانى سىروشتىزنى موسولمان سووپانەۋەي زەۋيان بەدەۋرى خۇيدا
سەلماند، ۋچەندىن خىشتەيان دانا بۇ دىارىكرىنى شوپىنى ھەندىك لە
نەستىرەكان، ۋحىساب كردن ودانانى رۇژمىترەكان، ۋشىۋاۋىيەكانى
جوۋلەي مانگ، ۋدرىژى سالى ھەتاۋى، ۋ..... ھتد.

زانا (المسعودي) که له سالی (۳۴۵ ک) دا کۆچی دوابی کردووه، یه کهم کهس بووه باسی زهوی کردووه که شیوه کهی (گژی) به، وباسی سووپانهوی زهوی کردووه به دهوری خۆردا، له کتێبه کهیدا به ناوی (مروج الذهب ومعادن الجواهر)، که تێیدا ده لێت: خۆر کاتیک وون ده بیئت له ئهوپه پێ چین، نهوا ده رده که ویت له دورگه ناوه دانه کانی ده ریای ئۆقیانوس، نه گهر له وێشه وه ئاوابوو لهوپه پێ چین هه لێتته وه، که نه وه (نیوهی بازنه ی زهوییه).

ههروهها زۆریک له زانایانی موسولمان باسیان له (گژی) بوونی زهوی کردووه، لهو زانایانه وهك گهردونناس (الشریف محمد بن محمد الإدريسی) به که سالی (۵۴۸ ک) دا کۆچی دوابی کردووه، ئهم زانایه ویتته ی ئهو شارانه ی کردووه له سه ر گژی که ی زهوی که له (زیو) دروستی کردبوو، ئه مه کاتیک پاشای (تۆرمان) ده عوه تی ده کات بق (صقلية)، له کتێبه کهیدا (نزهة المشتاق في اختراق الافاق) باسی له (گژیته ی) زهوی کردووه، هه رچه نده له پێش ئه مانیشدا (عبدالله ی کوپی عباس) رافه کاری قورئان باسی ئه مه ی کردووه.

وینه ی کۆمه له
نه ستیره ی
رووبار (النهر)
ههروهك چون به
خه یایی زانای
موسولمان
(الصوفي) دا
هاتووه

یه‌که‌م که‌س که زانیویه‌تی زه‌وی هه‌ساره‌یه‌که و مه‌له‌ده‌کات له ئاسماندا وجیگیر نییه زانا (ابن الشاطر) بووه (۱۳۷۵ز مردووه)، که بانگیژی مزگه‌وتی (دیمشق) بووه، هه‌روه‌ها یه‌که‌م که‌سیش بووه که ووتیه‌تی: {سه‌وهرانه‌وی زه‌وی به‌ ده‌وری خۆردا و به‌ ده‌وری خۆیدا ده‌بیته‌ هۆی هاتنی شه‌وهرۆژ و دروست بوونی وه‌رزه‌کانی سال}، زانیای بیرکاری و گه‌ردوونزان (موسی بن شاکی) یه‌که‌م که‌س بووه هه‌ستاوه به‌ نه‌دازه‌ کردنی قه‌باره‌ی زه‌وی و دیاری کردنی پێوانه‌ی چێوه‌که‌ی، که پاشان زانا (الفرغانی) به‌ پشت به‌ستن به‌ کاره‌کانی ئه‌م به‌ووردی چێوه‌ی زه‌وی دیاریکرد، و ئه‌م پێوانه‌یه‌ی زۆر نزیکه‌ له‌ پێوانه‌ی ئه‌م‌پێوه، هه‌روه‌ها زانیانی موسولمان یه‌که‌م که‌س بوون سه‌نته‌ری زه‌وییان دیاریکردووه، وه‌له‌که‌نی (بطليموس)^{۲۵} و تیۆره‌ گه‌ردونییه‌کانیان راستکردۆته‌وه، چونکه‌ (بطليموس) ووتیه‌تی: زه‌وی سه‌نته‌ری گه‌ردوونه، به‌لام زانیانمان ره‌تیان داوه‌ته‌وه، یه‌که‌م زانیاش که‌ ئه‌مه‌ی ووتوه (البیرونی) بوو^{۲۶}.

---

^{۲۵} (Claudius Ptolemaeus of Alexandria) کلاودیۆس به‌تلیمۆسی ئیسکه‌نده‌رییه: زانییه‌کی گه‌ردوونزانی یۆنانی بووه (سالی ۱۶۸ز کۆچی دوا‌ی کردووه)، خاوه‌نی چه‌ندین دانراوه‌ له‌ زانستی فه‌له‌کده‌، که‌ وه‌رگێتێردان بۆ عه‌ره‌بی له‌وانه: (المجسطی)، (في اقتصاص اصول حركات الكواكب)، (في ظهور الكواكب الثابتة)، (زیج بطليموس). بپوانه‌ (مه‌وسوعه‌ی به‌ریتانی) و هه‌روه‌ها (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه‌ره (۲۹).

^{۲۶} بۆچوونی قه‌شه‌کان و کلتیسا له‌ ئه‌وروپا له‌ سه‌ده‌که‌نی ناوه‌رسته‌دا ده‌ریاره‌ی گه‌ردوون پشته‌ی به‌ستبوو به‌ راکانی (به‌تلیمۆس) که‌ ده‌یووت زه‌وی جیگیره‌ و سه‌نته‌ری کۆمه‌له‌ی خۆر و گه‌ردوونه‌ و خۆر به‌ده‌وری زه‌ویدا ده‌سه‌وهرۆتیه‌وه، به‌لام موسولمانان ئه‌م وه‌هم و خه‌یالاته‌یان وه‌رنه‌گرت و ووتیان که‌ خۆر جیگیره‌ له‌ کۆمه‌له‌ی خۆردا و زه‌وی به‌ده‌ویدا و له‌هه‌مان کاتدا به‌ده‌وری خۆیشیدا ده‌سه‌وهرۆتیه‌وه. بپوانه: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

له سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی عه‌بیاسی (المأمون) دا تاقیکردنه‌وه‌یه‌ک به
 فه‌رمانی ئه‌و نه‌نجامدرا بۆ پێوانی بازنه‌ی نیوه‌ی رووناکی رۆژ (داشره
 نصف النهار)، و نه‌م کاره‌ سپێردرا به‌ ۲ تیم که له بیابانه‌کانی (سنجار)
 و (ته‌دمور) دا کاریان کرد، وه‌ردوو تیمه‌که‌ گه‌یشته‌یه‌ک نه‌نجام که:
 پله‌ی درژییان کرد به‌ ۵۶ میلی عه‌ره‌بی و ۳۱/۲ میلیک، که نه‌م نه‌نجامه
 زۆر نزیکه‌ له پێوانه‌ی راسته‌وه‌، (خه‌واریزی) یه‌کێک سووه‌ له‌و
 گه‌ردوونزانه‌ی که (المأمون) رایسپاردن بۆ پێوانی بازنه‌ی گه‌رده‌ی
 زه‌وی (واته‌ چێوه‌ی گۆی زه‌وی) که نه‌نجامه‌که‌یان نه‌مه‌ بوو:

- چێوه‌ی بازنه‌ی گه‌رده‌ی زه‌وی که پێویان (۴۰۲۴۸ کم) بوو.^{۲۷}

- چێوه‌ی بازنه‌ی گه‌رده‌ی زه‌وی که پێشتر به‌ تلیمۆسی یۆنانی
 ده‌ریکرد (۲۸۴۴۰ کم) بوو.

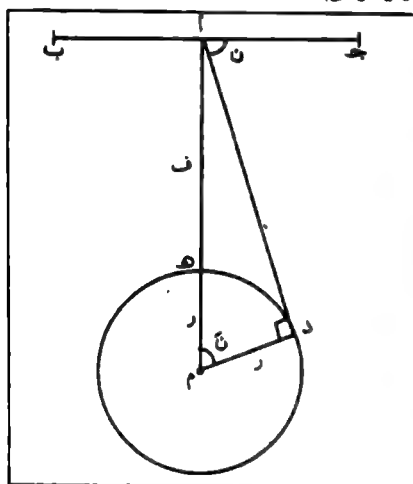
- چێوه‌ی بازنه‌ی گه‌رده‌ی زه‌وی که ئێمه‌ له‌ مێژو‌دا ده‌یزانین (۴۰۰۷۰)
 کیلۆمه‌تره‌.

ده‌بروانه‌ ئه‌و نه‌نجامه‌ زۆر نزیکه‌ی که موسوڵمانان پێیگه‌یشتن له‌ چاو
 نه‌نجامه‌کانی پێشتردا!

یه‌کێکی تر له‌ گه‌ردوونناسه‌ موسوڵمانه‌ نه‌نده‌لوسییه‌کان ناوی
 (أبو القاسم مسلمة المجرطي) بوو که سالی (۳۹۸ك-۱۰۰۷ن) کۆچی دوا‌یی
 کردووه‌، و زۆرێک له‌ کتێبه‌کانی وه‌رگیردرا نه‌ سه‌ر زمانێ لاتینی، له‌
 سه‌ده‌ی پێنجه‌می کۆچیشدا زانا (الزرقالي الطليطلي) (۱۰۲۹-۱۰۸۷ن)
 هه‌ستا به‌ چه‌ندین تێروانیی گرنه‌ک، که له‌ کتێبی (جداول طليطلة) دا کۆی

^{۲۷} بېروانه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (۲۱۷)، هه‌روه‌ها (أعلام الفلك في
 التاريخ العربي) لاپه‌ره (۵۵).

کردنه‌وه، وکارگیریه‌کی زځدی کرده سهر رځژناوای لاتینی له سده‌کانی
 ناوه‌پاستیاند، هم زانایه له رځژناو به (Saphaea) ناسرابو^{۲۸}،
 زانایانی شه‌مېوش زځریان له‌و باوه‌په‌دان که زانا (کوپه‌رنیکوس)^{۲۹} له
 زځدیک له بڅچونه‌کانیدا کاریگر بووه به کاره‌کانی زانای موسولمان (ابن
 الشاطر)، به تاییه‌تی لیکولینه‌وه‌کانی هردوو نوجبور (Neugebauer)
 وسویردلو (Swerdlow) هیچ گومانیان نه‌هیلاره له کاریگری زانستی
 فه‌له‌کی موسولمانان له‌سهر (کوپه‌رنیکوس)^{۳۰}.

ریځه‌ی بیرکاریانه‌ی زانای
 موسولمان (البیرونی) بڅ
 پیاوړه‌کردنی چیموی گوی زموی،
 که دوویاره بومان ده‌سه‌لینیت
 چون زانایانی موسولمان له
 خپرتی زموی دنیابوون

له زانا ناوداره‌کانی تری شه‌نده‌لوس (نورالدین ابواسحق البیرونی)
 بووه (نزیکه‌ی ۱۲۰۴ز مردووه)، خاوه‌نی کتیبی (علم‌الهیئة)یه که وینه‌ی
 ته‌نه ناسمانیه‌کانی تیدا باسکردووه، قوتابی (ابن طفیل) بووه.

^{۲۸} بیوانه (العلوم والهندسة فی الحضارة الإسلامية) لاپه‌ره (۷۹).

^{۲۹} زانای گه‌ردوونزانی پوله‌ندی نیکولاس کوپه‌رنیکوس (Nicolaus Copernicus)
 (۱۴۷۳-۱۵۴۳ز)، دانه‌ری بیردونی کوپه‌رنیکوسه (Copernicus's theory).

^{۳۰} بیوانه: (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه‌ره‌کانی: (۱۴۴) و (۱۵۷) و (۱۷۱) و (۲۶۰).

(گوستاف لوبون) ده‌لټ: ئەگەر باسی ئەو شتانه بکەین کە لاتینیەکان له موسولمانانەوه وهریانگرت، ده‌بینین کە گێڕه‌رت (دوایی بوو به‌ پاپا سلفستهری دووهم) له‌ ساڵه‌کانی (٩٧٠) و (٩٨٠ن)دا ئەوه‌ی فێری بوویو له‌ ئەنده‌لوس له‌ بیرکاری وگه‌ردوونزانی خسته‌یه‌ رۆژئاوا، (ئوهیلارد)ی ئینگلیزی له‌ ساڵه‌کانی نیوان (١١٠٠-١١٢٧ن) له‌ ئەنده‌لوس سوپایه‌وه‌ وکتیبه‌ بیرکاریه‌کانی وه‌رگێڕا، (لیوناردی پیزایی) له‌ سالی (١٢٠٠ن)دا کتیی نووسی ده‌رباره‌ی ئەو زانستی جه‌بره‌ی له‌ موسولمانانەوه‌ فێری بوو، هه‌روه‌ها (قیتلیون)ی پۆلۆنی کتیی (البصریات)ی (حسن بن الهیثم)ی وه‌رگێڕا، (جیراردی کریمۆنی) وه‌رگێڕانی کتیی (المجسطی)^{٣١} ورافه‌که‌ی (جایی)ی بلۆکرده‌وه‌.

هه‌روه‌ها ده‌لټ: ئەگەر (رۆجه‌ی)ی یه‌که‌م له‌ (ه‌نقلیه‌) هانی فێربوونی زانسته‌کانی موسولمانانی دایټ به‌ تایبه‌تی کتیه‌کانی زانا (الإدریسی) ئەوا ئیمپراتۆری رۆمانی (فریدریک)ی دووهم له‌وه‌که‌متر نه‌بووه‌ له‌ هه‌ماسه‌تیدا بۆ فێربوونی زانسته‌کان وئەده‌بیاتی موسولمانان، چونکه‌ کوپه‌کانی (ئسپین روشد) له‌ ده‌وروبه‌ری بوون و فێری رووه‌کناسی وناژه‌ئناسی سروشتیان ده‌کرد^{٣٢}.

---

^{٣١} (Almagest) کتییکی هه‌له‌کیه‌ که‌ له‌لایه‌ن گه‌ردوونزانی یۆنانی (به‌تلیمۆس)ه‌وه‌ نوسراوه‌ له‌ سالی (١٥٠ن)دا، ه‌زکاری گواسته‌وه‌ی زانیارییه‌ هه‌له‌کیه‌کانی یۆنانیه‌کان بوو بۆ موسولمانان، له‌ ده‌وروبه‌ری (٨٢٧ن) وه‌رگێڕدراوه‌ بۆ زمانی عه‌ره‌بی و له‌وتێه‌ له‌ سه‌ده‌ی (١٢)دا وه‌رگێڕدرا بۆ لاتینی. بڕوانه‌: (مه‌وسوعه‌ی به‌ریتانی).

^{٣٢} بڕوانه‌ (الحضارة العربية)ی (گوستاف لوبون).

سروشترانی (فیزیا)؛

یه کهم کهس زانستی سروشت (که پښکاته‌ی فیزیای نه‌مړیوه) دامیناوه (حه‌س‌نی کوړی هه‌یسه‌م) بووه، ویه کهم کهس بووه که باسی تیشکدانه‌وه‌ی کردووه^{۳۳}، زانایانی موسولمان له سروشترانیدا (یان به زاراوه‌ی نوی زانستی فیزیا) هیزی کیش کردنی زه‌ویان دوزیه‌وه، یه کهم کهس که باسی (هیزی کیش کردنی) کردووه پېشه‌وا (الخان) ه که ده‌لایت: (ته‌نه‌کان ده‌که‌ونه سهر زه‌وی به‌ه‌وی هیزی کیش کردنه‌وه، په‌یوه‌ندی هه‌یه له نیوان خیرایی ودووری وکیشدا)، ثم ووته‌یه‌ی چه‌نده‌ها سده‌ه پیش له‌دایک‌بوونی (نیوتن)^{۳۴} ووتووه، هه‌روه‌ها په‌یوه‌ندی راستی دوزیه‌وته‌وه له نیوان نه‌و خیراییه‌ی که ته‌نیک هه‌یه‌تی کاتیک ده‌که‌ویتته سهر روی زه‌وی له‌گه‌ل نه‌و ماوه‌یه‌ی که له‌و کاته‌دا ده‌یپریت، ثم هه‌مان نه‌و په‌یوه‌ندی هه‌یه که دوزینه‌ویان دراوه‌ته پال زانایانی وه (نیوتن وگالبل).

زانا (محمد بن عمر الرازي) له کړتایی سده‌ی شه‌شمی کړچیدا ده‌لایت: (نه‌گهر نیمه به‌ردیک هه‌لده‌ین بق سهره‌وه ده‌بینین ده‌که‌ویتته خواره‌وه، له‌مه‌وه بومان درده‌که‌ویت که ده‌بیټ هیزیک هه‌بیټ له خواره‌وه، که هر کاتیک نیمه هه‌لیده‌ینه سهره‌وه نه‌وه‌یزه دینیتته‌وه خواره‌وه)، دربار‌ه‌ی یاسای (کیش کردنی گشتی) زانایانی نیسلام

^{۳۳} بېوانه (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية) له ښته‌رنیتته‌وه وه‌رگراوه.

^{۳۴} هه‌مان سهرچاوه‌ی پېشوو.... (ئیسحاق نیوتن Sir Isaac Newton) زانای فیزیایی و برکاري ښکلینی به‌ناویانگه (۱۶۴۲-۱۷۲۷ن). بېوانه: (Encyclopædia

Britannica).

قسه یان کردووه، ویه ستنه وهی گه ردوون به یه که وه به هوئی شه هیژی کیش کردنه وه لیک دده نه وه^{۳۵}، زانا (به بیرونی) گرنگیداو به زانستی شله کان وله م بواره دا کتییی نووسیوه، که تییدا زور دیاردهی تاییه ت به په ستانی شله کانی روون کردوته وه، وهک: چوئیتی هه لدرانی ناوی فواره و سه رچاوه کان بۆ سه ره وه، و ناوی بیره کان به وهی که له ملاولوه ده پالئوریته ناوی له و ناوانه ی که نزیکین شه وهی روون کرده وه که ناستی ناوی شه بیرانه له هه مان ناستی ناوه کانی ده ورو به ریاده^{۳۶}.

موسولمانان کیشی جۆری (الوزن النوعی)^{۳۷} ی زۆرک له ته نه کانیا ن دیاریکرد، وچه ندین رینگایان دۆزیه وه بۆ شه دیاریکردنه، و خشته ی تاییه تیان له م بواره دا دانا، بۆ نمونه چرپی قورقوشمیان پتوا و بینیان (۱۱.۳۲)ه، که خوی له راستیدا بریتیه له (۱۱.۳۵)^{۳۸}، هه روه ها زانای گه وده (البیرونی) خشته یه کی ووردی داناوه بۆ به ها کانی کیشی جۆری^{۳۹}. موسولمانان یه که م که س بوون که (پاله په ستۆی هه و)^{۴۰} یان دۆزیه وه، پتیش (پینیسانس)^{۴۱} ی شه وروپا به چه نده ها سه ده، وله نیتو

^{۳۵} بروه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۰۷).

^{۳۶} هه مان سه رچاوه لاپه ره (۳۰۶)، هه روه ها (العلم والإيمان في الفضاء والطيران).

^{۳۷} (Specific gravity) بریتیه له ریژه ی چرپی ماده یه ک بۆ چرپی ماده یه کی دیاری

کراو.

^{۳۸} بروه (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۰۶).

^{۳۹} بروه (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لاپه ره (۹۰).

^{۴۰} پاله په ستۆ یان په ستانی هه و بریتیه له: شه په ستانه ی که ستونی هه و ده یخاته سه ر

ته نه کان و به پتیی به رزی ده گزیت، و به شامیری (بارومیتەر ده پیوریت)، په ستانی هه وای ناسایی بریتیه له ۷۶۰ ملم جیوه له ناستی رووی ده ریاده. بروه (Encyclopædia Britannica).

خوځياندا هم ياسايانه يان نه قلّ کړېوه که ده لټت: (کښی تن له هه وادا که متره له کښی راسته قینه خوی)، و(ههوا هیزکی پالنه ری هیه بڼه سره وه وکو شله جلاړاو جلاړه کان)، به پټی یاسای (نرخه میدس)^{۴۲} ویاسای (کښی تن له نزیك پووی زهوی جیاوازه له و کښی له بهر زاییدا هیه تی، نویش به پټی به رزیی ستوونی ههوا له سره وهی).

له به ناویانگترین زانایانی موسولمان له م بواره دا (خازین) بووه وله کتیبه که یدا (میزان الحکمه) لیکولینه ویه کی گرنگی تیدایه له سر په ستانی ههوا که تیدا نو و بڼه مایه ی روونکړدو ته وه که ههوا هه روه ک ناو په ستان له سر ته نه کان دروست ده کات که تیدا نوم کراون له ژیره وه بڼه سره وه، لیره وه ده لټت که (کښی هر ته نیک له هه وادا که متره له کښی راسته قینه ی خوی)^{۴۳}.

له مانه ی سره وه بڼه مان دهرده که ویت که زانایانی نیسلام پیش زانایان: (نیوتن) که وتوون له باس کردنی بیردووی کیش کردندا، هه روه ها پیش (تورشه للی)^{۴۴} که وتوون له لیکولینه و کانایان له سر په ستانی

^{۴۱} (Renaissance) یان سرده می راپه پین و چاکسازۍ له نه وروپادا، بریتیه له و سرده می میثووی نه وروپا که په کسر ده که ویته دواۍ سه ده کانی ناوه راسته وه و بریتیه له سرده می دژینه وه کان و گه پان به سر رووی زه ویدا له لاین نه وروپه کانه وه (بېوانه: Encyclopædia Britannica).

^{۴۲} (Archimedes) بیرکاریزان و داهینه ری یونانی به ناویانگ، (۲۹۰-۲۱۲ پیش زایین).

^{۴۳} بېوانه (المرجع فی الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۰۷).

^{۴۴} (نیفانجیلیستا تورشه لی Evangelista, Torricelli) هم زانایه له سالی (۱۶۰۸) ی زایینیدا له دایکېووه له شاری (فییه نزا) ی ئیتالیا، دروستکری شمیری بارومیترو چه ند شمیریکی تری په یوه نندیداره به په ستانی هه واه، سالی (۱۶۴۷) ی زایینی کړچی نوایی کړېوه.

ههوا، وئەمان بۆن رێخۆشکەر بۆن بۆ ئەم دۆزینەوانە وئەو نامێرانە ی کە لەسەر ئەم یاسایانە دروستکراون وەک (بارۆمیتەرەکان).

هه‌روه‌ها له‌سه‌ر رووناکی (الضوء) لێکۆڵینه‌وه‌ی زۆریان هه‌یه‌، و ئاماژه‌یانداوه به‌ خێراییی رووناکی که‌ یه‌کێکه‌ له‌ کۆله‌که‌کانی زانستی فه‌زا و که‌ردوو زانای نوێ^{٤٥}، له‌ زانستی رووناکی‌زانیدا (علم البصريات) بناغه‌ سه‌ره‌که‌یانیان دیاریکرد، که‌ گرنګرینیان بریتییه‌ له‌ دیاریکردنی چۆنیتی بینین و دیارده‌کانی شکانه‌وه‌ و په‌خش کردنه‌وه‌ی رووناکی، و له‌ بوا‌ری هاوینه‌ زانیشدا چه‌ندین لێکۆڵینه‌وه‌یان هه‌یه‌، هه‌روه‌ها له‌سه‌ر خۆرګرګرمان و مانګ ګرمان لێکۆڵینه‌وه‌ی راستان هه‌یه‌.

له زانا هه لکه وتووێه کانی بوازی رووناکیزانیی: (الکندی) که سالی (١٦٥٠-٨٧٠)ن کلچی دوازی کردوو و ٢ کتیی نووسیوه له م بواره دا (اختلاف المناظر) و (اختلاف مناظر المرأة)، (ابن الهیثم)یش که یه که م کهس بووه باسی دیارده ی (سراب)ی کردوو، و دیارده ی نه بیینی خۆر پیش هه لهاتن و دوازی ئاوا بونی لیکداوه ته وه، و (ابن سینا)ی پزشکی و فیه سووف و بیرکاریزان و سروشتزانیش له م بواره دا زۆر کاری کردوو و نووسراوی هه به .^{٤٦}

یہ کہم زانیہ کی ریڈناوایی کہ کاریگر بووییت به رووناکیزانی
موسولمانان (ریڈبرت گروسیستیسٹ Robert Grosseteste) بووه
(۱۱۶۸-۱۲۵۳ن) که به تاییه تی بهه نوسراره کانی (رازی)

^{٤٥} بهوانه: (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لآية الله (أ)، مهرهه (العلم والإيمان في الفضاء والطيران) لآية الله (١٧٨).

٦٦ بهونه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لآل به (٣٠٨-٣١٠)، هـ روه ها (أوائل المسلمين في العلوم التحريية).

و(ئینولہ یسەم) زۆر کارتیکراو بوو، پاش ئەم زانا رۆچەر بیکۆن (Roger Bacon)^{٤٧} (١٢٢٠-١٢٩٢ن) که هەموو دانراوەکانی (گروسیستیس) و(کیندی) و(ئینولە یسەم) ی لە بەردەستدا بوو (بە تایبەتی کتییی المناظر)، سەرچاوەی سەرەکی نووسینەکانی لە رووناکیزانیدا کتیبەکانی (ئینولە یسەم) بوو، که لە گەڵ ئەمەشدا نەیتوانیوە هاوشانی وورده کاریی بپرکاریانە ی (ئینولە یسەم) بێت^{٤٨}.

دەربارە ی دەنگیش (هیزی و سەرچاوە ی) موسولمانان لیکۆلینە وەیان کردووە، ئەمە بوو هۆی لیکۆلینە وەیان لە سەر موسیقا وئامێرە موسیقیەکان وچۆنیتی ژەننیاں وئەوئەندە بە ووردی باسی دەنگ وچۆنیتی جوولانە وە ی وەرکەوتنی لە گەڵ تەنەکان وگەرانە وە ی قسەیان کردووە که زۆر نزیکە لە لیکدانە وە ی ئەمڕۆ^{٤٩}، لەوانە ی لەم بوارەدا قسەیان کردووە فەیلەسوفەکانی برایانی سەفا (إخوان الصفا)^{٥٠} لە نامە کانیاندا، و(قەزوینی) هۆکاری بینینی هەورە بروسکە ی پیش بیستنی هەورە گرمە ی روونکردنە وە و دەلیت: (لە بەر ئەو ی که بینین بە هۆی

^{٤٧} فەیلەسوف و ریفرمخواری پەرۆردەیی ئەوروپی (١٢٢٠-١٢٩٢ن).

^{٤٨} بڕوانە (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپەرە (٩١٦-٩١٧).

^{٤٩} بڕوانە (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لاپەرە (٨٨).

^{٥٠} (إخوان الصفا وخلان الوفا) کۆمەڵەیەکی نەیتی بوون لە فەیلەسوفەکان که هەلگری بۆچوونێکی شیعی توندپەر و بوون {ئیسماعیلی (باتینی) بوون}، نوسراوە کانیان لە (٥٢) نامە پێکهاتووە و بە (رسائل إخوان الصفا) ناسراوە، که پوختە ی بۆچوونە زانستی و فەلسەفیە کانیانی تێدا ی، دەبینین لەم نامانەدا روونکردنە وە ی زانستیانە ی تێدا ی بۆ دیاردەکانی هەلکشان و دلکشان دەریا و یوومە لەرزە و خۆرگریان و مانگگریان و شەپۆلە سەروو دەنگیەکان، هەروەها دەربارە ی کیمیا و ئەستێرەگەری و سیریش قسەیان کردووە.

بڕوانە (أعلام الفلك في التاريخ العربي) لاپەرە (٥٨).

چاوه وه ده بیټ یه کسری، به لام دهنگ به هوی گو یوه ده بیټ که ده بیټ دهنگه که بگاته گو یی دهر وه وپاشان بق ناوه وه، و نه مهش پشت ده به سټیت به جو له ی هه وا، که واته رووناکی و بینین خیراتره له گه یشتنی دهنگ، نه مهش ناماژه یه کی روونی تیدایه که گه یشتنی رووناکی خیراتره له گه یشتنی دهنگ.

زانایانی موسولمان هیژنی موگناتیسیان ناسیوه وه وه ها یه که م که س بوون که دهرنی موگناتیسی قیبله نوما (البوصلة) به ووردی دروست بکن وه کاری بهینن بق دوزینه وه ی ناراسته وشوینه کان^{۵۱}.

وینه یه کی قیبله نوما که
له لایه ن موسولمانانه وه
دروستکراوه بق دیاریکردنی
ناراسته کان، به تاییه تیش
بق دیاریکردنی شوینی
شاری مه ککه ی پیروژ
به پیی وولاته
نیسلامیه کان

له کتییی (کنز البحار) دا هاتوه: (یه کیک له خاسیه ته کانی موگناتیس نه وه یه که دهریاوانه کانی شام کاتیک نه توانن نه سستیره کان ببینن بق دوزینه وه ی چوار ناراسته که، نه وا ده فریکی پر له ناودینن وبق نه وه ی که با کاری تینه کات ده یه نه ناو لاشه ی که شتیه که وه، پاشان دهرزیه ک دینن

^{۵۱} برونه (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لایه ره (۸۸).

وده يکەن به ناوتالە کايە کدا ووه ک خاچيکي ليديت، ودوايي ده يخنه ناوده فره ناوه که وه، نيتر ده رزي به که سه رئاوده که ویت، پاشان به رديکي موگناتيسي به قه باره ي مشتیک دینن وله سه ر رووی ناوه که نزیکي ده که نه وه و به لای راستدا به باز نه يی ده ستیان ده سوورپنه وه، نه مه نه بپته هۆی نه وه ی که ده رزي به که بخولیت وه، پاشان به کوتوپری ده ستیان و موگناتيسه که لاده بن، نيتر ده رزي به که ده وه ستیت وه وئاراسته ی ده کاته باکوور و باشوور، گيرپه وه ی نه مه به سه رهاته ده لیت: من به چاوی خۆم نه مه م بينيوه کاتيک له (ته رابولوس) وه به ره و (نيسکه نده ريه) به ده ريادا به ريکه وتين له سالی (٦٤٠ ک) دا^{٥٢}.

(عباس بن فرناس) ی (نه نده لوسی) که سالی (٢٧٤ ک) مردوه يه که م که س بووه که بيرۆکه ی فرینى داهیناوه، (R. G. Grant) له کتیبی: (فرین: ١٠٠ سال له فرۆکه وانی) (Flight: 100 Years of Aviation) که کتیبیکي میژووی فرۆکه وانی به ده لیت: زۆر که سی ئازا هه بوون له میژودا که وويستوویانه وه ک بالنده بفرین، له وانه له سالی (١١٧٨ ن) له شاری قوسته نتینیه موسولمانیک له کاتی سه ردانی سولتانی عوسمانیدا هه ولی فرینیدا به به کارهێنانی دوویالی ده سترکرد که له سه ریانیکي به رزه وه خۆی هه لدا به لām سه رکه وتوونه بوو، له هه ولّه تۆمارکراوه کانی تر له لایه ن عباس ابن فرناس (Abbas ibn-Firnas) وه بووه له نه نده لوس (Andalusia) له سالی (٨٧٥ ن) دا.

(نیهن فیرناس) فیزیایی و کیمیایی و پزشک بووه، پزشکی تایبه تی منال و خیزانه کانی حوکمرانه کانی نه نده لوس بووه، به ناوبانگی دانای

^{٥٢} بروهانه (المرجع فی الحضارة العربیة الإسلامیة) لاپه ره (٣٠٩).

نه‌نده لوس (حكيم الأندلس) ناوی ده‌رکردبوو^{۵۳}، (المقري) له کتیبی (نفع الطيب) له بابەتی (الذكاء واستخراج العلوم واستنباطها) دا ده‌لێت: ئێبین فیرناس یه‌که‌م که‌س بووه له نه‌نده لوس که دروستکردنی شووشه‌ی له به‌رد نه‌نجامدلووه، ویه‌که‌م که‌س بووه که نه‌هێنه‌کانی مۆسیقای ده‌رخستووه، وئهو ئامێره‌ی که ناسراوه به (المنقلة)ی دروست کردووه به‌مه‌به‌ستی زانینی کات، هه‌روه‌ها له ماله‌که‌یدا ئاقیگه‌یه‌ک هه‌بووه که تییدا ئامێریکی ده‌ستکردی خۆی هه‌بووه که له‌سه‌ر شیوه‌ی ئاسمان بووه، وه‌ر که‌سیک که سه‌یری ده‌کرد وای ده‌زانی که نه‌ستیره‌کان وه‌رده‌کان وه‌وره‌ بروسکه ده‌بینیت!

جووله‌زانی (زانستی میکانیک)؛

له‌م زانسته‌دا که (علم الحیل)یان پێده‌هوت موسوڵمانان پێشکه‌وتوو بوون، خه‌واریزمی له کتیبی (مفاتیح العلوم)دا دابه‌شی ده‌کات بۆ ۲ به‌ش: یه‌که‌میان چۆنیتی راکێشان و به‌رز کردنه‌وه‌ی قورساییه‌کان به‌ به‌کارهێنانی هێزکی که‌م، ویه‌شی دووه‌م ده‌ریاره‌ی ئامێره‌کانی جووله‌ ودروست کردنی ده‌فره‌ سه‌رسوپه‌ینه‌کانه، هه‌روه‌ها موسوڵمانان لوله‌ مویینه‌کان (مولوله‌کان) وجه‌گ و سلنگیان ناسیوه و به‌کارهێناوه^{۵۴}. له‌بۆاری کاتژمێره‌کاندا ناسرابوون له به‌کارهێنانی کاتژمێری سیبهری (المزولة)دا بۆ دیاریکردنی کات به‌هۆی سیبهری خۆره‌وه، کاتژمێری

^{۵۳} بېروانه (أولئ المسلمین فی العلوم التجریبیة).

^{۵۴} بېروانه: (المرجع فی الحضارة العربیة الإسلامیة) لاپه‌ره (۳۰۵)، هه‌روه‌ها (العلوم والهندسة فی الحضارة الإسلامیة) لاپه‌ره (۹۰)، هه‌روه‌ها (العلم والإیمان فی الفضاء والطیران) لاپه‌ره (۱۷۹).

ناویشیان دروستکردووه وهك نه و دانه‌یه‌ی كه خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی (هارون الرشید) پیشكه‌شی كرد به پاشا (شارله‌مان)ی فره‌نسا، هه‌روه‌ها زانا (الزرقالي) دووكانتزمیری ناویی گه‌وره‌ی دروستكرد له شاری (طلیطة) له‌سه‌ر رۆخی رووباری (تاجه) كه هه‌ردووکیان کاریان ده‌كرد كاتيك كه گاوره‌كان چوونه ناو نه‌م شاره‌وه له سالی (۱۰۸۵ز) دا^{۵۵}، موسولمانان له‌م بواره‌دا چه‌ندین داهینانی تریان هه‌یه وهك داهینانی به‌ندۆل (رقاص)ی سه‌عات (كه پیتیان ده‌ووت: الموار) له‌لایه‌ن (ثیبن یونس)ی میصریه‌وه، كه ناوی ته‌واوی نه‌م زانایه (أبوسعید عبدالرحمن بن أحمد بن یونس) هه‌ وه له سالی (۳۹۹ك-۱۰۰۹ز) دا كۆچی دوا‌یی كردووه^{۵۶}، هه‌روه‌ها (یه‌حیا) ناویك بۆ یه‌كه‌م جار هه‌ستا به دروستكردنی كاتزمیريك كه ناویان نابوو (صاحب المنيقطة) ئه‌ویش له سه‌ده‌ی نۆیه‌می كۆچیدا. له‌م زانسته‌دا له‌نێو موسولماناندا چه‌ندین كه‌س ناوبانگیان په‌یداكرد له‌وانه: (إبن الرزاز الجزري) چه‌ند كتیبیکی له‌م بواره‌دا نووسیوه به ناوه‌كاني: كتیبی ئامیره‌كان (كتاب الآلات) كه له (دیاریه‌ك) له سالی (۱۲۰۶ز) ته‌واوی كردووه، وتییدا باسی پێكهاته وچۆنیتی دروستكردن وكاركردنی زیاتر له ۵۰ ئامیری كردووه، له‌وانه: چه‌ندین كاتزمیر، وده‌فری ووردی جۆراوجۆر، وفواره‌كان، وئامیره‌ موسیقییه‌كان، وئامیره‌كاني ئاو به‌رزكردنه‌وه، وچه‌ندین ئامیری تریش، هه‌روه‌ها خاوه‌نی كتیبی (كتاب في معرفة الحيل الهندسية) بووه، و(الجامع بين العلم والعمل النافع في صناعة

^{۵۵} بروهانه: (موسوعة تاريخ العلوم العربية) لاپه‌ره (۱۰۱۵).

^{۵۶} بروهانه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (۲۰۹).

الحیل)ی نووسیوه که سالی (۱۹۷۴ن) له لایه ن (دۆنالد هیل)ی
 ټینگلیزییه وه وه رگنډرپرایه سه زمانی ټینگلیزی ویلاوکرایه وه.

(موسی بن شاكر) شاره زایه کی میکانیک وه نه ده سه وگه ردوونزانی
 بووه وله سه رده می (المأمون) دا وله سالی (۲۱۸ك-۸۲۳ن) دا مردووه،
 هه روه ها کورپه کانی محمد وأحمد وحه سه ن کورپانی (موسی بن شاكر)
 کتیبیکیان هه په له میکانیکدا که (۱۰۰) پښکاته ی میکانیکی به سوودی
 تیدایه که ۲۰ دانه یان گرنگی زانستییان هه په، کتیبه که ناوی (كتاب
 الحیل) ه که له سه ده ی نۆیه می زاینیدا نوسراوه، هه ر ئه م برایانه له سه ر
 بابته ی (زانستی قورساییه کان) نووسینیان هه په، که ده رباره ی ده لښ:
 بریتیه له و زانسته ی که به هۆیه وه ده توانین قورساییه ته نی
 هه لگراوده ربه ښنن، وچه قی قورسایش بریتیه له و شوینه ی هه ر ته نیک
 که تیدیدا قورساییه ته و نه له لاکانه وه بۆ که سی هه لگريه کسان
 ده بیست^{۵۷}، ئه م برایانه زیاده له ۲۰ دانراویان هه بووه له زانسته
 جوړاو جوړه کاندا که به داخوه زوریه یان فه وتاون.

هه ر له م زانسته دا (ثین سینا) کتیبی (معیار العقل)ی دانواوه،
 هه روه ها موسولمانان داهینه ری زانستی (هایدرؤستاتیک)^{۵۸} ن که (الخان)
 رۆلی بالای هه بووه له م بواره دا، به تاییه تی له کتیبه که یدا (میزان الحکمة)
 که بریتیه له فراوانترین وگرنگترین دانراوه کان له زانستی میکانیکدا له
 سه ده کانی ناوه پاستدا، که تیدیدا به وینه وه باسی هه ندیک ئامیری

^{۵۷} برونه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۰۶).

^{۵۸} زانستی هاوسه نگی و په ستانی شله کان، له په یوه ندی نیوان ئاو و ئه و ته نانه ی تیدیدا نو قم

ده کرښ ده کوښته وه.

تاییه تی کردووہ بق پټوانی کټشی هاو جوری تہ نہ کان، یه کټک له و نامیرانه
ناوی ناوہ (نامیری قووچه کی نه بی ره یحانی به یرونی) که بق پټوانی
کټشی جوری تہ نہ کان به کار دیت.

به هوی به کار هینانی نه م نامیرانه وه (الخازن) توانی چه ندین نه نجامی
سهرنج راکټش به ده ست بیتیت که مایه ی ده ست خوشی و به رز راگرتنه،
له م خشته یه ی خواره وه دا به راورد یتک ده بینین له نیوان نه و نه نجامانه ی که
(الخازن) به ده ستی هیتاوه ده رباره ی کټشی جوری تہ نہ کان له گه ل
نه نجامه نوټکانی نه م سهرده مه ی زانایان، بپوانه نه و نه نجامه زقر نزیک له
راستانه ی که نه م زانایه پټش نزیکه ی ۱۰۰۰ سال به ده ستی هیتاوه ^{۹۹}!

مادده کان	کټشی جوری به پټی (دورهینانی الخازن)	به ها نوټکانی نه م برؤ
نالتون	۱۹.۰۵	۱۹.۲۶ - ۱۹.۳
جیوه	۱۳.۵۶	۱۳.۵۶
قورقوشم	۱۱.۳۲	۱۱.۳۹ - ۱۱.۴۴۵
زیو	۱۰.۳۰	۱۰.۴۳ - ۱۰.۴۷
مس	۸.۶۶	۸.۶۷ - ۸.۷۳
مسی زهره	۸.۵۷	۸.۴۵ - ۸.۶۰
ناسن	۷.۷۴	۷.۶۰ - ۷.۷۹
تہ نه که	۷.۳۲	۷.۲۹
زوموپرود	۲.۷۵	۲.۶۸ - ۲.۷۷
مرواری پوخت	۲.۶۰	۲.۶۸

^{۹۹} بپوانه: (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لایه ره (۹۶-۹۷).

۲.۶۲	۲.۵۶	عەقیق
۲.۶۹	۲.۵۶	مەرجان
۲.۱۷ - ۲.۰۷	۲.۱۹	خوئى پوخت
۱.۰۷	۱.۰۴	نەوت (قېر)
۱.۰۰	۱.۰۰	ئاۋى روون
۰.۹۶۰	۰.۹۵۸	ئاۋى كولاو
۰.۹۲۷ - ۰.۹۱۶	۰.۹۶۵	سەھۇل
۱.۰۴ - ۱.۰۲۹	۱.۰۴	ئاۋى دەريا
۱.۰۸ - ۱.۰۱۳	۱.۰۲۷	سرکەى مەى
۱.۰۴ - ۰.۹۹۲	۱.۰۲۲	مەى
۰.۹۱۹ - ۰.۹۱۸	۰.۹۲	زەبىتى زەبىتوون
۱.۰۴ - ۱.۰۲	۱.۱۱	شېرى مانگا
۱.۰۹	۱.۰۳۵	مېلگەى مېرىشك
۱.۴۵	۱.۴۰۶	مەنگوین
۱.۰۵۳	۱.۰۳۳	خوئىنى مۇف

(الخازن) بەشېكى زۆرى كىتېبەكەى تەرخان كىردووه بۆۋەسەف كىردىنى
چەندىن ئامېرى كېشان، ھەر لە تەرازووه يۇنانىيە كۆنەكانەۋە بۆ ئەۋ
تەرازووانەى كە موسولمانان دايانھېئىنا.

لە كۆتايىدا باسېكى دورودىزى ئەۋ تەرازووه دەكەت كە ئاۋىناۋە
تەرازوۋى حېكەت (مېزان الحكمة) يان (الميزان الجامع)، كە بە سوود
ۋەرگرتن لە ئەزمونەكانى پېش خۆى بىياتىنا، ۋە كۆتايىدا ئامېرىكى
كېشانى ۋورد دروسىكراۋى بەرھەم ھېئىنا بۆ كېشانە ھەرە ۋوردهكان

ويه كېنكه له ده ستنكه وته گوره كاني موسولمانان له م به شهى فزيائى پراكتيكيدا به تاييبتى له زانستى كېشه كان ودياريكردنى كېشه جورييه كاندا^{۶۰}.

موسولمانان خشتهى كېشه جورييه كانيان زانيوه ماوويه كى زور پيش نه وروپييه كان، كه گرنگيدان به م بابه ته له نه وروپادا تنها له سدهى ۱۷ى زايينيه وه ده ستنى پيكره، وله كاره كاني (رؤبرت بويل)^{۶۱} دا گېشته لوتكه كه بؤ نمونه كېشى جورى جيوه ديارى كرد به ۲ ريگى جياواز كه نم ۲ به هايه يان دابه ده سته وه (۱۳۰۷۶) و (۱۳۰۳۵۷)، وهك ده بينين هه ردووكيان كه متر راسترن له چاو نه نجامه كى (الخان)، كه وهك بينيمان زوريه ي نه نجامه كاني ته واو ووردبوون^{۶۲}.

زانستى كيميا

لم بابه ته دا موسولمانان دانراوى نيچگار زوريان هه بووه، نيستا له كتيبخانه كاني (فهرنسا ونه لمانيا وئيتاليا) دا پتر له ۳۰۰ دانراوى موسولمانان هه يه كه وه رگيردراون وپاريزراون، هه روه ها له مؤزه خانه ي (بريتانيا) دا زياتر له ۸۰ كتيب هه يه كه تا سهرده مانى زور سهرچاوه ي فيركردنى كيميا بوون له روژناو ادا^{۶۳}، موسولمانان له م بواره دا چهندين تاقيركړنه وه يان نه نجامدا، وزوريك له ترشه كان وزه رنيخ وئامونيا

^{۶۰} هه مان سهرچاوه لاپره (۹۹-۱۰۱).

^{۶۱} (Robert, Boyle) هيله سوف و سروشترانى ئينگليزى (۱۶۲۷-۱۶۹۱)، كه ساپه تيه كى ناسراوى نه وروپايه له سدهى (۱۷) دا، له بوارى كيميا دا ده ستنكى بالاي هه بووه، هه روه ها له بواره كاني فزيوا و زه وينا سى و پزىشكيشدا كارى كړدووه (بهوانه: مه وسوعه ي بهرئانى).

^{۶۲} بهوانه: (العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية) لاپره (۹۸).

^{۶۳} بهوانه: (المسلمون والعلم الحديث: عبدالرزاق نوفل).

ونیتراتی زیویان دۆزیه وه، چه ندین کرداری کیمیاییان نه جامدا وهك: توانده وه، زیاد کردن (التصعيد)، ودلۆپاندن (التقطير)، وه لماندن (التبخير)، وبلوراندن (التبلور)، وکلساندن (التكليس)، که زانستی کیمیای نوێ به بی ئه م بئه مایانه نهیده توانی پیشبکه ویت^{٦٤}.

(جایی کوی حه بیان) یه که م که س بووه که بناغی زانستی کیمیای نوێ داهیناوه^{٦٥}، (٧٠) مادهی کیمیایی حازر کردوه و خاصیه ته کان وکارلیکه کانی دیاری کردوون، وهك: ترشه کان وکبریته کان وکلۆزیده کان، ویه که م که س بووه ریگی لیکۆلینه وهی کیمیایی داهیناوه، هه روه ها یه که م که س بووه که باسی کرداره کانی (توانه وهی ماده کان) ی کردوه، ویه که م که س بووه که باسی کارلیکه کانی پالاوتن ویه کریستال بوونی کردوه، ویه که م که س بووه که به کرداره کانی دلۆپاندن (به قه تره بوون) هه ستاوه ویاسی کردوون، هه روه ها کرداره کانی سه رخستنی باس کردوه که هیچ که س پیشی نه داوه ته وه له م بوارانه دا، پیش ئه م (جه عفری صادق) له بواری کیمیادا کاری کردوه وتوانیویه تی که کتیبیکی (١٠٠٠) لاپه پهی له م بواره دا بنووسیت، یه کیک بووه له مامۆستاکانی (جایی کوی حه بیان)^{٦٦}.

(ئه بوبه کری رازی) له کتیبی (الحاوي) دا یه که م وه سفی کردوه ده رباره ی دروستکردنی ترشی کبریتیک وکحول که به ریگی دلۆپاندنی

^{٦٤} بڕوانه: (العلم والإيمان في الفضاء والطيران) لاپه ره (١٧٩).

^{٦٥} بڕوانه: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

^{٦٦} بڕوانه: (موسوعة تأريخ العلوم العربية) لاپه ره (١١٠٤)، و (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية)، وه روه ها (الإسلام أبداً هادي المدرسي) لاپه ره (٧٧)، و (المسلمون والعلم الحديث: عبدالرزاق نوفل).

شه‌کره‌مه‌نیه هه‌له‌اتوو‌ه‌کان (المتخمرة) دروستده‌کرا، هه‌روه‌ها (الجاحظ) له‌ لی‌کۆلینه‌وه‌ کیمیاییه‌کانیدا توانی که‌ ئامۆزیا له‌ پاشه‌رو‌ی ئازده‌له‌وه‌ ئاماده‌ بکات به‌هۆی کرداری دلو‌پاندنی ووشکه‌وه‌.

موسولمانان چه‌ند شتیکیان به‌جێهێشتوو‌ه‌ که‌ تا ئیستا زاراوه‌کانیان له‌ زمانه‌ ئه‌وروپیه‌کاندا ماوه‌ وده‌توانین ب‌لێین جێده‌ستیانه‌ له‌م زانسته‌دا، هه‌ندێک له‌وانه‌:

- (Alchemy) یان (Chemistry) که‌ بریتییه‌ له‌ زانستی کیمیا، و‌بریتین له‌ هه‌مان ووشه‌ی عه‌ره‌بی (الکیمياء).

- ووشه‌ی (Alembic) که‌ ناوی ده‌فرێکی تاقیکردنه‌وه‌ی تاییه‌تییه‌ و‌تا ئه‌مێۆ به‌کارده‌یت له‌ هه‌مان ووشه‌ی عه‌ره‌بی (الإنبيق) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌، میژوونووس (ویل دورانت) له‌ (قصه‌ الحضارة) دا ده‌لێت: موسولمانان به‌که‌م که‌س بوون که‌ (الإنبيق) یان به‌کارهێناوه‌.

- (Arithmid) که‌ جو‌ریکه‌ له‌ (کل) هه‌ر له‌ ووشه‌ی (الإثمد) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌.

- (Aludel) له‌ ووشه‌ی (الأثال) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌.

- (Alkali) به‌ مانای (تفت) له‌ ووشه‌ی (القلی) وه‌رگیراوه‌.

- (Tutti) یان زه‌رنیخ له‌ ووشه‌ی (توتیا) وه‌رگیراوه‌.

- (Alcohol) له‌ ووشه‌ی عه‌ره‌بی (الکحول) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌.

- (Calcium) له‌ ووشه‌ی (کلس) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌.

- (Syrup) له‌ (شراب) هه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌.^{٦٧}

^{٦٧} بیوانه‌: (الإسلام أبداً) لاپه‌ره‌ (٧٦)، هه‌روه‌ها (تاریخ العرب المطول).

به لگهش له سه ره وهی که موسولمانان زانستی کیمیا یان داهینا نه وهیه که زوربه ی ئاویتته وتوخمه گرنگه کانی ئه م زانسته پیتش نه مان نه ناسرابوو وه: (الکحول) وترشی کبریتیک (H_2SO_4) وترشی نیتریک (HNO_3) وهایدروکسیدی سویدیوم ($NaOH$) که نه مانه موسولمانان دۆزیانه وه.

هه ره وه ما پۆتاسیۆم ونیتراتی زیو ($AgNO_3$) یان ئاماده کرد، وریگه ی ئاماده کردنی جیوه یان بۆ زانستی کیمیا زیاد کرد، کرداره کانی دلۆپاندن وزیاده کردن وبلوراندن وخه سته کردنه وه یان بۆ یه که م جار داهینا، که واته موسولمانان له م زانسته دا له بواری لیکۆلینه وه ی تیۆریه وه چونه بواری پراکتیکی و جیبه جیکردنی کرداریه وه، که جیبه جیکردنی کرداره کانی کیمیا له بواری دهرمان سازیدا یه کیک بوو له ده ست پیتشه ریه کانی زانایانی موسولمان^{٦٨}.

(Delambry) ده لیت: نه گه ره یۆناندا یه ک موحه قیق یان دووان هه بویتت نه وه موسولمانان هه موویان موحه قیق بوون، ده بینین ته نها یه ک که سی یۆنانییه کان نه چوه کیمیا وه له ده رگای تاقیکردنه وه وه سه لماندنا به لکۆشه وه ی ته نها ده یان نووست بریتی بووله نه نجامدانی موعجیزه کان به گۆرینی ماده ده یه ک بۆ ماده ده یه کی تر وه ک گۆرینی بۆنژ بۆ ئالتون، نه مه له کاتیکدا که موسولمانان زوریه ی کرداره کان وه شه کانی ئه م زانسته یان شیکار کرد به شتیه یه ک که پشت به تاقیکردنه وه وه سه لماندن بیه ستیت^{٦٩}.

^{٦٨} هه مان سه رچاوه لاپه ره (٧٦).

^{٦٩} هه مان سه رچاوه لاپه ره (٧٦ - ٧٧).

جولیس رفسکا (Julius Ruska) به پیوه بهری پتشیووی په یمانگای میژووی زانسته سروشتییه کان له (برلین) له سهره تایی لیکولینه وه که وره که ی له سهر (الرازی) ده لیت: به دلناییه وه ده توانی بلتین که کیمیای روظناوای لاتینی به نریکه یی بق هیچ شتیک قه رزاری یونانییه کان نییه، به لام بق هه موو شتیک قه رزاری موسولمانانه ..... وهرگیزپانی ده قه نه سلیه کانی دانراوه عه ربیه کان بوونه هزی ریخو شکردن له به رامبر پتشیکه وتنی کیمیای روظناوادا ..... له راستیدا سده کانی ناوه راستی روظناوا هه میشه دانی به وهدا دنا که قه رزاری موسولمانانه به تاییه تی بق جابر (که ناو نرابو به پادشای عه رب)، وه روه ها (رازی وئین سینا و ابن امیل)^{۷۰}.

زیڼده وهرزانی:

که شه کردنی هه ریدو زانستی (رووه کناسی) و (نازه لئاسی) له لای موسولمانان هه له دوی بزوتنه وه ی فتوحاتی ئیسلامی په وه ده سستی پیکرد، که زانایانی موسولمان هه ستان به کوکردنه وه ی ناوی رووه ک ونازه له جوراوجوره کان، وئم ناوانه یان له فهره نکه زمانه وانیه کانیا ندا کوکردنه وه، له و زانا زمانه وانیانه: (الخلیل بن أحمد الفراهیدی) که (۱۸۰ک) مردووه وخواهونی کتیبی (العین) ه که ناوی نازده ل ورووه که کانی تیدایه، و (أبو عبیدة البصری) که (۲۱۳ک) مرددوه و زاناترین که س بووه به زمانی عه ربی و نریکه ی (۲۰۰) کتیبی داناوه له وانه کتیبی (الزعر).

(الأصمعی) که (۲۱۶ک) مرددوه وخواهونی کتیبی (النبات والشجر) ه، و (أحمد بن حاتم الباهلی) که هاوه لی (الأصمعی) بووه و (۲۳۱ک) مرددوه

^{۷۰} به وانه: (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه ره (۱۹۴۸).

خواه‌نی کتیبه‌کانی (الشجر والنبات) و (الزرع والنخل) بووه، هه‌روه‌ها (أبوحنيفة أحمد بن داود الدينوري) که (٢٨٢ك) مردووه به دامه‌زێنه‌ری رووه‌کناسی له‌لای موسولمانان داده‌نریت^{٧١}، کتیبه‌کی که ناوی (النبات) ه‌وله (٦ به‌رگی) گه‌وره پێکهاتووه، زۆر به‌ناویانگه و نه‌ك ته‌نها زمانزانه‌كان سوودیان لێوه‌رگرت به‌لکوپریش‌کانش ده‌یانخویند، نزیکه‌ی ٢١ کتیبی تری هه‌یه له‌بواره‌کانی (جه‌بر وه‌نده‌سه و فله‌ك) دا^{٧٢}.

زانایانی تریش له‌سه‌ر رووه‌کناسی نووسینیان هه‌یه وه‌ك (ابن خالویه) که (٣٧٠ك) مردووه وخواوه‌نی کتیبی (النبات والشجر) ه‌، و (الجوهري) که (٣٩٣ك) مردووه وخواوه‌نی فه‌ره‌نگی (المصاح) ه‌ که ناوی زۆرێك له‌ رووه‌که‌کانی تێدایه، و (محمد بن أحمد ابن منظور) که (٧١١ك) مردووه وخواوه‌نی کتیبی زمانه‌وانی به‌ناویانگ (لسان العرب) ه‌ وه‌رچی ده‌رباره‌ی رووه‌ك نوسراوه پێش خۆی لێره‌دا کۆی کردۆته‌وه، هه‌روه‌ها (محمد بن يعقوب الفيروز آبادي) که (٨١٧ك) مردووه وخواوه‌نی (القاموس المحيط) ه‌ که ناوی زۆربه‌ی رووه‌که‌کانی کۆکردۆته‌وه، و (الزبيدي) که له (١١٤٥ك) دا مردووه وخواوه‌نی کتیبی (تاج العروس) ه‌ و زۆربه‌ی کتیبه‌کانی رووه‌کناسی پێش خۆی تێدا کۆکردۆته‌وه، که‌واته رووه‌کناسی له‌لای موسولمانان وه‌ك به‌شێك له‌ زانستی زمانی عه‌ره‌بی ده‌ستی پێک‌کرد، پاشان زانایانی تر ده‌ستیان کرد به‌ لێکۆلینه‌وه‌ی رووه‌که‌كان وه‌ك زانستیکێ سه‌ربه‌خو^{٧٣}.

^{٧١} ئهم زانایه به‌ ده‌چه‌له‌ك كورد بووه، به‌وانه: (معجم أعلام الكرد في التاريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها).

^{٧٢} به‌وانه: (موسوعة تأريخ العلوم العربية) لاپه‌ره (١٠٣٦ - ١٠٣٨)، وه‌روه‌ها (المراجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه‌ره (١٥٨).

^{٧٣} هه‌مان سه‌رچاوه‌کانی پێشوو.

زانا موسولمانه کان له رووی زانستی روته وه رووه که کانیان
 لیکده دایه وه، له رووه کانی پزیشکی وکشتوکالی وجوگرافیه وه، وژور
 بلیمه ت بوون له دانانی کتیب له رووه کناسیدا وگروپه کانی رووه که کانیان
 له په کتری جیاکردوته وه، کرداری ناوانیش په کیکه له بناغه کانی نووسین
 له بواری رووه کناسیدا به وه ی بتوانیت ناویکی گونجاو بق هر رووه کیک
 دیاری بکهیت، موسولمانان توانیان شیوازیکی ناوانان دابنپن که زور له
 شیوازی ناوانانی نوئی نه مړ ده چیت که پییده ووتریت شیوازی ناوانانی
 دووانه (Binomial Nomenclature) وزانای بوماوه زانی سویدی
 لینیس (Linnaeus) به ریکخه ری داده نریت، که له کتیبه کهیدا (جوړه
 رووه کییه کان Species Plantarum) باسی لیوه کردوه که سالی
 (۱۷۵۳ن) بلاوکرایه وه، نه وه تا ده بینین زانا موسولمانه کان هر
 رووه کیکیان به ۲ ناو ناوانوه وه (حمص الخذراف) یان (حمص الروثا)
 یان (المرار القيصوم)، که نه م ناوانه نه وه نده وورده کار بوون وایان له
 زانایانی روژناوا کرد هر نه م ناوانه هه لبرژین بویان نه ویش پاش
 نووسینه وه یان به زمانی لاتینی وئیتسا له هه موو جیهاندا به کاردین^{۷۴}، با
 ئیتساش هه ندیک نمونه له ناوانه بیتینه وه:

Zilla spinosa	الصِّلَة الشوکية
Retama raetam	الرَّثَم
Acacia seyal	السیال
Diplotaxis harra	الحارّة
Peganum harmala	الحَرْمَل

^{۷۴} بېوانه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپره (۱۶۱-۱۶۲).

هه‌روه‌ها هه‌ندیك ناوی عه‌ره‌بیش وه‌ك ناوی هه‌ندیك توخم دیاری
كراون، وه‌ك:

توخمی (Alhagi) كه له‌لای موسولمانان به (الحاج) ناوبراوه.
توخمی (Capparis) كه له‌لای موسولمانان به (الكبار) ناوبراوه.
توخمی (Suaeda) كه له‌لای موسولمانان به (السودة) ناوبراوه.
توخمی (Maerua) كه له‌لای موسولمانان به (المر) ناوبراوه.
توخمی (Catha) كه له‌لای موسولمانان به (القات) ناوبراوه.
زانایانی رۆژئاوا بۆ داننان به پێشده‌ستی زانایانی موسولمان هه‌ستان
به ناوانی هه‌ندیك له توخمه‌ رووه‌كییه‌كان به ناویانه‌وه، وه‌ك: توخمی
(Avicennia) به‌ناوی (ئیبین سینا) وه، وه‌روه‌ها توخمی (Rhazya)
به‌ناوی زانا (أبو بكر الرازي) یه‌وه^{٧٥}.

یه‌كێك له‌ رووه‌كزانه به‌ناویانگه‌كان بریتیه‌ له‌ پزیشکی قورتوبی
(الفاقی) كه سالی (١١٦٥)ن مردوه، هه‌ستاوه به‌كۆكرده‌وه‌ی هه‌موو
رووه‌كه‌كانی ئیسپانیا و نه‌فریقا وه‌موویانی به‌ ناوه‌ عه‌ره‌بی ولاتینییه‌كان
پۆلێن کردوه، به‌شیوه‌یه‌ك وه‌سفی ئه‌و رووه‌كانه‌ی کردوه كه ده‌توانین
بڵێین فراوانترین و وردترین وه‌سفیکه له‌ زمانی عه‌ره‌بیدا، به‌ناویانگترین
دانراوه‌كانی بریتیه‌ له (الأدوية المفردة)، هه‌روه‌ها (إبن الرومية)ش له‌م
بواره‌دا ناودار بووه و ه‌كێتیی دانراوه‌ ده‌ریاره‌ی رووه‌كه‌كان و ده‌رمانه‌كان
كه له‌تیانه‌وه وه‌رده‌گیریت.

موسولمانان له‌ نووسینه‌كانیاندا ده‌ریاره‌ی ئاژه‌ل زۆر لایه‌نیان
روژاندوه وه‌ك لایه‌نه‌كانی: شكۆ و توێکاری و خانه‌ و كۆرپه‌ له‌ وژینگه‌،

^{٧٥} هه‌مان سه‌رچاوه‌ لاپه‌ره (١٦٥).

وهلس وکەوتی نازەلان وپێڕەدارەکان وپالندەکان ومیرووەکان^{٧٦}، کە پالندەریان لەم بوارەدا ریتوماییە ئیسلامییەکان بۆلە قورئان وەفرمودەکاندا وەک ئایەتی: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَقْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾ (الأنعام: ٣٨) واتە: هیچ زیندەوەر وگیانە بەرێک نییە بەسەر زەویدا بپوات و هیچ پالندەیه کە بە پالەکانی بفریشت وئەوانیش ئوممەت وکەلێک نەبن وەک ئێوە، دلنایان کە هیچ شتێک نییە پشتگوێمان خستبێت.

پان ئایەتی (٤٥)ی

سوورەتی (نور) کە دەفرمویت: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ

إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ واتە: ھەروەھا خوا ھەموو زیندەوەرێکی لە ئاو دروستکردووە، جا ھەیانە لەسەر سکی دەپوات، ھەیشە لەسەر دوو قساج دەپوات، ھەیشە لەسەر چوار پێ دەپوات، خوا ھەرچی بویت دروستی دەکات، بەراستی خودا دەسەلاتی بەسەر ھەموو شتێکدا ھەیە. لە زانایانی موسولمان لە بوارەکانی رووەکناسی و نازەلناسیدا: (تیبین لەعوام) و (ابن البیطان) بوون کە ١٤٠٠ رووەکی وەسف کردووە.

^{٧٦} ھەمان سەرچاوە لاپەرە (١٦٦).

(ئىبن سينا) كە زۆرۈك لە روو كە كانى وەسف كىردوۋە لە كىتەبە
 پىزىشكىيە كانىدا، ھەروھە (ئەبۇبەكرى رازى) كە ۲ نامەى نووسىوۋە
 لەسەر روو كە بۆنخۆشەكان ومىوۋەكان، ھەروھە زانا موسولمانەكانى
 وەك (دینەوۋەرى وثیدرىسى وىەغدادى وقەزۈینى وغافىقى) بە
 روو كىناسەكان ناسراون چونكە سیقاتە پىزىشكىيەكانى روو كەكانیان
 زانیوۋە وخۇیان پىزىشكىش بوون^{۷۷} .

ھەروھە (ئىبن بەتوتە) ى گە پۆك وجوگرافىناس وەسفى زۆرۈك لە
 روو كەكانى كىردوۋە لە شوئىنە جىاوازەكانى سەر زەویدا ئەویش لە كىتەبى
 گەشتەكانىدا .

(بەيرونى) یشمان بىرنەچىت كە لەگەل بلىمەتلى لە بوارەكانى فەلەك
 وجوگرافىا وبىركارى ومىژوودا لە روو كىناسى وبۆماوۋە زانىشىدا پىشەوا
 بوو، لە سەرەتای تەمەنىدا قوتابى زانىيەكى روو كىناسى بوو كە
 يارمەتى داوۋە دەربارەى روو كە پىزىشكىيەكان بكوئىتەوۋە وكتىبە
 بەناويانگەكەى (الصیدلة) دابنىت، كە تىیدا دروستكىردن وگىرانەوۋەى
 دەرمانەكان وناوۋەكانیان وسوودەكانیان وراى زانايانى پىشووۋى لەسەريان
 ھىناوۋە، تا ئەمپۇش ئەم كىتەبە سەرچاۋەيەكى زانىستى پىزىشكى چارەسەر
 بە روو كەكانە (طب الأعشاب) لە وولاتى ھىندىستان، بەھۆى زىرەكى و
 وورەكارى لە بىنىنەكانىدا (بەيرونى) لە كاتى ئىش كىردىنى لەسەر
 روو كەكان ئەوۋەى دۆزىيەوۋە كە لە سىروشتدا گولەكان خاۋەنى (۳-۴-
 ۵-۸) نىزەكن بەلام نىيانە كە (۷ يان ۹) دانەى ھەبىت وئەمەى لە
 كىتەبەكانىدا تۆمار كىردوۋە، كە ئەم دۆزىنەوۋەيە يەكەم تالە دەنزوۋە لە

^{۷۷} ھەمان سەرچاۋە لاپەرە (۱۶۸-۱۶۹) .

بیردزی بۆماوه له گۆله کاندایه که دواى چه ندين سه ده زانا (مه ندل)
 ناشکرای کرد^{٧٨}.

پۆژئاوا (الجاحظ) داده نین به یه کهم زانا ونوسهر له زانستی
 (ناژه لئاسی) دا، ههروه ها (ابن سینا) یه کهم کهس بووه که ده باره ی
 پیتانیدن له پوهه کدا نووسیویتی^{٧٩}، که ده گونجی له م نایه ته
 ﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاحِجَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ
 بِخَازِنِينَ﴾ (الحجر: ٢٢) واته: (یه کێک له به خشه کانی خودا ئه وه یه) ئیمه
 شه بامان ناردووه که پیتینه ری رووه ک ودار ودره خته، ههروه ها بارانمان
 له ئاسمانه وه باراندووه وئیه وه ی پی تیراوده کهین بیتیه وه ی ئیه وه
 ئاوانه تان زه خیره کردبیت، (ئیبن سینا) ئهم حه قیقه ته ی باس کردووه
 پیش له دایکبوونی (لینیس) به چهنده ها سه ده.

ههروه ها زانا (قه زوینی) دانه ری کتییی (عجائب المخلوقات وغرائب
 الموجودات و آثار البلاد وأخبار العباد) ه که به ئینسایکلۆپیدیایه ک
 داده نریت وتیدا وه سفی دروستکراوه کانی پهروه ردگاری کردووه، هه ره
 فه له ک وئسته یه کانه وه ساره کانه وخور ومانگ وجوله کانیان تا سروشت
 وئاو وه ها وده ریاکان ودرگه کانه وناژه له کانه وپه رده کانه وکانزاکانه
 ورووه که کانه، ئهم زانیه نووسینه کانی تیکه لاو به نایه ته قورئانییه کانه
 وئه رموده کانی پیغه مبه ر (ﷺ) کردووه و دووره له خه یال وئه فسانه
 وخورافیات^{٨٠}.

^{٧٨} مه مان سه رچاوه لاپه ره (١٧٠).

^{٧٩} بهرواته: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

^{٨٠} بهرواته: (المراجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (١٧١).

جوگرافیا:

موسولمانان چہ ندین ناویان بق نہم زانستہ بہ کار ہیناوہ، وہک:
(زانستی درختی وپانی)، یان (زانستی سہرژمیری وولاتان - تقویم
البلدان)، یان (وینہی زہوی - صورة الأرض)، ہرودہا بہ جوگرافیای
وہسفیان دہووت (زانستی رتیرہ وہکان ومملکہ تہکان - علم المسالك
والممالك)، لہم زانستہدا بہ سہر زہویدا گہ وپاون ویکہ مین نہ خشہکانی
ووشکانی و دہریان کیشاوہ، وھیلہکانی درختی وپانیان دیاری کردوہ.
زانا (ابن خردادبہ) یہ کہم دانراوی لہم ہوارہدا دانا بہ ناوی (رتیرہ وہکان
ومملکہ تہکان: المسالك والممالك) لہ سالی (۲۳۲ک - ۸۴۶ن) تا (۲۷۲ک -
۸۸۵ن) لہ دانانی ہوہوہ، ہرودہا ناوی (ابن الفقیہ) یش لہم ہوارہدا
دہرکہ وتوہ کہ لہ سالی (۲۹۰ک - ۹۰۳ن) کتیبیکی جوگرافیایی دانا وتییدا
دہربارہی سہمہرہکانی جیہانی ناژہ لآن وروہک دواوہ وچہند ہرگہ یہکی
کتیبی (صورة الأرض) یشی خستوتہ ناو لہ گہل چہند باستیکی میژوویدا.
لہ بہ ناویانگترین زانایانی موسولمان لہم ہوارہدا (الیعقوبی، والبلاذری،
والمسعودی، والمقدسی) ہوون، ہرودہا (الحسن بن أحمد الہمدانی)
ناسراو بہ (ابن الحاکک) کہ سالی (۳۳۴ک) مردوہ وخاوہنی کتیبی
جوگرافیایی: وہسفی دورگہی عہرہبی (وصف الجزيرة العربية) یہ،
(الأصطخري) یش کہ خواوہنی کتیبی (المسالك والممالك) ہوہ و سالی
(۳۵۰ک) کلچی دواپی کردوہ.

یہ کہم فزوتگرافی جوگرافیایی زانا (محمد بن موسی) ی خہ واریزمی
ہوہ، چونکہ وینہی ہریمہکانی دہولتہ نیسلامیہکانی کیشاوہ لہ
کتیبہکیدا (صورة الأرض)، ہرودہا (ابن حوقل) یش کتیبیکی تری

به ناوی (صورة الأرض) داناوه، په که م فه رهنگی جوگرافیایی له میژوودا بریتیه له (معجم البلدان) که نو سه ره که ی (یا قوت الحموی) به، که له سه ده ی ه و ته می کړ چیدا مردووه، تا نیستاش کتیه که ی نرخه زانستیه که ی ه رماوه ^{۸۱} ...

زانا (خه واریزمی) ه س تا به کیشانی نه خشه یه کی ووردی زه وی بز خه لیه ی عه بیاسی (المأمون)، کومه لیک له جوگرافیزانه موسولمانه کان له سه ده ی ده یه می زاینیدا ه س تان به دانانی چن د نو سراویک که له یه که وه نزیک بوون، نه وه بوو دوا یی کړ کرانه وه و ناو نران (أطلس الإسلام)، له و زانایانه (البلخي والإسطخري والمقدسي) بوون، هر یه کیک له و دانراوانه له ۲۰ نه خشه پیکه اتبوون که یه که میان نه خشه ی جیهان بووه، زانا (البیرونی) یش له ناوه پاستی ناسیادا بلیمه ت بووه له م بواره دا وکتیبیکي داناره له سه ر زانستی کیشانی نه خشه کانی گوی زه وی له سالی (۱۰۰۵ن دا)، که تا نه مړوش وه رگیزانه که ی له زانکوی (لیدن) ه رماوه ^{۸۲} .

زانا (أبو الفداء) یش (که سالی ۷۳۲ک کچی دوا یی کردووه) کتیبیکي جوگرافی گرنگی هیه به ناوی (تقویم البلدان)، له گرنگترین نه وزانایانه ی که گرنگی یان داوه به کیشانی نه خشه زانا (أبو زید أحمد بن سهل البلخي) بووه که له سه ره تاي سه ده ی چواره می کړ چیدا مردووه وکتیبیکي هیه به ناوی: وینه کانی ه ریمه کان (صور الأقالیم)، ه روه ها (الشریف محمد بن محمد الإدريسي) که سالی (۵۴۸هـ) مردووه وخواوه نی کتیبی (نزه المشتاق فی اختراق الأفاق) ه .

^{۸۱} بړوانه: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

^{۸۲} بړوانه: (موسوعة تاريخ العلوم العربية) لا (۱۰۲۰)، ه روه ها ه مان سه رچاوه لا (۲۸۰).

نەخشەکانی جیهان که زانا (الإدريسي) کیشاویتی له هه موو جیاندایا
 بڵاوکراوه تهوه و به ناویانگ و ناسراو بووه، که پاش ۱۵ سأل له گه پان
 و لیکۆلینهوه توانی نه تله سیکی ته واری هه موو جیهان دروست بکات له
 سالی (۱۱۵۴ز)دا، که گه وره ترین نەخشە ی جیهانی تێدایه که تا نه و
 سه رده مه کیشرابیت وله ۷۰ وره قه ی لاکیشیه ی پیکدیت، نه م نووسینه
 بووه سه رچاوه ی دانانی نووسراوه نه وروپییه کان و لیکۆلینه وه ی ناوچه
 جۆراو جۆره کانی وه ک: دورگه به ریتانییه کان، نیسکه ندینافیا، و نه لمانیا،
 و نیسپانیا، و بولگاریا، و نه فریقا، و هیندستان.^{۸۳}

گرنگترین پالنه رێک بۆ زانایانی موسولمان بۆ لیکۆلینه وه له م زانسته دا
 ئایینی نیسلام خۆی بوو، چونکه پتویستیان بووه بۆ جی به جی کردنی
 فه رزی (حه ج) و دۆزینه وه ی باشتترین رێگا بۆ گه یشتن به و شوێنه،
 هه روه ها بۆ دیاریکردنی ئاراسته ی قیبله له وولاته جیاوازه کاندا، هه روه ها
 پتویستییان هه بوو به دیاریکردنی سه ره تای مانگه عه ره بییه کان
 (کۆچییه کان)^{۸۴}، و کاته کانی نوێژ و نۆر شتی تری ئاینه که یان، که نه مانه
 وای کرد گرنگی بدهن به هیله کانی درێژی و پانی و لیکۆلینه وه کانی نه م
 بواره و لیکۆلینه وه له بوازی فه له کدا، هه روه ها هانده ریان بوو بۆ
 گرنگیدان به دروستکردنی کاتژمێره کان، نه وه بوو کاتژمێره لمی

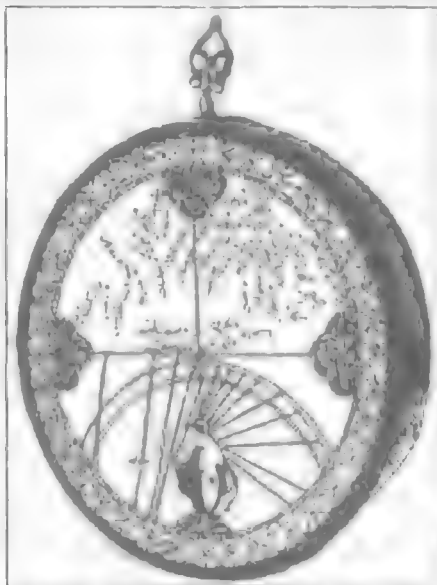
^{۸۳} بپوانه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۲۷۷) و هه روه ها (موسوعة تاريخ العلوم العربية) لاپه ره (۲۸۶-۲۸۸).

^{۸۴} یان مانگه (قه مرییه کان) که نه و مانگانه که به پیتی سووپانه وه ی مانگ به ده وری زه ویدا دیاریده کرین، دیاره جیاوازن له مانگه (شه مسیه کان) که به پیتی خولانه وه ی زه وری به ده وری خۆردا دیاریده کرین.

وئاوييه كانيان دروستکرد له گه ل چه ندين ناميزی تر بۇ ديار يکردنى کات به شپوه يه کى وورد.

موسولمانان سووديان له زۆر تڭ له کتېبه جوگرافيه وه رگنېدراوه کانى ميلله تانى تر وه رگرت (به تاييه تى هيندييه کان ويونانييه کان) وئهم راستيه يان نه شارده وه (وهك هه نديك كه سى تر)، وليكولينه وهى زۆريان له سه ر ئهم كتيبانه كرد وزانياريمان ليوه رگرتن، يه كيك له و كه سانهى سووديان ليوه رگرت كتيبه كانى كه ردوونزان وجوگرافيناسى يونانى نيسكه ندهرى (به تليمؤس) بوو (سالى ۱۶۸ز مردوه).

گرنگترين لايه نيكى جوگرافى كه موسولمانان تنييدا ديار وسه ركه توو بوون وده وله مه نديترين كه له پووريان هه بوو تنييدا جوگرافياى وه سفى بوو،

كه نه و زانسته يه گرنگى ده دات به وه سفى وولاته جقرا و جۆره كـــــــان و سروشته كانيان و حاله تى ئابوورى و بـــــــارى دانيشتوانه كه يان، له لاي جوگرافيزانه موسولمانه كان نه وه نده ماددهى جوگرافى كۆبووه وه كه زۆر تر بوو له هه موو به ره مه كانى ميلله ته كانى ترى وهك (هيندى ويونانييه كان).

ناميز تڭ بۇ ديار يکردنى قيبابه كه نه لايه ن موسولمانانده وه له ئيزان دروستکراوه، بېروانه شويى مه كکه ي پېرۆز له ناوه راستدا.

موسولمانان هه موو ئه وروپايان ناسيبوو (بيجگه له بهشى هه ره سه ره وهى)، هه روه ها بهشى باشوورى ناسيا وياكوور ورژمه لاتى ئه فريقايان ناسيبوو، ده رياره ي وولاتانى نتيوان ئيسپانيا له ررژئاواوه تا توركستان وروويارى سندن له ررژمه لات ووردترين و دوورودررژترين وه سفيان كردوه سه باره ت به و شوئانه ي كه ئاوه دانه.

ده ريارى شوئنه كشتوكالييه كان و بيا بانه كان، ورا دده ي بلاو بوونه وه ي رووه كه چيتر اووه كان و جۆره كانيان، وه روه ها شوئنه كانى بوونى كانزا كانيان باس كردوه، كه واته ته نها گرنگيان به جوگرافياى سروشتى و بارودۆخى ئاوه وه واي وولاتان نه داوه، به لكو زياتر ژيانى كۆمه لايه تى و پيشه سازى و ئابوورى زمان و كه له پوور و بىروباوه رپه ئاينى و جموجووله زانستيه كانى وولاتانيان باس كردوه، له به ئاوبانگترين نووسه رانى موسولمان له م بواره دا (ابن ماجد) بووه، كه رننيسانده رى گه شتكارى پورتوگالى (فاسكو دى گاما) بووه له گه شته كهيدا له كه ناره كانى (كينيا) وه بۆ هيندستان له سالى (١٤٩٨ن) دا^{٨٥}.

يه كيك له كاره گرنگه كانى زانايانى موسولمان له بوارى جوگرافيدا بريتييه له و گه شتانه ي كه به وولاتانى دونيادا ئه نجامياندا، و تومار كردنى ئه م گه شتانه يان له نووسراوه كانياندا كه كتيبخانه ي ئيسلامييان پيڊه وله مه ند كردوه، له گرنگترين ئه و گه شتانه: گه شتى زانا (ابن فضلان) بۆ ناوچه ي روويارى (قزلگا) له سالى (٣١٠ك-٩٢٢ن)، هه روه ها گه شتى (أبي دلف الخزر جي) بۆ توركستان وچين و تيبه ت و هيندستان و سه جستان، هه روه ها گه شتى زاناي ئه نده لوسى (إبراهيم بن يعقوب) بۆ

^{٨٥} بروهان: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (٢٧٥-٢٧٧).

ئەلمانیا وئاوۋەپاستى ئەوروپا (واتە ئەم وولاتانە: بولگارىيا، پۆلەندە، چېك، سلوفاكيا، كەنارەكانى فەپەنسا، ھۆلەندا)^{۸۶}، بەناوبانگترین ئەم گەشتانە گەشتەكانى ھەردوو زانا وگەشتيار (ابن جبیر وابن بطوطە) بوون، كە دواتر لە ژياننامەكانياندا باسياندهكەين.

لە كۆتايى ئەم باسەدا ھەزدەكەم دەقى ھەندىك ووتەى ئەو زانا موسولمانانە بېنم لەسەر زەوى وخرپتسى و ھەسفە جوگرافىيەكانى ودابەشكردنى بۆ ھۆلەكانى درىزى وپانى، ھەروەھا ئامازەكانيان بە ھىزى كېشكردنى زەوى وئاتەواوى گزىھتەى زەویش، كە ئەم ووتانەيان پېش سەدان سالت ووتوو ھەندىكيان لە ۱۰۰۰ سالىش زياترە!! كە ھەموويان لە رۆژگارى ئەمپۆدا راستىيەكانيان سەلمىتراو، كە راددەى پېشكەوتنى موسولمانان لە بەدەستەينانى زانستەكاندا رووندىكاتەو، لەو ووتانە:

^{۸۶} بېوانە: (المراجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپەپە (۲۷۸).

- زانا (المقدسى) (٢٣٥ك: ٩٤٦ز له شارى قودس له دايك بووه) له
 سه ره تاى كتيبى (أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم) دا (كه سالى ٣٧٥ك-
 ٩٨٦ز دايناوه) ده لئيت: {أما الأرض فإنها كالكرة، والأرض جاذبة لما في
 أيديهم من الثقل، لأن الأرض بمنزلة الحجر المغناطيس الذي يجذب الحديد.
 والأرض مقسومة بنصفين بينهما خط الاستواء، وهو من المشرق إلى
 المغرب، وهذا طول الأرض، وهو أكبر خط في كرة الأرض}.

واته: زهوى له شيوهى گزيديايه، زهوى هه موو شتيك راده كي شيت بؤ
 خؤى له به ره وهى زهوى وهك موگناتيس وايه كه ئاسن راده كي شيت (واته
 زهوى هئزى كي شكردن ته نه كانى هه يه)، زهوى دابهش بووه بؤ دوو نيوه
 كه له نيوانياندا هئلى كه ميرهى زهوى هه يه، كه بريتييه له دريژترين هئلى
 گؤى زهوى.

٢- له سه ره تاى كتيبى (المسالك والممالك لابن خرداذبة) (٢٣٢ك-
 ٨٤٦ز) دا هاتوه: {الأرض بمنزلة الحجر المغناطيس الذي يجذب
 الحديد، والأرض مقسومة بنصفين بينهما خط الاستواء وهو من المشرق إلى
 المغرب وهذا طول الأرض. وهو أكبر خط في كرة الأرض، فاستدارة الأرض
 في موضع خط الاستواء ثلاثمائة وستون درجة}.

واته: زهوى وهك بهردى موگناتيس وايه كه ئاسن راده كي شيت، زهوى
 دابهش بووه بؤ دوو نيوه كه له نيوانياندا هئلى كه ميرهى زهوى هه يه
 وله رۆژئاواوه تا رۆژه لات دريژده بيتته وه، كه بريتييه له دريژترين هئلى
 گؤى زهوى، سووپانه وهى زهوى له م هئلى كه ميرهى زهوى هه يه بريتييه له
 ٣٦٠ پله (واته له كۆيوه ده ستيپده كات دواي ده گاته وه هه مان شوين كه
 نه مه ته نها له شكلى گزييدا ده بيت)

۳- (الشريف الإدريسي) (كه سالى ٥٤٨هـ : ١١٦٥ز مردووه) ده لئيت:
 {انه صحيح ان الأرض مستديرة، ولكنها غير كاملة الاستدارة} واته:
 راسته زهوى خپ وگويي به لام گويي كي ته واو نيه، له سهره تاي كتيبي
 (مسالك الأبصار في ممالك الأمصار لابن فضل الله العمري) دا هاتووه: {قال
 الشريف: ومع كون الأرض كرة، هي غير صادقة الاستدارة}، واته: له گه ل
 نه وه شدا كه زهوى گويي به لام گويي كي ته واو نيه (كه نه مهش هه مان
 نه و بوجوونه زانستيا نه كه له مړدا سه لماوه كه زهوى گويي ته واو
 نيه به لكو زياتر له شكلي هيلكه ييدايه).

٤- (أبو بكر الصوفي) (٢٩١ك: ٩٠٣ز - ٣٧٦ك: ٩٨٦ز) هه روه كه له
 (وفيات الأعيان لابن خلكان) دا هاتووه ووتوويه تي: {لو وضعنا طرف جبل
 على أي موضع كان من الأرض، وأدركنا الجبل على كرة الأرض، انتهينا
 بالطرف الآخر إلى ذلك الموضع من الأرض، والتقى الطرفان}، واته: نه گه ر
 نيمه كوتايي په تيك له سر هه شوينيكي زهوى دابنين ودواتر نه و په ته
 دريژيگه ينه وه به ريكي له سر زهوى ده بينين له كوتاييدا ده گه پيښه وه بړ
 نه و شوينه سهره تاي په ته كه مان ليدانا وه ردو سهرى په ته كه ده گن
 به يه كترى (كه به ناشكرا ده لئيت زهوى خپه).

٥- له سهره تاي كتيبي (المنتظم) ي شين لجه وزيدا (٥١٠ك: ١١١٦ز -
 ٥٩٧ك: ١٢٠٠ز) هاتووه: {قال أبو الوفاء بن عقيل: الأرض على هيئة الكرة
 على تدوير الفلك، موضعه في جوف الفلك كالمحّة في جوف البيضة، والنسيم
 يحيط بها كالبياض من البيضة حول المحّة، والفلك يحيط بالنسيم كإحاطة
 القشرة البيضاء بالبياض المحيط بالمحّة، والأرض مقسومة نصفين بينهما
 خط الاستواء، وهومن المشرق إلى المغرب، وهوطول الأرض، وهوأكبر خط

في كرة الأرض كما أن منطقة البروج أكبر خط في الفلك، وعرض الأرض من القطب الجنوبي الذي تدور حوله بنات نعش. واستدارة الأرض في موضع خط الاستواء ثلاثمائة وستون درجة { واته: زهوى له شكل كويدياه وهك كويي ناسمان كه دهوى زهويداه، پاشان دهليت: { لا اختلاف بين العلماء في أن السماء مثال الكرة، وأنها تدور بجميع ما فيها من الكواكب كدور الكرة على قطبين ثابتين غير متحركين، أحدهما في ناحية الشمال، والآخر في ناحية الجنوب }، واته: جياوازي له نيوان زاناياي موسولماندا نيبه كه ناسمانيش كوييه و به ه موو ته نه كانيه وه له سورپانه وه وجوله دايه، هروه ها وتوويه تي: { وكذلك أجمعوا على أن الأرض مثل الكرة، ويدل عليه أن الشمس والقمر والكواكب لا يوحد طلوعها وغروبها على جميع من في نواحي الأرض في وقت واحد، بل على المشرق قبل المغرب، وكرة الأرض مثبتة في وسط كرة السماء }، واته: هروه ها زاناياي كوكن له سر نه وهى زهوى شكل كوييه، به لگهش له سر نه وه نه وهيه كه خور ومانگ وه ساره كان ه موويان له كه كاتدا له ه موو شوينيكى زهويدا ه لثاين، به لكو كاته كانى ه لثاينان جياوازه.

٦- له كتيبي (مروج الذهب) ه سعوديڊا (٣٤٦ك-٩٥٦ز مردوه) هاتوه: { الأرض مقسومة نصفين وبينهما خط الاستواء، وهوبين المشرق إلى المغرب وهذا هو طول الأرض، لأنه أكبر خط في كرة الأرض }، واته: زهوى دابهش بووه بؤ دوو نيوه كه له نيوانياندا هيتلى كه هرهى زهوى هيه وله رورثاواوه تا رورثه لات دريژده بيتته وه، چونكه بريتييه له دريژترين هيتلى كوي زهوى.

٧- (الفخر الرازي) (٥٤٤-٦٠٦ك) له ته فسيده كهيدا وتوويه تي: { فإذا فرضت دائرة أخرى عظيمة مقاطعة لها على زوايا قائمة، انقسمت كرة

الأرض بهما أرباعاً ... ويقال والله أعلم أن ثلاثة الأرباع ماء {، واته: نه كهر
 گرمانه ی بازنه یه کی گهره ی تری ستوونی بکهین که بازنه ی که مه ره ی
 گزی زهوی بیریت نهوا به هوی نه م ۲ بازنه وه زهوی ده بیت به ۴ به شه وه
 که ده لئن سن له م چواره ناوه (نه م ریژه یه ی نیتوان ناو و ووشکانی له
 گزی زهویدا زقر نزیکه له پیوانه کانی ریژگاری نه مپیمان چونکه نزیکه ی
 ۷۸٪ ی زهوی ناوه). مه روه ها ووتوویه تی: {الأرض كرة، وإذا كان كذلك
 فكل وقت يمكن أن يفرض فهو صبح لقوم، وظهر لثان وعصر لثالث،
 ومغرب لرابع وعشاء لخامس، ومتى كان الأمر كذلك لم تكن الكعبة منفكة
 قط عن توجه قوم إليها من طرف من أطراف العالم لأداء فرض الصلاة،
 فكان الدوام حاصلًا من هذه الجهة {، واته: زهوی گزییه، به هوی نه مه وه
 کاته کانی فرهزه کان جیاوازن، که لیژه وه بۆ قه ومیک به یانی ده بیت به لام
 بۆ قه ومیک تر له هه مان کاتدا نیوه پۆ وپۆ سییه م عه سر وپۆ چواره م
 مه غریب وپۆ پینجه م عیسا ده بیت، به هوی نه مه شه وه به رده وام که عبه
 که سانیک ده بن که رووی تییکه ن بۆ نوژه فرهزه کان له لاکانی جیهانه وه .

۸- تیمامی (الذهبي) (۱۲۷۴-۱۳۴۸) له (مختصر العلو) دا
 ووتوویه تی: {الأرض في وسط السماء كبطيخة في جوف بطيخة، والسماء
 محيطة بها من جميع جوانبها، وأسفل العالم هوجوف كرة الأرض،
 وهو المركز، وهو منتهى السفلى. والتحت - وما دونه - لا يسمى تحتًا، بل لا
 يكون تحتًا، ويكون فوقًا، بحيث لو فرضنا خرق المركز - وهو سفلى العالم -
 إلى تلك الجهة، لكان الخرق إلى جهة فوق. ولو نفذ الخرق جهة السماء من تلك
 الجهة الأخرى، لصعد إلى جهة فوق. وبرهان ذلك: أنا لو فرضنا مسافرًا
 سافر على كرة الأرض من جهة المشرق إلى جهة المغرب، وامتد مسافرًا،

لمشى مسافراً على الكرة إلى حيث ابتداً بالسير وقطع الكرة مما يراه الناظر أسفل منه، وهو في سفره هذا لم يبرح الأرض تحته والسماء فوقه. فالسماء التي يشهدها الحس تحت الأرض، هي فوق الأرض لا تحتها“ لأن السماء فوق الأرض بالذات}.

واته: ئاسمان له هه موو لايه كه وه ده وری زه وی داوه، ژیره وهی جیهان بریتیه له ناوکړوکی گزی زه وی، که قوولایه که یه تی، که دواى نه مه پښی ناووتریت ژیره وه به لکو به ره و سه ره وه ده چیت وه (له بهر نه وهی زه وی گزیه)، که نه گه ر گریمانه ی نه وه بکه ین که سیک بتوانیت کړوکی زه وی بپریت نه وه به ره و خوارتر ناچیت به لکو بۆ سه ره وه ده چیت، به لگى نه مه ش نه وه یه که ریوارتیک کاتیک گه شتده کات له سه ر زه وی له خالیکه وه نه گه ر به پتکی بپوات له روژه لات وه به ره و روژناوا نه وا ده گه رپته وه هه مان خال که لیوه ی ده ستی پیکردوه و وه که نه وه وایه که گزی زه وی برییت.

۹- نیمامی (القلقشندی) (۱۳۵۵-۱۴۱۸ن) له (صبح الأعشى) دا روتوویه تی: {کرة الأرض یقسمها خط فی الوسط بنصفین: نصف جنوبي، ونصف شمالي. ویسمى هذا الخط الاستواء، لاستواء الليل والنهار عنده فی جمیع فصول السنة، ویقاطعہ خط آخر یقسمها بنصفین: نصف شرقی ونصف غربی. وتخصیر الأرض به أربعة أرباع}.

واته: گزی زه وی هیلک له ناوه راستدا ده یکات به ۲ نیوه وه: نیوه ی سه ره وه و نیوه ی خواره وه، نه م هیلش پییده ووتریت هیلئ ئیستیا یان هیلئ که مه ره ی زه وی، نه ویش به هو ی نه وه ی شو وروژ لیړه دا له هه موو وه رزه کانی سالد به قه ده ر یه کن، هیلکی تری ستوونی نه م هیل پانه

ده بېټ و زهوى ده كات به ۲ نيوه رڼه لات ورژناوا، به هوى شم ۲ هيله وه زهوى ده بېټ به ۴ چاره ك (نهمانه يه كم ناماژن له ميژوودا بو هيله كاني دريژى وپاني زهوى كه له مېژدا شم هيلانه گرنگى ته ووى خويان هه يه له بواره كاني كه شتياري وپيوانه دا).

۱۰- له ته فسيري (البحر المحيط)ى (أبي حيان)دا (۶۵۴-۷۴۵ك) هاتوه: {قال أبو عبد الله الداراني: ثبت بالدليل أنّ الأرض كرة، ولا ينال ذلك قوله: مد الأرض، وذلك أنّ الأرض جسم عظيم. والكرة إذا كانت في غاية الكبر كان قطعة منها تشاهد كالسطح}، واته: به به لگه سه لماوه كه زهوى خړه، نهمه ش پېچه وانه ووتى په روه ردگار نيه كه زهوى ته خت كړدوه، چونكه زهوى ته نيكى زږكه وړه يه، هه ركاتيگيش توپيك زږر زه به لاج بېټ شوا روه كه وى وه كه ته خت كرابيټ دهرده كه وېټ.

۱۱- نيمامي (الغزالي) (۴۴۵ك: ۱۰۵۸ز - ۵۰۵ك: ۱۱۱۱ن) له كتيبي (معيان العلم)دا ده لېټ: {عرف العقل - براهين لم يقدر الحس على المنازعة فيها - إن قرص الشمس أكبر من كرة الأرض، بأضعاف مضاعفة}. وأضاف: {إن الواقفين على نقطتين متقابلتين من كرة الأرض تتقابل أخص أقدامهما، ونحن بالضرورة نعلم ذلك}.

واته: ژيري (مړوف) به هوى چه ندين به لگه وه كه ههسته كان ناتوان به ربه ركه اني بكن بوى سه لماوه كه ديسكى خورگه وړه تره له گوى زهوى به چه ندين قاتى زږر، هه روه ها ده لېټ: شو ۲ كه سهى له سه ر ۲ خالى به رامبه ريه كه له سه ر روى گوى زهوى وه ستابن شوا پشتي پتي هه ر دووكيان به رامبه ريه كه ده بېټ، نيمه ش نهمه ده زانين وبه لگه نه وويسته له لاما ن.

١٢- (ابن النفيس) (٦٨٧ك مردووه) له كتيبى (شرح كتاب تشریح قانون ابن سینا) دا له روونکردنه وهى هۆكارى نه بینینی ته نه كان له زۆر دوروه ده لئیت: { هذا يتم سواء كانت العين مرتفعة أو منخفضة، ولكن العين المرتفعة ترى أكثر مما إذا كانت غير مرتفعة. وسبب ذلك ليس زيادة قوتها أو زيادة إدراكها، بل إن تشكُّل الأرض كرة، فالبعيد جداً ما هو على ظاهر الأرض ينسحب عن الرؤية بحدة الأرض } واته: نه مه رووده دات نه گهر چاوى كه سه كه له به رزيبه وه يان ته ختييه وه سه یرى بكات، به لام چاويك له به رزيبه وه بهوانيت زياتر ده بينيت له ته ختاييه وه، هۆكه شى په يره ندى نيبه به وهى چاوه كه تيزتر بينيت، به لكو به هوى نه وه وه به كه زهوى شكلى گوييه وناشكرايه نه وهى كه زۆر دوريت شارراوه ده بيت له بينين به هوى چه ماوه يى روى زه وييه وه.

١٣- (النيسابورى) (سه دهى نويه مى كوچى) له ته فسيړه كه يدا (غرائب القرآن و رغائب الفرقان) دا ده لئيت: { قال حكماء الإسلام : قد ثبت بالدلائل اليقينية أن الأرض كروية }، واته: به به لگه به يقينيه كان سه لماوه كه زهوى گوييه.

١٤- نيمامى (ابن حزم) (٩٩٤-١٠٦٤ن) له كتيبى (الفصل في الملل والأهواء والنحل) دا ده لئيت: { قالوا إن البراهين قد صحت بأن الأرض كروية، والعامّة تقول غير ذلك. وجوابنا وبالله تعالى التوفيق: إن أحداً من أئمة المسلمين المستحقين لاسم الإمامة بالعلم - رضي الله عنهم - لم يُنكروا تكوير الأرض، ولا يُحفظ لأحد منهم في دفعه كلمة. بل البراهين من القرآن والسنة قد جاءت بتكويرها قال الله عز وجل: ﴿يَكُونُ اللَّيْلُ عَلَى النَّهَارِ وَيَكُونُ النَّهَارُ عَلَى اللَّيْلِ﴾ وهذا أوضح بيان في تكوير بعضها على بعض، مأخوذ من كور العمامة وهو إدارتها، وهذا نص على تكوير الأرض }.

واته: به لگه‌کان سه‌ل‌م‌اندوویانه که زه‌وی گزییه، وهیچ پيشه‌وايه‌کی ناسراو له‌ناو موسولماناندا که شایه‌نی نازناوی ئیمامه‌ت بی له زانستدا ئینکاری گزیه‌تی زه‌وی نه‌کردوه ته‌نانه‌ت به ووشه‌یه‌کیش بیت، به‌لکو به‌لگه‌کان له قورئان وسوننه‌تدا چه‌سپاندوویانه که گزییه، وه‌ک نه‌و ئایه‌ته‌ی سه‌ره‌وه که ناشکرترین روونکردنه‌وه‌یه که زه‌وی پارچه‌کانی به‌سه‌ریه‌کدا چه‌ماونه‌ته‌وه، وه‌ک بازنه‌کانی عمامه، ئه‌مه‌ش ده‌قیکه له‌سه‌ر گزیی بوونی زه‌وی.

۱۵- له کتیبی (معجم البلدان)دا که له دانانی جوگرافیناس (یاقوت الحموی)یه (۶۲۶ک- ۱۲۲۹ز مردوه) وه‌ک زانایانی پيشتر پیتناسی هتلی که‌مه‌ره‌ی زه‌وی (خط الاستواء)ی به‌م شتیه‌یه‌ کردوه: "خط الاستواء من المشرق إلى المغرب وهو أطول خط في كرة الأرض".

۱۶- باوه‌پوونی زانایانی موسولمان به‌خولانه‌وه‌ی زه‌وی به‌ده‌وری خۆردا بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ی که ته‌فسیری راست ودروستی دیارده‌کانی خۆرگیان ومانگیان بکه‌ن، ئه‌وه‌تا ئیمامی (الفزالي) له کتیبی (تهافت الفلاسفة)دا ده‌لێت: {خسوف القمر عبارة عن انحاء ضوئه بتوسط الأرض بينه وبين الشمس من حيث أنه يقتبس نوره من الشمس والأرض كرة والسماء محيطة بها من الجوانب فإذا وقع القمر في ظل الأرض انقطع عنه نور الشمس. كقولهم إن خسوف الشمس معناه وقوف جرم القمر بين الناظر وبين الشمس وذلك عند اجتماعهما".

واته: مانگیان بریتیه له‌نه‌مانی رووناکیه‌که‌ی به‌هۆی ئه‌وه‌ی زه‌وی ده‌چیته‌ نێوان ئه‌و و خۆره‌وه، چونکه مانگ رووناکیه‌که‌ی له‌ خۆره‌وه وهرده‌گریت و زه‌وییش خپه‌ وئاسمان له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ ده‌وریداوه،

هرکاتیکیش مانگ ده که ویتته سټیهری زه وییه وه نه وای رووناکی خوری
لیده پچریت، هه روه ها خورگیرانیش بریتیه له وه ستانی ته نی مانگ
له نیوان بینر و خوردا کاتیک به یه که وه کزده بنه وه .

۱۷- ئاماژهدان به بوونی ههوت چینی زه وی: که راستیه کی زانستی
نقد نوییه، خوی گه وه له سووره تی (الطلاق) دا ده فرمویت: ﴿اللَّهُ الَّذِي
خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ
عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾ (۱۲)، (الفخر
الرازي) له ته فسیری (مفاتیح الغیب) دا ده لیت: {خلق سبع سموات بعضها
فوق بعض مثل القبة، ومن الأرض مثلن في كونها طباقا متلاصقة}، واته:
په روه ردگار ۷ ئاسمانی له سه ریه ک دروستکردوه که وه ک قوبیه ن
به سه ریه که وه، هه روه ها له زه ویش به هه مان شیوه ۷ چینی
دروستکردوه که وه ک قوبیه ی له سه ریه ک پیکه وه نووساون.

هر ئه م زانایه باسی ئه وه ی کردوه له م ته فسیره دا که زانایانی
زه ویناسی له سه رده می ئه ودا ته نها ۳ چینی زه وییان ناسیوه، هه روه ها
موفه سیری گه وه (الطاهر بن عاشور) له ته فسیره کهیدا (التحریر والتنویر)
به هه مان شیوه موخاله فه ی زانایانی سه رده می خوی کردوه وئه وه ی
باسکردوه که زه وی (۷) چینی هه یه، زۆرێک له موفه سیرانی قورئان به
پشت به ستن به ئایه ته پیڕۆزه که هه مان رایان هه یه، موفه سیر (الزجاج)
له (إعراب القرآن) دا ده لیت: {خلق سبع سموات ومن الأرض مثلن، أي
ومثلن من الأرض}. بق روونکردنه وه ی زیاتر به وانه بق ئه م بابه تانه که له
ئینته رنیتته وه وه رگیراون: شبهة حول مد الأرض ودحوها وکرويتها: بقلم
الأستاذ عبد الرحيم الشريف، علماء الإسلام يجمعون على كروية الأرض
(الجزءان ۱-۲): بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.

زانایانی شارستانییه تی ئیسلامی ویه کارهینانی پرۆگرامی زانستی تاقیکاری؛

ژیری مرۆف بریتییه له گه‌وره‌ترین هه‌یزه‌که وای له ئاده‌میزاد کردوه جیاوازی بکات له‌نیوان شته‌کان وبتوانیست خاسیه‌ته‌کان وجیاکه‌ره‌وه‌کانیان بدۆزێته‌وه و بگاته‌ ده‌ره‌ینانی سووده‌کانیان بۆ ژیان خۆی، که‌واته‌ له‌سه‌ر ئه‌م بناغه‌یه‌ ده‌که‌ینه‌ ئه‌وه‌ی که‌ مه‌به‌ست له‌ په‌روه‌رده‌کردنی عه‌قڵی بریتییه له‌ یارمه‌تیدانی تاکه‌کان وئاماده‌کردنیان بۆ بێکردنه‌وه‌یه‌کی راست ودروست له‌ ژانیاندا، وتوانای تپوانین وپیرکردنه‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی له‌ کاتی هوکمدان له‌سه‌ر شته‌کان رێگه‌ی راستی وعه‌دالت بگره‌به‌ر، هه‌روه‌ها یارمه‌تیان ده‌دات بۆ تیگه‌یشتنی ده‌وروپه‌ریان وسوود وهرگرتن له‌ تاقیکردنه‌وه‌کانی خۆیان وشاره‌زایی خه‌لکانی تریش.

مرۆف کاتی که‌ له‌ دایک ده‌بێت خالی ده‌بێت له‌هه‌موو زانست وزانیارییه‌ک، وه‌هه‌موو زانستی که‌ له‌ دوایدا ده‌ستی ده‌که‌وێت له‌ رێگه‌ی فێربونه‌وه ده‌بێت له‌ ده‌وروپه‌ره‌که‌یه‌وه، ده‌بینین پێغه‌مبه‌ر (ﷺ) زۆر جوان ئه‌م راستیه‌ی له‌ فهرمووده‌یه‌کی‌دا بۆ روون کردوینه‌ته‌وه که‌ ده‌فه‌رمووت: ﴿مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ، وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالْعَلَمِ﴾ (رواه البخاري)، واته‌: هه‌ر که‌سێک خوای گه‌وره‌ خێری بۆی بویت فێری دینی ده‌کات وشاره‌زای ده‌کات، وزانستیش به‌ فێربوون وهرده‌گیریت، ئه‌مه‌ش له‌به‌رئه‌وه‌یه که‌ مرۆف کاتی که‌ له‌ دایک ده‌بێت هه‌موو ئه‌و توانایانه‌ی تێدا به‌ که‌ بۆ فێربوون وزانیاری وهرگرتن پێویستن، ئیتر دوا‌ی ده‌که‌وێته

پله به زنی زانایان ده کات به سهر خه لکی ترده، وه ک ده فره مویت: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ (الزمر: ٩)، واته: تق بلن چۆن نه وانه ی که ده زانن وه ک نه وانه ده بن که نازانن (هر گیز وه ک یه ک نابن)، نه مه یادخه ره وه یه که بق نه و که سانه ی که خاوه نی ژیری.

پیغه مبه ری خوداش (ﷺ) به رده وام سووربووه له سهر هه وه لکانی بق بنیاتنانی نوممه ت ومیله تیکی فیرخواز و بیرووناک و خاوه نی به لگی ژیری و توانایی قه ناعه ت پیکردن، هر له م پیتاوه دا هه ولی بلاوکردنه وه ی زانست و زانیاری داوه له نیوان عه ره به کاند، وله فره مووده کانیشیدا ته ئکید ی له سهر گرنگی زانست و گه پان به دوایدا کردوته وه .

ده بینین له فره مووده یه کیدا وه ک واجب و نه رک ی سهرشانی موسولمان باسی کردوه که ده فره مویت: ﴿طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ﴾ {رواه ابن ماجة وأبو یعلی وابن عبد البر، وقال الألبانی: حدیث صحیح}، واته: گه پان به دوا ی زانستدا و فیرویون نه رک ی سهرشانی هه موو موسولمانیکه، زانایان ده لئین: نه و زانسته ی که واجبه نه وه یه که موسولمان بق ژیا نی رۆژانه ی خۆی پیویستی تی، و نه و زانسته نه ش که هه ندیک که س پیویستی تی له کۆمه لگادا وه ک زانستی پزیشکی و ده رمانسازی و زانسته کانی تر که نه گه ره کۆمه لگادا نه بیته نه و زیان به هه موو موسولمانان ده کات، که واته نه مانه به فره زی کیفایه داده نرین (واته چه ند که سیک له کۆمه لگادا له بری هه مووی ده بیته فیتری ببن و خه ریکی بن)، قوولبوونه وه ش له زانسته فره زه کان و فره زه کیفایه کانیشدا شتیکی باشه بق نه وانه ی ده توانن و فره زیله تیکی گه و ره یه .

بق جیبه جیگردنی ئەمە ی لە قورئان و فەرموودەکاندا هاتوو
موسولمانان بە درێژایی سەدەکان چالاک بوون لە ھەموو مەیدانەکانی
چالاکییە زانستییە مۆیەکاندا، ھەر لە زانستە شەریعیەکان و (فیقھ) وە بق
زانستەکانی سیاسەت و جەنگ، موسولمانان زۆر بە خێراییی زانستی
شارستانییە تەکانی پیش خۆیانیان وەرگرت و بەرە و پیشیان برد و تییدا
قالبوون، ئەو وەبوو سەر مەشق و بلیمەت بوون لە بیرکاری و فەلەک و فیزیا
و کیمیا و پزشکیدا، ھەر بە مەو و نەو و ستان بە لکو بق ھەموو یەکیک لەم
لقانە ی زانست چەندین بەش وشتیان زیاد کرد کە درایە پالیا، کەواتە
بە ھۆی ھەولە زانستییە ناواژەکانیانە وە زانست و مەعریفە ی مۆقابیە تی
پیشکەوت و کاریگەرییەکی گەورەیان کردە سەر رۆژھەلات و رۆژئاوا، کە
لەوانە یە گەورەترین کاریگەریی و شوینە واریان بریتی بیّت لە پرۆگرامی

زانستی بۇ بیرکردنه وه ولتکولینه وه یان نه وه ی که به (الطريقة العلمية) یان (المنهج العلمي) ناوده بریت.

که نه گەر نه م پرؤگرامه زانستییه نه بویه زانایان نه یانده توانی زۆرئیک له نهئینییه کانی سروشت و بپونه وهر بدۆزنه وه، ویتوانن کۆنترۆلی هه ندیک له دیارده سروشتییه کان بکه ن، ویاسا کانی زانست به شیوه یه کی زانستیانه جیبه جیبه کن، که بپوه هۆی به ره مه پێنانی نه وه مه موو داهینراوه زانستیانه ی که بپونه هۆی ده وله مه ند کردنی ژبانی مرقفه کان وئاسان کردنی، له مرقماندا دۆزنه وه ی نه م پرؤگرامه زانستییه ودانانی به ردی بناغه ی دراوه ته پال هه ردوو فیه له سووفی ئینگلیزی فرانسیس بیکن (۱۵۶۱-۱۶۲۶) و زانای ئیتالی (گالیلی) (۱۵۶۴-۱۶۴۲)ن، که نه مه هه له یه کی میژوویی گه وره ی به نه نقه سته وه ک له مه ودوا باسی ده که ی^{۸۷}.

زانایانی موسولمان گه وره ترین هانده ریان نه و ئایه تانه بپون که فه رمان به موسولمان ده کات بۆ تیروانین ودۆزنه وه وه ک ئایه ته کانی: ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ (الذاریات: ۲۱)، واته: بۆ سه یری ناوله شی خۆتان نا که ن تا ده سه لاتنی خواتان بۆ ده رکه ویت؟! باشه ئیوه بۆ نابین؟!، هه روه ها ئایه تی: ﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ، وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ﴾، که په روه ردگار داوا له خه لکی ده کات بپواننه دروست بپوونی زینده وه ره کان (وه ک ووشتر) وچۆنیتی دروست بپوون وراگیرانی ئاسمانه کان و شاخه کان و ته خت بپوونی زه وی، به ئی زانایانی موسولمان

^{۸۷} بپوانه: (المرجع في الحضارة العربية الإسلامية) لاپه ره (۳۶۲).

بوون که بناغەى ئەم پرۆگرامە زانستییەیان داناو وە ووردی
جیبەجیکراو لە لایەن ھەموویانەو لە نووسینەکانیان و تێپوانینەکانیان
وتافیکەکانیاندا.

بۆ نموونە (الحسن بن الهيثم) (٩٦٥-١٠٣٩) ئەم پرۆگرامە زانستییەى
بەکار دەھێنا لە تاقیکردنەو و لیکۆلینەو کانییدا، ئەو سەرەتا تێپوانین
وخویندەوێ دەکرد بۆ واقیع و دەوروبەر، پاشان لیکۆلینەو و قیاسی
لەسەردەکرد، تێپوانین و خویندەو کانیشى تەنها بەھۆی بینینیکی
سادەى رووداو کەنەو نەبو بەلکو بە بەکارھێنانى ئامێر و ئامرازەکانیش
بوو، کە گرنگیشى دەدا بە وەسفى ئەو ئامێرانە و چۆنیتی دروستکردنیان
و پیکھاتە و ئیشکردنیان.

زانا (ابن الهيثم) بھەماکانى پرۆگرامى زانستى لە ووتەيەکیدا لە
سەرەتای کتیبى (المناظر) زۆر بەجوانى کورت دەکاتەو کە دەلالت:
(ئیمە لیکۆلینەو کانیان بە خویندەو و تێپوانینی دروستکراو کە
و ناسینەوێ خاسییەت و سیفاتەکان و پیکھێنەرەکانیان دەست
پێدەکەین، و بەتایبەتى بینین بەچاوەکە ئەگەر ببینرێت دەیکەینە پێوەر،
پاشان لە لیکۆلینەو و قیاس کردنى سەردەکەوین پلە بە پلە
و بەریزەندى، لەگەڵ رەخنەگرتن لەخۆمان و دلتیا بوون لە ئاکامەکان،
مەبەستیش لەھەموو ئەم کردارانە و دلتیا بوونە بریتییه لە گرتنەبەرى
رنگای حق و عدالت و دوورکەوتنەو لە ھەوا و ئارەزووەکان لە گەشتن
بە ئاکامەکانماندا، کارەکانیش بە مەبەستى گەشتن بە ھەق و راستى
ئەنجام دەدەین)^{٨٨}.

^{٨٨} ھەمان سەرچاوە لاپەرە (٣٦٤).

پروگرامی (جایی کوی حەیان) یش (۱۹۸-۸۱۳ز مردووه)
 پروگرامیکی زانستی وورد بووه له لیکنلینه وە تاقیکردنە وە کانیدا، که
 هەمان ئەو پروگرامیە که تا رۆژگاری ئەمڕۆشمان له تاقیگەکاندا
 بەکار دێن، زۆر گرنگی بە تاقیکردنە وە کان دەدا و داوای دەکرد که بە
 وردیی و لەسەر خۆیی ئەنجام بدرێن و دۆوریکە و نەو له هەلە شەیی، ئەو تا
 دەلێت: (ئەزکی سەر شانی ئەو کەسە که بە کیمیاوێ خەریک بریتییە له
 کارکردن و ئەنجامدانی تاقیکردنە وە چونکە زانیاری تەنها بەهۆی ئەمە وە
 دەست دەکەوێت).

هەروەها ئامۆژگاری ئەو کەسانە شە دەکرد که بە زانستە
 سروشتییەکانە وە خەریک بوون که هەوڵی ئەنجامدانی کاری له توانا بەدەر
 یان بێسوود نەدەن و دەبێت هۆکاری ئەنجامدانی هەموو تاقیکردنە وە بەک
 بزائن و له تەعلیماتەکانیش بەباشی تێبگن، (جایی کوی حەیان) زۆر
 توند بووه له پروگرامە زانستیە کەیدا، و تەنها ئەو راستییانە وەرگرتووه
 که بە بینین و تاقیکردنە وە سەلماو، چونکە لەوانە ئەو دیاردە بینراوه
 تەنها شتیکی کاتی بێت و بەلگە نەبێت لەسەر شتیکی بەردەوام
 لەسروشندا، که ئەم پروگرامە بەم شێوەیە روون دەکاتە وە: (دەبێت
 بزانی که ئێمە لەم کتێبانەماندا تەنها ئەوانە باس دەکەین که بینیمان
 نەک بێستبووینمان یان پێمان ووترا بێت یان خۆیند بێتمانە وە، ئەویش
 پاش ئەوێ که تاقیکردنە وەمان لەسەر کردوون، و ئەوێ راست
 دەچوو بێت هێناومان و ئەوانە و ئەوانە بێستمان کردوونە وە،
 هەروەها ئەوانەش که ئێمە بە تاقیکردنە وە دەرمانهێناون و قیاسمان
 کردوون بە پشت بەستن بە قسە و خەڵکانی ت).

(جابیری کوپی حەییان) زاراوەی راهێنان (التدریب)ی بەکارهێناوە بۆ شتێک که زانایانی ئەمڕۆ زاراوەی تاقیکردنەوەیان لێناوە، و ئەم راهێنانە ی کردووە بە مەرجێکی سەرەکی بۆ زانای سەرپاست، ئەمەش یەکێکە لەو تاقیکردنەوەنەی که ئەنجامداوە و ووردەکاریی تێبینییەکانی و پرۆگرامە زانستییەکی زۆر بە جوانی دەرەخات، دەلیت: {مەن بەردێکی بە موگناتیس کراوم (واتە بەردێک که هێزی موگناتیسێ دراوەتێ) هەبوو پارچە ئاسنێکی دەجوڵاند که بارستاییەکی ۱۰۰ درەم بوو، ئەو هەبوو ماوەیەکی زۆر هەلگیرت، و پاشان تاقیم کردووە لەسەر پارچەیەک ئاسنی تر بەلام نەبجوڵاندووە، ئیتر وامزانی که ئەم پارچە ئاسنە ی دوو م قورسترە لە پارچە یەکەم، که کیشام بینیم لە ۸۰ درەم که مەرە! لێرەو ئەو م بۆ دەرکەوت که هێزی بەردە موگناتیس کراوە که بە تێپەرپوونی کات که می کردووە لەگەڵ ئەو شدا که بارستاییەکی نەگۆراوە}، (جابیری کوپی حەییان) لەم تاقیکردنەوەییدا تەنها بە تێبینی کردن و گومان بردن وازناهیشت، بەلکو کردار ئەنجام دەدات بۆ سەلماندنی راستی ئێو بۆچوونە ی که سەرەتا پێیگەیشتووە^{۸۹}.

که واته زانایانی موسوڵمان یەکەم کهس بوون که پرۆگرامی ئەزمونی و تاقیکردنەوەیان بەکارهێناوە لە میژوودا، (جابیری کوپی حەییان) لە ووتەیەکی تریدا دەلیت: (ئە ی پۆلە که م بەردەوام تاقیکردنەوە بکه)، که مەبەستی تێپروانین و بێرکردنەو و تێپارمانە و جێبەجێ کردنێ ئەزمونی جیاوازه بۆ گەشتن بە حەقیقەتی شتەکان، هەروا (جابیری) یەکەم کهس بوو که ئامۆزگاری زانایانی کردووە بە سیبارە کردنەو ی ئەزمونەکان بە

^{۸۹} هەمان سەرچاوە لاپەرە (۳۶۵).

مه به سستی دلتیا بون له راستیتی تاقیکردنه وه که، لیره وه ده گهینه نه وه ی
که: موسولمانان یه که م کهس بون پروگرامی نه زمونیان داهیناوه.

زانایه کی تر که (أبو بکر محمد بن زکریا الرازی) بوو (۸۶۵-۹۲۳ ن)
زانستی کیمیای به شیوه یه کی تاقیگه یی خویندووه، و زیاتر له ۲۰۰ نامه
وکتیبی نویسیوه له بواره کانی: پزشکی و فلسفه و پیرکاری و کیمیا
وزانسته سروشتیه کاند، یه که م که سیکه که له سه ره نه خوشیه کانی ناو له
(الجدري)، و سووریزه (الحصبة) به شیوه یه کی زانستی یانه ی وورد
نویسینی هه یه، ریگه یه کی راست و دروستی هه بووه له فیکردنی زانستی
پزشکید، نه وه بوو قوتابییه کانی ده برد و به سه ره یه کی
نه خوشه کاند ده گه را له نه خوشخانه که دا، و داوای ده کرد که یه کیکیان
بیته پیشه وه بۆ پشکنینی نه خوشه که و ده رباره ی نه خوشیه که ی
پرسیاری لیده کرد بۆ نه وه ی که ده ستنیشانی بکات، نه گه ره نه قوتابییه
سه ره که وتوو نه بویه داوای له یه کیکی تر ده کرد و نه گه ره هه موویان
شکستیان بهینایه له ده ستنیشانکردنی نه خوشیه که نه وا خۆی ده چوه
پیشه وه و بۆی ده ستنیشان ده کردن و ریگه چاره ی گودجاوی بۆ داده نا
و فیکری ده کردن.

هه روه ها (الرازی) پیش هه موو نه وانه ی پیش خۆی داوه ته وه له
تۆمارکردنی تیبینیه کلینیکیه کانی ۲۴ نه خوش له کتیه که یدا، به
ناوه کانیا و نیشانه کانی نه خوشیه کانیا و چۆنیتی چاره سه ریا و
وناکامی نه خوشیه کانیا و، که واته گرنگی پزشکی ئیسلامی به پله ی
یه که م له و تیبینیه کلینیکیه کانی دا بوو که تۆماریا و کردووه، چونکه نه مه
زیادکردنیکي گرنگ بوو بۆ زانارییه مۆیه کان له بوا ی پزشکی دا.

زانا (الجاحظ) پيش (۱۵۰-۲۵۵ ك) خاوهنى ژيرييه ك و بپر كړنه وه په كې به ميز بووه كه به هيچ شيو هيك ته قه بولى خورافاتى نه ده كړد، به لكو كالتى ده كړد به و كه سانه ي كه له كار ه كانياندا حيسا بيان بڼ خورافه ده كړد، له زور كاتيشدا گومانى له بڼ چوونه كاني خوى ده كړد تا نه و كاتى به تا قير كړنه وه بڼ چوونه كاني ده سه لما، له كاتيكدا كه بېر بڼ چوونه كاني (نه رستق) ^{۹۰} زالبو به سر عه قلبه تى زور به ي زانايانى موسولماندا، (الجاحظ) ه موو نه و شتانه ي كه عه قل و مه نتيق په سه ندى نه كړدا په رته ي ده كړده وه ته نانه ت نه گر سه رچاوه كه شى (نه رستق) بووايه، نه و ته نها پشتى نه ده به ست به ه سته كان چونكه له وانه يه به ه له دا بچن و واقع ه هميشه به ستر او ته وه به عه قله وه، عه قلىش ه هميشه پشت ده به سستيت به ليك دانه وه و به راورد كړن و پېوانه كړن وده رهيان، نه مانه ش ه مووى پشت ده به ستن به راستى وده رهياننى ناكامه كان، ه ربڼيه شته سېر و سه مه ره كاني دانراوه كاني كه سانى ترى باس ده كړد وده تى ده كړنه وه وراستى ده رده خست، ليره وه (الجاحظ) شيوازيكى ژيريانه ي به كارهيانوه له كتيبه كه يدا (الحيوان) كه پشتى به سستوه به بينين و تيروانين وليك دانه وه و نه نجامدانى تا قير كړنه وه له كاتى پتويستدا، كه به م شيوازه ي پيش سه رده مى خوى داوه ته وه كه هو كاري زانستى نه بووه بڼ تيروانين وليكولينه وه، هر نه م شيوازه شه كه نه مېر له په يمانگا و سه نته ره كاني تويزينه وه ي تا قيه گيى له جيهاندا

^{۹۰} (Aristotle) زانا و فېله سول يونانى (۲۸۴-۳۲۲ پيش زايين)، په كيكه له و ۲ هره

كه وده بېريارانى ي يونان به رهمى هيئان (نوى تر نه فلا تونه). بېوانه:

(Encyclopaedia Britannica).

به کار دیت، نه م لیکن لینه وانه ی (الجاحظ) به لگه یه له سهر پېشده سستی و فراوانی بیره مه وسو عیبه که ی و مایه ی سهر سو پمانه و ثاماره ددهات به و روحه زانستییه ی که زانایانی موسولمان هه یان بووه له گه پان و دوزینه وه ولیکن لینه وه دا^{۹۱}.

زانایانی نه وروپا له سهره تای سهرده می ریتنیسانسدا بینیان که پروگرامی دهره نینان ولیکنده وه به ته نها بهس نییه بۆ پرکردنه وه ی لایه نی بیرکرنه وه، هه ربۆیه بنه ماکانی پروگرامی خویندنه وه یان دانا که له سهر بناغه ی بینین و تاقیکردنه وه دامه زراوه، دواپی بینیان که نه مهش به ته نها بهس نییه بۆیه هاتن هه ردوو نه م پروگرامه یان یه کخست و پروگرامی لیکنده وه ی زانستی نه م پۆیان دامه زرانده، که پشت ده به ستیت به نه نجامدانی بینین و تیبینی کردنی دهره کی و پاشان زاناکه به هۆیانه وه بیردۆز و فیکره یه که داده نیت، وه کۆتاییدا هه لده ستیت به نه نجامدانی تاقیکردنه وه ی پتویست بۆ دلتیابوون له راستی نه و فیکره و بۆچوونه ی که دایناوه، هه رچه ندهش تاقیکردنه وه کان زیاترین وه بارودۆخی جیاوازا دابن نه و ئاکامه کانیش ووردتر و باوه پیتکراوتر ده بن، نه م پروگرامه هه مان نه و پروگرامه یه که (الرازی) له لیکن لینه وه کلینیکیه کانیدا به کاری هیناوه و جیبه جتی کردوه، هه روه ها (جابیری کوپی هه بیان) یش شهرمی کردوه وه تاقیگه کهیدا جیبه جتی کردوه وه که باسما ن کرد.

کتیبه کانی (الرازی) و (الحسن بن الهیثم) و (جابر بن حیّان) و غهیری نه مانیش له زانا موسولمانه کان وه رگتپردانه سهر زمانی لاتینی، وزانایانی

^{۹۱} هه مان سهرچاره ی پتیشو لاپه ره (۲۶۶).

وهك (گاليلق) وغه يري شه ميس ديراسه يان كردوون به تايبه تي كتيبى (المناظرى) ئىبنولله يسه م، دوريش ناپۆين كه بلّين شه زانايانه له ژير كاريگه رى كتيبى كانى زانا موسولمانه كاندا هه ستان به دانانى بنه ماكانى ليكدانه وهى زانستى يانهى شه مړمان، وراستى به ميژووييه كانيش وامان ليده كن كه دان به وه دا بنّين كه زانايانى موسولمان پيشده ست بوون له دانانى بنه ماكانى پروگرامى زانستى بۆ ليكۆلينه وه وتيپوانين.

چهند بوارى كى ترى پيشده ستى زانستى موسولمانان:

زانايانى موسولمان يه كه م كه س بوون كه هه ستاون به ليكۆلينه وهى تاشه به رده كان وسروشته كانيان، شه زانسته يان بنياتنا، زانايانى موسولمانيش يه كه م كه س بوون كه ياساكانى كاره بايان داناوه، كه دوايى زانا (كريرت) ليكۆلينه وه كانى خۆى له سه ر بنيات ناوه، ويه كه م بوون له دروست كردنى (تفهنگ) دا له (غرناطة)ى وولاتى شه نده لوس، ويه كه م كه س بوون كه (بارووت) دروست بكەن، ويه كه م بوون له دروست كردنى سه عاتى خولگه دار وپه وپه وه داردا، (ابن خلدون) يه كه م كه س بووه كه له زانستى كۆمه لئاسيدا ليكۆلينه وهى هه بووه .^{٩٢}

له پيشده ستى موسولمانان له پيشكه وتنى زانستدا چهند نمونه يه كى تر ديئينه وه، يه كيك له وانه له كتيبىك به ناوى: (Missiles, Rockets and Space Travel - واته: سارووخه كان وه لدراره كان وگه شتى فه زابى) كه له لايه ن (Willy Ley - ويلي لى) نووسراوه وتييدا باسى ميژووى سارووخ وفيشهك وه لدراره كان ده كات، وده رياره ي رۆلى زانا

^{٩٢} بهرانه: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

موسولمانه‌كان ونوسینه‌كانیان دواوه له‌م بسواره‌دا، وه‌ك زانایان: (أبو محمد عبدالله بن أحمد الملقب الأندلسي) كه به (ابن البيطار) واته كورپې پزیشكي نازه‌لان ناسراوه، وروته‌كانی دهریاره‌ی دروست‌كردنی (باروت) هیناوه، هر نه‌م كتنیبه باسی زانایه‌كي تر ده‌كات به‌ناوی (حسن الرماح) كه كتنیبيكي داناوه پيش ۷۰۰ سال به‌ناوی (كتاب القتال من على ظهر الخيل مع مكائن الحرب)، كه تپیدا وه‌سفی كاری سارووخ وفیشه‌ك وه‌لدراوه‌كان وتړییده‌كان ده‌كات كه كار ده‌كېن به یاسای كاردانه‌وه (واته بڼه موو كړدارك كاردانه‌وه په‌ك هه‌یه)، هه‌روه‌ها وه‌سفی چوڼیتي ناماده كړدنی گپراوه‌ی ترسناك (یان بارووت) ده‌كات كه پېشتر نه‌پنی بووه، نه‌م نووسره رۇژئاوايیه ده‌لئت: (رۇژئاوايیه‌كان نه‌بوون كه په‌كه‌م جار سارووخیان داهینا، به‌لكوئه‌مه‌یان له موسولمانانه‌وه وهرگرت ونه‌مانیش سووډم‌ند بوون له كاری چینیه‌كان له‌پیش خویاندا).

چهنډین به‌شداري موسولمانان هه‌یه له میژووی فږوكه‌وانی وفه‌زادا كه تۆمار نه‌كراون، ئیستا له توركیا نه‌وه زۆر به‌ناویانگه كه (أحمد الشلبي) توركی له سرده‌می خه‌لافه‌تی عوسمانیدا پېش سهدان سال توانیویه‌تی كه به فرین گه‌رووی (بسفور) بېړیت، ونه‌م رووداوه ئیستا له یه‌كك له كتنیخانه میژووییه‌كانی شاری (هسته‌نبول) تۆمار كراوه.

هه‌روه‌ها له‌كتنیبي: فهره‌نگی زاراو‌ی میكانیكي له فږوكه‌وانی وفه‌زادا
(Dictionary of Technical Terms for Aerospace)
(use)، كه به تاییه‌تی له‌لایه‌ن ده‌زگای نیشتمانی فږوكه‌وانی وفه‌زای نه‌مريكا (ناسا) به‌كارډیت وپشتگیری ده‌كریت، له لاپه‌ره (۱۸۵) ی نه‌م كتنیبه‌دا خسته‌یه‌ك هه‌یه كه ناوی نه‌ستیره به‌ناویانگه‌كانی تپدایه كه

پیشتر بزرگه‌شتیاری (ملاحظه) به‌کارده‌میتران، که هم نه‌ستیرانه ناوی
کون ونویان مه‌یه، له خسته‌که‌وه ده‌بینن که زیاتر له ۶۰٪ی ناوی نه‌و
نه‌ستیرانه بنچینه‌کی عه‌ره‌بیه، وه‌ک ناوه‌کانی (سهیل، الحمل، فم
الحوت، الذنب، والدبران) ^{۹۳}.

TABLE VII.—NAVIGATIONAL STARS
(for which the *Nautical Almanac*
carries full navigational
information)

[illegible]

²Form H.O. Pub. No. 9, American Periodical Company, U.S. Government Printing Office, 1934.

وینه‌کە‌ی ئە‌وه‌ر؛ خ‌ش‌ته‌یه‌کی لا‌پ‌ه‌رە (١٨٥) ی ک‌ت‌ی‌بی؛

(Dictionary of Technical Terms for Aerospace use) کە

د‌م‌ر‌ک‌را‌وی و‌ک‌ال‌ه‌ت‌ی ف‌ه‌ز‌ای ئە‌م‌ری‌کا (ن‌اس‌ا) یە، د‌م‌ری‌د‌ه‌خ‌ات کە نا‌وی زی‌ات‌ر ٦٠٪ ی

بە‌نا‌وب‌ان‌گ‌ت‌ر‌ین ن‌ه‌س‌ت‌ی‌ر‌م‌ک‌انی کە ش‌ت‌یار‌یی س‌ه‌ر‌چ‌او‌م‌ک‌ه‌یان ع‌ه‌ر‌ه‌ب‌ییه

(أبوموسی الکندی) یە‌ک‌ه‌م ب‌ی‌ری‌اری ئ‌ی‌س‌لام‌ی ب‌وو‌ه کە لە پ‌ۆ‌ل‌ی‌نی
ی‌ۆ‌نان‌ی ت‌ه‌ق‌ل‌ی‌دی ب‌ج‌ی‌ت‌ه‌د‌ەر، و‌ه‌ی‌ل‌ک‌اری و‌ی‌لان‌ت‌یکی نو‌یی گ‌ش‌تی ت‌از‌ه‌ی د‌انا
تا‌کو زان‌س‌ت‌ه‌کان لە‌س‌ەر ئە‌و پ‌لان‌ه پ‌ۆ‌ل‌ی‌ن ب‌ک‌ر‌ی‌ن، ئە‌و پ‌ۆ‌ل‌ی‌ن‌ه‌ی ک‌رد‌ی ب‌وو‌ه
ه‌ۆ‌ی ئە‌وه‌ی زان‌ایانی ت‌ر‌یش و‌ه‌کو(ف‌ار‌ابی و‌خ‌ه‌وار‌ی‌زم‌ی و‌ئ‌ی‌ب‌ن س‌ی‌نا)
پ‌ت‌چ‌ک‌ه‌ی ئە‌و ب‌گ‌رن لە‌گ‌ە‌ل ت‌ۆ‌ز‌ی‌ک ت‌از‌ه‌گ‌ه‌ر‌ی‌دا، (ب‌لا‌ذ‌ر‌ی) یە‌ک‌ه‌م ک‌ه‌س ب‌وو‌ه
ک‌ت‌ی‌بی د‌انا‌وه لە‌س‌ەر پ‌ر‌ۆ‌گ‌رام‌ی بە‌س‌ت‌ن‌ه‌وه‌ی پ‌ر‌ود‌او‌ه‌کان‌ی م‌ی‌ژ‌وو
بە‌ی‌ه‌ک‌ت‌ری‌یه‌وه بە‌ ش‌ی‌وه‌یه‌کی پ‌ت‌ه‌و و‌چ‌پ‌و‌پ‌^{٩٤}.

زان‌ایانی ئ‌ی‌م‌ه یە‌ک‌ه‌م ک‌ه‌س ب‌وون لە‌ سو‌ود و‌ه‌ر‌گ‌رت‌ن لە‌ زان‌س‌تی
ک‌ه‌سانی ت‌ر، کە ه‌ه‌س‌تا‌ون بە‌ پار‌اس‌تن و‌گ‌وا‌س‌ت‌ن‌ه‌وه‌ی زان‌س‌تی غ‌ه‌یری
خ‌ۆ‌یان، مو‌س‌ول‌مانان یە‌ک‌ه‌م ک‌ه‌س ب‌وون زان‌س‌تی(ک‌ی‌م‌یا)یان و‌ه‌ر‌گ‌ی‌را ب‌ۆ
ز‌مان‌ی ع‌ه‌ره‌بی، لە‌س‌ه‌رو‌وه‌مو‌ویان‌ه‌وه (خ‌ال‌د ب‌ن ی‌ز‌ی‌د ب‌ن م‌عا‌وی‌ه) ب‌و
(س‌ه‌د‌ه‌ی یە‌ک‌ه‌م و‌د‌و‌وه‌می ک‌ۆ‌چ‌ی) کە گ‌رن‌گی بە‌م ب‌وار‌ه دا‌وه، چ‌ون‌کە
یە‌ک‌ه‌م ک‌ه‌س ب‌وو‌ه کە زان‌س‌تی پ‌ز‌یش‌کی ی‌ۆ‌نان‌ی و‌ه‌ر‌گ‌ی‌را‌وه ب‌ۆ ز‌مان‌ی
ع‌ه‌ره‌بی بە‌ ب‌ه‌کار‌ه‌ی‌نان‌ی چ‌ه‌ند‌ین و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ن‌ی بە‌ت‌وا‌نا و‌ل‌ه‌م پ‌ی‌ن‌او‌ه‌دا س‌ام‌انی
خ‌ۆ‌ی س‌ه‌ر‌ف‌کرد، یە‌ک‌ه‌م ک‌ه‌س‌یش کە ک‌ت‌ی‌بی (ت‌وخ‌م‌ه‌کان‌ی ئ‌ی‌ق‌ل‌ی‌د‌س) ی
و‌ه‌ر‌گ‌ی‌را‌وه ب‌ۆ ع‌ه‌ره‌بی (ح‌ج‌اج ب‌ن ی‌وس‌ف ب‌ن م‌ط‌ر) ب‌وو، کە نا‌وب‌ان‌گی
د‌ه‌ر‌کرد لە‌ س‌ال‌انی (٧٨٦-٨٠٣ز) دا.

^{٩٤} ب‌رو‌انه: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية).

زانایانی موسولمان ههستان به بزوتنه وهیهکی زۆر فراوان له
 وهرگێڕاندا، سه‌ره‌تا به وه‌رگێڕانی واتا‌کانی قورئانی پیرۆز ده‌ستی پێ‌کرد
 بۆ زمانی (سندی)، وه‌ه‌ولیاندا که زانسته‌کانی خۆمان بۆ می‌لله‌تان بنێرن،
 و‌سوود وه‌ریگرن له زانستی ئه‌وانیش له‌و شتانه‌دا که سوودیان
 لێ‌وه‌رده‌گیریت، وه‌ک: پێ‌ک‌خستنی دیوانه‌کان و وه‌رگێڕانی نووسراوه‌کان
 بۆ زمانی عه‌ره‌بی، له‌کاتی‌کدا به (یۆنانی و فارسی و قیبطی) ده‌نوسران،
 و موسولمانان یه‌که‌م که‌س بوون پۆسته (برید)یان دا‌هێنا، له سه‌روو
 هه‌موویانه‌وه (عوهری کوپی خه‌طاب) بوو، موسلمانان یه‌که‌م کۆمه‌لگه‌ی
 زانستییان له‌هه‌موو جیهاندا له (بغداد) دامه‌زراند به‌ناوی (دار الحکمه)، که
 باوه‌ڕ وایه (هارون الرشید) ده‌ستی به پێ‌کهێنانی کردییت، وه‌سه‌رده‌می
 خه‌لیفه‌ی عه‌باسی (مأمون) دا فراوانکرا و گه‌شه‌ی کرد.^{۹۵}

سه‌رده‌می یه‌که‌می (زێڕینی) (عه‌باسیه‌کان) به‌ناویانگ بوو به
 (سه‌رده‌می کتێب نووسین)، یه‌که‌م که‌س که کتێبی زانستی نووسی (عبد
 الملك بن عبد العزيز بن جريج البصري) بوو که له سالی (۱۵۵ک) دا کۆچی
 دوا‌یی کردووه، هه‌ندێک ده‌لێن یه‌که‌م که‌س (أبو‌النصر سعید بن ابي
 عروبة) بووه، که ئه‌ویش (۱۵۶ک) کۆچی دوا‌یی کردووه، هه‌ندێکی تر
 ده‌لێن یه‌که‌م که‌س (ربیع بن صبیح) بووه، که له (۱۶۰ک) دا کۆچی
 دوا‌یی کردووه.^{۹۶}

موسولمانان یه‌که‌م زانکۆیان داناوه له جیهاندا، یه‌که‌م که‌س
 که به‌ردی بناغه‌ی دانشگای دانا (أبو‌موسی الأشعري) بوو له سالی

^{۹۵} هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

^{۹۶} هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

هه‌شتی کۆچی له (زیید) له ناوچهی (تهامه)، زانستی (په‌روه‌رده) موسولمانان نۆز لێهاتوو بوون تیایدا، که گرنگییان دهدا به په‌روه‌ردهی سیکوچکه‌ی لاشه‌ و عه‌قل و پۆخ به پیچه‌وانه‌ی ئاینه‌ ئاسمانییه‌کانی تروه‌، به‌ تایبه‌تی گاوه‌کان کسه‌ لایه‌نی عه‌قل و لاشه‌یان فه‌رامۆش کردبوو و ته‌نها گرنگییان به‌ (رۆح) دهدا، وه‌روه‌ها به‌ پیچه‌وانه‌ی (جوله‌که‌کان) یشه‌وه‌ که گرنگییان ته‌نها به‌ لاشه‌ دهدا و (عه‌قل و روح) یان فه‌رامۆش کردبوو، وه‌روه‌ها (یۆنانی) یه‌کانیش که لایه‌نی (پۆچی) یان فه‌رامۆش کردبوو و ته‌نها گرنگییان بۆ عه‌قل و لاشه‌ بوو، و ده‌یانووت: (عه‌قلی ساغ له‌ لاشه‌ی ساغ دایه) ^{۹۷}.

له‌ سه‌رده‌مه‌ ئیسلامیه‌کاندا چه‌ندین قوتابخانه‌ی زانستی پیشکه‌وتوو په‌یدا بوون بۆ فێرکردنی زانسته‌ جۆراوجۆره‌کان، له‌وانه‌ قوتابخانه‌ی (أبی بکر بن فورك الأصبهانی) که له‌ شاری نه‌یسا بوو دایمه‌زاند له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می کۆچیدا وه‌موو زانسته‌کانی تێدا ده‌خوێنران، پاشان ئه‌م قوتابخانه‌ بوون به‌ هی میریی و حکومه‌ت خه‌رجیاتی دهدان، له‌وانه‌ قوتابخانه‌کانی (النظامیه) له‌ به‌غدا و خوراسان که له‌ لایه‌ن وه‌زیری سه‌لجوقی (نظام الملك) وه‌ دامه‌زران، که‌واته‌ موسولمانان یه‌که‌م که‌س بوون که فێرکردنیان کرد به‌ ئه‌رکێک له‌ ئه‌رکه‌کانی ده‌وله‌ت و خوێندنی به‌خۆپاییشان داھێنا.

لایه‌نیکی تری پیشده‌ستی زانا موسولمانه‌کان له‌ بواری بیراریی وه‌عریفیدا بوو، که نۆز که‌سانی پسپۆریان تێدا هه‌لکه‌وت له‌ بواری فه‌لسه‌فه‌دا، ئه‌م زانایانه‌ بۆچوونی فه‌یله‌سووفه‌کانی پیش خۆیان (به‌

^{۹۷} هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

تاییه تی فەیلە سووفە کانی یۆنان) شیکردەووە و لەلایەن خۆشایانەووە
 چەندین بۆچوونی نوێ و داھێنانیان ھێناوە کایەووە، تەنانەت بیروباوەڕی
 ئیسلامییان تێکەڵ بە فەلسەفە کرد و ھەوڵیاندا کە بەلگە مەنتیقییەکان
 و زاراوە فەلسەفیەکان بەکاربێنن بۆ روونکردنەووەی عەقیدە، ناویکی
 تریان لێنا ئەویش زانستی کەلام (علم الکلام)ە، کە یەکیکە لە
 داھێنراوەکانی موسوڵمانان و خەڵکانیکی زۆر تێیدا ھەلکەوتووە بوون، بە
 تایبەتی شوێنکەوتووانی بۆچوونی (موتەزیلە) ھەر لە داھێنەرە کە یەووە
 کە (واصل بن عطاء) بوو، کە سالی (١٣١-٧٤٧)ن کۆچی دوایی
 کردووە، و دوای ئەو (بشر بن المعتز الکوفی) کە سالی (٢١٠)ن کۆچی
 دوایی کردووە، و (إبراهیم بن سيار النظام البصري)، کە سالی (٢٢١)ن
 کۆچی دوایی کردووە، و (أبو الهذيل العلاف) کە سالی (٢٢٦)ن کۆچی
 دوایی کردووە، و (الجاحظ) کە سالی (٣٥٥)ن کۆچی دوایی کردووە.

فەیلە سووفە موسوڵمانەکان لێکۆڵینەووەیان دەکرد لە بوارە بیرارییە
 جیایازەکاندا، ئەو بوو نووسیایان دەربارە ی: سروشت و لەسروشت بەدەر
 (میتافیزیک)، و مەعرفە، و دەرووست، و دەروون، و لایەنە فەلسەفیەکانی
 تریش ئەنجام دەدا، زۆری ئەم فەیلە سووفانە لەوانە بوون کە بە
 زانستەکانی سروشت و بیرکارییەووە سەرقال بوون، بابەتە ئاینییەکان
 گرتگرتین بابەت بوون کە فەلسەفەی ئیسلامی تەریکی دەخستەسەر،
 و زۆری ئەم ھەولی فەیلە سووفە موسوڵمانەکان لە پێتوای یە کخستنی
 فەلسەفە بوولەگەڵ ئایندا، داھێنانکاری فەیلە سووفە موسوڵمانەکان تەنھا
 لەو ئاکامانەدا نەبوون کە پێیگەشتن بەلکو لەشیوازی دەربڕینیان
 و گفتوگۆکانیشیان بوو لەو بوارەدا، ئەمە شەمان بە روونی بۆ دەردەکەوێت
 کە نووسراوەکانیان دەخوینینەووە.

کاریگه‌رییه‌کانی زانستی موسولمانان له‌سه‌ر پێشکه‌وتنه‌کانی رۆژناوا

(کپلەر)^{٩٨} له‌کتێبه‌که‌یدا (Epitome Astronomiae Copernicanae) ئه‌و زانیارییه‌ گرنگانه‌ی زانستی فه‌لک به‌پیتی رای خۆی دیاریده‌کات که پتویستن بۆ دامه‌زراندنی زانستی لێکدانه‌وه‌ی دیارده‌کانی گه‌ردوون، وئه‌رکه‌کانی سه‌رشانی گه‌ردوونزان به‌ ٥ خاڵ دیاریده‌کات: لێکۆلینه‌وه‌ی میژووبیانه‌ی تێپوانینه‌کان بۆ گه‌ردوون، لێکدانه‌وه‌ی ناسۆی گریمانه‌کان، فیزیای هۆکاری گریمانه‌کان، زانستی حیسابی خشته‌کان، و زانستی میکانیکی ئامێره‌کان.

له‌ هه‌ریه‌کتیک له‌م به‌شه‌ زانستیانه‌ی که (کپلەر) دیاری کردوون پێشده‌ستی وه‌وله‌کانی زانایانی موسولمان برپه‌ری پشته‌ی له‌دایکه‌بوونی زانستی فه‌لکی لاتینی بوو له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا، وپێشکه‌وتنه‌کانی سه‌ده‌کانی دواتریشی.

چونکه‌ پێش ئه‌م دامێنانانه‌ زانستی فه‌لکی لاتینی هیچ ئاستێکی ئه‌ووتۆی نه‌بووه‌ وئه‌وه‌ی پێیده‌ووترا زانستی فه‌لک له‌ رۆژئاوادا ته‌نها چه‌ند بۆچوونیك بوون بۆ وه‌سفکردنی گه‌ردوون که‌ دوورییون له‌ وورده‌کاری وته‌نها باسی شێکڵ و دوورییه‌کانیان ده‌کرد، که‌ ته‌نها به‌هۆی وه‌رگێڕانی کاره‌کانی موسولمانان بوو بۆ زمانی لاتینی له‌ بواره‌کانی حیسابه‌کانی سینگۆشه‌کاری و ئامێره‌کان و پێپه‌ستی ئه‌ستێره‌کان و خشته‌ فه‌له‌کییه‌کان و چه‌ندین بواری تردا بووه‌هۆی ئه‌و که‌شه‌کردنه‌ به‌رده‌وامه‌.

^{٩٨} (Johannes Kepler) گه‌ردوونزانی ئه‌لمانی (١٥٧١-١٦٣٠) ٣ یاسای سه‌ره‌کی جووله‌ی هه‌ساره‌کان دراوته‌ پالی (بېوانه Encyclopaedia Britannica).

یه که م کاریگه ری زانستی فه له کی موسولمانان له سه ر رۆژناوا له رتی
 نامیری (الإسطرلاب) هوه بوو که له کۆتایی سه ده ی زاینییه وه له
 باکووری ئیسپانیادا (که له ژێر دهستی مه سیحیه کاندا بوو) ناسراوه، به
 تایبه تی دوا ی وه رگێرانی نووسراویکی زانای موسولمانی نه نده لوسی
 (مسلمة المجريطي) له نزيك سالی (١٠٠٠ز) دا، لێ هوه ناوه نده
 زانستییه کانی ئیسپانیا نه م نامیره یان ناسیوه به هۆی تیکه لاوییان له گه ل
 موسولماناندا ونوسراویان له سه ر ده رکردوه، وه ک فه شه (گێره رتی
 ئوریلایکی Gerbert of Aurillac) که پاشان بوو به پاپای فاتیکان له ژێر
 ناوی (سلفستروسی دووه م) (١٠٠٣ز مردوه)، و (لۆبتی به رشه لۆنی
 Llobet de Barcelone) و (هیرمان لی بواتی Hermann le Boiteux)
 که نوسراوه کانیان ده رباره ی چۆنیتی دروستکردن و به کارهێنانی نه م
 نامیره بوو، هه روه ها (ئه فلاتونی تیفۆلی Platon de Tevoli) هه ستا به
 وه رگێرانی نوسراوه بیرکاری وه له کییه کانی زانا (ابن الصفار) که سالی
 (٤٢٦هـ - ١٠٣٥ز) مردوه، پاشان خویندنی چۆنیتی به کارهێنانی نه م
 نامیره خرایه ناو پرۆگرامه کانی خویندنی زانکۆکانی ئه وروپاوه،
 (الإسطرلاب) نامیریکی فێرکردنی بلیمه تانه بوو وه هه مان کاتدا (وه ک
 پیتشتریش باسمان کردوه) نامیریکی بیرکاریانه ش بوو که یارمه تی
 شیکارکردنی هه نده سییانه ی مه سه له کانی گه ردوونزانی گۆپی ده دات،
 هه روه ها دیاری کردنی شوێن و جووله ی ته نه ئاسمانیه کانی ش^{٩٩}.

له ناوه پاستی سه ده ی دوازه یه می زاینییه وه کۆمه لێکی زۆر له
 نوسراوه کانی موسولمانان له سه ر فه له ک وه رگێردان بۆ زمانی لاتینی

^{٩٩} بڕوانه: (موسوعة تاریخ العلوم العربیة) لاپه ره (٢٣٩ - ٢٤١).

و بیرونه بنه‌مای دیار یکردنی خشته فه‌له‌کییه‌کان، به تاییه‌تی خشته‌کان ویاسا‌کانی (خه‌واریزی) که (ئه‌دی‌لار دویا‌ث) سالی (۱۱۲۶ن) وه‌رگی‌پ‌ران، هه‌روه‌ها خشته‌کانی زانا (به‌تقانی) که (رؤبه‌رت دوشیسته‌ر) و (ئه‌فلاتونی تی‌فولی) وه‌ریان‌گت‌پ‌را، و به‌تاییه‌ت‌تر خشته‌کانی زانا (الزرقالی) که به (خشته‌کانی توله‌یته‌له) ناسراون زۆر به‌به‌ری‌لای له‌ئه‌روپ‌ادا ب‌لا‌و بیرونه‌وه و بنه‌مایه‌کی سه‌ره‌کی بوون بق خشته ئه‌روپ‌اییه‌کان به تاییه‌تی خشته فه‌له‌کییه‌کانی شاره‌کانی (پیزای ئیتالی) و (له‌نده‌نی ئینگلیزی) و (تولوز و پارسی فه‌ره‌نسی)^{۱۰۰}.

ده‌رباره‌ی لی‌ک‌تۆینه‌وه‌ی گریمانه‌کان وه‌ژکاره‌کانیان زانایانی رۆژ‌نا‌وا کاری‌گه‌ر بوون به‌نووسینه‌کانی زانایانی موسو‌لمان به‌تاییه‌تی کتیبه‌کانی (ده‌روازه‌ی زانستی فه‌له‌ک) که له‌لایه‌ن زانا (الفرغانی) یه‌وه‌نوسراوه‌له‌لایه‌ن (یۆحه‌ن‌نای ئیشبیلی) و (جیرارد الکریمونی) یه‌وه‌وه‌رگی‌پ‌ردان له‌سه‌ده‌ی دوا‌نزه‌یه‌می زاینیدا له‌ژۆر ناو‌نیشانی (Differentie Scientie) (Astrorum)، هه‌روه‌ها نو‌سینه‌کانی زانا (ثابت بن‌قره) یش که له‌لایه‌ن (جیرارد الکریمونی) یه‌وه‌وه‌رگی‌پ‌ردان، شیکاره‌کانی زانا (ئیب‌ن‌روشد) که سالی (۱۱۹۸ن) مردووه‌له‌گه‌ل نو‌سینه‌که‌ی (البطروجی) یش که له‌نزیکه‌ی سالی (۱۲۰۰ن) وه‌رگی‌پ‌رداون، هه‌روه‌ها کتیبی (هیئة‌العالم) که له‌لایه‌ن زانا (ابن‌الهیثم) وه‌ه‌دانراوه‌وتا ئه‌مه‌ژش وه‌رگی‌پ‌رانه‌که‌ی ماوه‌که‌سالی (۱۲۶۷ن) ئه‌نجام‌دراوه، ئه‌مانه‌بنه‌مایه‌کی سه‌ره‌کی بیردۆزه‌کانی لی‌ک‌دانه‌وه‌وه‌سف‌کردنی دیارده‌گه‌ردوونییه‌کان بوون، له‌پزیشک‌یشدا کتیبه‌کانی رازی (الحاوی) و (المنصور) که سالی (۱۴۸۹ن) وه‌رگی‌پ‌ردا بق

^{۱۰۰} هه‌مان سه‌رچاوه‌لاپه‌ره (۲۴۵-۲۴۸).

لاتینی برپړه پښتې قوتاڅانه کانی پزیشکی نه وروپا بوون، کانتیکش
 که (لوئسی ۱۱) ی پاشای فوره نسا (۱۴۲۳-۱۴۸۲) وویستی نوسخی
 کولجی پزیشکی زانکوی پاریس له کتیبی (الحاوی) وه رگریټ به
 نیستیاره بۆ کۆپیکردنی ناچار بوو وه بارمه بریکي زؤ له ئالتون
 وزیودابنیت! کتیبی (التصریف) ی زه هراوی ماوه ی (۵) سده
 سه رچاوه ی کاره نه شته رگه ریه کان بوو له نه وروپادا که بۆ لاتینی
 چەندین جار وه رگریټ دراوه، کتیبی (القانون) ی ئین سیناش وه رگریټ درا بۆ
 لاتینی وده یان جار چاپکرا له سده کانی (۱۵ و ۱۶) ی زاینیدا، کتیبی
 (العقاقیر) ی (ماسویه المارینې) (سالی ۴۰۶ ک مردوه) کتیبی مه نه جی
 خویندنی دهرمانزانی بوو له نه وروپا بۆ چەندین سده، کتیبی (الأدویه
 المفردة) ی (ابن وافد) (۴۶۷ ک مردوه) له گرنگترین کتیبه کانی
 دهرمانزانی بووه که زانکۆ کانی نه وروپا له سده کانی ناوه راستدا پښتیا
 پیده به ست بۆ چەندین سده^{۱۰۱}.

له بواری کیمیا شدا کتیبی (غایة الحکیم) ی (مسلمة المجریطی)
 وه رگریټ درا بۆ لاتینی، له مه وه نه وروپا فیزی دابه شکردنی ماده
 کیمیا ییه کان بوون بۆ رووه کی وحه یوانی وکانزایی، له بواری بیرکاری شدا
 نه وروپا ژماره عه ره بییه کانیان وه رگریټ به هوی کاره کانی (لیوناردو دی
 بیزا) که سالی (۱۲۴۰) ن مردوه و بیکاری له لای مامۆستایه کی موسولمان
 خویندوه له باکووری نه فریقا، له سالی (۱۲۰۲) ن دا کتیبیکي ده رکرد که
 سیستمی ژماره عه ره بییه کانی تیدا شرح کرد و نه مه بووه سه ره تای
 به کاره یتانی ژماره عه ره بییه کان له نه وروپادا، نه وه ش گومانی تیدانییه

^{۱۰۱} بېروانه: (الإسلام أبداً) هادي المدرسي، مهروه ما (موسوعة تاريخ العلوم العربية).

که نهو بډچوونهی وای له (کریستوف کولومبس) کرد بډ دۆزینه وهی
 کیشوهری نه مریکا (۱۴۹۲-۱۴۹۳ز) بریتیه له فیکره یه کی زانستی
 وه رگیراوله نوسراوه عه ره بییه کانه وه له بواری جوگرافیا وه له کدا،
 چونکه نه گهر قه ناعه تی به خپیتی زه وی نه بویه نهوا هه ولی نه ده دا که له
 رۆژناواوه بگات به هیندستان، که له هه مو نه وروپادا ته نها دانراوه
 عه ره بییه وه رگیراوه کان بوون که نه م بډچوونه یان باس ده کرد
 وشه رحیان ده کرد.

لیردا چی خۆیه تی نهو ووتیه ی زانایه کی رۆژناواو بئیمه وه ده رباره ی
 کاریگر بوونی رۆژناواو به زانسته کانی موسولمانان ورۆلی شارستانییه تی
 نیسلا می له پتشکه وتنی زانستی له رۆژناواوا که نه ویش (مونتگومری
 وات) ه وله کتیبه که یدا (فضل الإسلام علی الحضارة الغربية) دا ده لیت:

{لیردها زۆر گرنگه که نامازه بده یان به وهی که شارستانییه تی
 نیسلا می فه زلیکی گه وری هه یه له سه ر گواستنه وهی زانسته کان
 وگه شه کردنیان له وولاتانی نه وروپادا له ریی هه رسی رپړه وی نه ده لوس
 ودورگی (هقلیه) و وولاتی شامه وه وچه ندین رپړه وی شارستانی تر وه ک
 (فینیسیا) و (جه نه وا) و (پیزا) و (قوبرس) و (رؤدس) و غه یری نه مانیش،
 نه مه له کاتیکدا بوو که نه وروپا له ژیر باری گرانی دا که وتنی زانستی
 وشارستانی دا ده ژیا، هه روه ها له کاتیکدا بوو که نه وروپییه کان ژیانیکی
 وه ستاو ودا که ووتوو ده ژیان}.

له نه ده لوسیش چه ندین زانای مه سیحی په یدا بوون که کتیبه کانی زانا
 موسولمانه کانیا ن وه رگیرا بډ زمانی لاتینی، له وانه: (جیرارد الکریمونی)
 (۱۱۱۴-۱۱۸۷ز) که زیاده له ۷۱ کتیبی موسولمانانی له زانسته

جۆراوجۆره كاندا وه رگيتر، هه روه ها له نيوهى دووه مى سه دهى
دوانزه يه مى زايينيشدا (يوحنا الإشبيلي) ده ستى دايه وه رگيترانى كتيبي
زانايانى موسولمان بق زمانى لاتينى، له و كتيبانهى وه رگيتران:

- ١- (كتاب الحساب)ى زانا (خه واريزمى).
- ٢- چه ندين نووسين ده ربارهى (فه لك وجووليهى تنه
ئاسمانيه كان).
- ٣- (كتاب في الحركات السماوية وجوامع علم النجوم)ى زانا (الفرغاني).
- ٤- (كتاب عن أصل الكواكب)ى زانا (أبي علي الخياط).
- ٥- هه نديك نامهى زانا (الكندي).
- ٦- (كتاب المدخل الى علم هيئة الأفلاك)ى زانا (أبي معشر).
- ٧- كتيبيك له سه ر (فه لك) هى زانا (أبو الفحّان).
- ٨- راشهى كتيبي (به تليمؤس) له فه لكدا دانراوى (أحمد بن يوسف
المعروف بابن الداية).
- ٩- كتيبي (الفلك) دانراوى زانا (البتاني).
- ١٠- كتيبي (الفلك) دانراوى زانا (ثابت بن قرّة).
- ١١- (كتاب المدخل إلى صناعة أحكام النجوم) دانراوى (القابسي).
- ١٢- كتيبي (الفلك) دانراوى زانا (مسلمة بن أحمد المجريطي).
- ١٣- كتيبي (سر الأسرار) دانراوى (الرازي).
- ١٤- (كتاب الفصل بين الروح والنفس) دانراوى (قسطا بن لوقا).
- ١٥- (كتاب إحصاء العلوم) دانراوى (الفارابي).
- ١٦- (كتاب الشفاء) دانراوى (ثيبن سينا).
- ١٧- (كتاب ينبوع الحياة) دانراوى (إبن جبيرول).
- ١٨- (كتاب مقاصد الفلاسفة) دانراوى (غزالى).

چەند بىرگەيەك لە كتيبي چىروكى شارستانىيەت

يەكئەك لە سەرچاوە ھەرە گزنگە
رۆژئاوايىەكان لەسەر مێژوو بەگشتى ومێژووى
گەشە کردنى زانست وشارستانىيەت بە تايىبەتى
بريتىيە لە كتيبي چىروكى شارستانىيەت (قصة
الحضارة The Story of Civilization)

كە نووسەرەكەى برىتيە لە (ويل ديورانى Will Durant) ى نووسەرى
ئەمريكى^{١٠٢}، ئەم مێژوونووسە لە باسى مێژووى مسولمانان وگەشە

^{١٠٢} ويليام جەيمس دورانت (William James Durant) (ەى نۆفەمبەرى ١٨٨٥-
٧ى نۆفەمبەرى ١٩٨١) نووسەر و مێژوونووسىكى بەناوبانگى ئەمريكىيە، ناوبانگى
دەگەيژتەو بە كتيبيە ناسراوەكەى لەسەر مێژووى جىهان كە بەناوى (چىروكى شارستانىيەت
The Story of Civilization) بوو و ھەندىك بەرگى بە ھاوبەشى خىزانەكەى ئارىل
دورانت (Ariel Durant) نووسىووە.

لە رويلاپەتى (ماساشووسەتس) ئەمريكى لەدايىكبوو و ژياو، سالى ١٩٠٧ لە بەشى
كۆمەلناسى زانكلى (سانت پيتر) دەرچوو و دەستى كرسوو بە كارى رۆژنامەنووسى،
پاشان لە چەند كۆلتىج و قوتابخانەيك وئەى ووتوو، تەو لەسەر مێژوو كە بوونە بناغەى
دانانى كتيبيە ناسراوەكەى، ھەرۆھا بەرپرسى كتيبخانەش بوو، سالى ١٩١٧ بېروانامەى
دكتۇراى لەبۆرى (فەلسەفە) دا وەرگرتوو و بوو تە مامۇستاي زانكۆ، كتيبي (چىروكى
شارستانىيەت) سەرەتا بەشبوو چەند نامىلگەيەكى بەدواى يەكدا دەرچوون و پاشان
كۆكرانەو و بە چەند بەرگىك دەرچوون لە سالى (١٩٢٦) دا، و بوونە باشترىن كتيبيەكان لە
ئەمريكا لەرووى فروشتنەو، كە ئەمە واى لە نووسەرەكەى كرد لىبېرەيت بۆ نووسين و چەند
جارىك ھەموو جىهان گەراو.

بە ھاوئى ٤٠ سالى تەمەنى توانى ١١ بەشى ئەم كتيبيە مێژوويىيەى بنووسيت (لە ٤٣
بەرگدا)، بەھزى ناويانگ و بلاقوبونەوئى فراوانى ئەم كتيبيە لە ھەموو جىھاندا بە

کردنی زانستیایاندا چهند روتیهکی جوانی هیناوه وشایه تیداوه له سه ر
پیشدهستی زانایانی موسولمان له بواره کانی شارستانییهت وزانسته کاندای
که پیم خوشبوو بیکه م به کورتایی ئه م به شه، ده لیت:

سه رکه وتووهرین زنجیره ی میژویی له میژویی مرقایه تیدا دانراوه، به شی دهیه می ئه م
زنجیره یه به ناوی: روس و شورش (*Rousseau and Revolution*) که له سالی
(۱۹۶۷) دا ده رچوو خه لاتی (پولیتزه ر Pulitzer Prize) ی برده وه، لواتریش به رزترین
خه لاتی پیدرا که له لایه ن سه رۆکی وولات یه کگرتوو ه کانه وه ده دریت به ها ولاتیان که
مه دالبای سه رۆکه بۆ سه ربه خویی (Presidential Medal of Freedom)، که سالی
(۱۹۷۷) له لایه ن سه رۆکی ئه و کاته ی ئه مریکا (جیرالد فزرد) وه پیدرا، ناوی به شه کانی
کتیبی چیرۆکی شارستانییهت به ئینگلیزی به م شیوه یه یه:

- 1) Durant, Will (1935). *Our Oriental Heritage*. New York: Simon and Schuster. □
- 2) Durant, Will (1939). *The Life of Greece*. New York: Simon and Schuster.
- 3) Durant, Will (1944). *Caesar and Christ*. New York: Simon and Schuster.
- 4) Durant, Will (1950). *The Age of Faith*. New York: Simon and Schuster.
- 5) Durant, Will (1953). *The Renaissance*. New York: Simon and Schuster.
- 6) Durant, Will (1957). *The Reformation*. New York: Simon and Schuster.
- 7) Durant, Will & Durant, Ariel (1961). *The Age of Reason Begins*. New York: Simon and Schuster.
- 8) Durant, Will & Durant, Ariel (1963). *The Age of Louis XIV*. New York: Simon and Schuster.
- 9) Durant, Will & Durant, Ariel (1965). *The Age of Voltaire*. New York: Simon and Schuster.
- 10) Durant, Will & Durant, Ariel (1967). *Rousseau and Revolution*. New York: Simon and Schuster.
- 11) Durant, Will & Durant, Ariel (1975). *The Age of Napoleon*. New York: Simon and Schuster.

فەرموودەکانی پێغه مێر ئەوە مان بۆ روون دەکەنەوە (محمد)
 ھانی وەرگرتنی زانستی دەدا و پێی خۆشبوو، کە بەم بۆچوونە
 جیاوازیووە لە زۆریە ریفۆرمخوێنەکان، لە فەرموودە یەکیدە
 دەلێت: ﴿مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَلْتَمِسُ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ﴾.
 ھەربۆیە دەبینین فێرکردنی منالەکان لای موسولمانان ھەر لە
 دەستکردنیانەو بە قسە کردن دەست پێدەکات، ولە تەمەنی ٦
 سالییەو دەنێردرانە بەر خوێندن کە زۆر جار کچانیشی دەگرتەو،
 خوێندن لەو خوێندنگانەدا کە یان سەر بە مزگوتەکان بوون یان
 بە جیابوون بەخۆپای بوو یان بەرامبەر پارەیکە زۆر کەم بوو کە
 ھەموو کەس توانیویتی^{١٠٣}، منداڵان فێری قورئان و خوێندنەو ی

^{١٠٣} قوتابخانەکان و پەیمانگاکان ھوای نیوێی دووھەمی سەدە ی پێنجەمی کرجی بە
 ئەوێوەتی زیادیان کرد، تەنانت (ئێن جوبەیر) تەنھا لەلایەکی رۆژەلاتی شاری بەغدا یا ٣٠
 قوتابخانە دەژمێرت، ھەر لەو کاتەدا لە شاری دیمەشقیش نزیکە ی ٣٠ قوتابخانە ھەبوو،
 لەگەڵ قوتابخانە یەکی فێربوونی ھەندەسە و ٢ قوتابخانە ی فێربوونی پزیشکی، (الحکم بن
 عبدالرحمن الناصب) ھەرخۆی لە ئەندەلوس ئەم قوتابخانانە ی دروستکرد بۆ فێرکردنی منداڵە
 ھەزارەکان: ٧ ی گەورە لە (قورتوبە)، ١٧ ی گەورە لە (غەرناتە)، و ١٢٠ قوتابخانە ی بچووکی
 تر لە ھەموو شوێنەکانی تری ئەندەلوسدا، کە کارگەیشتە راددەیکە کە لە ئەندەلوسدا وەک
 دەلێن نەخوێندەوار نەمابوو و ھەموویان خوێندنەو و نووسینیان دەزانی، ھەروەھا
 (وستیفیلد) دەلێت: لە رۆلاتە ئیسلامییەکاندا ٣٧ ئەکا دیمای زانستی ھەبوو (ھەروە
 زانکۆی ئەمێرمان) کە ھەبەستی سەرەکیان فێرکردنی زانست بوو، لەوانە (النظامية) و
 (المستنصرية) لە بەغدا و (النظامية) لە نەیسابور و (الغزالية) لە دیمەشق و (الصلاحية) لە
 قودس و (الأزهر) لە قاھیرە و غەیری ئەمانیش، نووسەری ئینگلیزی (شیچ جی ویلن) دەلێت:
 زانکۆکانی بەسەر و کوفە و بەغدا و شارەکانی تر رووناکییان بە ھەموو جیھاندا
 بلارودە کردو، و قوتابیانی لە رۆژەلات و رۆژئاوای دەچوون، زۆریک لە قوتابیانی
 زانست لە (قورتوبە) لە مەسیحییەکان بوون، فەلسەفە ی موسولمانان لە ریتی ئەندەلوسەو

وله بهرکردنی و نه حکامه کانی ناین و چیرۆک و نووسین ده کران، ههروهه
 فێری تیربازی و مه له کردنیش ده کران، ئهوهی خویندنهوه و نووسین
 و نه مانهی بزانیایه پێی دهووترا مرۆفی کامل و پایهیهکی بهرزی ههبووه
 له لایان.

زانا و شاعیره کان پله و پایهیهکی بهرزیان ههبووه له کۆمه لگهی
 ئیسلامیدا، بۆیه خه لکی پێیان خو شیبوو که مندا له کانیان به زانسته وه
 سه رقال ببن، ئهوانه ی بیانویستایه بهردهوام ده بوون له خویندندا و فێری
 پرۆگرامه سه رهکیه کانی ناین ده کران له: نه حو و ره وانپێژی و زانسته کانی
 تری زمان و وێژه و مه نتیق له گه ل بیرکاری و فه له کیشدا، خویندنی
 سه ره تاییه مه به ست پێی رێککردنه وه ی ره وشت و هه لئس و کهوت بووه،
 و خویندنی بهرزه تریش (دوانا وه ندی) مه به ست پێی ده ست خستنی زانست
 بووه، که له دوا ییدا قوتابخانه کان خرا نه ژێر چاودێری راسته وخۆی
 حکومه ت و خه رجییان بۆ دا بین ده کرد، خویندن له قوتابخانه
 حکومییه کاندا به یی بهرام بهر بووه و مامۆستایان و قوتابیایان مووچه
 و خه رجییان له حکومه ته وه یان له پارهی ئه وقافه وه وهرده گرت، نۆرچار
 قوتابیای بۆ وه رگرتنی زانست به شار ه به ناویانگه کانی وه ک (مه ککه)،
 و به غدا، و دیمه شق، و قاهیره) دا ده گه پان، هه ر که سی که به هه ر شارێکی
 وولاتی ئیسلامدا بگه رایه وه گومانی نه بوو له وه ی که له هه ر سه عاتی که دا
 بچیت بۆ مزگه وتی که و ره ی شار ه که ئه وا گوئی له مو حازه ره یه ک ده بوو.

گه بشته ئه وروپا و له زانکۆکانی (پاریس) و (تۆکسفورد) و (سه رووی ئیتالیا) دا ده رکه وتن و
 کاریگه ریه که ی گه و ره یان کرده سه ر رێژه یی بیری ئه وروپای. (بهروانه: المدخل في الحضارة
 العربية) لا ١٦٧.

موسسولمانان لسه رتی
 رۆژه لاتسه وه (دوای فه تهی
 شاری سه مه رقه ند له سه ده ی
 به که می کوجیدا) فیری دروست
 کردنی هه ویری ک بوون له که تان
 ووه وه کی ریشالدار، که پاشان
 وشکیان ده کرده وه وپارچه ی
 باریکی پان وته نکیان لیدروست
 ده کرد، ئیتر لیسه وه
 پیشه سازی دروست کردنی

کاغه ز هات وله بری پێسته ی ئاژه ل بق نووسین به کارده هاتن، به که م
 کارگه ی دروست کردنی کاغه ز له وولاتانی ئیسلامیدا له سالی (٧٩٤ن) له
 شاری به غدا له سه ر ده ستی (الفضل بن یحیی) وه زیری (هارون الرشید)
 کرایه وه، موسسولمانان ئه م پیشه سازیه یان گواسته وه بق ئیسه پانیا
 و دورگه ی (هقلیه)، ولیره وه گوێزایه وه بق ئیتالیا وه ره نسا که پێشتر
 نه ناسرابوو له ئه وروپادا، ده یینین سالی (٨٠٠ن) کاغه ز له میسر
 به کارهاتوه، و سالی (٩٥٠ن) له ئیسه پانیا، پاشان سالی (١١٠٠ن)
 گه یشته (قوسه نتینیه) و سالی (١١٠٢) له هقلیه په یدابوو، دوایی سالی
 (١١٥٤ن) له (ئیتالیا) دا، و سالی (١٢٢٨ن) له (ئه لمانیا)، و دواییش له
 (١٣٠٩ن) له (ئینگلترا) دا په یدابوو، ئه م داهینراوه گرنگه دانانی کتیبی
 ئاسانکرد له هه ر شوێنێک که پێی گه یشت، (الیعقوبی) ده ئیت له
 سه رده می ئه ودا (٨٩١ن) له به غدا زیاد له (١٠٠) دوکانی کتیب فروشتن

هه‌بووه، که دوکانه‌کانیان نه‌ک ته‌نھا بۆ فرۆشتن به‌لکوبۆ له‌به‌ر گرتنه‌وه‌ی کتێبه‌کان و نه‌خشاندنیان به‌کارده‌هاتن، چه‌ندین که‌سی خولیا‌ی کۆکردنه‌وه‌ی کتێبه‌کان په‌یدا‌بوون که داوای نرخ‌ی به‌رزیا‌ن ده‌کرد له‌ به‌رامبه‌ریاندا، له‌ زوڕه‌ی مزگه‌وته‌کانیشدا کتێبخانه‌ هه‌بووه، له‌ هه‌موو شاره‌کانیشدا کتێبخانه‌ی گشتی هه‌بوون که ژماره‌یه‌کی ئیجگار زۆر له‌ کتێبی له‌خۆگرتووه وکراوه‌ بووه له‌به‌رده‌م قوتابیا‌نی زانست وه‌هه‌مواندا، ته‌نھا پێپرستی نه‌و کتێبانه‌ی که‌له‌ کتێبخانه‌ی گشتی شاری (مه‌رو)دا هه‌بووه له‌ ۱۰ به‌رگ پێکهاتووه، کتێبخانه‌کانی موسڵ ویه‌سه‌ره‌ کراوه‌‌بوون بۆ وه‌رگرتنی کاغه‌ز ویا‌رمه‌تی بۆ فێرخوا‌زان وزانست دۆستان.

(یاقوت الحموی) بۆ دانانی کتێبه‌ جوگرافیه‌که‌ی (معجم البلدان) ماوه‌ی ۳ساڵ زانیاری کۆده‌کرده‌وه له‌ کتێبخانه‌کانی (مه‌رو) و(خه‌واریزم)دا، کاتی‌کیش که‌ مه‌غۆله‌کان به‌غدا‌یان کاول کرد ۳۶ کتێبخانه‌ی گشتی تێدا‌بووه له‌گه‌ڵ ژماره‌یه‌کی حیساب نه‌کراو له‌ کتێبخانه‌ی تر، له‌ کتێبخانه‌ی خه‌لیفه‌کانیش له‌ قاهیره‌ له‌ سه‌رده‌می (الحاکم بأمر الله)ی فاتیمیدا زیاتر له‌ ۱۰۰۰۰۰ کتێب هه‌بووه وله‌ سه‌رده‌می (المستنصر)دا گه‌یشه‌ ۲۰۰۰۰۰ کتێب که‌ به‌ خۆپایی ده‌دران به‌ نیستی‌عه‌اره به‌ هه‌رکه‌ سه‌یك ئاره‌زووی لێ‌کردایه‌، کاتی‌ک که‌ کاربه‌ده‌سته‌ی شاری (بوخارا) داوای له‌ پزیشکی‌کی به‌ناویانگ کرد بۆ نه‌وه‌ی بجێته‌ لای نه‌و له‌و شاره‌ رازی نه‌بوو له‌به‌ر نه‌وه‌ی ووتی من پێویستم به‌ ۴۰۰ ووشتر هه‌یه ته‌نھا بۆ نه‌وه‌ی کتێبه‌کانمی پێ‌بگۆزمه‌وه !!

کاتی‌کیش (الواقدي) میژوونووس مرد له‌داوای خۆی ۶۰۰ سندوقی پڕ له‌ کتێبی به‌جێهێشت که‌ هه‌ر سندوقێکیان پێویستی به‌ ۲ که‌س بوو بۆ

گواستنه وه یان، تهنانت له لای هندیك له کاریه دهسته کانی وهك
(الصاحب بن عباد) له (ئیشبیلیه) نه وهنده کتیب هه بووه به قهدهر
هه رچی کتیب هه یه له هه موو کتیبخانه کانی نه روپادا له وکاته دا !.

زانست ونوسین له سه ده کانی هه شتم وتۆیه م وده یه م ویانزه یه م له
وولاتانی ئیسلامیدا گه یشته لوتکه، ژماره ی زانایان له و ده یان هه زار
مزگوتیه ی به درێژایی شاره کانی نیوان (قورتوبه له ئهنده لوس) تا
(سه مه رفه ند له ناوه پاستی ئاسیا) دا له ژماره ی پایه کانی مزگوتیه کان
که متر نه بووه، که هۆله کانی ئه م مزگوتانه به رده وام ده نگیانده دایه وه به
زانست وره وانبیزیان، له مزگوتی (الأنهر) یشدا له قاهیره یه که م زانکۆ
له هه موو جیهاندا دروستکرا که قوتابیانی بۆ ده هاتن له هه موو شوێنیکی
جیهانی ئیسلامیه وه .

ریگاوبانه کانیخ خالی نه بوون له جوگرافیزانه کان و میژوونوسه کان
وزانایان که به به رده وامی هاوچۆیان پیا دا ده کرد و خه ریکی وه رگرتنی
زانست و حیکمه ت بوون .

کۆپی کار به ده سته نیش ده نگی ده دایه وه به هۆنراوه کانی شاعیران
وگفتوگۆکانی زانایان و فه یله سوفه کان، هه یچ که سیکیش نه ییده وێرا پاره
کۆپکاته وه ئه گه ر بێتو به شیکی سه رف نه کردایه له خزمه تی زانست
ووێژه وه نه ره کاند، سنگه راوانی ئه م فاتیهانه به رامبه ر ئه و نه ته وانه ی
که به سه ریاندا سه رکه وتن گه یشته راده ده یه ک که زۆریه ی هه ره نۆری
شاعیران و زانایان و فه یله سوفه کان له نه ته وه کانی تر دا په یدا بوون، که
هه موویان خزمه تیکی هه ره گه وره یان کرد به زمانی عه ره بی و کردیانه
ده وله مه ندرتین زمانه کانی دنیا له زانسته کان و نه ده بدا، له گه ل ئه وه شدا

که عه‌ره به‌کان خۆیان به ژماره زۆر که م بوون له نښوان ئه‌م فه‌یله سوف
وزانا وشاعیرانه‌دا.

موسولمانان به‌و فه‌ره‌نگ ومه‌وسوعانه‌ی که دایاننا زوریه‌ی زانست و
ووێژه په‌رت وبللوه‌کانی جیهانیان کۆکړده‌وه وگه‌وره‌ترین جڼده‌ستیان
هه‌بوو له پاراستنیاندا، که نه‌گه‌ر نه‌مان نه‌بوونایه جیهان ئه‌م شاکارانه‌ی
له‌ده‌ستده‌دا.

زۆرت‌ترین که‌سانیک که ناوه‌کانیان تا ئه‌م‌رۆ زیندووه می‌ژوونووسه
موسولمانه‌کانن که به‌نوسراوه‌کانیان می‌ژووی کۆنی وه‌ک می‌سیری
فیرعه‌ونییه‌کان ومی‌ژووی نی‌سلامیان بۆ پاراستن، له‌وانه (محمد بن
إسحاق) که سالی (٧٦٧ز) مردووه وژياننامه‌ی پیغه‌مبه‌ری نوسیوه‌ته‌وه
که دوا‌ی ئه‌م (ابن هشام - ٧٦٢ز) پیایدا چۆته‌وه وبۆی زیاده‌کړدووه،
وکۆن‌ترین کتیبیکي ژياننامه‌ی خاوه‌ن پایه‌یه که گه‌شکوته‌ده‌ستمان،
پاشان زانایان کتیبی کۆکه‌ره‌وه ومه‌وسوعییان نوسیوه‌ده‌رباره‌ی
رووداوه‌کان، هه‌روه‌ها ژياننامه‌ی پیاوچاکان وفه‌یله‌سوفه‌کان ووه‌زیره‌کان
ویاساییه‌کان وپزیشکان وخۆشنووسه‌کان وکاربه‌ده‌ستان وعاشقان
وه‌واداران وزانایان کۆکړدۆته‌وه، (ئین قوته‌یی) یه‌کیکه له‌و زانا
موسولمانه زۆرانه‌ی که هه‌ولیداووه می‌ژووی هه‌موو جیهان کۆبکاته‌وه
وکه‌سیکی ئازا وچاونه‌ترس بووه له نووسینه‌کانیدا.

(محمد بن النديم) له سالی (٩٨٧ز) کتیبی (فهرست العلوم)ی
ده‌رکړدووه که له‌م کتیبه‌دا ناوی هه‌موو کتیبیکي ده‌رکړاو به‌عه‌ره‌بی
تیدا کۆکړدۆته‌وه له‌وانه‌ی که دانراون یان وه‌رگیت‌پدراون له هه‌موو لقه‌کانی
زانستدا له‌گه‌ل ژياننامه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه‌ی خاوه‌نه‌کانیان، نه‌وه‌نده به‌سه

بق دهوله مهندي نه دهب ونووسيني ئيسلامي كه بزانيه نه و كتيبانه ي كه
 نه م ناوي بر دوون يه ك له سهر هه زاريان له مېژدا نه ماونه ته وه !.
 هاوشيوه ي نه م (أبو جعفر محمد بن جرير الطبري) (٨٣٨-٩٢٣ ن)
 بوو كه به په چه لك فارسه وخه لگي (ته به رستان) ه له خوارووي ده راي
 قه زوين، كه چهندين سال به دواي زانست له ناوچه كاني وولاتي عه رب
 وشام وميسردا كه پاره، و ٤٠ سالي ته مهني ته رخا ن كرد بق نووسيني
 كتيبكي ميژوويي گشتي كه ناوينا (تأريخ الأمم والملوك)، وه واله كاني
 نه ته وه كاني گيژاوه ته وه هه ر له سه ره تاي جيهانه وه تا سالي (٩١٣ ن)،
 نه و به شه ي له مېژدا له و كتيب ه ماوه له ١٥ به رگي گه وره دايه وميژو
 نووسه كان ده لئين نه وه ي لتي وونبووه ده گاته ١٠ نه وه نده ي نه م به شه ي
 كه ماوه !.

(المسعودي) ميژوونووسيش كه گه وره ترين ميژوونووسه دواي
 (الطبري) ده لئت (الطبري) گه وره ترين كه س بووه پيش نه م، (المسعودي)
 به ره چه لك عه رب به وبه ناوچه كاني سوريا وفه له ستين وولاتي عه رب
 وزنجبار وفارس وناوه پاستي ئاسيا وهيندستان وسيلاندا كه پاره وده لئت
 كه گه شتوته ده راي (چين) يش، به ره مه ي نه م گه شتانه ي له
 مه وسوعه يه كي ٣٠ به رگيدا كوكردوته وه، كه ته نانه ت زاناياني ئيسلامي
 (كه به چوپيري ماده ده وزانياريه كانيان ناسراون) زور به درزيان زانيوه
 وله توانا ياندا نه بووه، كه پاشان زور كورتي كردوته وه بق نه و كتيب ه ي كه
 نه مېژ هه يه وخاوه ني ناو نيشانيكي سه يره (مروج الذهب ومعادن الجوهر)،
 كه تييدا له بارو دڅي وولاتاني كوليوه ته وه له چينه وه تا فه په نسا له
 لايه نه كاني: جوگرافيايي ورووه كي وناژه لئاسي وميژووييه وه، هه روه ها

عادات و دینه کان و زانسته کان و ویزه کان دانیشتونانی لیکداوه ته وه، له کونایي ژيانیدا بۆچوونه کانی خوی دهریاره ی زانست و میژوو و فلسفه له کتیبه کانی (الإستذکار لما مرّ فی سائر الأعمار) و (کتاب ذخائر العلوم) دا کۆکردوته وه، که تییدا ئاماژه ی داوه به پهره سه نندن (یان گه شه سه نندن) ی زینده وه ره کان له نازیندوه کان و ئاژه له کان له رووه که کان و ئاده میزادیش له ئاژه له کانه وه^{۱۰۴}، هه ر نه م بۆچوونه ی بوون که وای لیکرد نه و شاری به غدا یه ی که تییدا گه وره بوو به جیبه ئینت و سه ره نجام له شاری قاهره دوا ی ۱۰ سال بمړیت.

سه باره ت به زانست لای موسولمانان^{۱۰۵} له و سه ده زێڕپانه ی میژویی ئیسلامدا، موسولمانان هه موو هه ولکیاندا بۆ پهره پێدانی زانست، که

^{۱۰۴} له گه ل باوه پمان به پووجه لای بیردزی گه شه سه نندن (نظرية التطور) که رۆژئاوا ده دیده نه پال (چارلس داروین)، به لام به وانه نه وه ی که زانایانی موسولمان ئاماژه یان پێیداوه پێش داروین به نزیکه ی (۱۰۰۰) سال که بۆچوونیک ئاشکرای تێدایه له و باره وه (وه رگێت)!!

^{۱۰۵} پێویسته له سه ره موو لیکۆله ره وه به ک له میژویی زانست لای موسولمانان که کتیبی جورج سارتون (George Sarton) که ناوی (المدخل فی تاریخ العلوم) به رز بنرخینیت، چونکه یه کێکه له کاره هه ره گرنگه کانی میژویی لیکۆلینه وه ی زانستی، که تییدا کارێکی گرنگی کردوه له پهره لادان له سه ره ده وله مه ندیی رۆشنییری ئیسلامی و فراوانی بواره کانیدا.

هیشته وهی قوتا بخانه زانستییه کانی گاورد کان وفارسییه کان
وصابیئییه کان به بی زبان، وئوانه ی له (ئیسکه نده ریه) و (به بیوت)
و (نه نطاکیه) و (حه پران) و (نه صیبین) (جندیسابور) دا هه بوون گه وره ترین
به لگه له سه ر بۆچوونه پیشکه وتن خوازه که یان، که ئه م قوتا بخانه
نوسراوه فلسفه ی زانستییه کان یان پارێزران وزوریه یان به زمانی
سریانی بوون که پاشان وه رگێردانه سه ر زمانی عهره یی.

فه رمانپه وایانی ئومه وی و عه بیاسی پشتگیری ته وای ئه م جوولانه وه
زانستییه یان کرد، ئه وه بو (المنصور) و (المأمون) و (المعقل) نوینه ریان
نارد بۆ لای ئیمپراتۆری (قوستنتینییه) وشاره یۆنانییه کان بۆ ئه وه ی که
نوسراوه ئیفریقییه کانی بواره کانی بیرکاری و فه له ک و پزیشکیان بۆ
بنێن، به م شیوه یه زۆرێک له نوسراوه کان گه یشتن، خه لیفه (المأمون) له
شاری به غدا له سالی (۸۲۰ز) خانووی حیکمه ت (بيت الحكمة) ی
دامه زراند، که بریتی بووله کۆمه لگه یه کی زانستی و بینگه یه کی فه له کی
وکتیبخانه یه کی گشتی که له دروست کردنیدا زیاتر له ۲۰۰،۰۰۰ دیناری
ئالتونی سه رفکرد، له م خانووه دا کۆمه لێک وه رگێرپی دانا و مووچه ی بۆ
برینه وه، میژوونوس (ئیبین خه لدون) ده لێت: ئیسلام و موسولمانان
قه رزدار ی ئه م په یمانگه زانستییه بۆ ئه و رابوونه زانستییه گه وره یه ی
که روویدا، ئیمه ش ده لێن له ئاکامیدا وه ک راپه رپینی ئه وروپا بوو دوا ی
سه ده کانی ناوه پراست.

به هۆی ئه و وه رگێرپانه ی له م په یمانگه یه دا ئه تجامدران زۆرێک له
نوسراوه یۆنانییه به نرخه کان له فه وتان رزگاریان بوو، وه ک دانراوه کانی:
(جالینۆس)، و (ئه رستو) و (ئه فلاتون) و (ئه بوقرات) و (دیوسکوریډس)

و(به تليمؤس)، (المأمون) زؤر جارى به كئشى كئتبه كه ئالتونى به پاداشت ده دايه وه رگيره كهى، تا سالى (۸۵۰ن) زوريه كئتبه يونانيه كونه كان له بواره كانى بيركارى وفه له ك وپزىشكى وفه لسه فه دا وه رگيردانه سهر زمانى عه ره بى، موسولمانان ناوى (المجسطي) بيان نا له كئتبه كهى (به تليمؤس) له زانستى فه له كدا، به هؤى ئه م وه رگيرانه عه ره بيبانه وه بوو كه بؤچوونه كانى (أبولونيوس البرجاوي) و(كتاب الحيل لهيرو الإسكندري) وكتيبه كانى (فيلون البيزنطي) له فه وتان پاريزران، گواستنه وهى زانسته كان وفه لسه فه له ميسر وهيندستان وبابل و وولاتى يونان وبيزه نته وه بؤ لاي موسولمانان وپاشانيش له مانه وه بؤ ئه وروپا وئهمريكا به رده وام بوو، كه من بهوام وايه ئه م گواستنه وه وپه ره پيدانه بريتييه له مه نغرتين وريزدارترين رووداوه كانى ميثووى جيهان.

موسولمانان زانسته كانى يونان وهندييه كانيان وه رگرت وداهيتانايان تيداكرد، له سالى (۷۷۲ن) دا خليفه (المنصور) عه بياسى فه رمانى كرد به وه رگيرانى كئتبى (السدهنتا) كه بريتييه له چهند نامه يه كه له زانستى فه له كدا كه ميژووه كه يان ده گه پتته وه بؤ (۴۲۵ پيش زايين)، له سالى (۸۱۳ن) دا (خه واريزمى) ژماره هيندييه كانى^{۱۱۶} به كارهيتا له خسته بيركارييه كانيدا، له سالى (۸۲۵ن) دا كئتبىكى بلاوكرده وه كه له رؤژئاوا به (Algoritmi de numero Indorum) ناسراوه (واته خه واريزمى له ژماره هيندييه كانه وه)، ئه وه ندهى نه خاياند كه ناوى لؤگاريتم (Algorithm) كه له ناوى ئه م زانايه وه وه رگيراوه بوو به ناوينيشانى رنكايه كى شيكاريى بيركاريانهى ناسراوه.

^{۱۱۶} له رؤژئاوا ئه م ژمارانه (0، 1، 2، 3، 4، 5، 6، 7، 8، 9) به ژماره عه ره بيه كان ناسراون چونكه له موسولمانانه وه وه ريانگرتووه (بگه پتته وه بؤ به شه كانى پيشتر).

له سالی (۹۷۶ز) (محمد بن أحمد) له (مفاتیح العلوم) دا ووتی: نه‌گه‌ر له کرداره بیرکارییه‌کاندا هیمایه‌ک نه‌بوو که ته‌عبیر له خانه‌یه‌ک بکات شه‌وا له‌بری بازنه‌یه‌کی بچکوله داده‌نریت بؤ شه‌وه‌ی ریزه‌کان ریځبیت، دواپی موسولمانان شه‌م بازنه‌یه‌یان ناونا (صفر) واته (خالئ) وله‌مه‌وه ووشه‌ی ینگلیزی (Cipher) داتاشرا، که دواپی زانا لاتینییه‌کان ده‌سنتکاری ووشه‌ی سفریان کرد وېوویه (Sifr) ودواپی (Zephyrum) وله کوتاییدا کورتکرایه‌وه بؤ (Zero).

زانستی جه‌بر (Algebra) قه‌رزاری ناوه‌که‌یه‌تی بؤ موسولمانان، که ناودارترین که‌سایه‌تی له‌م بواره‌دا (محمد بن موسی الخوارزمی) بوو که له ناوچه‌ی (خه‌واریزم) له رۆژه‌لاتی ده‌ریای قه‌زوین له‌دایکېووه، شه‌م زانایه کتیبی رۆر به‌نرخي له ۵ زانستدا داناوه: ده‌براره‌ی ژماره هیندییه‌کان، چه‌ند کتیبیکي فه‌له‌کی که بؤ چه‌ندین سه‌ده کاری پېده‌کړا هه‌ر له (شنغان) له چینه‌وه بؤ (قورتوبه) له ئیسپانیا، هه‌ر شه‌م بوو که کۆنترین خسته‌کانی حیسابی سیڅوشه‌کاری داناوه، له‌گه‌ل (۳۹) زانای تردا ده‌ستیان دایه دانانی مه‌وسوعه‌یه‌کی جوگرافیایی بؤ خلیفه (المأمون)، له کتیبه‌که‌یدا (الجبر والمقابله) چه‌ند شیکاریکی هه‌نده‌سییانه‌ی بؤ هاوکیته‌کانی پله ۲ داناوه، که (جیراد الکریمونانی) له سه‌ده‌ی دوانزه‌یه‌مدا وه‌ریگی‌پراوه وتا سه‌ده‌ی شانزه‌یه‌میش له زانکوکانی شه‌روپادا ده‌خویندرا، رۆژئاوا له‌مه‌وه ووشه‌ی جه‌بریان وه‌رگرتووه وکردوویانه به‌ناوی شه‌و زانسته به‌ناویانگه، هه‌روه‌ها (ثابت بن قرة) به‌ناویانگ بوو به‌نوسراوه‌کانی له‌بواری فه‌له‌ک وپزیشکیدا ویه‌کک بوو له‌گه‌وره‌ترین زانیانی هه‌نده‌سه، (أبو عبدالله البتاني) یش زانستی

سینگۆشه كارى گەيانده لوتكه به وهى كه سینگۆشه كانى گۆرپيه وه به جوارگۆشه له شىكارى بابەته كاندا، وهه ر ئه مېش بووه كه رێژه كانى حيسابى سینگۆشه كارى دارشت بهو شيوه يه ي كه نه مۆ به كار ديت.

(المأمون) كۆمه لێك له فه له كيه كانى به كار هێنا بۆ تېپوانين وليكۆلېنه وهى ته نه ئاسمانيه كان وتۆمار كردنى ئاكامه كانيان، كه خړپتى زه وييان كرد به بناغه يه ك بۆ پېوانه كان و كار ه كانيان له سه ر پله ي زه وى به هۆى تېپوانينى خۆر له شار ه كانى (ته دمۆ) و (سنگار) له يه ك كاتدا، له مه وه توانيان پله كه به ۵۶ ميل و دوو له سه ر سۆى ميلێك ديارى بكن كه ته نيا به نيو ميل له پېوانه ي ئه مۆمان زياتره، هه روه ها چيوه ي زه ويشيان ده ره نيا، ئه م فه له كيه نه هېچ شتێكيان وه ر نه ده گرت ئه گه ر به تاقى كردنه وه نه سه لمايه وله توێژينه وه كانيشياندا له سه ر به مايه كى زانستپيانى راست ده رۆيشتن.

يه كێكيان كه ناوى (الفرغانى) بووه (خه لى شارى فه رغانه بووه له وديو رويارى جه يعون) كتيبيكى فه له كى نووسيوه كه تا ماوه ي ۷۰۰ سال له ئه وروپا ورۆژئاواى ئاسيادا وه ك سه رچاوه يه كى زانستى پشتى پيڤه به سترا، له م به ناويانگتر (به تتانى) بووه كه ماوه ي ۴۱ سال خه ريكي تېپوانينى فه له كى بووه و به ووردى و فراوانى ئاسۆ زانستيه كه ي ناسراوه، له م تېپوانينه ايدا گه يشته زۆرێك له پېوانه كه به شيوه يه كى سه رسۆر هيه ته ر وعه جيب زۆر نزىكه له پېوانه راسته كانه وه له مۆماندا، هه روه ها (أبو الوفا) كه له به غدا كارى كردووه هه روه ك (سادلوت Sadilot) ده لێت توانى لادانى سيه مى مانگ بدۆزێته وه پيش زانا (تيكو براهى Tycho Brahe) به ۶۰۰ سال.

بق فله کیه موسولمانه کان چه ندین نامیری گرانبه ها دروستکران که
ته نها (الإسطرلاب) نه بوون، به لکو چه ندین نامیری پیوانی گزشه کان که
نیوه تیره یان ده گیشته ۳۰ پی، هه روه ها نامیری شه شپالو که
نیوه تیره که ی ۸۰ پی بووه، هه روه ها موسولمانان (الإسطرلاب) یان
دروستکرد و چه ندین چاکسازیان تیدا کرد، که له مانه وه گیشته به
نه وروپا له سه ده ی ده یه می زاینیدا وتا سه ده ی حه فده یه میش
به کاره نانی باو بووه له لایه ن که شتیبه وانه کانه وه.

له شاری قاهره (الحاکم بأمر الله) ی فاتیمی (دار الحکمة) ی دامه زانند
که په یمانگایه کی فیرکردنی ئاین وفه له ک وزانستی پزشکی بوو،
وه روه ها بینگه یه کی فله کیشی بق دروستکرد و یارمه تی (علی بن
یونس) ی دا بق نه وه ی پروانیتته ئاسمان، نه وه بوو ماوه ی ۱۷ سال
تیروانین ولیکولینه وه ی نه جامدا تاوه کو توانی (الزیج الحاکمی) به ناویانگ
دابنیت، که جو له ی هه ساره ونه ستیره کان وکاته کانیا نی به ووردی
روونکردوته وه له گه ل چه ندین پیوانه وخته ی فله کیشدا^{۱۰۷}.

به هاوشیوه ی گرنگیدانیان به ئاسمان زانا موسولمانه کان گرنگیان به
زه ویش داوه، یه که م وه سفی وولاتی چینیان کردووه پیش گه پوکی
ئیتالی (مارکو پولو) به ۴۵۰ سال، یه کیک له وانه (ابن خردادبه) بووه که
وه سفی هیندستان وسیلان و دورگه کانی هیندی روزه لات و وولاتی چینی
کردووه، له نویسینه کانیدا پشتی به و گه شتانه به ستووه که بق نه و

^{۱۰۷} با خوینه ری به ریز ناگادار بیت که ۲ په یمانگای زانستی جیاواز هه بوون له جیهانی
نیسلامیدا: (بیت الحکمة) که له به غدا له لایه ن (المأمون) ی عه بیاسیه وه دروستکرا، و هه روه ها
(دار الحکمة) که له لایه ن (الحاکم بأمر الله) ی فاتیمیه وه دروستکرا له (قاهره).

ناوچانه‌ی کردووه، هه‌روه‌ها (ابن حوقل) وه‌سفی وولاتی هیند وئه‌فریقای کردووه، هه‌روه‌ها (أحمد اليعقوبي) که خه‌لکی ئیرانه له سالی (٨٩١ن‌دا کتیبی (البلدان)ی داناوه که وه‌سفی وولاته ئیسلامیه‌کان و زۆریک له وولاته بیگانه‌کانیشی به‌شیویه‌ک کردووه که جیگای باوه‌پیتکردنه، هه‌روه‌ها (محمد المقدسي) هه‌موو وولاته ئیسلامیه‌کان گه‌پاوه له‌گه‌ل ئه‌نده‌لوسدا که له‌م گه‌شته‌یدا تووشی چه‌ندین نارپه‌ه‌تی بووه، وپاشان سالی (٩٨٥ن) کتیبه‌که‌ی (أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم)ی نویسه که بریتین له مه‌زنترین کتیبی جوگرافیایی ده‌رباره‌ی هیندستان پیش کتیبه‌که‌ی (البیروني).

(أبو‌الریحان محمد بن أحمد البیروني) جوانترین نمونه‌ی زانایه‌کی موسولمانه چونکه فه‌یله‌سوف و میژوونووس و گه‌پۆک و جوگرافیناس و زمانه‌وان و بیرکاریزان و فه‌له‌کی و شاعیر و سروشتزانیش بووه، چه‌ندین کتیبی داهینراوی هه‌یه له هه‌ریه‌کتیک له‌م بوارانه‌دا، له‌ودیه‌ ده‌ریای (قه‌زوین) له‌دایک بووه و کاربه‌ده‌ستانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ پایه‌ به‌رزه‌که‌یان ناسیوه و له‌لای خۆیان دایانه‌زانندووه، دوا‌یی چوو له‌ (محمود الغزنوي) و له‌گه‌لیدا سه‌ردانی هیندستانی کردووه و به‌ناوبانگترین زانای سه‌رده‌می ئه‌و بووه، جاریکیان پیاوێک لای (محمود الغزنوي) وه‌سفی وولاتیکی بۆ کردووه له‌ باکور که خۆر تێیدا بۆ ماوه‌ی چه‌ند مانگێک ئاوا نابیت، (محمود)یش به‌لایه‌وه سه‌یر بوو و باوه‌پێ نه‌کرد و خه‌ریک بوو له‌و کابرایه‌ توورپه‌بیست و سه‌ره‌نشستی بکات چونکه وای ده‌زانی گالته‌ی پێده‌کات، لێره‌دا به‌یرونی هاته‌ پێشه‌وه و به‌ شیویه‌کی زانستیانه دیارده‌که‌ی بۆ شه‌رح کرد که پاشا قه‌ناعه‌تی پێکرد، یه‌که‌م کاری گرنگی

دانانی رۆژمیریک بوو له سه‌ربنه‌مای شوینه‌وار و یق جه‌ژنه‌کانی فورس و شام و یۆنان و جوله‌که و گاوره‌کان و صابیییه‌کان و زه‌رده‌شتیه‌کان و عه‌ره‌ب، گه‌وره‌ترین دانراوه‌کانی بریتییه له کتیییک ده‌رباره‌ی هیندستان که سالی (١٠٣٠ ز) بلاوی کرده‌وه که مه‌وسوعه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه ده‌رباره‌ی نه‌و ناوچانه.

هه‌روه‌ها ده‌رباره‌ی ژماره هیندییه‌کان و (الإسطرلاب) و بازنه‌ی بورجه‌کان نوسینی هه‌یه، زیجیکی به‌ناویانگی بۆ سولتان مه‌حمود نووسی، هه‌چ گومانیک نه‌بووه له خه‌رتی زه‌وی، و تییینی نه‌وه‌ی کردووه که هه‌موو شته‌کان به‌ره‌وجه‌قه‌که‌ی کیش ده‌کرین، هه‌روه‌ها و تویه‌تی که راستیه گه‌ردوونیه‌کان ده‌توانرین رافه بکړین نه‌گه‌ر بیتو باوه‌پمان و ابیت که زه‌وی رۆژی اجار به ده‌وری ته‌وه‌ره‌ی خۆیدا ده‌سووپته‌وه و هه‌روه‌ها سالانه‌ش اجار به ده‌وری خۆدا ده‌سووپته‌وه، هه‌روه‌ها و تویه‌تی که دۆلی روبری (السند) له‌وانه‌یه رۆژیک له رۆژان بنکی ده‌ریایه‌ک بوو، کتیییکی گه‌وره‌ی ده‌رباره‌ی به‌رده‌کان نووسیوه که وه‌سفی ژماره‌یه‌کی زۆری له به‌رد و کانزاکان کردووه له رووی سروشتی و هه‌روه‌ها وه‌سفی نرخ‌ی بازرگانی و پزیشکیانی کردووه، و چه‌ری هاوچۆری ١٨ چۆری له به‌رده به‌نرخه‌کان دیاری کردووه، نه‌و یاسایه‌ی داناره که چه‌ری هاوچۆری هه‌ر ته‌نیک یه‌کسانه به‌به‌ری نه‌و ئاوه‌ی که لایه‌دات، هه‌روه‌ها گه‌یشه‌ی رێگه‌یه‌ک بۆ حیساب کردنی چه‌ند جاره‌ی ژماره‌کان به‌بێ نه‌وه‌ی که هه‌ستیت به‌کرده‌ قورس و درێژه‌کانی کۆکردنه‌وه و لیکدان، له هه‌نده‌سه‌شدا چه‌ندین شیکاری داناره بۆ هه‌ندیک بێر دۆز که دوا‌ی به‌ناوی نه‌مه‌وه ناوهران، ئینسایکلوپیدیایه‌کی داناره

دەربارەى گەردوونزانی وئەستێرەگەرى وزانستە بىرکارىيەکان، شەرحى
 ھۆکارى دەرچوونى ئاوى کردووە لە سەرچاوە سروشتىيەکان و بىرە
 ئىرتىوازیيەکان بەھۆى بىردۆزى دەفرە ناچوونىيەکانەو، ھەرەھا
 مێژووى پاشا غەزەنەوىيەکانى نووسىووەتووە لەگەڵ مێژووى ناوچەى
 خەوارىزم، مێژوونووسە رۆژھەلاتىيەکان پێى دەلێن (شىخ)، کە لەوانەى
 مەبەستیان ئەو بێت کە ئەم شىخ وگەورەى زانایانە.

ژۆرى دانراوەکان لەو نەوھەى کە (ئىبن سىنا) و (ئىبنولھەيسەم)
 و (فەردەوسى) تێیدا پەيدا بوون بەلگەى لەسەر ئەوھى کە ئەو ماوھەى
 دەکەوێتە نێوان کۆتایى سەدەى دەھەم و سەرەتای سەدەى یانزەھەم
 بریتىيە لە سەردەمى زۆر پێنى رۆشنەبرى ئىسلامى، وئەو کاتەى کە فیکر
 وزانست لە سەدەکانى ناوھەراستدا تێیدا گەيشتنە لوتکە.

زانا (ابن الھېثم) یش لە شارى بەسەر لەدایکبوو و بەناو پانگ بوو بە
 بلىمەتى لە بوارى بىرکارى وھەندەسەدا، گەرنەترى دانراوەکانى بریتىيە لە
 کتێبى (المناظر) لە رووناکیزانیدا کە بەراى مەن بریتىيە لە مەزنترى
 دانراوە زانستىيەکانى سەدەکانى ناوھەراست کە شىوازى زانستىيانەى
 بەکارھێناو لە بىرکردنەو و رێبازەکەیدا، ئىبنولھەيسەم دەربارەى
 شکانەوھى رووناکى کاتێک بەناو ناوھەندە روونەکاندا دەپوات وەک ھەوا
 وئاودا کۆلیوھەتەو، زۆر نزیک بوووە لە داھێنانى ھاوینە
 نزیککەرەوھەکان، وکارەکانى کارێکى وایان کرد کە دواى زیاتر لە ۴۰۰
 ساڵ (رۆجەر بىکۆن Roger Bacon) و (وینیلۆ Wenelo) وچەندى
 زانای تر بە پشتبەستن بە توێژىنەوھەکانى ئەم بتوانن کە ووردبىن
 و تەلیسکۆب داھێنن، ئەوھى سەلماند کە بەھۆى شکانەوھى تیشکى

خۆر له ههوادا ئێمه دهتوانين خۆر بپيڤين پاش ئهوهى كه ديسكهكهى به ١٩ پله له ژۆر ئاسقوه ديارناميڤيت، په يوه ندى نتيوان قورسى وچري بهرگه ههواى ليڤداوه ته وهروهه ياساى بيركارى ئالۆزى به كارهيئاوه بۆ ليڤكۆلڤه وهى شكانه وهى رووناكى له ئاوڤنه گزيه كاندا، په كهه ئاماژهى داوه به تيروانيى خۆر له كونىكى بچووكه وه له ناو ژوورىكى تاريكا كه ئههه په كهه ئاماژه به بۆ ژوورى تاريكى ته نهه كون كه له وڤنه گرتنى فۆتوگرافيدا به كارديت.

هه رچه نديك دهريارهى (ئيبنولهه يسهه) بليڤين زيادپردهوى ناكهين له كارىگه ريه گه وه كهى له سهه زانسته ئه وروپيه كان، چونكه نه گهه ئهه نه بوايه ئهه وا كهه س ناوى (رۆجهه ر بيڤكۆن)ى نه دهه بيست، ههه (رۆجهه ر بيڤكۆن) خۆى باسى پيشدهه ستي ئهه دهه كات به سهه ريدا وهيچ ههه نكاوڤك نانييت له دانراوه كهيدا له سهه رووناكي زاني به ناوى (Opus Maius) به بڤن ئه وهى كه ئاماژه نه دات به ئيبنولهه يسهه و ووته كانى نهه ميڤيت وله به شى شه شه ميذا به ته وا وه تى پشتى بهه سقوه به دۆزڤنه وه كانى ئهه زانايهى كه كوپى (قاھيره) به، ليڤكۆلڤه وه ئه وروپيه كان بۆ رووناكى تا سهه ردهه دوايڤنه كانى كيپلهه وليؤناردۆ پشتيان به ليڤكۆلڤه وه كانى ئيبنولهه يسهه دهه بههست.

دهه توانين بليڤين موسولمانان داھينهه رى زانستى كيمييان وهه زانستىكى سهه رهه خۆ، ئهه وڤش له بهه رئه وهيه كه موسولمانان تيڤيڤنى وورد و تاقى كرده وهى زانستى و گرتگيدانيان به تيرواني هتيابه كايه وه، ژمارهيه كى ناكۆتايان له مادده كان بهه شيوهيه كى كيميياى شيكرده وه، ودانراويان دانا له سهه بهه رده كان، و جياوازيان كرده وه له نتيوان ترشه كان

وتفته كاندا، هه روو ها ئه و ماددانه شيان پشكنيوه كه ئاره زووى هه ريه كۆك له م دووانه يان هه يه، له سه دان گيراوه ي پزىشكيان كۆليوه ته وه وسه دانى ترى شيان دروست كرديووه، ئه مه ش به هۆى ريگا زانستيه كانيان له م بواره دا كه ده توانين بۆيىن ته نها ريگايه ك بووه له سه ده كانى ناوه پاستدا كه ريباز وهۆكاره زانستيه راسته كانى تيدا به كارها توه، توانييان كه سه دان دۆزينه وه ئه نجام بده ن وگه يشته زانستى كيمياى راست، ده توانين بۆيىن كه هه موو ئه و زانا موسو لمانانه ي به زانسته كانى سروشته وه سه رقال بوون هه موويان كۆك بوون له سه ر ئه وه ي كه كانزاكان هه موويان له كۆتاييدا يه ك بنچينه يان هه يه ^{١٠٨}، وله به ر ئه مه يه كه له وانه يه بتوانرئيت يه كۆكيان بگۆرديرئيت بۆ ئه وى تر.

به ناوبانگترين زانايانى كيميا له لاي موسو لمانان (جابيرى كوپى هه ييان) بووه كه لاي ئه وروپيه كان به جيبير (Geber) ناسراوه، جابير كوپى ده رمانسازى كى كوفه بووه وبه زانستى پزىشكويه وه خهريك بووه، به لام زوربه ي كاته كانى له گه ل لوه وه ده فري تافى كرده وه كاندا به سه ر ده بربد، ميژوونووسه كان زياد له ١٠٠ نوسراوى ده ده نه پال، كه زۆرئيك له م دانراوانه وه رگيژدرا ن بۆ زمانى لاتىنى وبه هۆى ئه م كۆتيا نه وه بوو كه زانستى كيميا له ئه وروپا پيشكه وت وشوئىنى جادووه گريى گرته وه.

شوئينه وارئيكى كه مى زانستى زينده وه رزانى موسو لمانان له و سه رده مانه دا گه يشتووه پيتمان، له وانه كۆتياى رووه ك (النبات) دانراوى (أبوحنيفة الدينوري) كه بۆ دانانى بۆ زۆرئيك سه رچاوه ي تر گه پاوه ته وه

^{١٠٨} به وانه: ئه م وخته يه چهند نزيكه له و راستيه ي كه زانايانى ئه مرق ده ريانخستوه كه

هه موو مادده كان له گه رد وگه رديله پيڤكه اتوون!!.

وتییدا باسی دهرمانزانی کردووه وچه‌ندین گیراوه‌ی پزشکی تری بۆ زیادکردووه، زانایانی زینده‌وهرزانی موسولمانان ریڭگای به‌ره‌مه‌یتانی چه‌ندین میوه‌ی نوییان ناسیوه له‌ریی به‌کاره‌یتانی مۆتوریه کردنه‌وه، ودارى گول ودارى بادامیان کۆکردۆته‌وه وله‌م ریڭگیه‌وه چه‌ندین گولی نویی ده‌گه‌من وجوانیان به‌ره‌م هیناوه، (عثمان بن عمر الجاحظ) که سالی (٧٦٩ن) مردووه بیردۆزیکى گه‌شه سه‌ندنی هاوشیوه‌ی بیردۆزه‌که‌ی (المسعودی) باسکردووه، ووتویه‌تی که زیان له‌ نازیندووه‌وه بووه به‌ رووه‌ک وله‌ رووه‌کیشه‌وه گه‌شه‌ی کردووه بۆ ناژه‌له‌کان وله‌ ناژه‌له‌کانیشه‌وه بۆ ئاده‌میزاد.

ده‌رباره‌ی زانستی پزشکی موسولمانان له‌ سه‌ره‌تای فتوحاتی ئیسلامیدا زانیارییه‌کی که‌میان له‌م یواره‌دا هه‌بووه، به‌لام پاشان گرنگی زۆریان پێدا وکۆمه‌لێک پزشکی به‌ناویانگ له‌ شام و فارسدا په‌یدا‌بوون، هه‌روه‌ها پزشکی شاره‌زایان له‌ هیندستان ویۆنانه‌وه بانگه‌یشترکرد، گرنگییان داوه به‌ توپکاری ونه‌شته‌رگه‌ریشیان پێشکه‌وت، به‌لام به‌هێزترین لقى پزشکی ئیسلامی بریتی بووه له‌ چاره‌سه‌رکاری و به‌کاره‌یتانی گیراوه پزشکیه‌کان و خاسیه‌ته‌کانیان، چه‌ندین ده‌رمانی نوییان به‌کاره‌یتاوه وه‌ک: عه‌نبه‌ر وکافور وجیوه وچه‌ندین شله‌مه‌نییان به‌کاره‌یتاوه وه‌ک ئاوی گول وگیراوه‌کانی، له‌ گرنگترین کاره‌ بازرگانیه‌کانی ئیتالیا ورۆژه‌لات بریتی بووه له‌ هاورده‌ کردنی گیراوه پزشکیه‌کانی موسولمانان بۆ ئه‌وروپا، موسولمانان یه‌که‌م که‌س بوون که سازنگی ده‌رمان وده‌رمانخانه‌کانیان دروستکرد ویه‌که‌م که‌س بوون که قوتابخانه‌یه‌کی ده‌رمانسازییان دامه‌زراند، ونامه‌ وکتیبی گه‌ره‌یان نووسیوه له‌سه‌ر ده‌رمانسازى (علم الأقرابانین).

زانایانی موسولمان نۆزگەرم بوون لە بانگەشەیان بۆ خۆشتن بە
تایبەتی لەکاتی تووشبوون بە نەخۆشییە درمەکاندا، زانستی نوێی
ئەمڕۆش هیچ زیادەیەکی نییە لەسەر چارەسەری ئەوان بۆ
نەخۆشییەکانی (ئاوڵە و سوورپۆش)، ھەروەھا بەنجەردنیان بەکارھێناوە لە
ھەندێک لە نەشتەرگەرییەکانیاندا بە ھەلمژینی دووکیلی ھەشیشە
و ھەندێک ماددە تلیاکی تر بە مەبەستی ھەواندنی قوولی نەخۆشەکان،
ئێمە ئاوی ۳۴ نەخۆشخانە بە ناوبانگمان لە لایە کە لە وولاتانی ئیسلامیدا
لەو کاتدا ھەبوون^{۱۰۹}، یەکەم نەخۆشخانە لە شاری بەغدا لە سەردەمی
(ھارون الرشید) دا دەمەزراوە، پاشان بەدوایدا ۵ دانەی تر دروستکران،
مێژوونووسەکان بۆمان باس دەکەن کە لە سالی (۹۱۸) دا بە پێوە بەر
ھەبوو بۆ نەخۆشخانەکانی شاری بەغدا، گەورەترین نەخۆشخانەش
بریتی بوو لەوێ کە لە سالی (۷۰۶) لە شاری دیمەشق دروستکرا و لە
سالی (۹۷۸) زیادە لە ۲۴ پزیشک کاریان تێدا دەکرد، نەخۆشخانەکان
گرنگترین شوێنێک بوون بۆ فیزیوونی زانستی پزیشکی، یاساش رێگەی
نەدەدا بە مۆفێت کە ئەم کارە ی مومارەسە بکردایە ھەتاوەکو کە
نەچووایە بۆ تاقیکردنەوەیەک بۆ ئەم مەبەستە و دەوڵەت مۆلەتی نەدایە،
ھەروەھا دەرمانسازەکان و سەرتاشەکان و ئیسک گرەوکان لە ژێر
چاودێری دەوڵەت و یاساکانیدا بوون، (علی بن عیسی) ی وەزیر و پزیشک
دەستەبەک پزیشک و فەرمانبەری تەرخانکرد بۆ ئەوێ کە بە شوێنە
جیاوازیەکانی وولاتدا بگەڕێن بۆ چارەسەری نەخۆشەکان (۹۳۱)،
رۆژانەش پزیشکان دەچوون بۆ بەندینخانەکان بۆ چارەسەری گیراوەکان،

^{۱۰۹} ژمارە ی تەواوی نەخۆشخانەکان نۆز لەمە زیاتر بوو وەک لە دواییدا باسی دەکەین.

ههروهه ها نه وانهشی که نهخوشتی عهقلی ودهروونیان هه بووه هه لئس وکه وتیکی تاییه تییان له گه ل ده کرا، و به شیوه یه کی مزییانه چاره سه ر ده کرا که هه مووی سۆز و به زهیی بووه .

له شاری به غدا به ته نیا له سالی (۹۳۱ن) دا ۳۶۰ پزشکی مؤله تدر او هه بووه و موچه یه کی زۆر به رزیان ده درایه، بۆ نمونه (جبریل بن بختیشوع) ی پزشکی له سه رده می (هارون الرشید) و (المأمون) دا سه روه ته که ی زیاتر بووه له (۸۰) ملیۆن دره می زیو، ههروهه ها پزشکی به ناویانگی تر پهیدا بوون وهک (یوحنا بن ماسویه) که شارهزا بووه له توئکاریدا، و (حنین بن إسحاق) ی وه رگنێر که خاوهنی کتیبی (عشر مقالات فی العين) ه، ههروهه ها (علي بن عيسى) که به ناویانگترین پزشکی چاو بووه و کتیبه که ی که به ناوی (تذكرة الکحالیين) بووه تا سه ده ی هه ژده په میش له زانکۆکانی ئه وروپادا ده خویندرا.

به ناویانگترین پزشکیش (أبو بكر محمد الرازي) بووه که له لای ئه وروپییهکان به رازیس (Rhazes) به ناویانگ بووه، رازی وهک زۆریه ی زانایان و شاعیرانی سه رده می خو ی فارس بووه و به عه ره بی نوسیویتی، له شاری (ره ی) نزیک ی تاران له دایکبووه، کیمیا و زانستی پزشکی له به غدا خویندووه، دانه ری (۱۳۱) کتیبه که نیوه ی له پزشکیدا بووه و زۆریه ی فه وتاوه، ناسراوترین کتیبه کانی بریتیه له (الهاوی فی الطب) که له ۲۰ به رگدایه وله هه موولقه کانی پزشکی کۆلیوه ته وه، ئه م کتیبه وه رگنێردرا بۆ لاتینی له ژیر ناوی (Liber Continens)، تا چه ندین سه ده له ئه وروپادا به رزترین پله ی هه بووه له فیزیوونی پزشکیدا و گرنگترین سه رچاوه بووه، یه کێک بووه له و ۹ کتیبه ی که کتیبخانه ی کۆلیجی پزشکی زانکۆی (پاریس) ی لێپیکهاتوه له سالی (۱۲۹۴ن) دا،

نوسراوه‌کە ی دەربارە ی ئاوە و سورێژە نمونه بووه له تێبینی راستەوخۆ و لیکدانەوه ی وورددا، ویه‌که‌م لیکۆلینه‌وه ی زانستیانه ی راست بووه دەربارە ی نه‌خۆشییه درمه‌کان ویه‌که‌م هه‌ولیکیش بووه بۆ جیاکردنه‌وه ی ئه‌ی ٢ نه‌خۆشییه له یه‌کتری، ده‌توانین که حوکم به‌سه‌ر کاریگه‌ریی گه‌وره ی ئه‌م نامه‌یه‌دا بده‌ین کاتێک ده‌بینین که به‌ زمانێ ئینگلیزی ٤٠ جار چاپکراوه‌ته‌وه له‌نیوان ساڵه‌کانی (١٤٩٨ن) بۆ (١٨٦٦ن).

به‌ناوبانگه‌رتینی هه‌موو کتێبه‌کانی رازی بریتیه له کتێبێک له ١٠ به‌رگدا که ناوی (المنصورى) بووه و کردویتی به‌دیاری بۆ کاریه‌ده‌ستیکى خوراسان، (جيرارد الکریمونی) وه‌ریگێراوه بۆ لاتینی، به‌رگی ئۆیه‌می ئه‌م کتێبه که لای رۆژئاوايه‌کان به‌ (Nonus Almansoris) ناسراوه تا سه‌ده ی شانزده‌یه‌می زایینیش لای قوتابیانى پزیشکى ئه‌وروپا به‌کارده‌هات، رازی چه‌ندین رێگه‌چاره‌ی نوێی ده‌یتنا وه‌ک به‌کاره‌یتانی مه‌رهمه‌می جیوه، و به‌کاره‌یتانی ریخۆله‌ی ئاژه‌لان بۆ دورینه‌وه، زۆریک له دانراوه‌کانی ناوی خۆشیان هه‌یه وه‌ک: (پزیشکی زیره‌ک ئه‌وه نییه که هه‌موو نه‌خۆشییه‌ک چاره‌سه‌ر بکات چونکه ئه‌وه له توانادا نییه) هه‌روه‌ها نامه‌یه‌کی تری دانراوه به‌ناوی (هۆکاری ئه‌وه‌ی که زۆریک له پزیشکانی نه‌زان وه‌وام و ئافره‌تان له شاره‌کاندا ده‌توانن چاره‌سه‌ری هه‌ندێک نه‌خۆشی بکه‌ن باشت‌ر له زانایان و به‌هانه‌ی پزیشکان له‌م باره‌یه‌وه)، به‌ کۆی ده‌نگی زانایان (الرازی) گه‌وره‌ترین پزیشکانی کلینیکی بووه له سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستدا که له ته‌مه‌نی ٨٢ ساڵیدا به‌ هه‌ژاری مردووه، له کۆلیجی پزیشکی زانکۆی (پاریس) ٢ وینه‌ی ره‌نگاو په‌نگی ٢ پزیشکی موسوڵمان هه‌لواسراون که بریتین له زانایان (الرازی) و (ابن سینا).

(أبوعلی الحسین بن سینا)ش به گه وره ترین فه یله سوف و به ناویانگترین پزیشکی سهرده می خوی داده نریت، ژياننامه ی خوی که به دهستی خوی نوسیویتییوه (که نه مه شتیکی دهگمه ن بووه له و کاته دا) شایه تی نه مه ده دات، (ئین خه له کان) ده رباره ی ده لیت: کاتیک گه یشته ته مه نی ۱۰ سالی قورئانی پیرۆز شاره زابوو وه ندیک نه ده ب و به ماکانی ئاینی له به رکرد، و حیسابی جهر و موقابه له شاره زابوو، فیزی زانستی پزیشکیش بوو و تئیدا بلیمه ت بوو به شیوه یه ک که له ته مه نی ۱۷ سالیدا (نوح بن منصور)ی کار به دهستی شاری (بوخارای) له نه خۆشی چاره سهر کرد، لیره وه ناویانگی ده رکرد وله خزمه تی کار به دهستانی ئیراندا کاری ده کرد، و دهستی کرد به نووسین و دانان و زیاده له (۱۰۰) کتییی نوسیوه، که ده رباره ی هه مو لقه کانی زانست و فه لسه فه دواوه، چه ندین کتییی گه ردووناسی داناوه و ئامیزیشی له م بواره دا داهیتاوه، لیکۆلینه وه ی گرنگی هه یه له بواره کانی: جووله زانی، ووزده، و بو شایی، ورووناکی، و گهرمی، و چیری هاو جۆریی.

نوسراویکی هه بووه ده رباره ی کانزاکان که تا سه ده ی ۱۲ گرنگترین سه رچاوه ی زانستی چینه کانی زهوی بووه لای نه وروپییه کان، که تئیدا ده رباره ی پیکهاته ی شاخه کان دواوه که نمونه یه له روونکردنه وه ی زانستیانه دا، و توویه تی که: {شاخه کان له ۲ هۆکاره وه دروست ده بن: یان نه وه تا به هۆی تیکچوون له تویکلی زه ویدا دروست ده بن وه ک نه وه ی له کاتی بوومه له رزه سه خته کاندای رووده دات، یان نه وه تا به هۆی کاری ئاوه وه ده بیت که ریگه یه کی نوئ بۆ خوی ده کاته وه به داتاشینی دۆله کان، نه ویش به هۆی نه وه ی که چینه کانی زهوی جیاوازن له

جۆره كانياندا، هه يانه نهرمه وهه يانه رهقه، ئاوه كان وياكان جۆرى يه كه م ده پيروكئين ويه رده كانى جۆرى دووهم وهك خۆى ديلنه وه، كه ئهم گۆپانكارىيانه پيويستى به كاتيكى دوورديرژ ههيه، به لام بوونى شوينه واره به به رده بووه كانى گيانداره ئاوييه كان له زۆرىك له شاخه كاندا به لگه يه له سه ر ئه وهى كه ئاوه كان گرنگترين هۆكارىكن كه ئهم ئاكامانه يان دروست كردووه^{١١٠}.

ئيبين سينا ٢ كتيبي هه يه كه هه موو بۆچوون وته عاليمه كانى له خۆگرتووه، يه كه ميان كتيبي شيفايه (شفاء النفس) كه بريتيه له ئينساىكلۆپيدىياىك له ١٨ بهرگدا كه زانسته بيركارىيه كان وسروشتى وئو ديو سروشت وزانسته ئاينيه كان وئابوورى وسياست ومۇسقىاى له خۆگرتووه.

دووه ميان كتيبي (القانون في الطب) ه كه بريتيه له تويزينه وه يه كى گه وره ده رباره ي كارى ئه ندانه كان وزانستى ته ندروستى وچاره سه ر وده رمانسازى، زۆر جاريش هه ندىك بابته ي فله سفى تيدا ده وروژئىت، پاش وه رگيرپانى كتيبي (القانون) شوينى كتيبه كانى (رازى وجالينۆس) ي گرته وه له دواى سه ده ي دوازه يه مه وه، وئهم بوو به سه رچاوه ي سه ره كى خويندنى زانستى پزىشكى له زانكۆكانى ئه وروپادا، كه ئهم پايه به رزه ي پاراست ومامۆستايانى پزىشكى له هه ردوو زانكۆى (مۆنپلييه) و(لوفان) له فه ره نسا به به رده وامى تا كۆتايى سه ده ي حه فده يه ميش ئامۆزگارى قوتابيه كانيان ده كرد بۆ گه رانه وه بۆ ئهم كتيبه.

^{١١٠} خوينه رى به پيرز به وانه: ئهم روونكرينه وه زانستيه وورده كه جياوازيه كى نه وتوى نيه له روونكرينه وه ي كتيبه به ناويانگه كانى زانستى زه وينا سى (جيؤلۆجى) ئه مرق.

ديارترين كتيبىك له سروشتزانيايدا كتيبى (ميزان الحكمة) ى دانراوى
 (أبو الفتح) بووه (۱۱۲۲ن)، كه برىتييه له كتيبىكى ميژووى زانستى
 سروشت، وياساكانى بهندۆله كان، وهروه ها چرى هاوچۆرى زۆرىك له
 مادده شل ورده قه كانى ديارى كردووه، هروه ها باسى بىردۆزى
 كيشكردنى زه وىشى تىدا كراوه به وهى كه هيزىكه هه موو شتىك به ره و
 چه قى زه وى راده كيشىت، پله وپايه ى كيميازانه كان زۆر به رز بووه وه،
 وهروه ك (عبداللطيف) ده لىت ۲۰۰ ريگايان ده زانى بۆ چه واشه كردنى
 خه لكى، (ياقوت الحموي) (۱۱۷۹-۱۲۲۹ن) هه لگرى ئالاي زانستى
 جوگرافيا بووه، بۆ ليكۆلینه وهى زه وى به سه ر زه ويدا گه پاوه وده رباره ى
 دانىشتوان ليكۆلینه وهى زۆرى كردووه، زۆرى پيخۆشبووه كه له شارى
 (مه رو) ۱۰ كتيبخانه ى گشتى ديوه كه ته نها له يه كيكياندا ۱۲۰۰۰ به رگ
 كتيبى تىدابووه وبه رپرسى ئه م كتيبخانه به زۆر يارمه تى داوه، له سالى
 (۱۲۲۸ن) دا كتيبى (معجم البلدان) ى ته واو كردووه كه مه وسوعه به كى
 جوگرافى گه وره به وه موو زانباريه زانراوه كانى جوگرافياى سه ده كانى
 ناوه راستى تىدا كۆكردۆته وه، هه ر له فه له ك وسرشت وزانستى شوينه وار
 وجوگرافياى مۆلى وميژوو له گه ل ديارى كردنى دووريه كانى زۆرىك له
 شاره كان وگرنگيان وژيانامه ى خه لكه به ناوبانگه كانيان، به پتي زانبارى
 ئيمه هيج كه سيك به هاوشيوه ى ئه م زانا پايه به رزه زه وى
 خه شنه ويستووه .

رووه كزانى له وسه رده مانه دا بووژايه وه له سه ر ده ستى زانايانى
 موسولمان، (ئيدريسى) كتيبىكى دانا له سه ر رووه ك كه ۲۶۰ جۆزى
 جياوازي باسكردووه، كه ته نها گرنگى به بواره پزىشكيه به كى نه داوه

به لكو له لايه نى زانستى رووه كناسيشه وه باسى كردوون، ناويانگى (أبو العباس الإشبيلي) دهركه وت (١٢١٦ز) به ليكولينه وه كانى له سر جوره رووه كييه جياوازه كان كه له نيوان دهرياي سوور وزهرياي نه تله سيدا گه شه ده كهن، (أبو محمد ابن البطار) يش (١١٩٠-١٢٤٨ز) هه موو نه وهى موسولمانان له سر رووه زانيويانه كوى كرده وه له ئينسايلكولپيديايه كى مه زندا كه زور دهوله مه نده له مادده كانيدا وسه چاوهى باوه پيكر او ودانيپدانراوى نه زانسته بوو تا سه دهى شانزه يه م، نه م نوسراوه به رزي كرده وه بۆ پلهى گه وره ترين رووه كناس وده زمانزان له سه ده كانى ناوه راستدا، له كتيبه كهيدا زياد له ١٤٠٠ جورى رووهك وخوارده مه نى باسكردوه كه ٣٠٠ دانه يان پيشتر نه ناسرايوون، هه رووه ها تيپينى وورديشى داوه سه باره ت به پيگهاتهى كيميائى وبه كارهيئانان له چاره سهرى نه خوشيه كاندا.

موسولمانان له م سه ده مه دا گه وره ترين پزشكانيان به ره م هينا له ناسيا ونه فريقا ونه روپادا، وبه تاييه تى بليمه ت بوون له نه خوشيه كانى چاودا كه ته نانه ت نه شته رگه رى ئاوى سپى چاويشيان نه نجامده دا، پيشره و بوون له ناماده كردنى نه خوشخانه باش وته ندروستيه كاندا، بۆ نمونه نه و بيمارستانه ي كه (نورالدين) له شارى ديمه شق دروستى كرد له (١١٦٠ز) دا بۆ ماوه ي ٣ سه ده به خورپايى چاره سهرى نه خوشه كانى ده كرد وميزوونووسان ده لئين: رووناكى نه م نه خوشخانه يه تا ماوه ي ٢٦٧ سال پرشنگى ده دايه وه، كاتيكيش (ئين جوبه ير) هات بۆ به غدا له سالى (١١٨٤ز) دا سه ريسوپما له گه وره يى نه خوشخانه مه زنه كه ي نه و شاره كه وهك كوشكيكى مه زن له سر رۆخى رويارى ديبله دروستكراوو، كه

خۇراك و چارەسەرى دەدا بە نەخۇشەكان بەيى بەرامبەر، لە قاھىرەش سولتان (قەلاوون) لە سالى (۱۲۸۵ن) دا دەستىكىرد بە دروستكردى نەخۇشخانەى مەنسور كە گەرەترین نەخۇشخانە بوو لە سەرتاپاى سەدەكانى ناوەرەستدا، چەندىن بەشى جىاوازی تىدابوو بۆ نەخۇشىيە جۇراوجۆرەكان و تاقىگە و دەرمانخانە و كلينىكى دەرهكى و چىشتخانە و چەندىن حەمام و كىتەبخانە و مزگوت و هۆلى موحازەرە و هۆلى نەخۇشىيە دەروونىيەكانى تىدابوو، تەنانت چەندىن مەنزەرەى سەرنجراكىشى تىدابوو كە مايەى دلخۇشى بوو.

نەخۇشەكان بەخۇپاى چارەسەر دەكران جا ئەگەر پىياو يان ئافرەت يان دەولەمەند يان هەزار يان بەندە يان ئازاد بووناىە، هەموو نەخۇشەكان پاش دەرچوونى بړىك پارەى دەدرايە بۆ خواردن تا دەكەوتەوه سەر كار، ئەو كەسانەى كە خەويان لىنەدەكەوت گوتيان لە مۇسقىايەكى ناسك و بەئاواز دەگرت و چىرۆكخوینە شارەزاكان چىرۆكيان بۆ باس دەكردن و نۆز جار كىتەيان دەدرايە بۆ خویندەنەوهى، لە هەموو شارە گەرەكانى جىهانى ئىسلامىشدا نەخۇشخانەى چارەسەر كرىنى نەخۇشىيە دەروونىيەكان هەبوو.

بەكورتى دەتوانىن بلىين (ئىبن سىنا) گەرەترین نووسەر بوو لە سەدەكانى ناوەرەستدا و (رازى) گەرەترین پزىشك بوو و بەيروونى گەرەترین جوگرافىناس و ئىبنولەيسەم مەزنىترىن زانای رووناكىزانى و جاببرى كوپى حەييانىش گەرەترین كىمىيائى ئەوسەردەمانە بوو، ئەمانە پىنج ناون كە جىهانى مەسىحى ئەمرو دەريارەيان نۆز كەم دەزانىت و ئەم نەزانىنەمان بەلگەيە لەسەر تەسكى بىننىنمان

وکه مته رخه میمان له ناسینی میژووی سده ده کانی ناوه پاستدا، ونا توانین که بیانوو به وه بۆ خۆمان بئینینه وه که زانسته کانی نه و سهرده مه زۆر جار پۆخل ده بوون به تیکه لاو بوونی نه فسانه و خورافیات، به لام بابزانین که له هه موو بواره کاندای پیشکه وتوو بوون و نه مهش ده گه پیتته وه بۆ پیکه وه گزیدان و ده رهتینان له ناکامه کانه وه که له لایان کۆبوو بووه وه زیاتر له پیشکه وتنیان له دۆزینه وه کان ولیکۆلینه وه ریکوپیکه کاندای هه رچه نده له م بواره شدا که م وکورت بووین به لام ده بینین که زانستی کیمیا به پیکه ی تاقیکردنه وه ی زانستیانه پیشکه وت که نه م ریکه یه بریتیه له گه وره ترین شانازی و ده سته وتی ژیری نوی، کاتیکیش که (رۆجه ر بیکۆن) نه م ریکه ی بۆ نه وروپا راگه یاند پاش (جابر) به ۵۰۰ سال نه وه ی که ریکه ی کرد بۆ نه و ریکه زانستیه بریتی بوو له و رووناکییه ی موسولمانانی نه نده لوس که ریکه ی بۆ روشن کرده وه، و نه م رووناکییه ی رۆژئاواش تیشکێک بوو له رووناکی زانستی موسولمانانی رۆژه لات.

نه وه ی که مایه ی داخه نه وه یه که هه زاران نوسراوی ده ستنووسی موسولمانان هی سده ده کانی هه شته م و تۆیه م و ده یه م و یانزه یه م له بواره کانی زانست و نه ده ب و فه لسه فه دا هیشتا شارراوه یه له کتیبخانه کانی جیهانی ئیسلامیدا، بۆ نمونه له ته نیا (ئیهسته نبول) دا ۳۰ کتیبخانه ی سه ر به مزگوته کان هه یه که زۆریه ی ده ستنووسه کانیان هیشتا رووناکییان نه دیوه، له (قا هیره و دیمه شق و موصل و به غدا و ده له ی) شدا کۆمه لێکی ئیجگار زۆر له م ده ستنووسانه هه ن که هیشتا به ته واوه تی ریکیش نه خراون و پێرستیان نییه، له کتیبخانه ی

(الاسکوریال)یش له نزیك شاری (مه‌درید) کتییخانه‌یه‌کی هه‌ره‌گه‌وره
هه‌یه‌که تا ئیستاش به ته‌واوه‌تی سه‌رژمیری هه‌موو ده‌ستوو سه
ئیسلامیه‌کانی نه‌کراوه‌که له‌بواره‌کانی زانست و نه‌ده‌ب و شه‌ریعت
وفه‌لسه‌فه‌دان، نه‌وه‌ی که ئیمه‌ش له‌مێژدا ده‌یزانی له‌به‌ری ره‌نجی نه‌و
سه‌دانه‌ی بی‌ری ئیسلامی ته‌نیا که‌میکه‌له‌که‌له‌پووری موسولمانان،
و نه‌مه‌ش که‌ماوه‌ته‌نیا به‌شیک‌کی که‌می به‌ره‌می عه‌قل و ژیریانه‌و نه‌وه‌ی
ئیمه‌له‌له‌په‌رانه‌دا نوسیمان ته‌نیا تنۆک‌یکه‌له‌ده‌ریای نه‌و
که‌له‌پووره‌یان، نه‌گه‌ر زانایانیش به‌ته‌واوه‌تی په‌رده‌لاده‌ن له‌سه‌ر نه‌م
که‌له‌پووره‌له‌بیرکراوه‌نه‌وا به‌دلتیاییه‌وه‌ده‌لیم که‌ئیمه‌نه‌وسه‌دانه‌ی
مێژووی موسولمانان به‌یه‌ک‌یک له‌سه‌رده‌مه‌زێڕینه‌کانی عه‌قل و ژیری
مروّفا‌یه‌تی داده‌نیین.

له‌گه‌ڵ فه‌تح کردنی موسولمانان بۆ نه‌نده‌لوس و دورگی (ه‌سقلیه‌)
کارگه‌ریی روشنبیری موسولمانان له‌سه‌ر نه‌وروپا ده‌ستی پێکرد به
تایبه‌تی له‌بواری زانستیدا، له‌پایته‌ختی دورگه‌که‌دا (پالیرمۆ)
زانکویه‌کیان دامه‌زراند و چه‌ندین پزیشکی به‌ناوبانگ تێیدا په‌یدا بوون،
وزانستی پزیشکی ه‌سقلیه‌ی ئیسلامی کارگه‌ریی گه‌وره‌ی کرده‌سه‌ر
قوتابخانه‌ی پزیشکی (سالیرنۆ) له‌ئیتالیادا.

له‌نه‌نده‌لوسی ئیسلامیش (ئیسپانیای ئیستا) وه‌ک رۆژه‌لاتناسیکی
به‌ناوبانگ ده‌لێت (که‌بریتییه‌له‌ستانلی لین پۆل): (نه‌نده‌لوس له‌هه‌موو
مێژویدا فه‌رمانه‌رواییه‌کی دادپه‌روه‌رانه‌ی به‌به‌زه‌بیانه‌ی نه‌بینی وه‌ک
نه‌وه‌ی له‌سه‌رده‌می فاتیه‌ه‌ موسولمانه‌کاندا بینی)، ئیسپانیا له
سه‌رده‌می موسولماناندا به‌هه‌شتیکی میوه‌وگولزار بووه‌به‌هۆی

فه‌رمان‌په‌واییه چاکه‌که‌یانه‌وه، کانزاکان سوودیان لیوه‌رده‌گیرا وله
 کانه‌کانه‌وه (نالتون وزیو وته‌نه‌که وئاسن وقورقوشم وگژگرد وجیوه)
 دهرده‌هینران، پیشه‌سازیه‌کان به ته‌واوه‌تی پیشکه‌وتن بۆ نمونه له
 شاری قورتوبه پتسته‌یه‌کی زۆر چاک دروست ده‌کرا که پینلاو دروه‌کانی
 نه‌وروپا ده‌یانکپی و به‌کاریان ده‌هینا بۆ پینلاو دروستکردن وناویان نابوو
 پتسته‌ی قورتوبه (Cordovan) وخۆشیان به‌ناوی ئهم شاره‌وه ناوی
 (Cordwainer)یان لیترا، له قورتوبه‌دا به ته‌نها ۱۳۰۰ قوماشچنه‌ر
 هه‌بووه، (المقري) ده‌لئت: (عباس ابن فرناس) له سه‌ده‌ی نۆیه‌می
 زاینیدا چاویلکه‌ی داهینا، هه‌روه‌ها کاتریمیره نالۆزه چرکه‌داره‌کانی
 دروست کردوه وه‌روه‌ها ئامپۆرکی فرینیشی دروستکردوه، ئازادی
 راده‌ربهرین وپهرستن ده‌سته‌به‌ر کرابوو له‌لایه‌ن حوکمپارانه
 موسولمانه‌کانه‌وه، ته‌نانه‌ت قه‌شه‌گاوه‌کان بۆله‌یان بوو له‌ده‌ست
 خوگرتنی که‌نجانی مه‌سیحی به زانست وئه‌ده‌بی موسولمانان و به
 شه‌وقه‌وه کتیبه‌کانیان ده‌خویند وکتیبخانه‌کانیان پرده‌کرد له کتیبه
 عه‌ره‌بییه‌کان، ئایینی ئیسلام ئه‌وه‌نده کاریگر بوو له‌سه‌ریان که زۆربه‌یان
 موسولمان ده‌بوون بۆ نمونه له سالی (۱۳۱۱ن)دا دانیشتوانی شاری
 (غرناطه) به ۲۰۰۰۰ مه‌زنده‌ ده‌کران که ۵۰۰ که‌سیان نه‌بی‌ت ئه‌گینا
 ئه‌وانی تر له رۆله‌ی مه‌سیحیه‌کان بوون که موسولمان بووبوون وحوکمی
 موسولمانانیاں پێباشتر بوو له حوکمی مه‌سیحیه‌کان.

شاری (قورتوبه) له سه‌رده‌می (المنصور)دا له گه‌وره‌ترین شاره
 شارستانییه‌کانی دنیا بوو که هیچی له شاره‌کانی به‌غدا وقوسه‌ته‌نتینیه
 که‌متر نه‌بووه، وه‌ك (المقري) ده‌لئت: ۲۰۰.۷۷ خانووی تێدابوو، له‌گه‌ڵ

۶۰۲۰۰ کژشک و ۶۰۰ مزگهوت و ۷۰۰ هه مامی گشتی، میژوونووسه موسولمانه کان وه سفی شاره کانی نهنده لوسمان بۆ ده کهن که چۆن لیوانلیو بوون له شاعیران وزانا سروشتیه بلیمه ته کان وئه دییه کان وگه وه یاسادانه ره کان وپزیشکان، ته نانه ت (المقری) میژوونووس ۶۰ لاپه ره ی کتیه که ی به ناوی نه و زانایانه ره شکردۆته وه، قوتابخانه سه ره تاییه کان ژماره یان زۆر بووه و خویندن تیایاندا به خۆپایی بووه و کچان وه کورپان ده چوون بۆ خویندن، خویندن بالاش له لایه ن کۆمه لێک مامۆستای تاییه تی ده ووترانه وه، له قورتوبه زانکویه دامه زرا که نمونه بووه له جیهانی ئیسلامیدا، هه ره ها کۆلیجی تریش له شاره کانی (غرناطه، و اشبیلیه، و طلیطله، و مرسیه، و بلنسیه و قادس) دامه زران، پیشه سازی کاغه ز ها ورده کرا له رۆژه لات وه و بووه هۆی زیاد بوونی ژماره ی کتیه کان بۆ چه ندین قات به شیوه یه ک که له نهنده لوسدا زیاد له ۷۰ کتیه خانه ی گشتی هه بووه.

زانایان له نهنده لوس پله و پایه یه کی به رزیان هه بووه و به ناویانگ بوون و خه لگی زۆر به گه وه یان زانیون و ژماره یان له بژاردن نه هاتوون، له زانا به ناویانگه کان میژوونووس (أبو محمد علي بن حزم) بووه (۹۹۴-۱۰۶۴) که خاوه نی کتیه ی (الفصل فی الملل والأهواء والنحل) ه و بریتیه له کتیه یکی به راورد کردنی ئاینه کان و مه زه به کان، (مسلمة بن أحمد المجريطی) که سالی (۱۰۰۷) مردووه نه زیاجه کانی خه واریزمی ده ستکاری کرد بۆ نه وه ی گونجاو بیته له گه ل ئیسپانیادا، و هه ر نه م بوو که کیمیا ی جادووگه ری گۆپی بۆ زانستی کیمیا ی راسته قینه به وه ی که ئۆکسیدی جیه وه ی له جیه وه دروستکرد، ناوی (إبراهيم الزرقالي) یش

(١٠٢٩-١٠٨٧ز) که یه کیکه له زانایانی (طلیطلة) بوو به ناویکی جیهانی، چونکه نامیره فهله کییه کانی باشت کرد، (کۆپه رنیکۆس) چه ند برکه یه کی نوسراوه که ی له سهر (الإسطلاب) نه قل کردوو له کتیه که یدا، نه و خسته فهله کییه نه ی که داینا وناویان لیترا (أزجاج طلیطلة) جوولای هه ساره کانیا دیاری ده کرد، بریتی بوون له باشتین خسته ی نه و سه رده مه و توانی بۆ یه که م جار له میژوودا جوولای خور له چاو نه ستیره کاندایاری بکات.

(إبراهیم السهلی) که یه کیکه له زانایانی (بلنسیه) ی ئیسلامی له سالی (١٠٨١ز) دا کۆنترین گۆی ئاسمانی دروست کردوو که تا ئیستا ناسیبیتمان، که ئه م تۆپه له مسی زهرد دروستکراوه ودریژی تیره که ی (٢٠٩ملم) بووه، له سهر رووه که ی ١٠١٥ نه ستیره ی کیشاوه که دابه شی کردوون بۆ ٤٧ کومه له نه ستیره، له زانا فهله کییه به ناویانگه کانی تر (المجسطی) و(أبو إسحاق البطروجی) بوون که به بۆچوون وده خنه کانیا رینگایان بۆ (کۆپه رنیکۆس) خوشکرد، له زانا موسولمانه به ناویانگه کان له بواری بیرکاری وهنده سه و سیگۆشه کاریدا زانا (حسن المراكشي) بووه که سالی (١٢٢٩ز) خسته به ناویانگه کانی بلۆکرده وه، هه روها (نصیرالدین الطوسی) یش یه که م که سه که نوسینیکی تاییه تی هه بووه له سهر زانستی سیگۆشه کاری وه ک زانستیکی سه ریه خۆ وئهم کتیه ی بۆ ماوه ی ٢٠٠ سال له نه وروپادا هاوشانی نه بووله م زانسته دا.

هه ر ئه م سه رده مه زانایه کی به ناویانگی به ره مه مهیتنا له بواری جوگرافیدا که (الإدریسی) بوو، ئیدریسی له (سه بته) له سالی (١١٠٠ز) له دایکبووه و زانسته کانی له قورتوبه وه رگرتوو و کتیه جوگرافیاییه

به ناویانگه که ی نووسی که تئیدا زهوی دابه شکر دوه بۆ ۷ ناوچه وهه
 ناوچه یه ک بۆ ۱۰ پارچه، وپاشان بۆ هه ریه کێک له م هه فتا شوینه
 نه خشی دورودریژ وروونکراوهی دروستکرد که ئه م نه خشانه گه وهره ترین
 کارێک بوون له بواری کێشانی نه خشی له سه ده کانی ناوه پاستدا، پیش
 ئه مانه خه ریتیهی به وچه ره وورد و فراوان وته فصیلتر دروست نه کراون،
 ئیدیرسی به هاوشتیوهی زویهی زۆری زانا موسولمانه کان دانی به خه پرتی
 زه ویدا ناوه وه لماندوویه تی.

ناسراوترین پزشکیانی موسولمان بریتیه له (أبومروان ابن زهری)
 ئیشبیلی (۱۰۹۱-۱۱۶۲) که له رۆژناوا به (Avenzoar) ناسراوه،
 سێیه م که س بووه له شه ش نه وهی ناسراو له پزشکی به ناویانگه کان
 به هه مان ناوه وه وله هه مان خێزاندا، که هه ریه کێکیان سه ره شقی
 زانستی پزشکی بووه له زه مانی خۆیدا، کتێبی پزشکی (التیسیر)ی دانا
 له سه ر داوی (ئیه بن روشد)ی فه یله سوفی هاوه لی، که ئه م به گه وهره ترین
 پزشکی داده نا له میژووی مرقایه تیدا، زۆرترین شتێک که ئیه بن زهر
 تئیدا بلیمه ت بوو وه سفی کلینیکی نه خۆشییه کان بوو، که پاش خۆی
 شیکردنه وهی راست وپزشکیانهی به جیه تێلا بۆ وه ره مه کان وه وکردنی
 په رده کانی دل و سیهیه کان وته ده رونی ریخۆله کان وئیفلیجی قورگ،
 هه ردوو وه رگێرانه عیبری ولاتینییه که ی کتێبی (التیسیر) گه وهره ترین
 کاریگه رییان کرده سه ر زانستی پزشکی نه وروپی.

(أبوالقاسم الزهراوی)یش (۹۳۶-۱۰۱۳) پله وپایه یه کی گه وهره ی
 هه بوو له جیهانی مه سیحیشدا ولای ئه وان به (أبو الکاسس Abulcasis)
 ناسراوه، هه لگری ئالای نه شته رگه ره موسولمانه کان بووه، مه وسوعه

پزیشکییه که ی که به ناوی (التحریف) وه یه ۳ کتییی نه شته رگه ری له خۆگرتوو، که دوا ی نه وه ی وه رگێردان بۆ لاتینی بوون به سه رچاوه ی سه ره کی نه شته رگه ری له ئه وروپادا بۆ ماوه ی چه ندین سه ده، شاری قورتوبه بوو که له وکاته دا ئه وروپییه کان بۆی ده چوون بۆ ئه نجامدانی نه شته رگه رییه کانیا ن، دوا ی رووخانی ده وله تی ئیسلامی وداگیرکردنه وه ی شاره کانی ئه نده لوس له لایه ن مه سیحیه کانه وه موسولمانان توانییا ن بۆ ماوه یه ک بوونی خۆیا ن وروشنبیرییه دره وشاوه که یا ن بپاریزن له دوا یین جیپتییا ن که شاری (غرناطة) بوو تا سالی (۱۴۹۲ن) که ئه ویش داگیر کرا، به م شیوه یه پاشماوه ی ئه و زانست و روشنبیرییه نه ما که وولاتی ئه نده لوسی کرد به جێ ی فه خر و شانازی هه موو مرقفایه تی بۆ ماوه ی چه ندین سه ده !!!.

بۆ زانیاری زیاتر به وانه ده قی ئه م نووسینانه له به رگی هه وتهم (به شی ۱۳) - (عصر الإيمان / الحضارة الإسلامية) لاپه ره (۱۶۷) ودراتری له کتییی (قصة الحضارة) دانراوی (ول دیورانت) وه رگێرانی (محمد بدران) - له بلاوکراوه کانی (دار الجیل) - بیروت/القاهرة - ۲۰۱۰.

ئه مه ی له سه ره وه هاتوو ه شایه تی زانییه کی میژوونووسی ناسراوی روژئاوا یه له سه رگه وره یی وپرشنگداریی شارستانیتی ئیسلامی وپیشدهستی ئاشکرا وه زنی زانیانی موسولمان له پیشکه وتنی زانست له بواره جۆراوجۆره کاند، که وابزانم پتیوستی به هیج جۆره روونکردنه وه یه ک نییه، له لایه کی تر وه بابزانین ئه م زانییه خۆی هه لگری بیروباوه ری مه سیحیه ته، به لام به هۆی ده رکه وتنی راستیه

میژووییه کانه وه بژی ئەم شایه تییه گه وره یه ی تۆمار کردووه له م کتێبه یدا
 که یه کێکه له سه رچاوه گه وره وگرنگه کانی میژووی شارستانییه ت
 وزانستی مرقفایه تی که پشتی پێده به ستریت، وه هه موو جیهاندا یه کێکه
 له سه رچاوه باوه پێتکراوه کان ووه رگه راوه کان.

گه وره یی شایه تی ئەم زانایه به ناشکرا ده بینین کاتیک باسی هێرش
 مه غۆله کان ده کات بۆ سه ر جیهانی ئیسلامی له سه ده ی سیانزه یه می
 زاینیدا، وخه فه تی گه وره ی خۆی ده رده بریت به رامبه ر به و کاولکاریه
 بیژنه یه ی که به رامبه ر به شارستانی ئیسلامی له رۆژه لاتدا
 نه نجامیاند، له هه مان به رگی کتێبه که یدا که ده لیت:

هێرش مه غۆله کان نه و راستیه میژووییه مان بۆ دووپات ده کانه وه
 که شارستانی ئی هه میشه سه رنجی هه مه جیه کان راده کیشیت بۆ هێرش
 کردنه سه ری، جه نگیزخان هه ستا به ریکه خستنی نه و کۆمه له خه لکه به و
 یاسا پته وانه ی که به سه ریاندایه سپاندی وریبه رایه تی کردن بۆ داگیر
 کردنی هه موو جیهان هه ر له چینه وه بۆ روباری فۆلگا، له کاتی
 داگیرکردنی شاره ئاوه دانه کانی (بوخارا و سه مه رقه ند) دا کاولکاری
 وخوینپرشتنکی وایان به سه ر هینان که کاتیک (ئین به توته) پاش ۱۰۰
 ساڵ له م کاره ساته سه ریلیدان ده رباره یان ده لیت که هیشتا زوربه ی نه و
 ناوچانه هه ر کاوله وه یلانه ی کونه په پوه!

(تولوی) کوپی جه نگیزخان به سوپایه کی هه فتا هه زار که سییه وه
 به ناو خوراساندا تێپه پی وه رێیدا هه ر شارێکی داگیر ده کرد کاولی ده کرد،
 شاری (مه رو) به خیانه ت داگیرکرا وه مووی سوتینرا، هه ر له م کلپه ی
 ناگره دا کتێبخانه گشتیه که شی سووتا که مایه ی شانازی و سه ره به رزی

موسولمانان بوو، ريگاياندا به دانىشتوانه كې كه به تهنيا شاره كه به جيتيلن به لام له كاتى راكردنيان يه كه تالان كران وكوژران، له م قه سابخانه يه دا كه ۱۳ روى خاياند زياد له ۱.۳۰۰.۰۰۰ كه س گيانيان له ده ستدا، شارى (نه يسابور) به گري كرد به رامبه ر داگيركه ران به لام كاتيك خويدا به ده سته وه هه موو دانىشتوانه كې كوژران به پياوژن وپير ومندا له وه !

ته نيا ۴۰۰ كه سى زيره كه له ده ست په ننگينه كانيان نه بيت كه نيردران بى مه نگويا، له كه لاهه سهرى كوژراوه كان گردوله كه يه كى ترسناك دروستكرا.

هه روه ها شارى (رهى) ره ننگينش كاوكرا له گه ل مزگه وته كانيدا كه ژماره يان ده گه يشته (۳۰۰۰)، هه روه ها هه موو كارگه كانى دروستكردنى هه خفورش كه له هه موو جيهاندا ناويانگان ده ركردبوو كاوكرا، هه موو دانىشتوانه كې كوژران، كاتيكش شارى (هه رات) له دوى داگيركه ران راپه رى سزادرا به كوشتنى ۶۰ هه زار له دانىشتوانه كې.

پاشان سوپايه كى ترى بيشوماريان هات وناوچه كانى نه زه ربايجان وكه ره ج وناوچه ي دوو روپار و نه رمينيه ي كاوكرد، دواى مردنى جه نگرخان هولاكو به سوپايه كى مه زنه وه ناوچه كانى سه مه رقه ند وبه له خ وئيرانى ژيرده ست وكاوكرد وبه ره و (به خدا) به پيكه وت.

له م كاته دا (المستعصم بالله) عه بياسى كه كو تاين خه ليفه ي عه بياسى بوو يه كيك بوو له زانا پايه داره كان وده ستخوشه بليمه ته كان ونموونه بوو له ره وشقه رزى ونه رم ونيانيدا وژدر گرنگى به كاروبارى ناين ددها، مه غوله كان نابلقه ي به غذاياندا وپاش مانگيك خه ليفه ديارى

ونامه یه کی ناشتیخوازیی بۆ نارد، ئه وه بوو خه لیفه هه لئه تا به به لئنی به زه بیان و خۆی ۲ کوپی ته سلیم بوون پێیان ^{۱۱۱}، هۆلاکۆ و سه رباره کانی له ۱۳ شویاتی (۱۲۵۸ز) چوونه ناو به غدا و له به لئنه کانیان پاشگه زیبونه وه ویۆ ماوه ی ۴۰ رۆژ کوشتن و بپین و دزینیان نه جامدا، که له و ماوه یه دا ۸۰۰.۰۰۰ که سیان کوشت ^{۱۱۲}، له م قه سابخانه گشتیه دا هه زاران له زانیان و شاعیران و قوتابیان تیاچوون.

له ماوه ی ۱ هه فته دا ئه و کتێبخانه و گه نجینه ی به چه ند سه ده یه ک کۆکرا بوونه وه دزان و فه وتێنران، سه دان هه زار له به رگه کتێبه کان سوتێنران، ته نانه ت روپاری دیجله بۆ ماوه یه ک ئاوه که ی ره شبوو به هۆی مه ره که بی ئه و کتێبانه ی فرێدرا بوونه ناوی، جیهانی ئیسلامی له تیاچوون و فه وتان رزگاری بوو ته نیا به هۆی سه رکه وتنی سوپای میسرییه کان له (عه ین جالوت) دا.

هیچ شارستانییه تیکم نه دیوه که تووشی کاولکردنی کوتوپر بوو بێت وه ک شارستانییه تی ئیسلامی له سه ر ده سستی مه غوله کان، ئه م داگیرکه رانه له ماوه ی ۴۰ سالدا هاتن وچوون، نه هاتن بۆ ئه وه ی بمیینه وه به لکو بۆ کوشتن و تالانی و کاولکاری هاتن و له گه ل خۆیاندا ده سته که وته کانیان برده وه بۆ مه نگولیا، کاتیکیش شه پۆلی داگیرکه رانه ی خۆینیانیان گیرسایه وه، پاش خۆیان ئابوورییه کی شلوق و که ناله رووخواه کان و قوتابخانه کاوله کان و کتێبخانه سووتاو ه کان و حکومه ته لاوازه کانیان جێهێلا، دانیش توانیش نیوه یان له ناوچوو بوون و ئه وانی تر

^{۱۱۱} به لام دوا یی هه موویان کوژدان.

^{۱۱۲} هه ندیک میژوونووس وه ک (ابن کثیر) ژماره ی کوژدوان ده گه یه نته (۲ ملیقن) !!

دهرونيان ټيڅشکابوو، هم هؤکاره بڼو له گه ل نو قمبوني خه لکي له
 ناره زووه کاندا که بڼو هؤی نه وهی که خورثاوی ناسیا له سه رکړدایه تی
 جیهانه وه بکه ویته زؤنگاوی هه ژارییه کی سهخت وکاولکارییه کی
 هه مه لایه نه وه، له جی دېان شاری ناوهدان وشارستانی له ناوچه کانی
 شام وعیراق وجه زیره وفارس وتورکستان کاولکاری وهه ژاری ونه داری
 ونه خؤشی جی گرتوه ^{۱۱۳}.

^{۱۱۳} بالیره شدا شایه تی میژوونو سیکی موسولمان بیتینه وه که هاوسه ردهم بڼو له گه ل
 ده ستپکړنی میژی مه غوله کان بق سه روالاتی موسولمانان، نویش زانا ((بن الاثیر) که
 سالی (۶۲۰ک) کړچی دواپی کړدوه، که له رووداوه کانی سالی (۶۱۷ک) دا باسی کړدوه، که
 سه ردهای ده ستپکی ده رجونی مه غوله کان بڼو بق سه روالاتی نیسلام، باسی نه و کاره سات
 و کاولکارییه ده کات که دوچاری جیهانی نیسلامی بڼو که له کانی نه ودا ته نها له سه رده تاید
 بڼو، نهی باشه چی ده ووت نه گه ر ته منی دریژه ی بکیشایه و ده یه کانی دواتر و کاره ساته
 چه رگ بره کانی بدیایه ؟!! نه م پیاوه ده لیت:

چه ند سالتیک مامه وه که حزم نه ده گرد باسی هم رووداوه بکه م له بهر گوره یی له لام و
 هه زنه کړنم له باس کړنی، ده بیت کړی هه زی له نویسی هه والنامه ی کړشتنی نیسلام و
 موسولمانان بیت؟ و کړی به لایه وه ناصایی بیت که نه مه باس بکات؟ خؤز که دایکم منی
 نه ده بڼو، یان بهر دمایه پیش نه وهی نه مه رویدات و منیش یادم نه ده ما! به لام نه وه بڼو که
 کړمه لیک له هاوه لانم هانیا دام که بیڼو سمه وه ...

ده لټین: هم کرداره باس کړنی نه و رووداوه گه وړه و کاره سات و موسیبه ته مه زنه
 له خؤده گړیت که رژه کان و هه وه کان شاتوانن هاو غیږه ی بیڼن، هه مو مرقه کان و
 به تاییه تی موسولمانانی گرتوه، نه گه ر په کیک بلتیت که: له وه ته ی خوی گوره نه دده می
 دروستکړدوه تا نه مرقه کان دوچاری کاره ساتی له وچړه نه بڼو، نه و راست ده کات،
 چونکه میژووه کان شتی له م جؤره یان هاو غیږه ی یان نړیکی نه مه یان تقمار نه کړدوه،
 په کیک له گه وړه ترین نه و رویدلوانه ی که باسی ده گن بریتیه له کرده وه که ی (بخت نصر)
 به رامهر به نه وه کانی نیسرائیل له کوفتنیان و کاولکړدنی (بیت المقدس)، به لام (بیت
 المقدس) هه ر هیج نییه له چا و نه وولاتانه ی که نه م نه فرهت لیکرلوانه روخاندیان و کاولیان

دەبینین لێره دا زۆر بە ئینسافانە باسی هۆکاری سەرەکی دواکەوتنی موسولمانان دەکات لە سەدەکانی دواییدا کە زۆریەکی دەرەکی بوو و کاریکی وای کرد کە جیهانی ئیسلامی بۆ ماوەیەکی زۆر نەتوانی ئەو کارەساتە هەستیتەوه، پاشان لە کوتایی ئەم بەشە کتیبەکیدایە و لە سەرەتای بەشی (١٧)ی بەرگی (٩)دا کە ناوی گواستەوهی زانیارییەکان (انتقال المعارف)ی لێناوه باسی کاریگەری زانست و شارستانییتی موسولمانان دەکات لە سەر ئەوروپا و رۆژئاوا پاش ئەوەی کە گوێزناوە و ڕەگێزدان بۆ زمانە ئەوروپییەکان^{١١٤}، جالێره دا پێم خۆشە کە دوبارە ووتەکانی ئەم بەرگە و بەرگەکی پێشتریش لەمبارەیهوه نەقل بکەم:

کرین کە هەر شارێکیان چەند بەرامبەری (بيت المقدس) دەبێت! و ئەوەکانی ئیسرائیل چەین بەرامبەر بەوانەی ئەمان کوشتیان؟ بەلکو خەلکی تەنھا شارێک لەوانەی کۆژان لە هەموو ئەوەکانی ئیسرائیل زۆتر بوون، لەوانەفە مرقەکان نا تیاچووێ جیهان و فەوتانی یەكجارەکی مرقەکان هشتی لەم هێژەیه نەبین... ئەوان کە سیان نەهێلایەوه، بەلکو پیاوان و ژنان و منداڵانیان کوشت، و سکی نووکیانەکانیان هەلەپێ و کۆرپە لەکانیەیان کوشتن! .... ئیتر تەنھا دەلێن (إنا لله وإنا إليه راجعون ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم). {بەوانە: (الكامل في التاريخ) روودلووەکانی مەالی (٦١٧هـ) }.

^{١١٤} مێژوونووسان لەمێژدا کۆکن لەسەر ئەوەی کە (٢) رێگای سەرەکی هەبوو بۆ گواستەوهی زانستەکانی موسولمانان بۆ ئەوروپا و کاریگەر بوونیان پێی: ١- لە رێگەی جەنگەکانی خاچەرستانەوه: بەتایبەتی ئەوانەی لەم جەنگانەوه دەگەرانەوه بۆ ئەوروپا کە کاریگەریی تەواوی شارستانییتی ئیسلامییان لەسەربوو، و لەگەڵ خۆیاندا ئەم کاریگەرییەیان بردەوه بۆ ئەوروپا و بڵاویانکردەوه. ٢- لە رێگەی دورگە (صلقیه)وه کە ماوهی ٢ سەدە زیاتر لە ژێر فەرمانی هەوایی موسولماناندا بوو. ٣- رێپەڕی سەرەکی بریتی بوو لە وولاتی ئەندەلوس: کە ماوهی زیاد لە ٨ سەدە لە ژێر فەرمانی هەوایی موسولماناندا بوو، و نموونەی پێشکەوتنی شارستانییتی بوو و کاریگەریی گەورەی کردە سەر پێشکەوتنی زانستی و شارستانییتی لە رۆژئاوادا.

نیسلام بق ماوهی ۵ سده (۷۰۰-۱۲۰۰) سرکردایه تی هه موو جیهانی ده کرد له هیز ویاسا و فراوانی ده سلات و به رزی خووپه وشت و به رزی ئاستی ژیان ویاسایه کی مژیی به به زهیی و چاوپۆشی و سنگفراوانی ئاینی و نه ده بیات و توژی نه وهی زانستی و زانسته کان و زانستی پزیشکی و فله سه فهدا، هونه ر و روشنبیری و زانست له ولاته نیسلامیه کاندای زور فراوانتر و بلاتر بووه له چاو ولاته مه سیحیه کاندای له سه ده کانی ناوه راستدا، ته نانه ت پاشاکان خۆیان خه تخوش و یازرگان و پزیشکیش بوون، موسولمانان مرقنیکسی کاملتر بسوون له چاو مه سیحیه کاندای، چونکه زیاتر له وان پارێزگارییان له په یمانه کانیان ده کرد و به به زه بیتر بوون به رامبه ر به ژێرده سته کانیان، به ده گمه ن له میژوو یاندا کاری وه حشیه گه رانه یان نه جامدا وه به هارشی وهی نه و کاره ی که خاچه رسته کان نه نجامیاندا له کاتی گرتنی شاری (بیت المقدس) دای له سالی (۱۰۹۹) ن.

شه ریه تی نیسلامی بنه ما یاساییه بلنده کانی دادنه نا و کۆمه لێک له حاکمانی بیرووناکیش جیه جێیان ده کرد، ئاینی نیسلامیش ئاسانتره له په رسته نه کانیدا و که متر پشتده به ستیت به رووکه ش و ئایینیکی عه قلانییه و دووره له دراما وه که له دینی مه سیحیدا ده بیینن.

جیهانی نیسلامی کاریگه ریه کی ئیجگار گه وده ی هه بووه له سه ر جیهانی مه سیحی له هه موو بواریکدا، نه وروپا له ولاتانی موسولمانه وه خواردن و خواردنه وه و گیراوه کان و ده رمانه کان و چه که کان و زێڤۆشه کان و پالنه ره هونه ریه کان و خشه له کان و پیه شه سازیه کان و کالای بازرگانییه کان، و ته نانه ت یاساکان و هۆکاره کانی ده ریاوانیشیان وه رگرت، بق کاریگه ری نیسلام له سه ر رۆژئاوا به وانه نه م ووشه ئینگلیزی و لاتینی یانه که به ئاشکرا دیاره له ووشه عه ره بیه کانه وه داتا شراون:

- Orange (أترجة) برتقال.
- Lemon ليمون.
- Sugar سكر.
- Syrup شراب.
- Sherbat الشربات.
- Julep جلاب.
- Elixir إكسير.
- Azure أنق.
- Arabesque (أرابيسك) النقش العربي.
- Mattress مطرح.
- Sofa صُفّه (أريكة).
- Satin ساتان.
- Fustian فستان.
- Bazar البازار (السوق).
- Chech mate الشاه مات.
- Douane ديوان.
- Magazine مخزن.
- Risk خطر.
- Cable حبل.
- Admiral أمير البحار.

هروه ما نه گهر بېوانينه ناميره موسيقييه كان ده بينين كه زږونكيان
 ناوه كانيان له سه رچاوه ي عهره بيه وه وه گير اوه، وهك (Lute) كه له
 (العود) وه وه گير اوه، (Rebeck) كه له (الربابة) وه وه گير اوه،

و(Guitar) له (القيثارة)وه وهرگيراه، و(Tambourine) كه له (الطنبور)هوه وهرگيراه.

چيرۆكه نهفسانهبييهكان وژماره هيندييهكان كه عهربهكان رتيكانخست گهيشتنه نهوورپا وتا نه مړؤش بهشيوازه عهربهبييهكهي دهنووسرئين، زانا موسولمانهكان بوون كه پاريزگارييان له كهلهپوړي يونان ورژمان وهيندستان و وولاتهكاني تر كرد له بوارهكاني: بيركاري وسروشتزاني وكيما وفهلهك وپزيشكيدا، وبهرهوپيشيان بردن ولهلايهن خويانهوه گهنجينهيهكي مهزنيان خستهسر وگواستيانهوه بؤ نهوورپا، تا نيستاش زمانه نهوورپييهكان پرله له زاراه زانستيه عهربهبييهكان، بؤ نمونه: (Algebra) بؤ زانستي جهبر، و(Cipher) يان (Zero) بؤ سفر، و(Azimuth) له (السُّمُوت)هوه وهرگيراه، (Alembic) له (الأنبيق)هوه وهرگيراه، و(Almanac) كه بؤ رؤژؤمير بهكارديت وله ووشه ي (المناخ)ي عهربهبييهوه وهرگيراه.

پزيشكه موسولمانهكان بؤ ماوهي ۵۰۰ سالّ تاكه هه لگري ئالاي پزيشكي بوون لهجهيهندا، له نهوورپادا زاناياني وهك (ثيبين سينا) و(ثيبين روشد) جيگهي متمانهي زانايان وفهيلهسوفان بوون بهاوشيوهي فهيلهسوفه يونانييهكان وپشتيان به كتيبهيكانيان دهبهست له فهلسهفهدا، تهنانهت لهبواري بيناسازي ودروستكردني كلّيساكانياندا به هونهري موسولمانان كاريگه ربوون، بوژانهوهي پيشهسازي فهخفوري ودهسترهنگيني له ئيتاليا وفهرهנסا له سهدهي دوانزهده هؤكارهكهي دهگهريتهوه بؤ موسولمانان وبؤ سهرداني پيشهسازه ئيتالييهكان بؤ وولاتي نهندهلوسي ئيسلامي، پيشهكارهكاني ئاسن وشووشه لهشاري فينيسيا وبهرگ تيگهركهكاني ئيتاليا ودروستكهر ي زريپؤش وچهكهكان له

نیسپانیا نه ماته هه مووی هونه ری پیشه سازیه کانیاں له پیشه کاره موسولمانه کان وه رگرت، به رگدرو و قوماش چنه کانی هه موو نه وروپا به ناواتی سهردنی وولاتانی موسولمانه وه بوون بۆ نه وه ی نمونه کان و وینه کانیاں لیتانه وه وه رگرن.

کاریگری شارستانی تیسلامی له سهر نه وروپا له رتی چه ند که نالتیکه وه بوو: له رتی بازرگانی و بازرگانه کانه وه، وه رتی چه نگه کانی خاچه رستانه وه، وه روه ها نه وه زاران کتیبی که له زمانی عه ربیه وه وه رگپرانه سهر زمانی لاتینی، وه روه ها نه وه گشت وسه ردانانه ی که زانایانی هاوشیوه ی (گیره رت Gerbert) و (مایکل سکوت Michael Scot) و (نه دیلار دو باث Adelard du Bath) نه نجامیاندا بۆ نه نده لوسی نیسلامی و کاریگر بوونیاں به زانیاری موسولمانان، وه روه ها نه وه گنجه مه سیحییانه ی که باوک نه سپانییه کانیاں ده یانناردن بۆ خزمه تی کاربه ده سته موسولمانه کان بۆ نه وه ی له وئی په روه رده بکرتن و فیری سوارچاکی بکرتن، نه مه ش له به رنه وه بوو که پایه داره موسولمانه کان به که سانیکی سوارچاک وخواه ن ره ووشت و به نه دهب داده نران له گه ل نه وه شدا که موسولمان بوون، وه روه ها نه م کاریگرییه له رتی په یوه ندی به رده وامی موسولمانان و مه سیحیه کانه وه بوو له وولاتی شام و مصر و صقلیه و نیسپانیا دا.

هه رجارنیکش ته ووزمیکي نه م کاریگرییه ده گه یشته رۆژئاوا یه کسه ر به دوایدا ته ووزمیکي تر په یدا ده بوو له نه دهب و زانست و فله سه فه وه ونه ری موسولمانان و ده گه یه نرایه وولاته مه سیحیه کان، بۆ نمونه ده توانین باسی نه وه بکین که کاتیک مه سیحیه کان شاری (طلیطلة) یان له نه نده لوس داگیرکرد له سالی (۱۰۸۵ز) دا زانیارییه فله کییه کانیاں ته واز زیادی کرد و باوه رپان به خرپتی زه وی چه سپا.

بەلام لەگەڵ ئەم سوود وەرگرتنە زانستییه‌دا ئاگرى بوغز وکینه نه‌کوژایه‌وه، به‌لکو نه‌وان هیچ کاتێک نه‌وه‌یان له‌بیرنه‌چووه‌وه که موسولمانان بۆ ماوه‌ی ۲ سده زیاتر له‌ سه‌رکه‌وتنی به‌رده‌وامدا بوون و وولات له‌دوای وولات له‌ وولاته‌ مه‌سیحییه‌کانیان فه‌تح ده‌کرد، مه‌ریویه‌ چاوه‌پانی پێداکێشان بوون له‌گه‌ڵیاندا و نه‌وه‌بوو له‌ جه‌نگه‌کانی خاچه‌رسته‌کاندا نه‌مه‌هاته‌دی، له‌کوته‌ییدا رۆژئاوا جه‌نگه‌کانی خاچه‌رستی دۆراند، به‌لام ئەم سه‌رکه‌وتنه‌ هیواشه‌ خوینیێک وه‌یتزکی زۆری موسولمانانی سه‌رفکرد وه‌روه‌ها مه‌غزله‌کانیش وولاتیانی کاولکرد، که ئەمانه‌ بووه‌ هۆی نه‌وه‌ی که سه‌رده‌میکی تاریکییان به‌سه‌ردابێت که مه‌ژاری ونه‌زانی بالاده‌ست بێت، به‌لام له‌همان کاتدا رۆژئاوا دۆراندنه‌کانی خۆی له‌بیرکرد و له‌ دوژمنه‌کانییه‌وه‌ تینویتی بۆ زانست وپیشکەوتن وەرگرت، و نه‌وه‌بوو که له‌بواره‌کانی ژیری و عه‌قلدا تاودانی ده‌کرد و به‌ره‌و سه‌رده‌می راپه‌ڕین به‌ هیممه‌ت و عه‌زیمه‌ته‌وه‌ رۆی.

سه‌رده‌مه‌ زێڕینه‌کانی میژوو بێگومان نه‌و کاتانه‌ بوون که کۆمه‌لگا توانی له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا نه‌و ژماره‌ ئیجگار زۆره‌ی که‌سانی به‌ناوبانگ وپایه‌به‌ری به‌ره‌م هێنا، له‌ هه‌موو بواره‌کانی: حیکمه‌ت و فه‌رمانه‌روایی و فێرکردن و نه‌ده‌ب و زمانه‌وانی و جوگرافیا و میژوو و بێرکاری و فه‌له‌ک و کیمیا و فه‌لسه‌فه‌ و پزیشکی، نه‌و سه‌رده‌مه‌ ئه‌و ۴ سده‌یه‌ بوو له‌نیوان (هارون الرشید) و (ئهبین رشد)دا که ئیسلام توانی به‌ره‌مه‌یان به‌یئیت، هه‌ندیک له‌م چالاکییه‌نه‌ کاریگه‌ریه‌وه‌ به‌ زانستی یۆنانییه‌کان به‌لام له‌ زوڤه‌یدا چالاکییه‌کی داهێنراویو که نرخه‌که‌ی مه‌زه‌نده‌ ناکرێت، نه‌و لوتکه‌ی رابوونه‌ ئیسلامییه‌ خۆی له‌خۆیدا رزگارکردنێکی گه‌وره‌ی رۆژه‌لات بوو.

که له پوړۍ یونانی وروماني له روژناوادا به ته واوړه تی له بیرچوړو
 بووه وه، به لام هندیك له م که له پوړه پاریزگاری لیکرا به هوی
 موسولمانانه وه له شاره کانی به غدا وقاهره وتونس ونیسکه نده ریه
 وقودسدا، جووله که روژیکسی باشیان بینی له گواستنه وهی کاره
 عه ره بییه کان بۆ نه وروپا وه رگپړانی بۆ زمانی عیبری له سده کانی یانزه
 ودوانزه وسیانزه ی زاینیدا، وه ک کتیبه کانی ثین سینا ورازی ونین
 روشد وه روه ها کتیبه فله کییه کانی موسولمانان، روژیک له م وه رگپړانه
 عیبریانه ی کتیبه عه ره بییه کان وه رگپړدان بۆ زمانی لاتینی وه ک کتیبی
 (التیسیر) ی (ثین زوهر) له سالی (۱۲۸۰ن د)، به لام ریپه وی سهره کی که
 به هوی وه گنجینه ی فیکریی ئیسلامی رځایه جیهانی روژناووه بریتی بوو
 له وه رگپړانی راسته وخوی کتیبه عه ره بییه کان بۆ زمانی لاتینی.

له وه رگپړانه: (قسطنطین الأفريقي) که کتیبه پزیشکیه کانی (رازی)
 وه گپړا له سالی (۱۰۶۰ن د) وه، هه روه ها له شاری (طلیطله) دوی
 سهندنه وهی له موسولمانان کومه لیک وه رگپړ په یدابوون که کتیبه
 پزیشکی وسروشتیه کانی موسولمانان یان وه رگپړا، په کی که له چالاکترین
 نه م که سانه (حنا الإشبیلی) بوو که به (ابن داود) ناسرابوو (له روژناوا
 به Avendeath ناوده بریت) که هه ستا به وه رگپړانی کتیبخانه په کی
 ته واوړه کتیبه کانی ثین سینا وغه زال وفارابی وخه واریزی، که یان له
 نه سله عه ره بییه که یان له وه رگپړاوه عیبرییه کانیه وه وه ریده گرت، نه م
 وه رگپړانان نه وه نده بلابوویه وه له نه وروپادا که کتیبی وا هیه ئیستاش
 زیاد له ۲۰۰ ده ستنووسی ماوه ته !!

له وه فله سوفانه ی که کتیبه کان یان وه رگپړدا (ابن جیبرول) بوو که
 له روژناوا به Avicebron ناسراوه، زانایه کی خه لکی باث (Bath)

به ناوی نه دیلارد که فیزی عره بی بوو بوو له (أنطاکیه و طرسوس و طلیطلة) ههستا به وه رگپړانی کتیبه کانی خه واریزمی که به هوی نه مه وه حیسابی سیگوشه کاری گه یشته نه وروپا، (رؤبه رت)ی خه لکی چپسته ر ههستا به وه رگپړانی کتیبی کی کیمیا له سالی (۱۱۴۴ن)دا ویه هوی نه مه وه نه م زانسته ش هاته نه وروپا.

که وره ترین وه رگپړ بریتی بوو له (جیرارد)ی خه لکی (کریمونا) که کاتیک سالی (۱۱۶۵ن) چوهو شاری (طلیطلة) زدر سه رسام بوو به که نجینه ی موسولمانان له زانسته کان و فله سه فدا، هه ربویه بریاریدا که وه ریانگپړت بق زمانی لاتینی ونه وه بوو ۹ سالی کوتایی ژبانی بق نه م مه به سته ته رخانکرد، که به یارمه تی چند که سیک ههستا به وه رگپړانی ۷۱ کتیب له کتیبه کانی فله سه ف و بیرکاری و فله ک و کتیب له سروشت زانیدا و ۱۱ کتیبی پزشکی زانایان (رازی وئین سینا و فارابی و کیندی) و ۱۴ کتیبی بیرکاری و هه یته و س کومه ل له زیجه فله کییه کان و ۷ دانراوی عره بی هه نده سه و فله ک.

له دورگه ی (صقلیه)ش دوا ی داگیرکردنی نورمانییه کان له سالی (۱۰۹۱ن)دا نوسراوه عره بییه کانی بیرکاری و فله ک وه رگپړدان، په کیک له بلیمه ترین نه وکه سانه (میخائیل اسکت) بوو له سه ده ی سیانزه ی زاینیدا که ههستا به وه رگپړانی کتیبه فله کی و بیرکاری و فله سه فییه کان، کاتیک نه م وه رگپړدراوانه گه یشتنه دهستی (رؤجه ر بیکنون) وکه سانی تر کاریگه رییه کی گه وره یان کرده سه ر جموجوولی زانستی له سه ده ی سیانزه یه می زاینیدا، له خوارووی ئیتالیا شدا له شاری (سالیرنق) مه وسوعه پزشکیه قه به که ی (رازی) وه رگپړدرا بق لاتینی له سالی (۱۲۷۴ن)دا، نه م وه رگپړانانه شو پزشکی کی گه وره یان له

ئەوروپاي لاتىنىدا بەرپاكرد، چونكە گەيشتنى ئەم دەقە زانستىيانە لە
 وولاتانى موسولمان وەرودەما لە يۆنانىشەو بوو ھۆى راپەپاندنى
 زاناپان لە مەتبونيان وچەندىن گۆرپانكارى نوئى ھاتنە كايەو،
 پىرۆگرامەكانى خويىندن فراوان كران وپوونە ھۆى پەيدا بوونى زانكۆكان
 وگەشە كردنيان لە سەدەكانى دوانزە و سىيانزەى زايىنىدا، دەستەوسانى
 وەرگىرەكان بۆ دۆزىنەو ھۆى ووشەى گونجاو لەكاتى وەرگىرپاندا بوو ھۆى
 ئەو ھۆى كە زۆر كەس زاراو و ووشە عەرەبىيەكان بچنە زمانە
 ئەوروپىيەكانەو، لەمانە ھەمووى گرنگتر ئەو ھۆى كە جەبر و ھىماى سفر
 وياساى ژمارەى نوئى بەھۆى ئەم وەرگىرپانانەو ھاتنە وولاتە
 مەسىحىيەكانى رۆژئاواو.

يەككە لە سەرکەوتوترىن لقە زانستىيەكان روناكيزانى (علم
 البصريات) بوو كە بەھۆى وەرگىرپانى كىتەبىكى (ابن الھيثم) بۆ لاتىنى
 ئاسۆى نوئى لە رۆژئاواوا كەردەو، يەككە لە بۆچوونە باوەرپىكراوەكان
 داھىنانى دەرنەزى موگناتىسىي قىبلەنوما دەداتە پال موسولمانان، كە بۆ
 يەكەمجار لە رىئەيشاندانى كەشتىيەكانيان لە دەريادا لە سالى (١٠٩٣)دا
 بەكارھاتوو.

لە سەدەى سىيانزەيەمى زايىنىدا چەندىن قوتابخانەى پزىشكى لە
 شارەكانى (بۆلۇنيا و بروجيا و رۇما و مۇنپليە و پارس و ئۆكسفۆرد)
 دروستكران، كە بۆچوونە پزىشكىيەكانى موسولمانان و يۆنان بېرپەى
 پىشتى پىرۆگرامەكانيان بوو، زانستى پزىشكى تىۆرى وپراكتىكى
 بەتەواو ھەتى پىشكەوت بەھۆى وەرگىرپانى كىتەبەكانى موسولمانانەو،
 زانستى ھەلەكى موسولمانان كاريگەريەكى گەورەى دروستكرد تەنانەت
 لە بۆچوونە ئاينىيەكانىشدا، كە بە ئاشكرا ئەم كاريگەريە گەورەيەى

(ئىبن سينا وئىبن رشد وفارابى) لە کارەکانى (کۆپەرنیکۆس) و (رۆجەر بىکۆن) دا دەبینرێت، ئەوەتا (رۆجەر بىکۆن) خۆى دەتێت: ئێمە فەلسەفەمان لە موسوڵمانانەوه بۆ هاتووە، ئا بەم شێوەیە موسوڵمانان ئێمە زانستەیان گێرايەوه بۆ ئەوروپا، ئێمە وەرگێرانانە هانى عەقلىيەتەکانى ئەوروپايدا بۆ بیرکردنەوه وگەران، وناچارى کرد کە ئەو پەیکەرە عەقلىيە گەورەيە دابمەزینێت، ئیتر بەم شێوەیە یاسای فەلسەفى سەدەکانى ناوەراست لە سەدەى چوارەمی زاینیدا دارووخا و فەلسەفەى نوێ دەستی پێکرد کە سەرەتای سەردەمى رابوونی ئەوروپا (عصر النهضة) بوو.

ئەمەى سەرەوه کورتەیکە بوو لە شایەتى زانایەك و مێژوونووسێكى ناسراوى سەردەمى خۆمان لەسەر پێشەدەستى و کاریگەری زانستەکانى موسوڵمانان لەسەر پێشکەوتنى هەموو لاقەکانى زانست لە رۆژگارى ئەمڕۆماندا، کە وابزانم زۆر روون و ئاشکرایە لەگەڵ ئەوەشدا کە حەزەدەکەم خۆینەرى بەرێز بزانییت کە هەموو راستییەکانى ئەمڕۆماندا و بە تەواوەتى لە هەموو لایەکەوه راستییەکانى تۆمار نەکردووه و لە هەندێک شوێنیشدا کەوتۆتە هەڵەوه، بەلام ئەمەندەى کە باسى کردووه شایەتییەکی ناوازه تۆمار دەکات لەم بوارهدا.

بابزانین هەر ئێمە زانایە نێیە کە دانیانەوه بە پێشەدەستى موسوڵماناندا لە بوارى زانستەکاندا، بەلکو چەندینی تر لەبەرئەوهى بابەتەکە روون و ئاشکرا و سەلمێنراوه هەمان شایەتییان تۆمار کردووه، کە هەول دەدەین لەکاتى باسەکاندا نمونە لەو شایەتییانە بێنینەوه و لە کۆتایى کتێبەکەشدا بە یارمەتى پەرەردگار بەشێکى تایبەت بە باسکردنى زۆرێک لە شایەتى ئەو زانایانە تەرخان دەکەین، بۆ ئەوهى بەروونی دەرکەوێت

که زږدیک له و زانایانه ی که به هیچ شتیره یه ک نیسلا میشیان نه ناسیوه
 به لام به تږوانینی شارستانیتی نیسلا می وده سته و ته کانی له میژوودا
 شایه تی ځویان له سر پیښده سستی موسولمانان تۆمار کردوه ^{۱۱۵} .

خشته یه ک کاره پزیشکیه سهرمکيه کانی موسولمانان

که و مرگړې دراون بو لاتینی دمرده خات

کتيبه کان په زمانه هره یی		
الرجات	و مرگړې ده کان	الاصال في اللغة العربية
	JOHANNITIS <i>Language and Thought</i> (ed. O. Murauchi, 1978)	جین بن اسحق وحیش ساقی فی الطب (8، ص 719 - 720)
	ISAAC ISRAELI <i>Libro de febre</i> (ed. Lyon, 1515) <i>Libro de duos universales et particularibus</i> (ed. Lyon, 1515) <i>Libro de urina</i> (ed. Lyon, 1515 et J. Peire, 1919)	اسحق بن سلیمان الاسرائیلی کتاب الحیضات (8، ص 746) کتاب الاطیة (8، ص 746) کتاب البول (8، ص 746 - 747)
	CONSTANTINUS AFRICANUS <i>Libro de oculis</i> (ed. Lyon, 1515 et P. Ponsard, fasc. 7, 1909-1933)	جین بن اسحق ترکیب العين (8، ص 751)
	CONSTANTINUS AFRICANUS <i>Passages</i> (ed. Lyon, 1515)	جل من العیاس للموسمی کتاب الصلابة الطیة (8، ص 751)
	CONSTANTINUS AFRICANUS, RU- PLUS <i>De morborum</i> (ed. E. Garbino, 1977)	اسحق بن حوران لغة فی الطب (8، ص 766)
	CONSTANTINUS AFRICANUS <i>Passages</i> (ed. Lyon, 1515) <i>De gradibus</i> (ed. Lyon, 1515) CONSTANTINUS AFRICANUS <i>Libro de morborum</i> (ed. Lyon, 1515) <i>De elephanto</i> (ed. Lyon, 1515) <i>De coctis</i> (ed. E. Haimann, 1903) <i>De obitu</i> (ed. Lyon, 1515)	ابن الحور زاد لیسافر و فیه الحیض (8، ص 766) کتاب الصلابة الطیة (8، ص 766) ابن الحور کتاب الحیض (8، ص 766) کتاب الحیض (8، ص 766) زاد لیسافر، 71 (8، ص 766 - 767) [مؤلف إلى سلطان في الحیض] (8، ص 767)
	JOHANNIS DAMASCENI <i>Alpharabius</i> (ed. D. Jaques et G. Trousdale, 1900)	یوحنا بن داماسق نور الطیب (8، ص 777)

^{۱۱۵} هه نديکيان شکست هینانه کانی موسولمانان له هه نديک شویندا بلو کورنده ی ټاين
 وشارستانیه ته کيان به نوشستی ونه گېته ی هه مو مړیایه تی ده زانن، ده بیا گوئ له په کيک له
 زاناکانیا بگرين که له ووتیه کيدا ده لیت: په هلی شکسته ټانی موسولمانان له جهنگی (بلاط
 الشهداء) دا نه وړیا ماوه (۲۰۰۰) سال دولکوت، واته نه گهر موسولمانان له جهنگدا سهریکه وټنايه
 که سالی (۷۲۲) له څلورو په ره نسا له نیوان هره یو شاری (پور) و(بروتیه) دا روویدا که
 موسولمانان له نه د لوسوه هاتوون بل له تمی هره نسا به سهرکدایه تی (عبدالرحمن الفافقي)
 ونه وروپیه کانی به سهرکدایه تی (شارل مارتل) بوون، نه م زانیه ده لیت نه گهر موسولمانان
 سهریکه وټنايه وه تمی نه وړیا یان بگردایه نیستا نه وړیا ۲۰۰۰ سالی تر پیښکه وتووتر ده بو!! .

	أبو الصلت كتاب الأدوية للفرما (U، ص ٢٧٦)	ALBUZALI <i>De medicina simplicibus</i> (TK, 801)
بروفاتوس وبرتولوس هونوفريدي مونتيلييه، القرن الثالث عشر PROFATUS et BERNARDUS HONOFREDI Montpellier, XIIIa.	ابن زهر كتاب الأعطية (U، ص ٢٠١)	AVENZOAR <i>De regimine sanitatis</i> (TK, 107)
أرمينغود بلاز مونتيلييه، القرن الثالث عشر ARMENGAUD BLAISE Montpellier, XIIIa.	ابن سينا - ابن رشد الأرجوزة في الطب (U، ص ١٥٥ - ١١٧)	AVICENNA - AVERROES <i>Canonic cum commento</i> (éd. H. Jahier et A. Noussimbaum, 1956; Venise, 1523)
جان دو كايو؟ وجاكوب بلدر، القرن الثالث عشر JEAN DE CAPOUE? et Jacob Pédouze, XIIIa.	ابن زهر كتاب التيسير (U، ص ١١٢)	AVENZOAR <i>Thesaur.</i> , trad. suite d'après l'éd. (éd. Venise, 1498)
فرج بن سالم صقلية، القرن الثالث عشر FARAJ BEN SALEM Sicile, XIIIa.	الفرزي الحلوي (S، ص ٢٧٨ - ٢٨٠)	BASIS <i>Conciones</i> (éd. Brexian, 1486)
صقلية، القرن الثالث عشر Sicile, XIIIa.	ابن بطالان كتاب تكميم الصحة (U، ص ١٥٧)	IBN BATLAN, ELLUCHASEM ELI-MITHAR <i>Tecumum sanitatis</i> (éd. Strasbourg, 1531)
سيمون دو جيل أبراهام تورتيغيس إيطاليا القرن الثالث عشر SIMON DE GÉNÈS ABRAHAM TORTUENIS Italie, XIIIa.	ابن سريون للأعوم ? (U، ص ٢٨٣ - ٢٨٤)	SERAPIO <i>Liber de simplicibus medicis</i> (éd. Venise, 1479)
	الزهراني الكبرى ابن حبر من التصنيف (S، ص ٣٦٤) ٢٨	ALBUCAISIS <i>Liber sanitatis</i> (éd. Venise, 1471, rep. dans M. Engauy)
? جان جاكيم ليبدا؟ القرن الرابع عشر JEAN JACME Libéda?, XIVa.	? (U، ص ٢١١، ٢١٢، ٢١٨)	ALCOATI <i>Congregatio sive liber de oculis</i> (éd. P. Ponsler, fasc. 2, 1903) <i>Liber de la figure del oyl</i> , version catalane (éd. L. Dezobry et J. M. Simon de Guillot, 1933)

سدرجاوله : (موسوعة تاريخ العلوم العربية).

بەشى دووھم

ھەندىك لە زانا موسولمانە
ھەلكەوتووھكان لە بوارە زانستىيە
جۆراوجۆرەكاندا

لیره دا پیم باش بوو که میټک به دور ودریژی دهریاره ی ژياننامه و کاره کانی پۆلنیک له زانا موسولمانه دیار و به ناویانگه کان له هه موو لقه کانی زانستدا بدویم، دیاره نه مانه چهند نمونه یه کی که من له زانا موسولمانه کان و له به شی پشتردا چهندین ناوی ترهاتوون که لیره دانین، نه مهش به ئومیدی ره واندنه وه ی زیاتری نه و ته م و مژه ی دراوه به سه ر زۆلی پرشنگداری زانا موسولمانه کان له بواره زانستییه جۆراوجۆره کاند.

با خوینهری به پیز ناگادار بیت که نه و زانایانه ی لیره دا ناویان هاتوه ته نها نه وانه که له بواری زانستی تاقیکاریدا پیشده سستی و داهینانیا کاردوه، نه گینا چهندین که له زانای تره ه لکه وتوون له بواره کانی: (ته شریع) و (ده ستور) و (یاسا دانان) و (تیۆره کانی پهروه ده) و .... هتد.

له لایه کی تره وه داهینان و پیشده سستی زانا موسولمانه کان له دوو خالدا خۆی ده بینیتوه:

۱- وه رگرتن و تیگه یشتنی بیرو بۆچوونی کهسانی پیش خۆیان و پاراستنیا له فهوتان، و ههروه ها ره خنه گرتن و راستکردنه وه ی بۆچوونه هه له کانیا و ده رخستنی راستیه کان.

۲- داهینان و دۆزینه وه ی نوێ که پیشتر نه زانراوه، دیاره نه م هه ولانه یان وه که له دریژه ی ژیا نی زانا موسولمانه کاند ده بینین به پله ی یه که م به ره می پاشخانه ئیسلامیه که یان بووه له لایه ک و له لایه کی تریشه وه به ره می تیروانین و لیکۆلینه وه ی خودی خۆیان بووه.

ئێستاش هه رموون ئیوه و پۆلنیک له و زانا به پیزانه:

خه‌واریزی:

وهك پيشتر باسماں كرد ناوى (أبو جعفر محمد بن موسى الخوارزمي) يه، له سه‌ده‌ی دووهم و سئیه‌می كزچى‌دا زئاوه (۲۳۲ك-۸۴۸ز مردووه)، و زانايه‌كى هه‌لكه‌وتووى بوارى بيركارييه له

ميژوودا، يه‌كه‌م كه‌سه كه كتيبى له‌سه‌ر زانستى (جه‌بن) داناوه، كه ئه‌م ناوه خۆى دايه‌يتناوه، توانى هاوكيشه پله دووه‌كان شيكاريكات.

گرنگ‌ترين كتيبە‌كانى بریتين له: (كتاب الزيج) كه دوو به‌رگه و (كتاب العمل بالإسطرلاب) له گه‌ردوون‌زانيدا، (صورة الأرض) و (تقويم البلدان) له جوگرافيايدا، و (الجبر والمقابلة) و (كتاب الهندسة) و (الحساب الهندي) له بيركاريدا، كه تئيدا رووبه‌رى شيوه‌كانى وهك: بازنه و سيگوشه و چوارگوشه و مه‌عين و بره‌كه‌ى ديارى كردووه، ياساى لوگاريتمى گشتى داناوه كه تا ئه‌م‌رۆ به‌ناوى ئه‌وه‌وه‌يه، و ئه‌و بنه‌ما بيركاريانه‌ى كه دايناون له زۆرێك له زانسته‌كانى ئه‌م‌رۆدا به‌كاردين به تايبه‌تى له زانستى فه‌زا و فزۆكه‌وانيدا، زانايانى رۆژئاواش دانيان به له‌پيشده‌ستى و كاره گه‌وره‌كانيدا ناوه، (خه‌واريزمى) يه‌كه‌م كه‌س بووه كه به‌ووردى (سفرى) به‌كاره‌يتناوه له شيكاركرنى هاوكيشه بيركارييه‌كاندا، كه كه‌سانى ماتماتيكي سووديان لى وه‌رگرت و واى لي‌كردن كه بتوانن هاوكيشه دريژه‌كان شيكار بكهن، و يه‌كه‌م كه‌س بووه كه په‌يوه‌ندى نتيوان (جه‌بن) و (هه‌نده‌سه‌)ى نۆزيوه‌ته‌وه، هه‌روه‌ها به‌كاره‌يتنانى هاوكيشه جه‌برى به‌كان بۆ شيكار كردنى بابته هه‌نده‌سييه‌كان، و يه‌كه‌م كه‌س بووه بنچينه‌كانى شيته‌ل كردنى هه‌نده‌سى داناوه.

صوفی:

ناوی (أبو الحسن عبد الرحمن بن عمر الرازي الصوفي) یه، له سه دهی چواره می کچیدا ژیاوه (۲۹۱-۳۷۶ ک) (۹۰۳-۹۸۶ ن) و له شاری (رهی و شیراز و نه صغه هان) کاری کردووه، له بواری زانستی فهزا و فهله کدا پله و پایه یه کی به رزی به ده ست هیناوه به هوی تیبینی کردنی ووردی بز ژوریک له نه ستیره کان، (سارتون) به مه زنتین گه ردوونزانی نیسلام وه سفی کردووه، له گرنگترین کتیه کانی بریتین له:

(کتاب صور الكواكب الثابتة) که کتیبکی وینه داره و وینه ی نه ستیره و هه ساره کانی تیدایه له سهر شیوه ی مرؤ یان ناژه له کان، وه سفیکی وورد و ته وای کومه له نه ستیره کانی ناسمانی تیدایه (به ۱۲ بورجه که وه) نه م کتیه ی وه ک دیارییه ک دانا بز فره مانپه وای بوه یی (عضد الدولة)، هه روه ها کتیه کانی:

(الأرجوزة في الكواكب الثابتة)، و (کتاب التذكرة)، و (العمل بالأسطرلاب) له دانراوی نه ون.

گرنگترین کاره کانی نه وه یه که نه م یه که م که س بووه که که له ستیره ی (نه ندرو میدا) ی له سهر نه خشه ی ناسمان دیاری کردووه (که نه مرؤ به هه له دراوته پال که سانی تر)، نه ویش به پیتی سنوره کانی بازنه ی بورجه کان، که نه و نه نجامانه ی پیتی گه یشت نه مرؤ زانایان به هوی به کارهیتانی مانگه ده ستکرده کانه وه ژوریان پشتراست کردوته وه، کتیه کانی نه م زانایایه به یه کیک له سه رچاوه گرنگه کانی گه ردوونزانی نوئ داده نرین، (سارتون) ده لیت: کتیبی (الکواكب الثابتة) ی صوفی به یه کیک له ۲ کتیبی سه ره کی گه ردوونزانی موسولمانان داده نریت.

بریتیه له سه لماندنې په کتاپه رستی بڼه خودا، و درک کردنه به گه وړه یی دهسه لاتی په وړه ردگار و فراوانی حکمته و توکمهی دروستکراوه کانی و وورده کارییه ټیاندای، په وړه ردگار ده فره رمویت: ﴿إِنْ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ (ال عمران: ۱۹۰)، واته: به دلتیاییه وه بزائن له دروستکردنی ناسمان و زهوی و جیاوازی نیوان شهو و زوژدا چه ندین به لگهی ټیډایه بڼه وانه ی که خاوه نی ژیرین و بیرده کهنه وه.

نهم زانایه به زانست و نارامی و خوځه کم زانین ناسراوه، له گړنگترین کتیه کانی بریتیه له (الزنج الصابی)، که له نه وروپادا به به ریلووی به کار ده هینرا، و چه ندین جار وه رگیپردراوه و له چاپ دراوه ته وه، له گړنگترین باب ته کانی دیاریکردنی ووردی پټوانه ی لاری خولگه ی بورجه کانه له خولگه ی ریژه یی زوژ، و بهش بهش کردنی نهم لارییه، که حیسابی کرد و بینی بریتیه له (۲۲.۵ پله)، که نویترین پټوانه فه له کییه کان ده ریاضت که راستی کردوه له م پټوانه یدا (به جیاوازی ته نها به شیک له پله یه ک نه بیت)، نهمه نه نجامیکی زوژ سه رنج راکیش نه گه ر نیمه حیسابی جیاوازی سه رده مه کان و نامیره به کارها توه کان بکهین، هه وړه ها پټوانه ی سالی شه مسی کردوه به ووردی له گه ل و ه رزه کاندا، و جیاوازی نیوان پټوانه که ی شه و پټوانه ی نویی نه مېږ ته نها ۲ ده قیقیه !

هه وړه ها خولگه ی حقیقی و ناوه ندی خوری دیاریکردوه، و زوژ به ووردی لادانی بازنه ی خوړگیرانی دیاریکردوه، بیردوژیکسی نوی زیره کانه ی داناوه بڼه و بارانه ی که مانگی ټیډا ده بینریت له کاتی

له دایکبونیډا، نۆر قیپوانینی به نرخی ههیه له سه ر خۆرگیان و مانگیان که زانا (دنثورن Dunthorne) سالی (١٧٤٩ن) پشتی پێهست بۆ دیاریکردنی خیرابوونی جوولای مانگ له ماوه ی سهدیه کدا، نۆر شیکاری ناوازه ی پیشکش کردووه بۆ مه سه له کانی سیگۆشه کاری، که ئهم شیکارانه (رجیومونتانس Regiomontanns) ی به ناویانگ پێیزانیوه و له سهریان رۆیشتوو له شیکاره کانی خۆیدا.

کتیبه که ی به تئانی (الزیج الصابیء) گه وره ترین کاریگه ری هه بووه له سه ر زانستی فه له ک له رۆژئاوا، و به ته واوه تی وه رگێر دراوه ته سه ر زمانی لاتینی له سده ی دوازه یه می زاینیدا و پاشان بۆ ئیسپانی له سده ی سیانزه یه مدا، به ناوی (Albategni یا Albatenus) ناسراوه و ئهم کتیبه ی تا سه رده مانیک ی نزیك له زانکۆکانی ئه وروپا دا ده خوێنران، ئهم زانا موسولمانه له لایه ن ئه وانه ی که نو سراویان له بواری میژووی زانستی فه له کدا هه یه به گه وره ترین و بلیمه تترین زانای فه له ک تا سه رده می خۆی ناوزه د کراوه، ئهم زانیه له رۆژگاری ئه مپۆشدا له کۆمه له زانستییه کاندا به رده وام ناوی ده مینریت و ده سته که وته کانی باس ده کړیت، ته نانه ت له بهر به رزیی پله و پایه که ی یه کێک له دۆله کانی سه ر رووی مانگ به ناوی ئه مه وه ناوئراوه.

زانای فه له کی فه ره نس ی ناسراو (لالند Lalande) به یه کێک له و (٢٠) گه ردوونزانه دیارانه ی داده نیت که له میژووی مرقایه تیدا ده رکه وتوون، هه ندیک ی تر له کتیبه دانراوه کانی بریتین له:

١- کتیبی (معرفة مطالع البروج فیما بین أرباع الفلك): ئهم کتیبه به شیوه یه کی بیرکارییانه لایه نه کانی بینینی ئه ستیره کان شیکارده کات.

- ۲- (رسالة في تحقيق أقدار الإتصالات): واته شیکاری وورد بۆ مهساره گهري به به کارهیتانی سینگۆشکاری، که کتیبیکێ ووردی ههنده سه و گهردوونزانییه ..
- ۳- (الزیج الصابیء): که گرنهترین دانراوه کانییتی، و نه نجامی تیبینی و تپوانینه کانی سالانی ته مه نی به تسانی تیدایه .
- ۴- (شرح المقالات الأربع لبطلیموس).

بوزجانی؛

ناوی (أبو الوفاء محمد بن یحیی بن إسماعیل البوزجانی)یه، و له سه ده ی چواره می کۆچیدا ژیاوه (۹۴۰-۹۹۸ن)، دانه ری یه که م کتیبه له بواری وینه ههنده سیه کاندا، کتیبه که ی که به ناوی (عمل المسطرة والبرکال والکونیا)یه وه رگێردراوه و له لایه ن رۆژئاواییه کانه وه کاری پێکراوه، رێگه یه کی گرنگی دۆزییه وه بۆ شیکارکردنی هاوکی شه کانی (ته ئی)، یه که م که س بووه که رێژه ی سینگۆشه یی یان (سایه ی) دانراوه و یه که م که س بووه که به کاری هیناوه بۆ شیکارکردنی مه سه له بیرکارییه کان.

رۆژئاواییه کان ده ستپێشخه ری نه میان پشتگوێ خست، کاتیکیش که زانا یان جیاوازییان هه بوو له پتوانه ی خه له ل له جووله ی مانگدا، و نه م بابه ته یان له نه کادیعیای زانستی فره نسیدا موناقه شه کرد له سه ده ی نۆزده یه مدا، له کۆتاییدا زانیی رێژه ی راستی نه م خه له ل یان دایه پال گهردوونزانیکی دانیمارکی، نه مه ش پێش نه وه ی که لیکۆله ره وان له دوایدا بیسه لمێتن که زانای موسولمان (بوزجانی) پێش سه دان سال

پیش‌گه‌ردوونزانه دانیمارکیه‌که زانیویه‌تی و پیوانه‌ی کردووه، وه‌ک
نقدیکی تر‌گه‌ردوونزانه دانیمارکیه‌که نه‌م دۆزینه‌وه‌یه‌ی موسولمانانی
داوه‌ته پال‌خوی، که نه‌م دۆزینه‌وه‌یه‌ی گرنگی‌ه‌ره‌ گه‌وره‌ی ه‌یه‌ له
گه‌ردوونزانی‌دا، و ه‌روه‌ها نه‌م راستییه‌ ده‌یسه‌ لمینیت‌ که (کیله‌ن) یه‌که‌م
که‌س نه‌بووه‌ که بلیت‌ه‌سه‌ره‌کان و پاشکوکان له‌ خولگه‌کانی‌اندا
ده‌سووپنه‌وه‌ به‌لکو زانای موسولمان (بوزجانی) بووه‌ که حیسابی
خه‌له‌ لی سووپانه‌وه‌ی مانگی له‌ خولگه‌که‌یدا کردووه‌.

له‌ کتیه‌کانی (بوزجانی) بریتین له‌: (کتاب فیما یحتاج الیه‌ الصناع
من أعمال الهندسة) که له‌ کتیبخانه‌ی (نایا صوفیا) له‌ تورکیا پاریزراوه‌،
و کتیبی (الدائرة من الفلك) و کتیبی (المجسطی) که له‌ کتیبخانه‌ی
نیشتمانی له‌ (پاریس) پاریزراوه‌.

ئیب‌نوله‌یسه‌م:

ناوی (أبو علي الحسن بن الحسن بن
الهيثم)، و له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می کۆچیدا
ژی‌اوه‌ (۳۵۴ تا ۴۳۰ك) (به‌رامبه‌ر به‌: ۹۶۵-
۱۰۳۹ز)، له‌ شاری به‌سه‌ره‌ له‌دایکبووه‌ و

زانسته‌کانی سه‌رده‌می خوی‌ خویندوووه‌ له‌ فه‌لسه‌فه‌ و زانسته‌کانی سرشت
و بیرکاری و پزیشکی، پاشان چوووه‌ بۆ میسر له‌ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی
فاتیمی (الحاکم ب‌أمر الله)‌دا، ئیب‌نوله‌یسه‌م پرۆگرامی چاودیری کردن و
خویندنه‌وه‌ی به‌کارده‌هیتا، نه‌م زانایه‌ له‌سه‌ر رووناکی لی‌کۆلینه‌وه‌ی
کردووه‌، به‌ تاییه‌تی نه‌و به‌شه‌ی که نه‌مۆ پیتی ده‌لین رووناکی‌زانیی

هه‌نده‌سی (البصريات الهندسية)، که له به‌ناویانگترین کتییبه‌کانیدا که بریتییبه له (كتاب المناظر) باسی لێوه کردووه، خاوه‌نی زیاتر له ۲۰۰ دانراوه که ۴۷ دانه‌یان له بیرکاری و سروشتزانییدا بووه، و ئەوانی تری له بواره جۆراوجۆره زانستییه‌کانی تردا داناوه.

گرنگترین بۆچوونه‌کانی ئەم زانایه له بواری هاوینه‌سازی و رووناکی‌زانیدا (علم البصريات)، که لیکۆلێنه‌وه‌ی کردووه له‌سه‌ر دیارده‌ی شکانه‌وه‌ی رووناکی و گه‌رانه‌وه‌ی رووناکی له ئاوینه‌کانه‌وه، جا چ ته‌خت بن یان ئاوینه‌ی گۆبی (چال و قزقن) یان لوله‌یی بن و چۆنیتی دروست بوونی وینه‌ تیا‌ی‌اندا، بۆچوونه‌کانی تا ئەمڕۆش له هه‌موو زانسته‌کاندا به‌کار‌دێن به‌تایبه‌تی له بواری فه‌له‌کدا، ته‌لسکۆپ و بینگی ئاسمانی هه‌بل (Hubble space telescope) و ته‌لسکۆپی فه‌زایی ئەوروپی بۆچوونه‌کانی ئەویان بۆ به‌کارهێنراوه له بواری هاوینه‌سازیدا.

بۆچوونه‌کانی ئەم شوێن‌پێکیان به‌ریاکرد له بواری بینین و رووناکی‌دا، کاتی‌ک خه‌لکی تا سه‌رده‌می ئەو (به‌تایبه‌تی زانایانی یۆنانی کۆن) وایانده‌زانی که بینین رووده‌دات به‌هۆی ده‌رچوونی رووناکی له چاوه‌وه‌ بۆ شنه‌کان و پاش گه‌رانه‌وه‌ی بۆ چاو جاریکی تر مڕۆ‌ ده‌توانیت بیانبینی‌ت، به‌لام ئەم به‌پێچه‌وانه‌وه سه‌لماندی که بینین به‌هۆی ده‌رچوونی فا‌کته‌ره‌کان له چاوه‌وه‌ ناییت به‌لکو به‌هۆی ئەو رووناکی‌یه‌وه ده‌ییت که له ته‌نه‌کان خۆیا‌نه‌وه ده‌رده‌چیت و ده‌چیت ناو چاوه‌وه، و ئەم بیر‌دۆزه‌ی به‌چه‌ندین تاقیکردنه‌وه‌ی کرداری له کتییی (المناظر) دا سه‌لماندووه (سالی ۴۱۱-ک-۱۰۲۱) از ئەم کتییبه‌ی ته‌واو کردووه، ئەم

بۆچوونانەى (ئىبنولھەيسەم) بىنە مابوون بۆ لىكۆلىنە وھەكانى دواتر لە
 بواری بىنىندا بەتايىبەتى لىكۆلىنە وھەكانى: (ئەلبىرتى گەرە) (١٢٨٠ز
 مردووە)، و رۆجەر بىكۆن و زانایانى دواى ئەمان.

ھەر وھە وھەسفى پىكھانەى چاوى كۆدووە لە رووى: توپكارى وھەسفى
 (كە بە ووردى بەشەكانى چاوە: دەمارى چاوە و بەشەكانى ناوھە و
 ھاوینە و رەشینەى شىكۆدۆتە وھە گەل كۆشانی وینەى وورد لەم بوارەدا)
 و توپكارى وھەزىفى (كارەكانى بەشەكانى چاوە)، گەیشتۆتە ئەو راستىبەى
 كە ئەو وینانەى چاوە دروستى دەكەن لەسەر توپى چاوە (الشبكیة) چاپ
 دەبێت! لە زانا ناوچارەكانى تر لە بواری توپكارى و كارى چاوەكان
 (الرازي) بوو كە گەیشتۆتە ئەو راستىبەى: كارى رەشینەى چاوە
 مىكانىزمىكى تايبەتى ھەيە بۆ رىكخستنى چوونە ناوھەى رووناكى بۆ
 چاوەكان و پاشان بىنىنى شتەكان.

ھەر وھە ئىبنولھەيسەم زانیویەتى كە رووناكى خێرایى ھەيە و
 ئامازەى بەو داوھە كە لەگەل ئەوھەشدا رووناكى زۆر بە خێرایى دەپوات
 بەلام پێویستى بە ماوھەيەك ھەيە بۆ ئەوھەى لە شوپىنكەوھە بچیت بۆ
 شوپىنكى تر، لە مێژووى ھاوینەسازى و رووناكیدا بابەتێك ھەيە بەناوى
 ئەمەوھە ناوئراوھە لە بواری تیشكدانەوھەدا، ئەم زانایە لە رۆژئاوا زیاتر
 بەناوبانگ بوو وەك لە رۆژھەلات، و لە نزىكەى ھەوت سەدە پێش
 ئىستاروھە ناسراوھە.

ھەر وھە رەخنەى زۆرى لە بۆچوونە ھەلەكانى (بەتلىمۆس)ى یۆناى
 گرتووە لە بواری فەلەكدا، و زۆر شتى نادىارى روون كۆدۆتەوھە و بۆى
 راستكۆدۆتەوھە بەتايىبەتى لە كۆتییكیدا بەناوى (الشكوك على بطليموس).

(جورج سارقتون) له کتېبه کېدا که به ناوی (زانستی کون و مه دهنیه تی نوئ) یه دهریاره ی (ابن الهیثم) ده لیت: بریتیه له گه وره ترین زانای سروشترانی موسولمان، و یه کیکه له گه وره ترین نه و زانایانه ی که به رووناکیزانییه وه خه ریک بووه له هه موو سه رده مه گاندا، بڼه مای ره ووشتی لای (ابن الهیثم) بریتی بووه له پیشخستنی هق و راستی نه ک دواکه وونی هه وا و ناره زووه کان، که نه مه بریتیه له ره ووشتی زانای پایه دار و ریژدار، نه مړی نه م زانیه به نمونه داده نریت له دوا ی تپه پپوونی نریکه ی ۱۰۰۰ سال.

له گرنگترین دانراوه کانی له هه موو بواره کانی زانستدا نه مانن:

مقاله في كيفية الأرصاد، مقالة في ضوء القمر، مقالة في قوس قزح والهالة، مقالة في رؤية الكواكب، مقالة في السمات، مقالة في أضواء الكواكب، مقالة في صورة الكسوف، مقالة في حركة القمر.

به بیرونی:

ناوی (أبو الريحان محمد بن أحمد البيروني) یه که به په چهلک فارسه، له سده ی پینجه می کړچیدا زیاره (۳۶۲-۴۴۸ع) به رامبه ر به (۹۶۳-۱۰۴۸ز)، و له شاری (غزنه) ی نه فغانستانی ئیستا

مردوه، زانسته کانی بیرکاری و فلهک و پزیشکی و دهر ووناسی و میژوو و روژمیزه کانی خویندووه، زانیه کی دیاری بواری گه ردوون بووه، به بیرونی زانیه کی لیبراو و کولنه دهر بووه و خاوه نی عه قلییه تیکی ناوازه بووه، هه لای زانایانی پیش خوی راست کردوته وه له نووسراوه کانیدا

وهك: (ما استشنع على أرسطو- ههله ناقولاكاني نه رستق) و (أخطاء بطليموس- ههله كاني به تليمؤس)، ثم زانايه به زانسته وه خهريك بووه تهنانت له سه ره مه رگيشدا، زور گرنگيد او به ليكولينه وه و تيروانيه ته نه ناسمانيه كان و داناني رۆژمه يره كان، ياساي هاوريزه ي ته زيكاني دوزيه وه و خهريكي داناني خشته بيركاريه كان بووه.

له گه وره ترين ده سته وه كاني ثم زانايه له بواري فهله كدا نه وه به كه يه كه م كه س بووه نه و بۆچوونه ي يوناني و ئيفريقيه كاني راست كردوته وه كه ده يانوت خور به ده وري زه ويدا ده سوپيته وه و ده بيته هوي دروست بووني شه و رۆژ، و ناشكرای كرد كه به پېچه وانه وه زه وري خوي به ده وري خوردا ده سوپيته وه له خولگه يه كدا، و به ده وري خوشيدا ده خولتيه وه، به يروني ثم بيردوزه ي خوي به شيوه يه كي زانستي سه لماند پيش زاناي نه لمانى (كۆپه رنيكؤس) به پينچ سه ده.

هه ره ها ليكولينه وه ي دور و دريزي كرد له سه ره ردو ديارده ي خورگيران و مانگيران، تهنانت ده لين به هوي زور تيروانيه ي بۆ خور به چاوي ناسايي خوي له كاتي گيرانيدا بۆ ليكولينه وه ي بووه هوي لاواز كردني راده ي بينيني، به لام ثمه ساردى نه كرده وه له كاره كاني و به رده وام بوو له سه ره ليكولينه وه و نووسين تا چه ندين نوسراوى له م كاتانه دا دانا وهك كتبه كاني: (امتحان الشمس)، (تحقيق منازل القمر)، و (الشعاعات والقمر).

هه ره ها هيله كاني دريزي و پاني پياووه و شوييني وولاتاني ديارى كردووه، كه مه به ستي له م كاره بريتي بووه له دياريكردني شوييني كه عبه ي پيرۆژ، وهك ووتمان يه كه م كه س بووه ده رباره ي خپرتي زه وري و

سوورپانه‌وه‌ی زه‌وی به‌ده‌وری خۆیدا قسه‌ی کردووه و سه‌لمان‌درویه‌تی، له به‌لگه‌کانی له‌سه‌ر خه‌پیتی زه‌وی وتووێه‌تی: {هه‌ر کاتێک که‌شتیه‌ک له‌ دووره‌وه‌ دێت سه‌ره‌تا ئالاکه‌ی (واته‌ به‌شی سه‌ره‌وه‌ی) ده‌بینرێت، و پاشان به‌شه‌کانی تری وورده‌ وورده‌ ده‌رده‌که‌ون، به‌هه‌مان شیوه‌ش شاخه‌کان ده‌توانین ببینین، که‌ له‌ دووره‌وه‌ سه‌یری ده‌که‌ین و به‌ره‌و رووی ده‌پۆین سه‌ره‌تا لوتکه‌که‌ی ده‌بینین و تا به‌رده‌وام نزیک ببینه‌وه‌ وورده‌ وورده‌ به‌شه‌کانی تریمان بۆ ده‌رده‌که‌وێت، که‌ ئه‌مه‌ بۆمان ده‌سه‌لمێنێت ئێمه‌ له‌سه‌ر گۆیه‌کین}.

هه‌روه‌ها بیردۆزێکی زۆر گرنگی دانا بۆ ده‌ره‌تانی چێوه‌ی گۆی زه‌وی، که‌ به‌ (یاسای به‌یرونی بۆ ده‌ره‌تانی چێوه‌ی زه‌وی) ناسراوه‌ که‌ به‌سه‌ر ووشکانی و ئاویشدا جێبه‌جێی کرد، یه‌که‌م که‌س بوو که‌ شیوه‌ی گۆیی پان کرده‌وه‌ بۆ سه‌ر روویه‌ک به‌ گۆیزانه‌وه‌ی هێله‌کانی بۆ سه‌ر روویه‌کی ته‌خت، که‌ ئه‌مه‌ بووه‌ هۆی ئاسان کردنی کاری گه‌ردوونزانا و جوگرافی ئاسان تا رۆژگاری ئه‌مڕۆمان.

له‌ کتێبه‌ فه‌له‌کیه‌که‌یدا به‌ناوی (القانون المسعودي) چه‌ندین تێبینی به‌نرخێ تۆمار کردووه‌ سه‌باره‌ت به‌ جووله‌ی ته‌نه‌ ئاسمانیه‌کان له‌ فه‌زادا و جووله‌ی خۆریش که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی هه‌نده‌سیانه‌ روونی کردوونه‌ته‌وه‌، به‌ئاشکرا وتووێه‌تی زه‌وی به‌ده‌وری خۆیدا ده‌سوورپێته‌وه‌، لێکدانه‌وه‌ی هه‌بووه‌ بۆ هێزی کێشکردنی زه‌وی و باوه‌ڕی وابوو که‌ هێزێکی کێشکردن هه‌یه‌ له‌نیوان ته‌نه‌ ئاسمانیه‌کاندا که‌ وای لێکردوون نه‌کێشن به‌ یه‌کتیدا، هه‌روه‌ها له‌ دیارده‌کانی خۆرگیران و مانگی‌گرانی کۆلیوه‌ته‌وه‌ و حیسابی بێنیی هه‌یفه‌کان (سه‌ره‌تای مانگه‌کان)ی کردووه‌.

ئەمپۇش لە وولاتى (ئۆزبەكىستان) شارىك ھەيە بەناوى ئەم زاناىەو،
 نۆرىك لە زانكۆكانى دونىاش شانازى بەم زاناىەو دەكەن و رىزلە
 شوپتەوارەكانى دەگرن، گومانىش واىە كە يەكەم كەسىك بىرى لە
 بىردۆزى كىشكردنى زەوى كىردىتەو بە شىۋەيەكى زانستى ئەم زاناىە
 بوويىت نەك (نيوتن)، خاوەنى زياتر لە (۱۵۰) كىتەب بوو لە بوارە
 زانستىيە جۇراوجۆرەكاندا لەوانە ۳۵ كىتەبى تەنھا لە سەرگەردوونزانى
 داناو، لە گىرنگىرەن داناوكانى بىرىتىن لە:

۱- كىتەبى: (مقاليد علم الهيئة وما يحدث في بسطة الكرة).

۲- (الأثار الباقية عن القرون الخالية): كە يەكەم نووسراویتی
 دەربارەى گەردوونزانى، و تىیدا رۆژدەمىرى سالاەكانى مىللەتانى كۆن و
 مەژووەكەيانى لىكداوئەو.

۳- القانون المسعودي في الهيئة والنجوم: كە بە نرختىرەن نووسراویتی،
 و بە گەورەترەن ئىنسانىكلۆپىدىا دادەنریت دەربارەى فەلەك و حىسابى
 سىنگۆشەكارى كە لە ۱۱ جۈزى گەورە پىكدەيت، بەيرونى ئەم كىتەبى
 سالى (۱۴۲۱ك) دانا و بەناوى سولتان (مسعود بن محمود الغزنوي) يەو
 ناوى نا (القانون المسعودي)، رۆژمەلاتناس (نللىنو) بابەتەكانى ئەم
 كىتەبى كورت كىردتەو كە گىرنگى دەدات بە بابەتەكانى فەلەك و
 مەژووى مىللەتە جۇراوجۆرەكان، و حىسابى سىنگۆشەكارى تەخت و
 گۆبى و ویتەكانى زەوى و دوورىيەكانى، ھەرۋەھا جۈولەكانى خۆر و
 روونكردنەو، يان بە شىۋەيەكى ھەندەسى، و جۈولەكانى مانگ و پلەكانى
 و حىسابى خۆرگىران و مانگگىران.

۴- تاريخ الهند. ۵- التفهيم لأوائل صناعة التنجيم. ۶- كتاب

الصيدلة. ۷- الجواهر في معرفة الجواهر.

ئىبن يونس:

ناوى (أبو الحسن علي بن عبد الرحمن بن أحمد بن يونس المصري) يه، له سەدەى چوارەمى كۆچىدا ژياوہ و سالى (۳۹۹ك-۱۰۰۹ن) كۆچى دوايى كردوہ، ھەلكەوتو بووہ لە زانستى فەزا و فەلەكدا، بە گەورەترين گەردوونزانی سەردەمى خۆى دادەنریت دواى (بەتتانی و بوزجانی) لە سەدەى يانزەمى زايينيدا، دەسەلاتدارە فاتىمىيەكان لە مىسر پلەى ئەم زانایەيان زانیوہ، ئەوہ بوو بینگەيەك (مرصد) يکیان بۆ دروست کرد لەسەر (جبل المقطم) لە نزیک شاری قاھیرە کە کاری تێپوانینی تێداده کرد و ھەموو ئامێریکی پێویستی تێدابووہ.

لە گەرنگترین نووسراوہکانى بریتىيە لە کتیبى (الزیج الحاکمى) کە لە ۴ بەرگ پێکدێت، لە لایەن (العزى) فاتىمىيەوہ دواى لیکرا کە ئىنسايلکۆپىدایەك لە زانستى (الھيئە) و فەلەكدا داينیت، ئەوہ بوو دەستى پێکرد و لە سەردەمى كۆپى (العزى)دا کە ناوى (الحاکم بأمر الله) بوو ئەواوى کرد، ھەربۆيە بەناوى ئەمیانەوہ ناوى نا (الزیج الحاکمى)، ئىبن يونس سەرکەوتو بوو لە تێپوانین و لیکۆلینەوہى خۆرگىران و مانگگىران لە مىسردا لە سالى (۹۷۸ن)، لیکۆلینەوہکانى مۆرکێكى ناينى پێوہبووہ، تەنانەت لە پێشەكى کتیبە کەیدا (الزیج الحاکمى) ھەموو ئایەتەکانى گەردوونى لە قورئانى پیرۆزدا کوکردۆتوہ.

بە يەكەم کەسىك دادەنریت کە (بەندۆلى) کاترئەمىرى داھىنايیت (نەك گاليلۆى رۆژئاوايى!) کە لەپێش ئەودا بە شەش سەدە ئەم زانا موسولمانە بەکارى ھىناوہ!.

ھەردوو زانای ھەرەنسى (سىديو) لە کتیبە کەیدا (تأريخ العرب) و زانای ئینگليزى (تايلى) لە کتیبى (تأريخ الرياضيات)دا دانايان بەم

راستییه دا ناوه، کتیبه‌که‌ی ئین یونس له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌می زاینیدا وه‌رگێردراوه بۆ زمانی فه‌رنسی و یه‌کێک بووه له سه‌رچاوه گرنگه‌کانی زانستی فه‌لک له رۆژئاوا به تاییه‌تی له دانانی خسته فه‌له‌کیه‌کاندا، هه‌روه‌ها لیکۆلینه‌وه‌ی هه‌یه له زانستی سینگۆشه‌کاریدا، ده‌کریت بلێن ئه‌و یه‌که‌م که‌س بووه که بۆچوونی گزپینی کرداری لیکدان بۆ کۆکردنه‌وه‌ی دانابیت له پیش (نابییر)ی ئه‌وروپی به ۷ سه‌ده، که ئه‌م بۆچوونه له‌دوایدا له‌لایه‌ن زانا (ابن حمزة المغربي) گۆپدراوه بۆ زانستی لۆگاریتم، ئیتر دوا‌ی ئه‌مان (نابییر) هات و به‌هۆی کاره‌کانی ئه‌مانه‌وه زانستی لۆگاریتمی به‌شێوازی ئه‌مڕۆ دانا.

خازین:

ناوی (أبو الفتح عبد الرحمن المنصور الخازن) بووه، له سه‌ده‌ی شه‌شه‌می کۆچیدا ژیاوه (سالی ۵۵۰هـ - ۱۱۵۵ز مردووه)، به زانسته‌کانی بیرکاری و هه‌نده‌سه و فه‌لک و سروشتزانی (فیزیا) و زانستی جووله (زانستی میکانیک) وه‌ خه‌ریک بووه، هه‌روه‌ها له زانستی شله‌کانیشدا کاری کردووه، له‌بۆاری فه‌له‌کدا کتیبی (الزیج المعتمد السنجاری) و (کتاب الآلات العجیبه‌)ی داناوه، هه‌روه‌ها خاوه‌نی چه‌ندین توێژینه‌وه‌ی به‌نرخه‌ له‌بۆاری ئاوێنه‌کان و گه‌رمیی دانه‌وه‌یان و چۆنێتی دروستبوونی وێنه‌ تیاپاندا، کتیبێکی له‌سه‌ر رووناکیزانی (البصريات) داناوه، که پاشان وه‌رگێردرایه سه‌ر زمانی لاتینی و ئیتالی، و زانا (کیپله‌ر) نۆر پشته‌ی پێه‌ستووه له کتیبه‌که‌یدا له‌سه‌ر رووناکیزانی، زانایه‌کی تر به‌ناوی (مسیو شاسل) ده‌رباره‌ی خازین ده‌لێت: کتیبه‌که‌ی ئه‌م به سه‌رچاوه و بناغه‌ی

زانایارییه کانی نه مۆمان داده نریت له زانستی رووناکیزانیدا، وئهم به پێژه مامۆستای زۆریک له زانایانی ئه وروپا بووه له سه ده کانی ناوه پاستدا.

بۆ ماوه یه کی زۆر ناو و کاره کانی ئهم به هه له تیکه لاوی زانایانی تر کرابوو، له گرنه گرتین دانراوه کانی بریتیه له (میزان الحکمه) که له سه ده ی نۆزه یه مدا دۆزیه وه و بلاوکرایه وه، که یه کیکه له کتیه دانپیدا نراوه کانی سروشترانی و جووله زانی (له وانه شه ته نها کتیه ئهم بوارانه بێت له چاخه کانی ناوه پاستدا)، رۆژه لاتناسی ئیتالی (نالیئۆ) پشتی به لیکۆلینه وه کانی خازین به ستووه له لیکۆلینه وه ی باب ته کانی جوگرافیا و فه له ک لای موسولمانان، خازین کاریگر دوه له سه ره ده رهیتانی کیشی هاو جووری ته نه کان، که ژماره کانی زۆر نزیکه له ژماره نوێیه کانی نه مۆ.

هه روه ها زانایه کی ناسراوی تریش پێش ئهم هه بووه به ناوی (خازین) ه وه که (أبو جعفر محمد بن الحسين الخازني الخراساني) بووه له نێوان سه له کانی (۳۵۰-۳۶۰ ک) دا مردووه، خاوه نی چه ندين کتیه گه ردوونزانییه، له وانه: (کتاب جوامع قوانین علم الهيئه)، و (کتاب زیج الصفائح)، و (شرح المسائل العديده).

ئیدریسی:

ناوی (أبو عبدالله محمد بن إدريس) بووه و ناسراوه به (الشریف الإدريسي)، له سه ده ی شه شه می کۆچیدا ژیاوه، زانسته کانی بیرکاری و هه یه و جوگرافیا و رووه کزانی خوێندووه و به سه ره زه ویدا گه راوه، ئه وروپیه کان

نه خښه کانی نه میان وهرگرت و به کارهینا چونکه له سر رادده یه کی به رزی وورده کاری بوو، یه کم کهس بووه که نه خښه یه کی راستی بڼ جیهان کیشاوه^{۱۱۸}.

له یه کټ له کتیبه کانیدا ده لټت: {زه وی خوی له شیوه یه کی گزییدایه به لام گزیه کی راسته قینه نیه ..... رادده ی خړیتی له هیلې که مړه ی زه ویدا بریتیه له (۲۶۰ پله) به لام له جه مسره کانی زه ویدا بریتیه له (۹۰ پله).....}.

له کتیبه گرنگه کانی بریتیه له (نزه المشتاق فی اختراق الافاق) که بڼ هه موو زمانه نه وروپییه کان وهرگرتدراوه (وه: نه لمانی ۱۸۲۲ز، نیثالی ۱۸۸۵ز، نیسپانی ۱۷۹۳ز، فره نسی ۱۸۴۹ز) و زانیارییه کانی ناوی تا ماوه یه کی دوو ودریز له وی پستی پیده به ستر، بیراری روژناوایی (گوته) دهریاره ی ده لټت: زانای جوگرافیایی (نیدریسی) ماموستای هه موو نه وروپا بووه له جوگرافیا دا.

قه زوینی:

ناوی (أبو عبدالله زکریا بن محمد القزويني) بووه، له سده ی حوتهمی کوچیدا زیاوه (۶۰۰-۶۸۲ک)، ده لټن هؤکاری دانانی نووسینه زانستییه کانی بریتی بووه له بانگه وازنک له موهه بڼ بیرکړنده وه له دروستکاروه کانی خودا و بهر ز راگرتنی، هه ربویه نووسینه کانی پشتیان به ستبوو به باوه پوون به خودایه کی تاك و ته نها بڼ بوونه وهر که به پړوه ی

^{۱۱۸} پټش نه م زانایه ش موسولمانان نه خښه یان بڼ جیهان کیشاوه که زور له راستییه وه نریک بووه، به تاییه تی نه خښه کی سهرده می خه لیقه ی عه بیاسی (المأمون).

دەبات، که ئەمە رێگر نەبوو لە بەرامبەر هەستانی بە لێکۆڵینه‌وه زانستی و مەیدانییه‌کان و هەستان بە تاقیکردنە‌وه‌کان، لە گەرنه‌ترین دانراوه‌کانی بریتییە لە کتیی (عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات).

قەزوینی لەم کتیبەیدا وەسفی گە‌له‌ستێره (مجرة)ی به‌وه کردووه که بریتین لە (کۆمه‌له‌ هه‌ساره‌یه‌کی بچووکی له‌یه‌ك نزیک)، که ئەمە‌ش به‌لگه‌یه‌ له‌سه‌ر ئە‌وه‌ی بیری بوونی گە‌له‌ستێره و پێکهاته‌یان له‌ گە‌ردووندا له‌لای زانایانی موسولمان هه‌بووه پیش ئە‌وه‌ی زانستی نوێ بیدۆزێته‌وه، هه‌روه‌ها هه‌ردوو دیاره‌ی خۆرگه‌ران و مانگه‌گرانی به‌شێوه‌یه‌کی زانستیانه‌ لێکداوه‌ته‌وه و ژۆر وورد بووه‌ تییدا، که ده‌لێت: (هۆکاری گه‌رانی مانگ بریتیه‌ له‌وه‌ی زه‌وی ده‌که‌وێته‌ نێوان ئە‌و و خۆره‌وه و مانگ ده‌که‌وێته‌ ناو تاریکایی زه‌وییه‌وه و به‌ته‌واوه‌تی دیارنامینی، گه‌رانی خۆریش کاتی‌ک رووده‌دات که مانگ بکه‌وێته‌ به‌رده‌می خۆر و رووناکیه‌که‌یمان لێ‌گه‌رت)، که‌واته ئە‌مه‌ زانیاریه‌کی ته‌واوه به‌ خولگه‌ فه‌زاییه‌کان پیش هاتنی (کیله‌)ی ئە‌روپی که رۆژئاوا پڕوپاگه‌نده‌ی ئە‌وه‌ ده‌که‌ن که خاوه‌نی ئە‌م یاسایه‌یه، که ئە‌م دوا‌ی سه‌رده‌می قەزوینی به‌ سه‌دان ساڵ هاتووه.

قەزوینی ته‌ئگیدی کردۆته‌ سه‌ر خه‌یتی وگۆیی زه‌وی و سووپانه‌وه‌ی به‌رده‌وامی، که له‌مباروه و توویه‌تی: (ئە‌وه‌ی ده‌بیینین له‌ سووپانه‌وه‌ی ئاسمان له‌ سه‌رمان بریتیه‌ له‌ سووپانه‌وه‌ی زه‌وی به‌ده‌وری خۆیدا، نه‌ك به‌هۆی سووپانه‌وه‌ی ته‌نه‌کانی ئاسمان !!).

که‌واته به‌م قسه‌یه‌ی پیش (گالیلۆ) که‌وتوو به‌ سه‌دان ساڵ له‌ باس کردنی سووپانه‌وه‌ی زه‌ویدا، هه‌روه‌ها کتیبه‌که‌ی (عجائب المخلوقات

وغرائب الموجودات) کتیبکی زینده وهرزانیسه له بهرئوهی به
دوردوریزی باسی زۆرێک له رووهک و ئاژه لانی کردووه.

ئیبینو لههروام:

زۆریه زانایانی موسولمانی هه لکه وتوو له بواری کشتوکال و
رووه کناسیدا له وولاتی ئه نده لوس (ئیسپانیای ئیستا) ده رکه وتن، که
زۆرێکی شارستانییهانی گه رهیان هه بوو بۆ گۆڕانه وهی ئه م زانسته بۆ
ئه وروپا، له هه لکه وتوانه زانا (أبو زکریا یحیی بن محمد بن أحمد بن
العوام الإشبیلی) به، له کۆتایی سه دهی دوانزهیه می زاینیدا مردووه، و
زانسته کانی کشتیاری خۆیندووه و تێیدا بلیمه ت بووه، کتیبی کشتیاری
(کتاب الفلاحة) ی داناوه، باسیکی هه مه لایه نهی بابته کشتیارییه کانه مان
بۆ ده کات، کشتیاری به هه نه رێک داده نیت، و ده لیت هه ر که سیك که
ده یه ویت ئه مه بکاته هۆکاری بژیوی خۆی و خێزانی ئه و له م کتیه دا
پتویستی خۆی ده بینیتوه.

مانای کشتیاری لای ئیبن لههروام بریتیه له چاککردنی زهوی و
روواندنی دار و درهخت تێیدا، هه روه ها روواندنی تۆوه ئاساییه کان و
ئاماده کرنی پتویستییه کان بۆ رووانیان و دورخستنه وهی به لا کان
لێبانه وه، هه روه ها زانیسی جۆری زهوییه که و ئه و جۆرانهی که
ده نگجیت تێیدا به وێن له درهخت و دانه وێله و سه وزه و میوه، هه روه ها
کاتی گونجاو بۆ روواندنی هه ر جۆرێک و چۆنیتی ئاگادار بوونیان.

ئه م زانایه کتیه که ی کردووه به دوو به رگی گه روه وه که له ۳۵ به ش
پنکه اتوون، له به شی یه که مدا مه سه له کانی کشتیاری هتانه وه له:

هه لېږاردن و ناسينى زه وييه كان و پېكهاتەيان و كانزاكانيان و گونجاني
هه جۆريك بۆ روواندن له زه وييه كي ديارى كراودا، هه روه ها چۆنيتى
ئاماده كردنى پەينه كان و سووده كانيان بۆ زه ويى و دره خته كان، و جۆرى
ئاوه كان و چۆنيتى ئاودانى دره خت و سه وزه كان، و دروست كردنى
باخه كان و هه لېږاردنى جۆرى دره خته كان و ميوه كان و كاتى روواندنيان،
هه روه ها چۆنيتى مۆتوربه كردنى دره خته كان و پيتاندنيان و چاره سه ر
كردنيان له نه خۆشيه كان، و چۆنيتى كار كردن له كېلان و روواندنا، و
هه لگرتن و عه مبار كردنى دانه و تله و ميوه ته پ و ووشكه كان و زۆر بابەتى
كشتياريى تريش.

به شى دووه مى كتيبه كه باسى چۆنيتى به ختو كردنى مه پومالات و
نه خۆشيه كانيان و چاره سه ريان ده كات، هه روه ها ليكۆلينه وهى سيفاته
تويكارييه كانيان و چۆنيتى چاره سه ركردنى هه ر نه نداميك و هه ر
نه خۆشيه كياني به جيا باس كردوه، له ناو شه م ليكۆلينه وانه دا به شيكى
ته رخان كردوه سه باره ت به نه سه په كان و جۆره كان و سيفاته كانيان و
چۆنيتى په روه رده كردنيان و سوارچاكي، هه روه ها باسى په له وه ره كان و
په روه رده كرنيان و ئاگادار بوونيان ده كات، وده ربارەى هه نگ و
شانه كانيان و په روه رده رديان ده دويت، كه له هه مو شه م باسانه دا زۆر
وورده كاره و بابەته كان به جوانى روونده كاته وه.

شه م كتيبه له سالى (١٨٠٢) له شارى (مەدرید) چاپكراوه له سه ر
نوسخه ده ستنوسه كهى كه له كتيبخانهى (الأسكوريال) هه لگيراوه، ئيبنو
لعه ووام هه روه كو هه مو زانا موسولمانه كان له زانباريه كانياندا پشتيان
به ستروه به رينومايه ئيسلاميه كان كه سه ره كيترينيان قورشان و

فه رموده کانی پیغه مبرن (ﷺ)، که لهم کتیبیدا هندیك له
 فه رموده کانی پیغه مبری (ﷺ) هیتاوه وه: ﴿عَنْ أَنَسٍ - رَضِيَ اللَّهُ
 عَنْهُ - قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ﷺ): « مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَفْرِسُ غَرَضًا ، أَوْ يَزْرَعُ
 زَرْعًا ، فَيَأْكُلُ مِنْهُ طَيْرٌ أَوْ إِنْسَانٌ أَوْ بَهِيمَةٌ ، إِلَّا كَانَ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ ﴾ (رواه
 البخاري وسلم)، واته: هه رموسولمانیک درهختیک بریوتیت یان شتیک
 بچیتیت و مرقیتک یان بالتدهیهک یان ناژده لیک لیتی بخوات نهوا به چاکه
 بوی حیساب ده کرتیت.

مه دریدی (مه جریطی) ^{۱۱۹}:

له سهرده می خلیفه (حه که می دروه م) دا
 (۹۶۱-۹۷۶ن) نه نده لوس گه شه کردنیکی
 گه وره ی به خقوه بینسی له کار و به ره می
 زانا یاندا، یه کتیک له وانه که ناوی (مسلمه بن
 أحمد) بووه به ره چه له که خه لکی (قورتوبه) یه به لام له به ره وه ی
 ماوه به کی زور له شاری مه درید ماوه ته وه به مه دریدی (یان مه جریطی)
 ناویانگی ده رکردوه، هه مو زانسته ئیسلامیه کانی خویندوه، به
 تاییه تی به هوی کاره گه وره کانی له بواری گه ردو زانیدا ناسراوه، که
 کتیبیکسی له سهر (الإسطرلاب) داناه وه وهرگیت پرداوه بق لاتینی و زور
 به هویانه وه به ناویانگ بووه.

^{۱۱۹} شاری (مه درید) موسولمانان دوستیانگورد له ناوه راستی سه ده ی نویه می زابینیدا (۸۶۰ن) به
 له رمانی (محمد بن عبدالرحمن بن المحکم) نه میری نومه وی نه نده لوس که ناوینا (مجریط Magerit)،
 ده که ورتته سه روو شاری (طایبلة) و شوینی ده رکه وتنی چه ندین زانای موسولمان بووه، ماوه ی ۲
 سه ده هیلنکی به رگری به هیز بووه له به رامبر هیریخی ئیسیانییه کان بق نه نده لوس، ثم شاره ئیمستا
 پایته ختی شانیشینی ئیسیانیایه.

کتابچکی کیمیایی گرنگ دراوہ تہ پالی بہ ناوی (رتبۃ الحکیم ومدخل التعليم) کہ سالی (۱۲۵۶ز) بہ فرمانی پاشای (قشتالہ) وەرگتپدراوہ بۆ لاتینی، لہم کتیبہ یدا سەرہ تا باسی پیویستیہ کانی قوتابی کیمیای کردوہ لہ خویندنی بیرکاری و زانستہ کانی سروشتدا، و دوابی دہ لیت دہ بیت خاوہنی لیہاتووی و تیپوانینی وورد بیت و پروانیتہ کارلیکہ کیمیایہ کان، وپاشان باسی چہ ندین کارلیکی کیمیایی کردوہ وەك: پوختہ کردنی ئالتون و زیو بہ هۆی ئوکساندنی کانزاکانی تر کہ لہ گەلیدان و مەرہما چۆنیتی نامادہ کردنی ئوکسیدی جیوہی باسکردوہ، و چہ ندین تاقیکردنہ وەئ تر کہ بۆمان دہ سەلمینیت ئەم دانەرہ کاری پراکتیکی تاقیگہی زانیوہ.

ئەبن لیبتار:

ناوی (ضیاء الدین أبو محمد عبدالله بن أحمد الأندلسی) یە، لہ ئەندەلوس (شاری مالقە) لہ دایکبوہ (۵۷۵هـ)، و لہ شاری ئیشبیلیہ زیاوہ و لہ دیمەشق مردوہ (۶۴۶ک-۱۲۴۸ز)، ئەم زانیہ بە گەورەترین ئاژە ئناس و رووہ کناس و دەرمانزانیک دادەنریت کہ لہ سەدە کانی ناوہ پاستدا پەیدا بوو بیت، کہ هەستاوہ بە چە ندین گەشت بۆ زۆر شوینی سەر زەوی و رووہ ک و ئاژە لہ جۆراوجۆرە کانی لیکداوہ تەوہ، و تیپینیہ کانی نووسیوہ کہ بوونە هۆکاری ئەوہی ئەم زانستانە نرخیکی گەورە پەیدا بکەن و بەرەو پیشەوہ بپۆن، خاوہنی کتیبی (المغنی فی الأدوية المفردة) یە.

کتیبە بە ناویانگە کەئ کہ بە ناوی (الجامع لمفردات الأدوية والأغذية) یە، بە سەروەتیکێ گەورە دادەنریت لہ میژووی زانستیی موسولماناندا، لہم

کتيبه‌يدا پشتی به‌ستوه به بينين و تيروانين و تافیکردنه‌وه و شيوازی هه‌والپيدانی به‌ته‌ن‌ها وازليته‌يناوه، نه‌و شتانه‌ی که بيته‌لکن و سه‌لماوه که بيسوودن روونی کردوونه‌ته‌وه، نه‌و ده‌رمانانه‌شی پوشکنيوه که پيشتر هه‌له‌ی تيدا کراوه و راستی کردوونه‌ته‌وه.

له کتيبه‌که‌يدا ناوی ده‌رمانه‌کانی به زمانه جياوازه‌کان هيتاوه له‌گه‌ل سه‌رچاوه و چۆنيتی ده‌ره‌يتانيان و سووده‌کانيان، ناوه‌کانی به شيوه‌يه‌کی راست تۆمار کردووه و ليی دلنيابووه و هه‌روه‌ها خاله‌کان و شکه‌کانی به ووردی بۆ داناون و تيبيني له‌سه‌ر نووسيون، نه‌مه هه‌مووی بۆ نه‌وه‌ی له هه‌له و ده‌ستکاری له نووسينياندا به‌دوربيت، به‌مه نمونه‌يه‌کی به‌رزی نيشاندوين له‌سه‌ر وورده‌کاری زانا موسولمانه ره‌خنه‌گره‌کان که پشتيان به‌ستوه به ليکۆلینه‌وه و بينين و تافیکردنه‌وه، هه‌ر نه‌مه کردی به يه‌کێک له زانا سه‌رمه‌شقه‌کانی رۆژه‌لات و رۆژئاوا، له‌م کتيبه‌يدا باسی زياد له ۱۴۰۰ ماده‌ی کردووه که ۳۰۰ جۆريان ماده‌ی نوین، و له‌نيوانياندا ۲۰۰ جۆری رووه‌کی نوێ هه‌يه، نه‌م کتيبه وه‌ک پاشماوه زانستيه‌کانی تری موسولمانان وه‌رگيردا بۆ لاتینی و سالی (۱۷۵۸ن) به‌چاپ گه‌يه‌نرا.

الجاحظ:

ناوی (أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب الکناني)يه، له (۱۵۹ تا ۲۵۵ک) ژياوه، نه‌م زانايه به شيوه‌يه‌کی زانستيانه گه‌وره بوو له دانيشتنی له‌گه‌ل زانايان و گفتوگو کردنيان، و هه‌روه‌ها کۆچ کردن و گه‌رانی به‌دوای زانستدا و بينینی گه‌وره پياوانی ده‌وله‌تی عه‌بياسی له

به غدا و سامه پړا، له قوتا بخانه ی موخته زیله کان بووه که له لیکوالینه وه کانیاندا پشت به به لگه ی ژیری و مه نتيق و سه لماندن ده به ستن، که وره ترين دانراوه کانی بریتیه له کتیبی نازه لان (کتاب الحیوان)، له سهره تاکه پدا باسی هوکاره کانی دانانی ده کات، له وانه:

۱- سه لماندن و به لکه هینانه وه يو که وره یی ده سه لاتی په روه ردگار له دروستکاروه کانیدا.

۲- بلاو کړنه وه ی لایه نه کانی زانیاری له ناو خه لکیدا.

۳- سرخستنی بیروبوچوونی موخته زیله کان که ده ریاړه ی نازه لان قسه یان کړدووه و موجداه له یان کړدووه و شیمریان له سر داناون.

۴- سرخستنی زمانی عره بی و موسولمانان، که هه ندیک که س هه ندیک جوړی نازه لیان ناشرین کړدووه و داویانه ته پال عره به کان وهک (الضبط).

پروگرامی (الجاحظ) له نووسینه کانیاندا بریتی بووه له پروگرامی خویندنه وه و تیروانین و لیکوالینه وه ی دیارده جوړاو جوړه کان، هه روه ها گرته به ری ریگه ی تاقیکړنه وه و دانانی بیردوژ و پاشان چه سپاندنی یاساکان، (الجاحظ) له سهره تاي کتیبه که دا وه سیله وپتویستییه کانی پروگرامه که ی دیاری کړدوون که بریتین له:

بیستن، تاقیکړنه وه، قورشان و سوننه ت، غه ریزه، بینین به چاو، ژیری، و گومان کړدن، سرچاو ه سهره کییه کانی کتیبه که شی بریتی بوون له: قورشان و سوننه ت و دیوانی شیعه عره بییه کان و کتیبه بیگانه وه رگتیردراوه کان، و لیکوالینه وه کانی فیهله سوفه کان و ره خنه گرتنی زانستیانه.

جابر بن حیان الکوفی
عالم تفکر به انسانیت

جابیری کوپری حهییان :

(أبو موسى جابر بن جعفر بن حيان الكوفي)
مه زنترين زانايانی کیمیای موسولمان بووه که له
نیوهی دووه می سدهی ههشته می زاییندا ژیاوه
(له شاری طوس له نیوان ۷۲۱-۷۲۲ز له دایکبووه
و هه ره وی سالی ۲۰۰ک-۸۱۵ز مردووه).

له خزمه تی (به رمه کییه کان) ی سه رده می

(هارون الرشید) دا کاری کردووه، نووسینه کانی بق خویان
ئینسایکلۆپیدیایه کی زانستی پیکدینن و پوخته به کی کیمیای نوی
پیشکشی ده که ن.

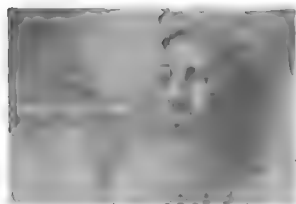
ئه م زانیه له رۆژئاوا به (Geben) ناسراوه، زۆریه ی دانراوه کانی
وه رگێردان بق زمانه ئه وروپییه کان که گرنگترینیان به (الإستتمام)
(Sum of Perfection) ناوئراوه، له دوا ی سده ی چوارده یه می
زایینی و پاش وه رگێرانیان دانراوه کانی (جابر) بوون به گرنگترین
سه رچاوه کانی لیكۆلینه وه ی کیمیا له رۆژئاوا دا، دانراوه کانی خویان له
چه ند سه دێك ده دن که هه ره گرنگه کانی ئه مانه ن:

۱- (الکتب المنة والإثنا عشر) که پیشکشی به رمه کییه کانی کردووه.
۲- (الکتب السبعون)، که وه رگێرداوه بق زمانی لاتینی له سده کانی
ناوه پاستدا.

۳- (الکتب العشرة) یان (المصححات).

۴- (کتب الموازين).

۵- کتاب القمر الأكبر.

۶- کتاب الشمس الأكبر.

۷- کتاب الشمس الأصغر.

۸- کتاب إخراج ما في القوة الى الفعل.

۹- کتاب المریخ، زحل، الزهرة، عطارد.

(جابر بن حبيب) یه که م که س بووه که باسی هاوکیشی (الأوزان المتكافئة) ی کردووه، و ناوی ناوه (زانستی میزان)، و یه که م که س بووه که ووتویه تی (مس) ناگریکی په نگ سهوز دروست ده کات، توانویه تی هردو ترشی نه سیتیک و کبریتیک ناماده بکات، هه روه ها دوزیه وه که نالتون و زیو له تیکه لایکی نه م ۲ ترشه دا ده توتیه وه.

جابر له گه ل زانسته کانی له بواری کیمیا دا خاوه نی چه ندین داهیتراوی زور و سه رسو په ننه ر بووه، له وانه:

۱- نامیزیکی دروستکرد که دهیتوانی مرؤد به رزیکاته وه له ئاسعاندا و بتوانیت بسوریتنه وه وه که نه وه ی به چه ند په تیکی نادیار هه لواسرابیت، که (خالد البرمکی) چه ند جارتک تاقیکرده وه.

۲- پولیسیکی ئوتوماتیکی دروستکرد که له بهر ده رگای یه کیک له وه زیره کان داینا، نه گه ر یه کیک ره چاوی هه ندیک یاسای نه کردایه که جابر داینا نه وا سه لامهت ده رنه ده چوو، وه که نه وه ی که رویدا له گه ل یه کیک له که نیزه کانی (یحیی البرمکی) که نه م شمشی ره ئوتوماتیکی یه بهرکه وت.

۳- شتیکی دروستکرد به هاوشیه وه ته له فون، زانایان ده لئین ۲ سندووقی دروستکرد که به هوی چه ند ته لیکه وه پیکه وه گرتدرابوون، کاتیک یه کیک له سندووقیکه وه قسه ی ده کرد له سندووقه کی تره وه گونیان لئیده بوو.

ئىبن جوبەير:

ئەم زانايە لە ۋولاتى ئەندەلوس لەدايك بوو لە سالى (۵۳۹هـ - ۱۱۴۴ن)دا و لە ۋولاتى مىسر لە سالى (۶۱۴ك - ۱۲۱۷ن)دا كۆچى دوايى كردوو، زانايەكى بوارى فەرموودە و فيقه و ئەدىبىيىكى ناسراو بوو، لە ھەمان كاتدا ھەزى لە بوارى گەشت و جوگرافىيى ۋولاتان بوو، ۳ گەشتى ئەنجامداو بۆ ۋولاتانى رۆژھەلاتى زەوى كە يەككىيان ۳ سالى خاياندوو، لە رۆژى دووشەممە (۱۹ى شەۋۋال)ى (۵۷۸هـ) دەستى پىكردوو و لە رۆژى پىنج شەممە (۲۲ى موھەممە)ى (۵۸۱هـ) كۆتايى پېتىناو (واتە لە ۱۱۸۲/۲/۳ بۆ ۱۱۸۵/۴/۲۵ن)، لە كۆتەبەيدا بەناوى (رحلة ابن جبیر) وەسفى ھەموو ئەو شارەھى كردوو كە پىيدا تىپەپو، ھەموو ئەو شەھەر سەرسوھىنەرانەى كە بىنيويىتى بە وردى وەسفى كردون، لە ۋولات و دیمەنە سەيرەكان، و لە دروستكراو ناوازەكان، و بارى سياسى و كۆمەلەيەتى و ئەخلاقی ئەو شوئىنە، بە تايىبەتى گرنكى داو بە وەسفى لایەنە ئاینىيەكان و مزگەوتەكان و گۆپى ھاوھەلانى پىفەمبەر و پیاوچاكان، و ئەركەكانى ھەج و كۆرەكانى ئامۆزگارى كردن، و نەخۆشخانەكان و بيمارستانەكان، و كلئىساكان و پەرسنگاكان و قەلەكان، ھەروەھا وەسفى گەردەلوولە دەريايەكانى كردوو و ئەو ناپەھەتییانەى كە گەشتیاران دەبیینن لە دەريادا لە ناخۆشى و ترس.

ھەروەھا باسى شەپەكانى نىوان موسولمانان و خاچپەرستانى پشتگوئى نەخستوو، و ئۆر موعجەب بوو بە (ھەلاھەددىنى ئەيوبى) و بەردەوام لە كۆتەبەيدا باسى كردوو، لە كارە باشەكانى و رىك و پىكى بەپۆھەردنى دەسەلاتەكەى و جىھادە گەورەكەى لە بەرامبەر

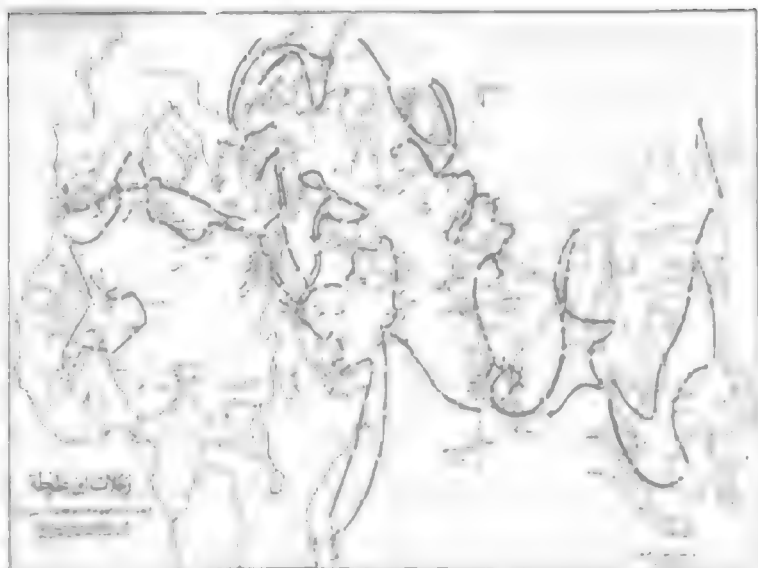
خاچپه رستاندا، ئىبن جوبه ير نووسه ريكي وردده و نووسينه كانى به شيوازيكي ئاسان و نه ده بيانه نووسيوه، كه وه سفي رووداو ده كان نه وه نده ورد و زيندووانه ده كاتيك ده يخيونيته وه وا ته سه ور ده كه يت كه خوت له ناو نه و ديمه نانه دايت، له راستيدا كتبي گشته كه ي ئبن جوبه ير ده توانين بلتين كتبيكي ميژور و جوگرافيا و نه ده به .

ئىبن به توتە :

(أبو عبدالله محمد بن عبدالله اللواقي الطنجي) ناسراو به (إبن بطوطة) له سالى (٧٠٣ك) له شارى (طنجة) وولاتى مه غريب له دايك بووه، و سالى (٧٧٩ك) له مه راكيش كوچى دوايى كردوه .

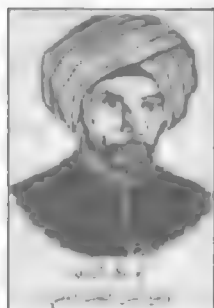
به وولاتانى موسولماندا كه پاره، و زوربه ي ناوچه شارستانيه كانى دونياش كه پاره، نه وه بوو گه شتى كردوه بۆ حيجاز و وولاتى شام و عىراق و فارس و ناوه پاستى ئاسيا و وولاتى بيزه نته، مه روه ها بوخارا و نه فغانستان هيندستان و چين و سيلانيش كه پاره و دوايى چوته وه بۆ وولاته كه ي خوى، مه روه ها گه شتى كردوه بۆ نه نده لوس و به شاره كانيدا كه پاره و پاشان كه پاره ته وه بۆ وولاته كه ي خوى، مه روه ها گه شتى كردوه بۆ نه فريكا و گه يشتوته شارى تيمبوكتو (له وولاتى مالى) و زوريك له ناوچه كانى ترى ناوه پاستى نه فريكا .

مه موو بينينه كان و به سه رهاته كانى خوى له م گه شتانه يدا له كتبيكي ناوازه دا تومار كردوه به ناوى (تحفة النظر في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار) كه به گه شتى (ئىبن به توتە - رحلة إبن بطوطة) ناسراو و به شيوازيكي نه ده بى دايرپشتوه .

د. حسین مؤنس، این طرح روزنامه‌های مجله و دانش و تحلیل، دارالعارف، مصر، ۱۹۸۰

نه خشیهك كه ریره‌وی گه‌شته‌كانی (نیین به‌توته) روون ده‌كاته‌وه له ناسیا و نه‌فریقا و نه‌وروپادا

رازی:

ناوی (أبو بكر الرازي) یه^{۱۲۰}، پزشك و
كیمیازانیکی به‌ناویانگ بووه، سالی (۲۵۱ك-
۸۶۵ن) له شاری (ره‌ی) له ئیران له‌دایكبووه و
سالی (۲۱۳ك-۹۲۵ن) مردووه، زانسته‌كانی بیرکاری و گه‌ردوونزانی و
فه‌لسفه و نه‌دهب و موسیقا و كیمیای خویندووه.

^{۱۲۰} نابیت ناوی نیکه‌لار بکریت له‌گه‌ل فه‌قیه و موفه‌سیری گه‌وره (الفخر الرازي) كه سالی
(۶۰۶ك-۱۲۰۹ن) كوجی ناوی کردووه، چونكه ۲ كه‌سی جیاواز بوون.

ئەم زانايە دواتر ژيانى خۇى بۇ زانستى پزىشكى تەرخان كىردووه، و
 له مېژوودا وهك پزىشكىكى كلينيكى ناوبانگىكى گەورەى دەر كىردووه،
 دانراوه كانى به دائىره تولىمه عارىفىكى زانستى داده نرىن به هوى
 هه مه لايەنى و فراوانى زانيارىيه كانيان، زۆر پېش (جالينۆس)ى داوه ته وه
 له زۆرى نووسينه كانيدا، كه ده لىن ته نها له زانستى پزىشكىدا ۲۲۰
 به رگى نووسيوه.

له به ناوبانگىترىن كىتبه كانى له زانستى پزىشكىدا برىتىن له: (الحاوي
 في الطب) و ههروهه (كتاب الراوي أو المنصوري) كه كىتېبىكى گەورەيه
 له ۱۰ به رگدا كه له شارى (ميلان) له كۆتايى سه دهى پانزه يه مدا
 وه رگىپر دا بۇ لاتىنى، چەند به شىكى دواتر بۇ فەرەنسى و ئەلمانى
 وه رگىپر دان.

ههروهه كىتېبىكى كىمىيائى نووسيوه كه وه رگىپرانه كەى بۇ لاتىنى
 به ناوى كىتېبى (سر الأسرار Secretum Secretorum) كراوه، له م
 كىتېبه دا چەندىن نامىرى لىكۆلینه وه و ئاماده كىردنى كانزا و ئاوتیه كانى
 باس كىردووه، ئەو كىرداره كىمىيائىانهى كه دەر بارهى داوه: دلقاندىن و
 كلساندن و شىكر دنه وه و تواندنه وه و هه لماندن و بلووردن و زىاد كىردن و
 پالوتن و مؤماندن و چەندىن كارلىكى تر بوون.

ههروهه كىتېبىكى ترى به ناوى (كتاب في الجدري والحصبه) نووسيوه
 كه يەككه له به ناوبانگىترىن دانراوه كانى و به شىوه يەكى كلينيكى داهینه ر
 جىاوازی له نىوان ئەم ۲ نه خۆشيه دا كىردووه.

به سه بۇ پايه به رزى ئەم پياوه و داننان به له پىشده سىتى له زانستى
 پزىشكىدا كه يەككه له پىشكه و تووترىن كۆلىجه كانى پزىشكى له

ئەمريكادا كە سەر بە زانكۆى (پرنستون) ە بەناوى ئەم زانايەو ە ناوئزاو ە، ئەم زانايە كاتىك كۆچى دوايى كرد بە ەزارى سەرىنايەو ە و ەيچ پارە وپووليكى دواى خۆى جىئە ەشت چونكە بە خۆپايى و خۆبەخشانە چارەسەر و تيمارى ەزارانى دەكرد و زۆر جارىش لە پارەى خۆى دەرمانى بۆ دەكپىن و ەواكارى دەكردن.

ئۇيىن سىنا :

ناوى (الشيخ الرئيس أبو علي الحسين بن عبدالله ابن سينا) يە، لە نزىك شارى (بوخارا) لە ناو ەپاستى ئاسيا لەدايكبوو لە سالى (٣٧٠ك-٩٨٠ن) و لە شارى ەمەدان لە سالى (٤٢٨ك-١٠٣٧ن) دا كۆچى دوايى كردوو ە، ەر لە مەدائىيەو ە باوكى ناو ەتە بەرخوئىدن، زانستەكانى قورئان و ئوصولى دىن و ئەدەب فەربوو ە گەل مەنتىق و گەردوونزانى و بىركارى و جەبر، پاشان ئارەزووى خوئىندى زانستى پزىشكى كەوتە دلەو ە و دەستىكرد بە خوئىندى كتەبەكانى پزىشكى و بە ماو ەيەكى كەم ەلگەوتوو بوو تەيدا.

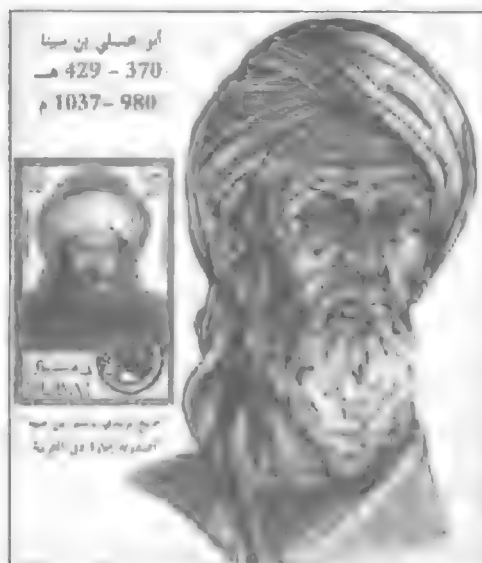
خۆى دەربارەى خوئىندى دەلالت: ەزم لە خوئىندى پزىشكى كرد و بە ماو ەيەكى كەم تەوانىم تەيدا ەلگەوتوو بىم بەشۆو ەك كە ناسراوانى پزىشكى دەهاتن لای مەدانخوئىند، پاشان بە چارەسەرى نەخۆشەو ە خەرىك بووم و تەوانىم بە كردار چەندىن جۆر چارەسەرى نوئى لەسەر نەخۆشەكان فەربىم، تەمەنم لەم كاتەدا ١٦ سال بوو!

پاشان فەلسەفە و مەنتىقم خوئىند بەشەو و بەرۆز كە يەك شەو بەتەواوى نەخەوتووم، كاتىكيش خەو زۆرى بۆ دەهتنام كەمىك دەخەوتم

که له خه وه که شمدا زځر مه سه له م بڼ روون ده بووه وه، به م شتو هیه
 هه تا وه کو ته واو به توانا بووم له هه موو زانسته کاندو و به پتی توانای
 مړی تیاندو شاره زا بووم، هه ر له زانسته کانی مه نثیق و پزیشکی و
 سروشتی و بیرکاریش.

له وکاته دا هه زمانه په وای بوخارا (نوح بن منصور السامانی)
 نه خوشیه کی قورسی گرت و پزیشکه کان بیتوانا بوون له چاره سه ری،
 باسی نین سینایان له لا کرد نه ویش بانگی کرد و ده ستی کرد به
 چاره سه ری تا وه کو چاک بوویه وه.

نین سینا داوای لیکر که کتیبخانه که ی سولتانی بڼ والا بکات،
 نه وه بوو ده لیت: (چوومه مالیک کی چه ندین ژورده وه که له هه ژورژکدا
 چه ندین دؤلاب کتیب هه بوو، کتیبی وام بینسی که هه رگیز ناویشیم
 نه بیستبوو، نه و کتیبانه م خوینده وه و سووده کانیانم وه رگرت، تا ته مه م

که یشته ۱۸ سال نیتر
 ته واو بووم له فیژیوونی
 هه موو نه و زانستانه).

له ته مه نی ۲۲
 سالی دا یاوکی مرد،
 پاشان له ناوچه کانی
 خوارزم و خوراسان و
 ته به رستان و دهی و
 قه زوین و هه مه دان و
 نه صغه هان چه ندین

کاری ده‌وله‌تی گرت‌ده‌ست، له کۆتایی ته‌مه‌نیدا به‌ده‌ست چه‌ندین نه‌خۆشیه‌وه ده‌ینالاند که خۆی چاره‌سەری خۆی ده‌کرد، کاتیکیش له چاره‌سەر بیتومێد بوو ته‌وبه‌یه‌کی راسته‌قینه‌ی کرد و هه‌موو حه‌قی خه‌لکی به‌سەریه‌وه دایه‌وه و به‌نده‌کانی ئازاد کرد و به‌ قورئان خوێندنه‌وه خه‌ریکبوو، به‌شیوه‌یه‌ک که له ۳ رۆژ جاریکدا خه‌تمی‌کی ده‌کرد تا له رۆژی جومعه‌ی مانگی ره‌مه‌زانی (۱۴۲۸هـ) دا کۆچی دوایی کرد له ته‌مه‌نی ۵۸ سالیدا.

ئێین سینا یه‌کێکه له رابه‌رانی بیرى ئینسانیی له سهرده‌مێکدا که به گه‌شدارترین چاخى شارستانییه‌تی زانستی داده‌نرێت له میژوودا، زانایه‌کی هه‌لکه‌وتوو بووه له سهرده‌می خۆیدا له بواره‌کانی پزشکی و فه‌لسه‌فه‌دا^{۱۲۱}، زیاد له ۱۰۰ کتییى نووسیوه له‌باره‌کانی پزشکی و سروشتزانی و مه‌نتیق و ئیلاهیات، که زۆریان کتییى به‌ناویانگن له رۆژه‌لات و رۆژئاواشدا، گرنگترینیان نه‌مانه‌ن:

(أقسام العلوم)، (الدستور الطبي)، (دفع المضار الكلية عن الأبدان الإنسانية)، (النبات والحيوان)، (القوى الطبيعية)، (حقائق الأشهاد في علم الكيمياء)، (تقسيم النفوس الأربعة: الفلكي، الحيواني، النباتي، والطبيعي)، و (الإنصاف) له حیکمه‌دا، هه‌روه‌ها (کتاب الشفاء) و

^{۱۲۱} هه‌ندێک له‌و زانایانه‌ی که ناومان هه‌تاه‌ن وه‌ک (ئێین سینا) له‌به‌رئهو‌ی له‌زانسته‌ ئاینیه‌یه‌کانی (حه‌دیس و ته‌فسیر و فیهقه‌) دا شاره‌زا نه‌بوون، نه‌مه‌ وای کره‌وه که بگه‌وه هه‌له‌وه له‌هه‌ندى بیروپای ئاینی و پرسه‌ عه‌قیده‌یه‌یه‌کاندا، بۆ نموونه (ئێین سینا) له‌ بیروپاوه‌یدا له‌سەر بۆچوونی قه‌رامه‌ته‌ باتنیه‌کان بووه‌ یان ده‌لێن له‌سەر بیروپاوه‌ی شیعە ئیسماعیلیه‌کان بووه‌ له‌ شوێنکه‌وتووانى بیروپاوه‌ی (الحاکم بأمر الله ی هاتیمی)، به‌لام له‌بواری زانسته‌ تاقیکاری و عه‌قلیه‌یه‌کاندا به‌راستی بلیمه‌ت بوون و پێشهری گه‌وره‌یان کره‌وه و توانیویانه‌ ئه‌و هه‌موو داهه‌تانه‌ و پێشده‌ستیه‌یه‌ بگه‌ن، نه‌مه‌ش بابته‌تی ئه‌م کتێبه‌یه‌.

حه فده)، كه له گه‌ل راهه كه‌یدا ۱۵ جار وه‌رگێرداوه بۆ زمانی لاتینی به‌ته‌نها له سه‌ده‌ی پانزده‌مه‌دا، به‌گشتیش ده‌یان جار چاپ‌كراوه‌ته‌وه، ته‌نانه‌ت تا سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌می زاینیش موخازه و‌بابه‌تی له‌سه‌ر ده‌ووترايه‌وه، له‌كتیبی (القانون) دا بۆ یه‌كه‌م جار باسی ئه‌مانه‌ كراوه:

۱- دۆزینه‌وه‌ی زانستی كارئه‌ندامزانی (فیسیق‌لۆجی)، وه‌سفیک‌ی هه‌مه‌لایه‌نه‌ی هه‌موو ئه‌ندامه‌کانی له‌ش به‌شێوه‌یه‌کی راست، بۆ نمونه به‌شه‌کانی ماسولکه‌کان و ئێسکه‌کان به‌شێوه‌یه‌کی سه‌رسوڤه‌ینه‌ر یه‌ك یه‌ك باس ده‌کات وه‌كو ئه‌وه‌ی ئه‌م‌پۆ زانراوه، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا كه هیچ هۆکارێکی زانستی نوێی له‌م‌پۆی له‌به‌رده‌ستدا نه‌بووه بۆ زاینی ئه‌و شتانه و لیکۆلینه‌ویه‌یان.

۲- دۆزینه‌وه‌ی زانستی مادده‌ پزیشکییه‌کان، و ئاماده‌کردنی زیاد له ۷۶۰ چاره‌سه‌ری نوێ بۆ نه‌خۆشییه‌ جۆراوجۆره‌کان.

۳- هه‌روه‌ها له‌ کتێبه‌که‌یدا شه‌رحی نه‌خۆشییه‌کانی سه‌ر و ئێسکی سه‌ر و مۆخی ئێسقان و چاو و گوێ و ددانه‌کان و قه‌فه‌زی سنگ و دل و سییه‌کان و ناوسک و ئه‌ندامه‌کانی زاوونێ و باسی کۆرپه‌له‌شی کردووه، هه‌روه‌ها نه‌خۆشییه‌کانی پێست و ده‌ست و قاچ، ته‌نانه‌ت ئه‌وه‌نده به‌و‌ردی باسی سیلی سییه‌کانی کردووه كه ده‌گاته‌ پله‌ی مو‌ع‌ج‌یزه‌ی زانستی چونکه ئه‌م هیچ ئامێرێکی پشکنین و وێنه‌گرتن و ئه‌شیه‌ی له‌به‌رده‌ستدا نه‌بووه، به‌لام ئه‌مانه‌ی ئه‌م باسی کردوون زانیانی زانستی پزیشکی نوێ هاو‌پان له‌گه‌لیدا به‌ دانپێدانانی گه‌وره‌ پزیشکان.

۴- باسی چۆنیتێ ئاماده‌کردنی ده‌رمان به‌شێوه‌ی خه‌پله و مه‌ع‌جون و چه‌پ و شله‌مه‌نیه‌یه‌کان کردووه وه‌ك چۆن له‌م‌پۆماندا ئاماده‌ ده‌کری‌ن.

۵- نین سینا چاره‌ساری شیرپه‌نجه‌ی مه‌مکیشی کردوه به دره‌میتان و داخکردن، هه‌روه‌ها وه‌سفی چۆنیتی دروستبوون و داخکردنی شیرپه‌نجه‌ی کردوه.

(Sir Thomas Clifford) ده‌لئیت: ئه‌وروپییه‌کان باوه‌ریان وایه که دانراوه‌کانی نین سینا له پزشکیدا کتیه‌کانی تریان داپۆشی و خسته‌لاوه، نه‌نانه‌ت ئه‌وانه‌ش که (ئه‌بوقرات) و (جالینۆس) نووسیویانه، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌مه‌ دانراوه‌کانی نین سینا بوون به سه‌رچاوه‌یه‌کی باوه‌رپینکراو بۆ خویندنی پزشکی له کۆلیجه‌کانی پزشکی ئه‌وروپا بۆ سه‌رده‌مانیکی دوورودریژ^{۱۲۲}.

هه‌روه‌ها (ویلیام ئۆسله‌ر) ده‌لئیت: کتیبی (القانون فی الطب)ی نین سینا سه‌رچاوه‌یه‌کی پیرۆزی لیکۆلینه‌وه پزشکیه‌کان بووه، که ئه‌م پله‌یه‌ی پاراست بۆ ماوه‌یه‌ک که هیچ دانراویکی تر ئه‌وه‌نده نه‌ماوه‌ته‌وه^{۱۲۳}.

(Rom Landau) ده‌لئیت: نین سینا له بواره‌کانی بیرکاری و مۆسیقا و جیۆلۆجی و رووناکیزانی و کیشکردنی زه‌وی و گه‌رمی و جووله‌دا دانراوی هه‌یه که به‌هه‌مان شیوه و ئۆسلوبی ساده و ساکاری دانراوه پزشکی و فه‌لسه‌فیه‌کانیتی، ده‌توانین بلّین که نین سینا به می‌شک فراوانی و زیره‌کی و زه‌وق سه‌لیمی و ره‌چاوکردنی شته باشه‌کانی ژیان و هه‌روه‌ها به سروشتی ژیا‌نی که پرپووه له موغامه‌ره، بووه به پیشه‌وا و رابه‌ریکی که سایه‌تیه‌یه‌کانی سه‌رده‌می رابه‌رین له ئیتالیا‌دا،

---

^{۱۲۲} به‌وانه: (Encyclopedia Britannica)

^{۱۲۳} به‌وانه: (The Evolution of Medical Science).

به لکو پيش نه و انيشی داوه توه به تاييه تي له ترسانی راسته قينه ی له خودا و خو پارتيه کيدا، نيتمه ده زانين که نيين سينا کاتيک مه سه له يه کی لي نالوز ده بوو ده چوو بؤ مزگه وت و له وي بؤ په رستن ده مايه وه و زور جار چه ندين ساعات له نويزدا ده بوو، نه که نه مهش به ته نها به لکو هر کاتيکيش که ده گه يشته شيکاري مه سه له يه کی قورس رووی ده کرده مزگه وت بؤ سوپاسگوزاري خودا بؤ نه و نيتمه تي پي به خشيوه ^{۱۲۴}.

نيين سينا کاريگريه کی گه وړه ی کرده سر روزه لات و روزه او، کتيه کاني هر زوو و هرگيردرا بؤ لاتيني، به لکو بؤ ه موو زمانه نه وروپييه کانيش، فه يله سووفه موسولمانانه کاني دواي نه و به قوولي پي کاريگر بوون، فه يله سووفه کاني ترش پي کاريگر بوون له وانه

(دانتي) ي نيتالي، که نه ميش به رزي ده کاته وه بؤ ناستي (نه بوقرات) و (جالينوس) له زانستي پزيشکيدا.

کتيه پزيشکی و فه لسه فييه کاني و هرگيردرا نه سر زماني لاتيني و سه رچاوه يه کی به پي زني زانياريه کاني نه وروپا بوو بؤ چه ندين سه ده، له روزه اوادا به (Avicenna) ناسراوه، بؤ ماوه ی هه زار سال پاريزگاري له نازناوي خوي کرد وه که يه کيک له گه وړه ترين فه يله سووفان و زاناياني پزيشکی له ميژوودا.

^{۱۲۴} بيوانه (الإسلام والعرب) لا ۲۶۲ - ۲۶۴.

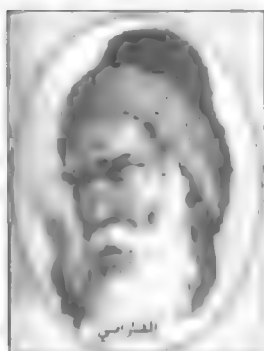
کيندى؛

ناوى (أبويوسف يعقوب بن اسحق الكندي) يه، له (٨٠١ن) له به سره له دايكبووه و له ده ورويه سالى (٢٥٧ك) دا كوچى دوايى كردووه، له رۇژئاوا به (Alkindus) ناسراوه، به فەيله سووفى موسولمانان و دانه رى فەلسەفەى ئىسلامى داده نريت، له شارى (كوفه) له دايكبووه و له شاره كانى (به غدا و به سره) خوښدوويه تى، په يوه ندييه كى توند و تولى هه بووه له گەل خەليفه عەبباسييه كان (المأمون، والمعتمد، والمتوكل)، له زۆر بوارى زانستيدا نووسينى هه يه وهك: فەلسەفە، و حيساب، و هه نده سه، و فەلهك، ئه ستيړه گه رى، و رۇژميرى وولاتان و مۇسيقا، و پزىشكى و زانسته سروشتييه كان، ژماره ي كتيب و نووسينه كانى له زانسته كاندا له (٢٤٠) تپه پيوه، هه نديكيان به م شيوه يه بوون:

٢٢ له نووسينه فەلسەفیه كانى به جيا له ٢ به رگدا له ژيتر ناو نيشانى (نامه فەلسەفیه كانى الكندي) چاپكراوه، ٩ كتيب له مه نتيقدا، له بوارى بيركارى و حيسابدا ١١ دانراوى هه بووه، ٢٣ كتيب له هه نده سه دا، ٢٠ كتيب زياترى له فەله كدا هه بووه، ٢٢ كتيب له پزىشكيدا، و ٥ كتيبى ده روونزلنى.

کيندى بۆچوونه فەلسەفیه یۆنانییه كانى وه رگرت و گۆرپانكارى تيداكردن و له بېروباوه پى ئىسلامى نزىكى كردنه وه (ليړه وه زانستىكى نوئ په يداوو كه پيى ده ووتريت زانستى كه لام)، ئه م دانه نيت به وه دا كه گه ردوون له نه بوونه وه په روه ردگار دروستى كردووه، و له رۇژى دوايشدا زيندوو بوونه وه هه يه، و ده يووت كه په روه ردگار بالاده ست و به توانايه به سه ره موو شتيكدا، هه روه ها كيندى راي واپووه كه

پتفه مبه رایه تی به رزترین پله یه که که مروفه گان پیی بگه، و پتفه مبه رانیش زانیارییه کی خوداییان هیه که له رقی نیگاوه پئیان گه یشتوه، که نه مه بریتییه له به رزترین پله گانی مه عریفه ی مروفایه تی، که واته به پشت به ستن به مه ووتوویه تی که قورشان راستیه فلهسه فیه کانیشی بۆ مروفه گان روون کردۆته وه.

فارابی:

ناوی (أبو نصر محمد بن محمد بن أوزلغ بن طرخان) بووه و به په چه له ك توركه، نه م زانییه له شاری (فاراب) له ناوه پاستی ئاسیا له دایکبووه (٢٥٩ك-٨٧٠ن)، له (به غدا) فلهسه فه و بیرکاری و پزیشکی خویندوه، و

دوایی چۆته شاری (حه له ب) و له وی ژیاوه، کۆتایی ژیانی سالی (٢٣٩ك-٩٥٠ن) بووه له شاری دیمه شق، نه م زانییه به (نه رستق) ی یۆنانی ووتوه (مامۆستای یه که م) چونکه یه که م که س بووه که بابته گانی مه نتیقی کۆکردۆته وه و شیکردوونه ته وه، دواتر خۆیشی به (مامۆستای دووه م) ناوبراوه له به رنه وه ی فلهسه فه ی یۆنانی کۆکردۆته وه و ریکی خستوون و شیکاری کردوون، نۆز کاریگر بووه به کتیه گانی (نه رستق) ی یۆنانی که خۆی ده لیت: کتییی (سروشته) ی نه رستۆم ٤٠ جار خویندۆته وه، و کتییی (النفس) م ٢٠٠ جار خویندۆته وه!

به هه ژاری ژیاوه و مردوه، (ئین خه له گان) ی میژوونووس ده رباره ی ده لیت: (دنیا نه ویستترین که س بووه که گرنگی نه داوه به هیچ ده سته که وتیک یان ده سته ستنی جینگ و مالتیک) رۆژانه ته نها به ٤ درهم

ده‌ژيا، له پاش خوی ۲۹ کتیبی ماوه‌ته‌وه، په کتیک له دانراوه‌کانی بریتیبی له (أراء أهل المدينة الفاضلة) که تیبیدا سیستمی کومه‌لگه‌ی مرؤفایه‌تی نمونونه‌یی شیکار کردووه.

ه‌روه‌ها هم کتیبانه‌ش له دانراوی شه‌ون: (إحصاء العلوم) که ه‌موو زانسته‌کانی سهرده‌می خوی تیدا کوکردوته‌وه له فلسفه‌ه و مه‌نتیق و بیرکاری و سروشتزانی و کیمیا و ئابوری و سیاسه‌تدا، ه‌روه‌ها کتیبه‌کانی: (تحصيل السعادة)، و (رسالة في العقل)، و (رسالة في ما یصح وما لا یصح من أحكام النجوم)، و (کتاب شرح السماء والعالم)، و (کتاب السياسة المدنية)، و (کتاب الموسيقى) ش له دانراوی شه‌ون، پزیشکیکی وورده‌کار و ناسراویش بووه، له کوتایی ژباڼیدا وازی له گومانه‌کانی هیتاوه و گه‌پاوه‌ته‌وه بق ده‌ستگرتن به دینه‌وه.

میژوونووسانی میژووی زانست له‌مړودا هاوپان له‌سر شه‌وی که ماموستایانی مرؤفایه‌تی سیانن: (شهرستق‌ی یونانی و (ثیبین سینا‌ی بوخاری موسولمان و (فارابی) تورکی موسولمان، به په‌کتیک له ه‌ره ناسراوترین فه‌یله‌سووفه‌کان دانراوه له رژه‌ه‌لات و رژه‌ئاودا، کوږ و کومه‌له زانستیه‌کان له جیهاندا له په‌نجاکانی سده‌ی راپوردوودا ناهه‌نگیان گیترا به‌هوی یادی ه‌زار ساله‌ی کوچی دواپی شه‌م زانا موسولمانه‌وه.

ثیبین روشد:

کتیبه‌کانی فه‌یله‌سووفه‌کانی رژه‌ه‌لات که یشته رژه‌ئاوای نیسلامی و نه‌نده‌لوس و بوونه هوی دروستکردنی جوولانه‌وه‌یه‌کی فه‌لسه‌ف

تئیدا، که به ناویانگترین کهسانی بریتی بوون له: (ئیین باجه) که سالی (۱۱۳۸ک-۱۱۸۵ن) مردوو، و (ئیین طوفهیل) که سالی (۵۸۱ک-۱۱۸۵ن) له (مراکیش) کۆچی دوایی کردوو و گرنگترین کتیبی بریتییه له چیرۆکی فهلسهفی (حیّ بن یقظان).

هروه‌ها ئیین روشد (که ناوی ابوالولید ابن رشد)ه، سالی (۵۲۰ک-۱۱۲۶ن) له قورتوبه له‌دایکبووه و سالی (۵۹۵ک-۱۱۹۸ن) کۆچی دوایی کردوو، یه‌کیکه له گه‌وره‌ترین فهیله‌سووفه موسولمانه‌کان، چه‌ندین کاری حکومی کردوو و له خزمه‌تی فرمانره‌وای موه‌حیدین (أبو یعقوب یوسف بن المنصور)دا وه‌ک پزیشک کاریکردوو، له رۆژناوا به (Averroes) ناسراوه، (رۆم لاندای) له کتیبی (مآثر العرب في النهضة الأوربية)دا ده‌رباره‌ی ده‌لێت: فهیله‌سووفه رۆژناواییه‌کانی ئه‌مڕۆ ناتوان بگه‌نه‌ ئاستی ئه‌مڕۆیان هه‌تاوه‌کو ئه‌نجامه‌کانی ئیین روشدیان له فهلسه‌فه‌دا ده‌ست نه‌که‌وێت.

چه‌ند کتیبیکی داناهه که زوریه‌یان بریتین له کورتکردنه‌وه و شیکردنه‌وه‌ی دانراوه‌کانی (ئه‌رستۆ) که وه‌رگێڕدرا‌بوونه سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی، و لێزه‌وه جاریکی تر وه‌رگێڕدرا‌نه‌وه سه‌ر زمانی لاتینی له‌گه‌ڵ شیکردنه‌وه‌کانی ئیین روشد و کاریگه‌رییه‌کی قوولیان کرده سه‌ر بیرى فهلسه‌فی و ئایینی یه‌هوودی و مه‌سیحی له ئه‌وروپادا، له گرنگترین دانراوه‌کانی ئیین روشد بریتین له: (كتاب السماء والعالم) و (كتاب ما بعد الطبيعة) و (الکليات في الطب) و (تهافت التهافت)، و (فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال) که تئیدا په‌یوه‌ندی نیتوان فهلسه‌فه و ئاین روونده‌کاته‌وه و ده‌لێت که هه‌ردووکیان یه‌ک راستییان هه‌یه، به‌لام

هەریەک لە ئاین و فەلسەفە بە رێگای تاییبەتی خۆیان پێیەگەن و بە شێوازی تاییبەتی خۆیان تەعبیری لێدەکەن.

میسکەوێه:

یەکیەکە لە گەورەترین ئەو زاناوانەکان کە لە بواری رهووشت و ئەخلاقدان لێکۆڵینەوەی هەیه، ناوی (أبوعلی أحمد بن محمد مسکویه)، نزیکەی سالی (٣٣٠ك) لە دایک بووه و سالی (٤٢١ك-١٠٣٠ز) کۆچی دوازی کردووه، فەیلەسووف و پزیشک و میژوونوس بووه، لە گەرنگترین کتێبەکانی لە بواری رهووشندا (تهذيب الأخلاق وتطهير الأعراق)، کە مەبەستی تێیدا بریتی بووه لە روونکردنەوەی مانای بەختەوهری (السعادة) کە بریتییه لە ئامانجی مەرۆک، و باسی هۆکارەکانی دەستکەوتنی دەکات.

کورتەى فەلسەفەى (میسکەوێه) لە رهووشندا ئەوێه کە خێر و چاکە ئەو هۆکارەیه کە مەرۆک بەهۆیهوه دەگاتە کامڵبوونی بوونەکەى، مەرۆکەکانیش جیاوازن لە ئامادەباشییان بۆ وهگرتنى خێر، لە وهسیتنامەکهیدا بۆ قوتابییانى حیکمەت و فەلسەفە ئەخلاقییهکەى خۆى روون دەکاتەوه، کە داوا دەکات قوتابی حیکمەت چوار سیفەتى بەرزى تێدا بێت: حیکمەت، ئازایەتى، دەس و دەم و داوینپاکى، و دادپەرورەى، هەر وهها ئەم وهسیتانەش: پێش خستنى هەق بەسەر ناھەقدا لە بیروباوەردا، و راستگویی بەسەر درۆدا لە ووتەکاندا، و خێر بەسەر شەپدا لە کردەوهکاندا، و جیهادی بەردەوامى دەروون، و پاراستنى بەلێنەکان، و بیرکردنەوه لە بابەتەکان پێش دەربڕینی رای خۆت و سەرف کردنى

ته‌مه‌ن له شتی به‌سووددا، وازه‌ینان له ترسان له مردن و هیعمه‌ت به‌رزى، به‌لام له‌یاد نه‌کردنى نه‌خۆشى له‌کاتى له‌شساغیدا، و غه‌م و په‌ژاره‌ت له‌کاتى خۆشیدا، و دل‌تارامى له‌کاتى تووپه‌بووندا، و به‌هیزی هیوا و نیازى چاک و دل‌تیا‌بوون له‌ به‌زه‌یى خودا.

ئێبن خه‌لدون:

ناوى (أبو زيد عبدالرحمن بن محمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن جابر بن خلدون الحضرمي التونسي) یه (٧٣٢-٨٠٨ك) (١٣٣٢-١٤٠٦هـ).

هه‌ر له‌ منداڵیه‌وه‌ خرایه‌ به‌رخوێندن که‌ هه‌وت خوێندنه‌وه‌ که‌ی قورئان فێریوو له‌ گه‌ڵ فێرپوونی زانسته‌ شه‌رعییه‌کان له‌ هه‌رمووده‌ و ته‌فسیر و فقهی مالیکى، پاشان زانسته‌کانى زمانه‌وانى و فه‌لسه‌فه‌ و مه‌نتیقیشى خوێند، ئه‌م زانایه‌ به‌ کتێبى پێشه‌کیه‌ که‌ی (مقدمة ابن خلدون) ناویانگی ده‌رکرد که‌ وه‌ك سه‌ره‌تایه‌ك داینا بۆ کتێبى میژووی که‌ نووسی و ناوینا (كتاب العبر و دیوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر)، که‌ له‌م پێشه‌کیه‌یدا بۆچوونه‌ په‌روه‌رده‌ییه‌ ناوازه‌کانى له‌ بواری کۆمه‌ڵناسیدا ده‌خاته‌روو.

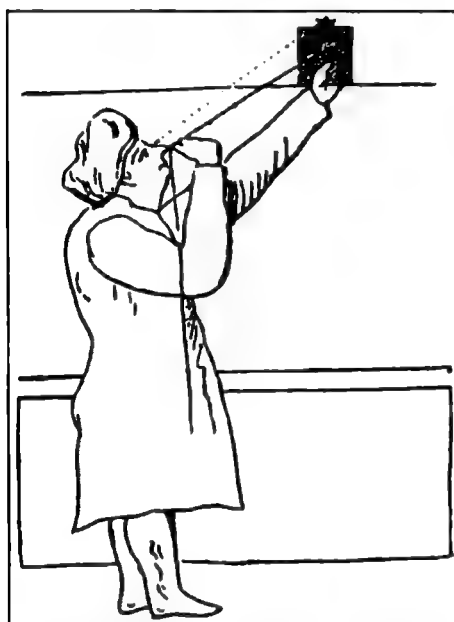
سه‌ره‌تای ژیاى وه‌ك نووسه‌ریك بۆ وه‌زیری خه‌لیفه‌ی هه‌فصی (أبي إسحاق) له‌ تونس کاریکردوو که‌ ته‌مه‌نى ته‌نها (١٧ سال) بووه‌، پاشان له‌ ده‌وله‌ ته‌کانى (بنو عبدالواد و بنو مرین)یشدا کاری کردوو، سالى (١٣٦٥هـ) چوو وولاتى ئه‌نده‌لوس بۆ لای سولتانی غه‌رناته‌، پاشان

کۆچى کرد بۆ ئىسكەندەرىيە و لەو يۆە بۆ قاھىرە كە لە ھۆلەكانى (الجامع الأزہرى) بەناوبانگدا وانەى بە قوتابيان دەووتەو، پاشان ھەر لەوئى كرا بە قازى و چەند جارێك ئەم پۆستەى وەرگرت، كۆتايىن ھەولەى سىياسىيەى برىتى بوو لە بىنىنى پاشاى مەغول (تەيمورلەنگ) لەكاتى ئابلقەى سوپاكەيدا بۆ شارى (دىمەشق) لە سالى (٨٠٢ك-١٤٠٠ن)، لە رۆژى ٢٦ى رەمەزانى (٨٠٨ك) لە تەمەنى ٧٦ سالىدا كۆچى دواى كرد.

لەم ماوە دووردیژەى ژيانیدا ئىبن خەلدون لە خزمەتى زۆرێك لە كاربەدەستدانى ئەندەلوس و مەغریب و مىسردا كارى كردووە، لە ژيانیدا زۆر گرنگى داوە بە دەستخستنى زانست و گەپانى زۆرى بۆ ئەو مەبەستە كردووە، گومان لەوەشدا نییە كە كۆبوونەوێى زیرەكى و شارەزایی و زانست لە كەسێتى (ئىبن خەلدون)دا بوو ھۆى ئەوێ كە ئەو بەرچاو روونییە گەورەى پێدەن لە بۆچوونە نایابەكانى لەبوارى سیستەم كۆمەلایەتى و ئابوریەكاندا كە لە رۆژگارى ئەمڕۆدا پێیدەووتی زانستى كۆمەلناسى مرۆی (علم الاجتماع البشرى)، ھەروەھا بارودۆخى تاییەتى خۆى و دەردەسەریەكانى ژيانى وایان لێكرد كە چەند بۆچوونێكى مرۆی راستگويانەى ھەبێت بۆ جوولانەوێ مىژووى مرقایەتى و لێكدانەوێ گۆرانكارییەكانى.

مىژووى (ئىبن خەلدون) تەنها چەند رووداویكى بەدواى یەكدا ھاتوو نین بەلكو ئەم پەردەى لادا لەسەر ئەو یاسایانەى كە جوولانەوێ كەى كۆنترۆل دەكەن، دەلێت: {مىژووى زانستى سەریەخۆیە چونكە خواھەنى بابەتێكى تاییەتیە كە بریتیە لە ئاوەدانى مرۆی (العمران البشرى) و كۆبوونەوێ ئىنسانەكانە (الاجتماع الإنسانى)، و خواھەنى چەندین

مه سه له يه و روونكه ره وهى ديارده كان و حالته كان به دواى په كدا، كه نه مه ش سيفه تى هه موو زانستىكه جا دانراو بيت يان عه قلى} ١٢٥ .

ناموزى نه وواكارى پان ته خته كى (ئيبين ماجيد) كه بر پتييه له ته خته په كى چوارگوزفه كه له ناو و براستيدا په لوك به سقراوه. كه به ماو و ماوه گرندراوه به عيسايى صايله نه واوى گوزفه ي نيزان ناسو وچاوى تپينه ر و نه ستيزه كه

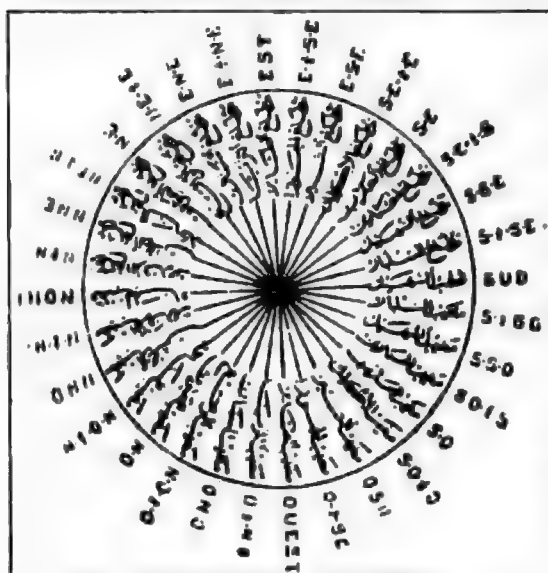
ئيبين ماجيد:

ناوى (شهاب الدين احمد بن ماجد) بووه، له سه دهى پانزه يه مى زابينيدا زياوه، له كتيبي (زه ريا- المحيط) دا كه دانراوى نه دميرالى توركى (سیدی علي بن حسين) ه ناوى هاتوو و زۆر وه سفى كراوه، كه شتيارى پورتوگالى (فاسكو دى گاما) باسى هاوه لىتى نه مى كردوو له په كيك له گه شته كانيدا و ناوى ناوه

(كانا كان)، پرؤفيسۆر (فيران) ده لىت: {كتيپه كانى (ابن ماجد) زانبارى زۆر چرى تپۆرى و پراكتيكيان تىدابه ده رياره ي زانستى كه شتيارى (علم الملاحه)}، له سر نه م بنه مايه ده لىت: (ده توانين بلين نه م كتيپانه بناغه ي زانستى كه شتيارى نوين)، هه روه ها (جهيمس بين نه سيب) ده لىت: (ياده وهى ئيبين ماجيد و كاره كانى تا سه ره تاي سه ده ي

١٢٥ بېوانه (مقدمة اين خلدون) / ل ٤٠٠.

تقره‌یه‌م له هیندستان و دورگه‌کانی مالدیف زیندوو بووه، و پشتیان به‌ستوو به‌و یاسایانه‌ی که ئەم دایناوه له بواری زانستی که‌شتیاریدا).

دابه‌شکرده‌کانی
 نابین ماجید
 ناووه‌ی قیلانوما
 که‌له‌روزگاری
 نه‌مروشا هه‌مان
 دابه‌شکرده‌ی به‌لام
 به‌ناوی جیاوازموه
 که‌له‌ده‌رموه‌ی
 بازنه‌که‌نوسراوه

ئەو زانایانه‌ی باسماں کردن ده‌توانین بڵێن ناوه‌ پرشنگاره‌کانی میژووی که‌شه‌سەندنی زانستن له‌لای موسولمانان، به‌لام له‌گه‌ڵ ئەو دواکه‌وتنه‌ که‌وره‌یه‌ی که‌ موسولمانان تووشی هاتوون له‌بواری زانست و ته‌کنه‌لوجیادا له‌مروماندا و به‌دریژایی سه‌ده‌کانی (١٩ و ٢٠)، به‌لام ئەم سه‌رده‌مه‌ به‌ ته‌واوه‌تی خالی نه‌بووه له‌ ده‌رکه‌وتنی تاکوته‌رای هه‌ندیک زانای ناودار و پێشه‌نگ له‌سه‌ر ئاستی جیهان له‌ هه‌ندیک بواری زانستیدا، که‌ شانازییان به‌ ئاینه‌که‌ی خۆیانوه‌ کردووه و هه‌رگیز نه‌یانوتوووه‌ که‌ ئیسلام مایه‌ی دواکه‌وتنی موسولمانانه‌، یان رێگر بووبیته‌ له‌به‌رده‌م ئەواندا به‌تایبه‌تی بۆ ده‌سه‌خستنی زانستی تاقیکاریی ئەمرۆ واهێنان تییدا، ئیستاش پێم خۆشه‌ هه‌ندیک نمونه‌ له‌و زانایانه‌ به‌یتمه‌وه‌:

ئەسەباج:

ناوى (حسن كامل بن علي الصباح) بوو، و لە نژىكەى (۷۰) سالتىك پيش ئىستا كۆچى دوايى كردوو (لە سەدەى چوار دەيه مى كۆچيدا)، خەلكى خوارووى لوبنان بوو، گرنگى داو بە زانستەكانى بىركارى و هەندەسە، و لەسەر بالتۆنەكان كارى دەكرد، ماوەى چەند سالتىك لە ئەمريكا ئەندازىارىى كارەبايى خويندوو، هەر لەو (۶۷) داهينراوى هەيه بەناوى خۆيهو، كە (۱۱) يان بە هاوبەشى لەگەڵ خەلكى تردا بوو. بەهۆى رووداوى ئۆتۆمبىلەو گيانى لەدەستداو، چەندىن نووسىنى هەيه سەبارەت بە شىكارکردنى بىردۆزى رێژەيى لە گەردوون و فەزادا، لە گرنگترى داهينراوەكانى ئامېرىكى پەخشکردنى تەلەفېزىۆننىيە كە بەكار دەهېنرێت بۆ پەخش كۆرەنەوەى ئەلىكترۆنى، پەخشكەرىكى وێنە و دىيەنەكان، و ئامېرىك كە تىشكى خۆر دەكاتە هېژىكى كارەبايى، و ئامېرىك بۆ بەتال كۆرەنەوەى هېژى كارەبايى لە فەزادا.

د. ئەحمەد زۆيىل:

ناوى (ئەحمەد حوسنى زۆيىل)ە، لە (۱۹۴۶/۲/۲۶) لە شارى (دەمەنهور)ى مىسر لەدايەبوو، كۆلىجى زانستى زانكۆى (ئىسكەندەريە)ى سالى (۱۹۶۷) تەواو كردوو بەپەلەى بالاو بەيەكەم، پاشان لە ۸ مانگدا خويندنى (ماجستېرى) تەواو كردوو، سالى (۱۹۶۹) كۆچى كردوو بۆ ئەمريكا بەهۆى زەمالەيەكى زانكۆى (پەنسلفانيا)و و خويندنى (دكتورا)ى لە (كىمىاي لەيزەري)دا تەواو كرد سالى (۱۹۷۳)، ۸ زانكۆى ئەمريكا زەمالەى تووژىنەوەيان پېيەخشی بەلام لەناوياندا

زانكۆی (كالبیتك)ی ههلبژارد له بهرتهوهی ۲۵ مامۆستای ئەم زانكۆیه خهلاتی (نۆبڵ)یان وههگرتهوه، ئۆفیسێکی باشی پێدرا به یهك مهرج كه له ماوهی ۶ سالدا توێژینهوهیهك بكات كه گرنگیی زانستی ههبیته و پاش ئه مه دهكرێت به مامۆستای زانكۆكه، بهلام (د. زوێل) تهنها له ماوهی ۴ مانگدا توێژینهوهیهکی گرنگی ئهجامدا كه له گۆفاره زانستییهكانیشدا بلاكرايهوه.

پلهی (پروڤیسۆر)ی پێیهخسراوه و تا ئێستا خاوهنی (۲۷۰) توێژینهوهی گرنگه له بواری لهیزهدا، ۲۳ خهلاتی ئەمریکی پێیهخسراوه بێجگه له خهلاتی وولاتانی تر، ئهندامێتی كۆمهلهی ئەمریکی بۆ زانستهكان و هونهره مۆییهكانی پێیهخسراوه، كورسی (لینهس پاولینگ Linus Carl Pauling)ی پێیهخسرا، كه زانا بهکی فیزیای بهناوبانگه و (۲) جار خهلاتی (نۆبڵ)ی پێیهخسراوه و سالی (۱۹۸۸) نازناوی (نایشتاين)ی سهدهی (۲۱)ی پێیهخسرا بۆ دۆزینهوهی فیمتۆ چركه (Fimto second)، كه بوه هۆی دیاریكردنی تهمهنی گهردوون زۆر به وردیی و دههراگایهکی نوێی كردهوه له بهردهم چارهسهاری نهخۆشییهكانی سهههتанда، (فیمتۆ چركه) بریتییه له یهك بهش له ملیۆن بلیۆن بهشی چركهیهك!

(د. ئەحمەد زوێل) سالی (۱۹۹۹) خهلاتی (نۆبڵ)ی پێیهخسرا له (كیمیا)دا به هۆی پێوانی خێرای گهردیلهكان لهكاتی جوولانیاندا به بهكارهێنانی لهیزی ههههه خێرا، ئه مه بوه هۆی دروستكردنی زانستی نوێی وهك (فیمتۆ كیمیا) و (فیمتۆ بایۆلۆجی).

(د. زوێل) رای وایه كه خهلكی رۆژههلات پێشدهستی گهورهیان هه بوه له بواری زانستدا، بۆ نمونه میسرێیه كۆنهكان پێش (۶۰۰۰) سال

یه که م کس بوون که ووتوویانه سال له (۳۶۵.۲۵) رۆژ پیکدیت، هیوای وایه له میسر به تاییه تی بتوانیت زانکویه کی جیهانی زانستی دروست بکات که نمونه ی نه مانه تی زانستی بیت و بلیمه تان و هلبیزردراوان لییی وهریگریژ، که ژماره یان له (۲۰۰۰ کهس زیاتر نه بیت) نه مهش به مه به سستی زیندووکردنه وه ی نوممه ته که مان و راپه پینی له خه وی دوور ودریژی، (د. نه حمه د زویل) خاوه نی نه م خه لاتانایه :

- به رزترین نیشانیگ له نه مریکا دا که بۆ زانست ده به خشریت له لایه ن ده زگای (بنجامین فرانکلین) وه، که هه مان نه م خه لاته پیتتر به خشراوه به (مادام کوری، و نه لپیتر ناینشتاین، وه ردوو برا رایت، و نه دیسۆن)، هه روه ها ناوی له کتییی میژوویی زانایانی نه مریکا دا تو مارکراوه .
- نیشانی (لیۆناردۆ دافینشی) پییه خشرا له (فه ره نسا).
- خه لاتی (مه لیک فه یصل) ی پییه خشرا بۆ سالی (۱۹۸۹).
- خه لاتی وه کاله تی فه زای نه مریکا (ناسا) بۆ سالی (۱۹۹۱).
- نیشانی (میسر) بۆ زانسته کان له سالی (۱۹۹۵).
- وولاتی (سویسرا) ش خه لاتی ئالتوونی ده وله تی پییه خشی.
- خه لاتی (نۆبل) له کیمیا دا سالی (۱۹۹۹).

د. فاروق الباز:

خه لکی وولاتی میسر و له وی له دایکبوه، سالی (۱۹۵۸) به روانامه ی به کالۆریۆسی وه رگرت له کیمیا و جیۆلۆجیدا له زانکۆی (عین شمس) له قاهره، سالی ۱۹۶۰ د. فاروق کۆچی کرد بۆ نه مریکا و ته نها له ماوه ی ۱ سالدا به روانامه ی ماسته ری له زانکۆی (میزۆری) وه رگرت، پاشان سالی ۱۹۶۴ به روانامه ی (دکتۆرا) ی وه رگرت پاش ته واکردنی خویندنی له

زانکۆی (میزۆری) و پهیمانگای (ماساچوستس) بۆ تهکنه‌لۆجیا له شاری (که‌مبریج).

بیگومان که سیکی ئاوا به‌توانا ناشاریته‌وه له‌به‌رچاوی لوتکه و قه‌لاکانی زانستدا، هه‌ریۆیه ده‌ستی کرد به‌ ووتنه‌وه‌ی زانستی جیۆلۆجیای نوی له زانکۆی (میزۆری) بۆ ماوه‌ی سالتیک، پاشان زانکۆی (هایدلبرگ) له ئەلمانیا‌ی رۆژئاوا رایکیشا و بۆ سالتیکی تر تا سالی ۱۹۶۵ وانه‌ی ده‌ووته‌وه که له‌م کاته‌دا چه‌ندین توێژینه‌وه‌ی ئەنجامدا له‌سه‌ر پێکهاته‌ی کیمیایی شوه‌وب و نه‌یزه‌که‌کان.

پاشان گه‌رایه‌وه بۆ میسر و له‌گه‌ڵ کۆمپانیای (پان ئەمه‌ریکان) بۆ گه‌ران به‌دوای نه‌وتدا کاریده‌کرد له‌ سالی ۱۹۶۶زدا له‌ که‌نداوی سوئیس، پاشان کۆمپانیای کارگه‌کانی (بی‌ل) رایکیشا بۆ کارکردن له‌وێ له‌ سالی ۱۹۶۷دا کاتیک که به‌ جیدی به‌شداریکرد له‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی فه‌زادا، کاری (د. فاروق البان) ته‌نها شتیکی رۆتینی نه‌بووه له‌ کۆمپانیای کارگه‌کانی (بی‌ل)دا به‌لکو به‌رپرسیاریتییه‌کی خه‌ته‌رناک بووه بۆ ئەم که‌سه هه‌لکه‌وتوووه، له‌ماوه‌ی ۶ سالی زێڕینی زانسته‌کانی فه‌زا و ده‌سته‌که‌وته‌کانیدا (له‌ سالی ۱۹۶۷ بۆ ۱۹۷۲) د. فاروق کاریکرد وه‌ک سه‌ره‌رشتیاری نه‌خشه‌کێشانی لیکۆلینه‌وه‌کانی مانگ و دۆزینه‌وه‌کان له‌سه‌ر رووی مانگ، هه‌ریۆیه به‌شداریکرد له‌ پلاندانان و هه‌لسه‌نگاندنی به‌رنامه‌ی وه‌کاله‌تی نیشتمانی فزۆکه‌وانی و فه‌زای ئەمریکا (ناسا) بۆ گه‌شته‌ خولگه‌یه‌که‌کانی مانگ، هه‌رته‌مه‌نده به‌س نه‌بوو بۆ بلێسه‌ی تیکۆشان و زیره‌کی و بیرتیژی د. فاروق الباز، به‌لکو کاریشی کرد له‌و گروپه‌ زانستیانه‌ی پالېشت بوون بۆ ناماده‌کردنی گه‌شته‌کانی ئەپۆلۆ بۆ

سەر مانگ، ههروهه پلهوپایهیهکی تریشی به دهست هیتا وهك سكرتیری (لیژنه‌ی هه‌لبژاردنی شوینه‌کانی نیشتنه‌وه‌ی کهشتیه‌کانی به‌رنامه‌ی نه‌پۆلۆ له‌سەر رووی مانگ)، که ٦ جینگه‌یان هه‌لبژارد بۆ نیشتنه‌وه‌ی کهشتیه‌ی ناسمانیه‌کان به‌ پشت به‌ستن به‌ ویتانه‌ی که کهشتیه‌ی بێمرویه‌ی تر گرتبوویان بۆ مانگ، و به‌ دانپێدانانی وه‌کاله‌تی ناسا باشتین شوینبوون بۆ نیشتنه‌وه‌ی کهشتیه‌کانی مانگ.

ده‌رباره‌ی جیۆلۆجیای مانگ ئه‌وه‌نده‌ شاره‌زابووه‌ که وای له‌ یه‌کێک له‌ کهشتیه‌وه‌نه‌کان کرد بۆ: ئایا تۆ پیش ئێمه‌ له‌سەر رووی مانگ بوویت ئه‌ی فاروق؟! ئه‌ویش له‌ به‌رئه‌وه‌ی که د. فاروق رێنیشانی ئه‌و کهشتیه‌وه‌نه‌ی کرد بۆ ئه‌وه‌ی بچێت بۆ شوینێکی دیاریکراو که به‌ردیکی خاوه‌ن پێکهاته‌یه‌کی تایبه‌تی لێبوو بۆ وه‌رگرینی نمونه‌ی لێ!!

له‌گه‌ڵ ئه‌م هه‌موو ئه‌رکانه‌یدا د. فاروق متعانه‌ی به‌خۆی بوو بۆ ئه‌وه‌ی وه‌ك سه‌رۆکی تیمی راهێنانی زانستیش کاریکات بۆ هه‌لبژاردنی نمونه‌ی به‌رده‌کان و هه‌روه‌ها وینه‌گرینی مانگ له‌لایه‌ن کهشتیه‌وه‌نه‌کانه‌وه‌.

دوای ته‌واوبوونی به‌رنامه‌ی نه‌پۆلۆ له‌ سالی (١٩٧٢) دا په‌یوه‌ندیکرد به‌ قه‌ڵایه‌کی زانستی تهره‌وه‌ که په‌یمانگای (سمیستونیان) بوو له‌ (واشتنۆن) و له‌ موزه‌خانه‌ی نیشتعانی ئاسمان و فەزای سه‌ر به‌م په‌مانگه‌یه‌ سه‌نتره‌ی لیکۆلینه‌وه‌کانی زه‌وی و هه‌ساره‌کانی دروستکرد، کۆمه‌له‌ زانستیه‌ی پسپۆره‌کان پیشه‌په‌کیان ده‌کرد له‌ بانگکردنی بۆ نه‌ندامه‌تییان که لێره‌دا بوا‌ری ناوه‌تانی هه‌موویان نییه‌، له‌وانه‌: کۆمه‌له‌ی جیۆلۆجی ئه‌مریکی، و یه‌کێتی ئه‌مریکی بۆ پیشه‌که‌وتنه‌ زانستیه‌ییه‌کان، و یه‌کێتی شاهانه‌ی به‌ریتانی بۆ زانسته‌کانی فله‌ك پله‌ی نه‌ندامه‌تییان پێبه‌خشی.

(د. البان) چەندىن بېرونامەى رېژاينان و پلەى فەخرى پېتەخسراوہ لەوانە: بېرونامەىەكى رېژاينان لە لىكۆلئىنەوہى خامەكان و كانزاكاندا لە ھەيئەى ويلايەتە يەكگرتووەكان بۆ كانەكان، ھەروەھا مەدالايى دەستكەوتە زانستىيە بەرزەكان لە وەكالىەتى (ناسا)وہ، و خەلاتى سەرکەوتووەكان لە كۆمەلەى جيوئۆجى ئەمريكى، و نيشانى ئىستىحقاق لە پلەى يەكەم لە كۆمارى ميسرىش.

ھەستاوہ بە بلۆكرىنەوہى زىاد لە (٢٠٠) تويزىنەوہى زانستى لە كۆنارە زانستىيە جىھانىيەكاندا، لەگەڵ سەرپەرشتى كردنى چەندىن لىكۆلەرەوہ و تويزەرەوہ لە زانستەكانى فەزا و جيوئۆجىيە ھەسارەكان و مانگەكانياندا، كاتىكىش كە لايەنە زانستىيە جىھانىيەكان دەستيانكرد بە خوئامادە كردن بۆ گەشتى فەزايى دوولايەنەى ئەمريكى روسى (گەشتى ئەپۆلو-سۆيۆز) لە سالى (١٩٧٥)دا، لە (د. فاروق البان) باشتريان نەدۆزىيەوہ بۆ پلەى (سەرۆكى لىكۆلئىنەوہ تايبەتەكانى تايبەت بە تاقىكرىنەوہكانى سەرپەرشتى و چاودىرى زەوى و وىنەگرتن لە ئاسمانەوہ).

ھەروەھا (د. فاروق البان) پلەى جىگىرى سەرۆكى زانست و تەكنەلۆجىيە ھەبوو لە دەزگاي تەكنەلۆجىيەى زانبارى (نايتك) لە ويلايەتى (ماساچوستس)، ھەروەھا مامۇستاي ئەم زانكۆيانەش بووہ: بەشى جيوئۆجىيەى زانكۆى (يوتا) لە (سۆلت لەيك سىتى) لە ئەمريكا، و زانكۆى (عەين شەمس) لە (قاھىرە)، و زانكۆى (تەكساس)ى فەننى، و زانكۆى قەتەر لە شارى (دەوچە)، ئىستاس بەرپۆتەبەرى بەشى ھەستكرىن لە دورەوہى زانكۆى (بۆستىن)ى ئەمريكىيە.

خاوهنى چەندىن لىكۆلىنەۋەپە دەربارەى ئىعجازى قورئان لە
سەردەمى زانستدا، و باۋەپى تەۋاۋى بە بەرەۋپىش چوون لە دۆزىنەۋە
زانستىيەكان و فېركردن لەم بۋارەدا ھەيە، چونكە بە ھۆكاريكى
تىگەيشتنى دروستكراۋەكانى پەرۋەردگارى دەزانىت لە دەۋرۋەرمان، و
بۇ باشتىركردنى پاشەپۇزى مۇقە لەسەر زەۋيدا.

لە ۋوتەيەكىدا دەلىت: من باۋەپم وايە كە قورئان كىتەبىكى ھەمەلەينە
و جىگىرە، و لە قورئاندا چەندىن ئىعجازى زانستى مەزن ھەيە كەۋاتە
قورئان خاۋەنى پلەۋپايەيەكى بەرزە، زانستىش لە گاولكىدايە و زۆر كەم
دەزانىن و زۆر كەم فېردەبىن، ھەركاتىكىش زانستىكى نوئى بزانىن بۆمان
دەردەكەۋىت كە كەم دەزانىن، ھەركاتىكىش بېرك زانىاريمان دەستكەۋىت
دەگەينە ئەۋەى كە بېركى تىرى مەزن لە زانست ھەيە كە ھىچ ئاگايەكمان
لەي نىيە ^{۱۲۶}.

^{۱۲۶} بېروانە چارۋىكەۋتەنى پروفېسۆر (عبدالمجيد الزنداني) لە گەل (د. فاروق البان) كە لە
كتەبى (الإعجاز العلمي) دا بىلاۋكراۋەتەۋە.

هه‌ندیک له زانا موسولمانه کورده‌کان و رۆڤایان له پیشکەوتنی زانستیدا

شیخی ئیسلام (نابین ته‌یمیه)؛

ناوی (تقی‌الدین أبو‌العباس أحمد بن عبد‌الحلیم الحرانی‌الدمشقی‌الحنبلی)یه، زانا و فەقیه و ره‌خه‌گر و موفه‌سیر بووه و له‌ خه‌زاننیکه‌ی زانست په‌ره‌ر هاتۆته‌ دنیا، له‌ شاری (حه‌پرانی‌ی کوردستانی تورکیا له‌ دایکه‌بووه له (٦٦١-١٢٦٣ه‌)، پاشان له‌ گه‌ڵ که‌س و کاری چوون بۆ دیمه‌شق به‌هۆی هه‌رشه‌ی مه‌غۆله‌کانه‌وه، له‌وێ گه‌وره‌ بووه و له‌ مندالییه‌وه له‌ سه‌ر ده‌ستی باوکی و زانایانی ئه‌وێ فێری قورئانی په‌یوژ و ته‌فسیر و زانستی فهرمووده و زمانی عه‌ره‌بی و ئه‌ده‌به‌کی بووه، هه‌ر له‌ گه‌نجیه‌وه ده‌رکه‌وتوه و وانه‌ی ووتوه‌ته‌وه و گفتوگۆ و موانقه‌شه‌ی زانایانی کردوه و ناوێرا به‌ (زیندوکه‌ره‌وه‌ی سوننه‌ت) و (ئیمامی موخته‌میده‌کان)، ئه‌وه‌نده که‌ سه‌یکه‌ی پارێزگار و زاهید بووه که‌ دونه‌یای هه‌چ به‌لاوه‌ مه‌به‌ست نه‌بووه، و ئه‌وه‌نده که‌ سه‌یکه‌ی ئازا و چاونه‌ترسێش بووه که‌ به‌هه‌چ شه‌یوه‌یه‌ک ماستاو و رووپامایی بۆ که‌سه‌نه‌کردوه، نوێکه‌ره‌وه (مجددی‌ی سه‌رده‌می خۆی بووه.

دانراوه‌کانی خۆیان ده‌ده‌ن له ٥٠٠ کتێب، چو بۆ میسر بۆ فه‌توادان و ماوه‌یه‌ک له‌وێ بووه و له‌سه‌ر به‌روراکانی زیندان کراوه، پاشان گه‌پاوه‌ته‌وه بۆ شام و له‌وێش زیندانی کراوه، ژبانی به‌م شه‌یوه‌یه‌ به‌سه‌ر بردوه تا له‌ زینداندان له‌ سالێ (٧٢٨-١٣٢٧ه‌)دا کۆچی دوا‌یی کردوه، له‌ دوا‌ی جه‌نازه‌که‌ی هه‌موو خه‌ڵکی دیمه‌شق به‌پێ رۆیشتوون و ژماره‌یان

که یشته ۲۰۰ هزار کس، که هموویان هستیان ده کرد به مردنی نه و به کیک له که له زانایانی نیسلامیان له ده ستچوو، جه نازه که ی نه م گه وره ترین جه نازه بووه له نیسلامدا دوا ی نیمام (نه حمه دی کوری حه نه ل).

له هموو زانسته کانی حیکمه تدا دانراوی هه یه، بانگه کوری چاکخوازی نایینی بووه، پیتشه و بووه له ته فسیر و فصولدا، ده ستیکرد به وانه ووتنه وه له ته منی ۲۰ سالییه وه، له دژی هموو کۆمه له لاده ره کان بووه له دین و بیرو پیا نه فسانه ییه کانایانی دژایه تی ده کرد، له کاتی هه ردوو هیرشی نامرؤفانه ی خاچه رستان و مه غۆله کانه وه بق جیهانی نیسلامی ئین ته ییمه چه ندین هه لویتستی ریزدار و به جه رگی هه بووه که گیانی فیداکاری و به ره نگاری له نئو موسولماناندا زیندوو کرده وه، نمونه ی زانای کارکه ر و مواهید بووه، له کاتی هاتنی سه ر کرده ی مه غۆله کان (قازان) بق داگیر کردنی دیمه شق ئین ته ییمه چوو بق به ره نگاری کردنی و بینینی و به شیوه یه که ترساندی که به خۆیدا چوووه وه و پاشان چوو بق لای سولتانی میسر و هانیدا بق چوون بق پشتگیری خه لکی شام له دژی مه غۆله کان.

(د. محمد أبو زهرة) ده لیت: میژوونووسان به ئین ته ییمه یان ووتنه وه (حه پپانی) و نه یاندا وه ته پال تیره عه ره به کان، که نه مه ده یسه لمیتیت کورد بووه، که میله تیکی خاوه ن هیممه ت و نازایه تی نۆن، و نه م سیفه تانه به ناشکرا له ئین ته ییمه دا دیار بوون له گه ل نه وه شدا که له ناو هیمنی زانایاندا گه وره بوو، کورده کان له سه ده کانی شه شه م و حه وته می کۆچیدا خاوه نی هه لویتستی به رز و ناوازه بوون له به رگری کردن له

وولاتی موسولمانان، شه وەبوو بەرامبەر بە خاچە رستەکان وەستان و
 یەكەم لێدانیان بەرکەوت، و پاشان بەرەنگاریان بوونەو و گورزی
 جەرگەریان لێوەشاندن تاوێکو بێئومێدیان کردن لە وولاتی موسولمانان.
 دانراوەکانی ئێبێن تەیممە خۆیانداوێ لە ٤٠٠٠ کورپاسە، لە (فوات
 الوفیات) دا دەلێت: ٣٠٠ بەرگ بوون، کە لەمۆماندا تەنها ٦٠ بەرگمان
 بەدەست گەیشتوو، بەناوبانگترینی دانراوەکانی (مجموعۃ
 الفتاوی) کە یەتی کە لە ٢٧ بەرگدا چاپکراون، بێجگە لە دەیان دانراوی تر
 کە بەجیا لە چاپ دراون.

ئێبێن خەلەکان:

ناوی قازی قوزات (شەمسەددین ئەحمەدی کورپی موخەممەدی کورپی
 ئیبراھیمی ئەربیلی شافعی) یە، لە دئی (خەلەکان) ی سەر بە شاری
 ھەولێر لە سالی (٦٠٨ک-١٢١١ز) لەدایکبوو، زۆربەی ژبانی لە وەرگرتنی
 زانست و وانە ووتنەو و ھاتووچۆ لەنیوان شام و میسردا بەسەربرد،
 دواي خەریکبوون بە زانستەو لە مندالیدا پاشان لە ١٨ سالییدا دەستی
 کرد بە گەشتی زانستی، شەش ھەوت سال لە ھەلەب دانیشت، سالی
 ٦٣٣ک چۆتە دیمەشق و دواي چوار سال چۆتە میسر، لە (٦٥٨ک) دا
 سولتان (زاھیر ببەرس) کردی بە قازی قوزات و لە (٦٥٩ک) لەگەلیدا
 چوو بۆ شام، پاشان لە (٦٦٩ک) وازی لەم وەزیفەیی ھێنا و گەڕایەو
 (قاھیرە) و لە قوتابخانەیی (فەخریە) بە وانە ووتنەو و خەریکبوو،
 دواجا گەڕایەو شام و سەرقالی زانست بوو تا لە سالی (٦٨١ک) لە
 تەمەنی ٧٣ سالییدا کۆچی دواي کرد.

خاوه‌نی چەندین کتێبی میژوویی و زانستییە که گەرنەترینیان شاکارە میژووییە نەمرەکەیتە، که بریتیە لە کتێبی (وفیات الأعیان وأنباء أبناء الزمان) که کتێبیکی میژوویی هەمەلایەنە، لە ماوەی هەوت سالددا لە نووسینی بووەوە، لە ساڵی (١٢٥٦ن) دەستی پێکردووە و لە (١٢٧٤ن) دا تەواوی کردووە، نوسخەی دەستنووسی ئەم کتێبە بە خەتی دانەرەکەیی لە مۆزەخانەی بەریتانی پارێزراوە، لە ئەلمانیا بۆ یەکەم جار بە عەرەبی لە چاپدراوە و پاشان وەرگێردراوە بۆ ئینگلیزی و لە فەرەنسا لە چاپدراوە، (ظهرالدين الأربيلي) وەرگێردراوە بۆ فارسی، لەلایەن پێنج زانای تەرەوه پاشکۆی بۆ دروستکراوە، ئێین خەلەکان خاوه‌نی کتێبی تری زانستی و زمانەوانی و فێقهی بووە و چەندین شیعری ناسک و ماناداریشی دانراوە بە عەرەبی و فارسی.

ئێینولوستەوه‌ی ئەربیلی:

ناوی (ئەبولبەرەکات شەرەفوددینی هەولێرییە) لە (٥٦٤ک) دا لە هەولێر هاتۆتە دۆنیاوە، لە خێزانیکی ناسراو و پێ لە ئەهلی عیلم و فەزڵ هاتۆتە دۆنیاوە، ماوەیەک وەزیری (مەزەه‌روددین کۆکبوری) بووە، پاش هاتنی تەتەر بۆ ئەو ناوچەیە چۆتە موسڵ و لە (٦٣٧ک-١٢٣٩ن) دا وەفاتای کردووە، میژوونووس و زانایەکی خاوه‌ن دانراو بووە و لە شیعرو ئەدەبیاتیشدا بەقوووت بووە، خاوه‌نی ئەم کتێبانەیه:

- (تاریخ إربل) که ٤٠ بەرگە.
- (النظام في شرح شعر المتنبي وأبي تمام) که ١٠ بەرگە.
- (إثبات المحصل من نسبة أبيات المفضل) که ٢ بەرگە.

نوبت نوصف لاجی شارەزوری:

ناوی (تقی الدین عثمان بن عبدالرحمن الكردي الشهرزوري) یه، سالی (٥٥٧هـ) له (شرخان) ی (شارەزور) له دایکبووه، پێشهوا بووه له فیه و فهرمووده دا و زانا بووه له تهفسیر و نوصول و نهحودا و پیاویکی پارێزکار و زامید بووه، باوکی شیخی زانایانی دیمه شق بووه بۆیه سه ره تا لای ئه و وانه ی زانستی خویندووه، پاشان چۆته موصل و له لای (عمادالدین یونس) وانه ی خویندووه و دوا یی چووه بۆ به غدا و شوینه کانی تری عیراق و نیران (له لای رافیعی وانه ی خویندووه) و خوراسان گه راوه، پاشا چووه بۆ (قودس) و له قوتابخانه ی (الصلاحیه) وانه ی ووتووه ته وه، له کوتاییدا گه راوه ته وه دیمه شق و له وئ جیگیر بووه و بووه به مامۆستای (دار الحديث) و هه ر له وئ کتێبه کانی داناوه، له رۆژی چوارشه ممه (٢٥) ی ره بیعی دووه می سالی (٦٤٣هـ) دا وه فاتی کردووه.

خاوه نی ئه م کتێبانه یه: (طبقات فقهاء الشافعية)، (معرفة أنواع الحديث) که کتێبیکی به ناوبانگه و ناسراوه به (مقدمة ابن الصلاح)، (الأمالي) و (الفتاوی)، و (شرح الوسيط)، و (أدب المفتي والمستفتي)، و (فوائد الرحلة) و چه ندینی تریش.

شیخ حه سه نی گله زه رده و روانگه ی نه ستیره ناسی گله زه رده:

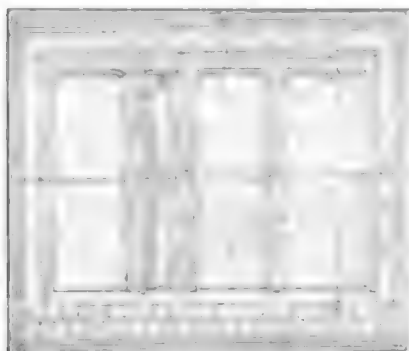
(شیخ حه سه ن کوپی سه ید محه ممه دی تۆدی) یه، له سالی (١١٧٥هـ) - ١٧٦١ز دا کۆچی دوا یی کردووه، مامۆستایه کی ئاینی و شیخیکی ته سه وف و زانایه کی فه له کیش بووه، له سه رده می خۆیدا جگه له بورجه که ی شاخی گله زه رده، حیساییکی دروستکردووه له سه ر دیواری

باکووری مزگوتەكەى لە (دئى گەزەردە) كە دەكەوتتە سەرشاخى بەرانان لە باشوورى شارى سليمانى و سەرەتاي سنوورى ناوچەى قەرەداغە، شىخ حەسەن حيسابەكەى بەشيوەى تاق تاق دروست كردبوو لەناو مزگوتەكەيدا، لەسەر تىرۆزى رۆژ و بۆگەيشتنى تىرۆزەكە بۆ رۆژمىرەكە پەنجەرەيەكى بە قەبارەى (٢٧سم-٢٣سم) دروستكردبوو لە ديوارى رۆژەلاتدا لەنزىك سووچى باكوورى رۆژەلات لە مزگوتەكەيدا، كە رۆژەلەهات يەكەم تىرۆزەكەى بە ئەندازەى نينۆكىك واتە لەكاتى ھەلھاتنىدا ھەر رۆژك لەسەر خەتێكى ديارىكراو ئەدات لە تەقویمەكە، لە سى جىگە نووسىن لەسەر رۆژمىرەكە ھەبوو.

بەلام لە نيسانى (١٩٨٢)دا بەپۆەبەرايەتى ئەوقافى سليمانى بىگۆيدانە گرنكى مزگوتەكە و رۆژمىرەكەى (شىخ حەسەن) كە كەلەپوورىكى فەلەكى كوردییە مزگوتەكەى رووخاند، بۆ ئەوێ مزگوتەى نۆى لەشوێنى دروستبكات، پاش روخاندنى (عبدالرقيب يوسف) گلى مزگوتە روختندراوێكەى بەدەست پشكنیو و ھەندێك لە لەتەكانى رۆژمىرە گەچەكەى لەناو داروپەردوى مزگوتە روخواوێكەدا دۆزیووتەو، لە (٢٧-٢٩)ى ئابى (١٩٨٣) بە ھاوکارى (كامیل ئەحمەد) رۆژمىرەكەيان دروست كردۆتەو لەديوارى مزگوتە نۆیەكەدا كە قەبارەى (٢٥٠سم-١٣٥سم)ە، حیسابى گەزەردە لە گەرمیان تا شارەزور و شارپازێر بەلكو زوربەى ناوچەكانى پارێزگای سليمانى لە ناوھەپاستەكانى سەدەى ھەژدەھەمەو لەسەر حیسابى گەزەردە رۆشتوون، سەرەتاي سال لە ١٤ى كانوونى یەكەمەو دەستپێدەكات، بەلام سەد مەخابن لە سالى (١٩٨٨)دا رۆژمىرەكە لەگەڵ مزگوت و خەلكى گەزەردە بەر شالاوێكانى ئەفقال كەوتن.

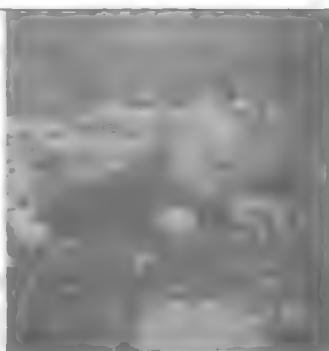
شونڤى بېيىنى مانگى يەك شەۋە:

ھەر شىخ ھەسەنى گەزەردە خۇي لەسەر شاخى گەزەردە لەپاستى
(كانى بارى) كەمىك بەدىۋاي باشۋورەۋە جىگايەكى نامادە كىرەپوۋى
دۆزىنەۋەى مانگى يەك شەۋە، كە مانگ دەپىنرا ئاگرىكى گەۋرەيان
دەكردەۋە كە لە سىلمانى و شارپاژىر و سورداش و شارەزۋور و بازىان و
قەرەداغەۋە ديارپوۋە، خەلكە كە لەسەر ئەم بەردە كە ۋەك پوۋانگە يەك
پوۋە بۆ مانگى يەك شەۋە دەيانكردە رەمەزان يان جەژن، تا سالانى
چەلكانى سەدەى بېستەمىش خەلكى ناۋچەكە و مەككە مەى شەرى
سىلمانىش بە رەسمى ئىعتىمادىيان لەسەر ئەم جىگايە پوۋە بۆ ديارى
كردنى يەكەم رۆژى رەمەزان يان جەژن، (مامۇستا عەلانى سوجادى)
ۋوتوۋىيەتى: شىخ ھەسەنى گەزەردە بۆ ھەرىكەت كە دوازە مانگەكانى
سال جىگايەكى تايپەتى دوستكردۋە بۆ دۆزىنەۋەى سەرەتاي ھەر
مانگىك، رۆژى (۲۹)ى ئابى (۱۹۸۳) (عبدالرەقىب يوسف) ئەم بەردەى بە
چىمەنتۆ دەستىشان كىرۋە لەسەر شاخى گەزەردە.

۲۲۰ سم × ۱۲۰ سم

كىشەرۋى رۆژ ئىبرى سەر دىۋان مەكتەپتى گەزەردە

شاخى گەزەردە

پېرەكەى شىخ ھەسەنى گەزەردە

مه لا عومهر و روانگه‌ی نه‌ستیره‌ناسی گراو:

چهند سهد سالتیک له‌مه‌وبهر زانایه‌کی فه‌له‌کی کورد به‌ناوی (مه‌لا عومهر) روانگه‌یه‌کی نه‌ستیره‌ناسی (مرصد فلکی) کوردی دروستکردوه له‌گوندی (گراو) له‌ژیر شاخی سه‌ری ره‌ش له‌پاریزگای هه‌ولیر، کۆمه‌له‌ نیشانگرێکی فه‌له‌کی به‌کۆمه‌له‌ به‌رد دروستکردوه له‌سه‌ر شاخی (داری لولکان) له‌به‌رده‌می گونده‌که‌ به‌لای رۆژئاواوه، نه‌و نیشانگره‌ به‌ردانه‌ بریتین له‌ نیشاره‌ته‌کانی هه‌ر ۱۲ بورجی فه‌له‌کی (گیسک، دۆلکه، نه‌هنگ، کاور، گا، و جیوک) له‌ ۶ مانگی زستان و به‌هاردای رۆژ قوچه‌که‌کانی ئهم ۶ بورجه‌ ده‌بێت له‌ باشووره‌وه تا باکوور و نه‌وجا رۆژ له‌ قوچی گه‌رانه‌وه‌ی سه‌ری هاوین یان (نقطة الانقلاب الصيفي) که‌ له‌ ۲۱ی حوزه‌یرانه‌وه رۆژ ده‌گه‌ڕێته‌وه به‌سه‌ر هه‌مان قوچه‌کانی رووانگه‌که‌دا (به‌مانا نیشاره‌ته‌ فه‌له‌کییه‌کاندا) و ۶ بورجی هاوین و پاییزیش ده‌بێت که‌ بورجه‌کانی (قرژال، شێر، فه‌ریک، ته‌رازوو، دوویشک، و که‌وان)، تا له‌ ۲۰ی کانوونی یه‌که‌مدا رۆژ ده‌گاته‌ قووچی سه‌ری زستان که‌ نیشانه‌ی بورجی (گیسک)ه و رۆژی ۲۱ی کانوونی یه‌که‌م سه‌ره‌تای زستانه، و له‌ رۆژی ۲۰ی حوزه‌یراندا رۆژ ده‌گاته‌ سه‌ر (قوچی گه‌رانه‌وه‌ی سه‌ری هاوین) که‌ نیشانه‌ی بورجی (قرژال)ه و رۆژی ۲۱ی حوزه‌یران سه‌ره‌تای هاوینه.

هه‌روه‌ها له‌ روانگه‌ی گراودا نیشاره‌ته‌کانی تری فه‌له‌کی دانراوه وه‌ک نیشانه‌ی نه‌ستیره‌ی (گه‌لاوێژ) و سێ نه‌ستیره‌کانی (ته‌رازوو) و بۆ (بازبه‌ران) و بۆ کاتی ره‌زپین و هه‌روه‌ها نیوه‌ی وه‌رزه‌کانی ساڵ و بۆ هه‌ر هه‌وت هه‌وته‌کانی زستان و هاوین که‌ نه‌مانه‌ن: (بێند، بێندرخن، میتره‌م، ئۆغن، پیت، پاروس، و خضر والیاس)، ئینجا نه‌وه‌لی هه‌ر بورج

و کاتیک ده زانری به ناوابوونی رۆژ له سه‌ر قوچی تاییه‌تی شه‌و بورج و کاته‌وه که له سه‌ر شاخ دانراون، جینگای ته‌ماشاکردنی روانگه‌کانی قوچه فه‌له‌کییه‌کان ده‌رگای مزگه‌وتی (گراو)ه.

به سه‌دان سال کورده‌کان له رووباری دیچه‌وه تا سنووری ئیتران حیسابی سالیان به‌م روانگه‌ کوردییانه‌ کردووه و پێیان ووتووه (حیسابی گراو)، (عبدالرقیب یوسف) له سالی (١٩٨٣)دا شه‌م روانگه‌یه‌ی دۆزیوه‌ته‌وه و هه‌ندیک له قوچه‌ روخواه‌کانی دروست کردۆته‌وه و باسینکی دووردریژی له‌مباریه‌وه‌ بلاوکردۆته‌وه له گزفاری (رۆشنییری) ژماره (١٠٨)ی سالی (١٩٨٥)دا.

ئیسماعیل پاشای به‌غدادی:

شه‌م به‌پێژه له شاری سلیمانی له‌دایکبووه و له سه‌رده‌می ده‌وله‌تی عوسمانیدا چه‌ندین پله‌وپایه‌ی وه‌رگرتووه و کاری میری کردووه، له سالی (١٣٣٩ک-١٩٢٠ز)دا کۆچی دوا‌یی کردووه، زۆر چه‌زی له گه‌پان و لیکۆلینه‌وه‌ بووه و نزیکه‌ی ٣٥ سالی ته‌مه‌نی له هه‌ولێکی زانستیدا بووه بۆ کۆکردنه‌وه‌ی کتێب و نووسه‌ره‌کانیان، ٢ کاری گه‌وره‌ی بیللیۆگرافیا‌یی بۆ به‌جیه‌شتووین، که ناوی کتێب و نووسه‌ره‌کانی سه‌رده‌می ئیسلامی تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م کۆکردۆته‌وه، به‌که‌میان به‌ناوی (ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الضنون فی أسامي الکتب والفنون) که ته‌واکه‌ری کتێبی (کشف الضنون فی أسامي الکتب والفنون)ه دانراوی (حاجي خليفة)، که دوا‌ی به‌رواری داخستنی شه‌و کتێبه‌ له ناوه‌پاستی سه‌ده‌ی شانزه‌یه‌مه‌وه‌ هاتووه‌ ناوی کتێب و نووسه‌ره‌کانی

دوای نه و به رواری کز کردوته وه تا سهره تاي سده دی بیستم که
نزیکه ی (۱۹۰۰) کتیبه .

کتیبی دووه می به ناوی (هدیه العارفین: أسماء المؤلفین و آثار
المصنفین)، که تییدا ناوی دانه ره کان (ته نانه ت به شاعیره کانیشه وه)
کز کردوته وه هر له سهره تاي نیسلامه وه تا سده دی بیستم، ناوی
نزیکه ی ۲۰۰۰ کتیب و ۶۰۰۰ دانه ری تییدا کز کردوته وه .

مه حمود به گی جه پراح (۱۸۸۲-۱۹۵۸ز)؛

(مه حمود به گ کوپی حاجی نه مین به گی نه سروللا به گ) ه سالی
(۱۸۸۲ن) له شاری سلیمانی هاتوته ژیا نه وه، سوارچاک بووه و زوری حه ز
له پراو بووه، نه م پیاوه ده ستیکی بالای هه بووه له چاره سه رکردنی هه موو
جۆره له جیچوون و شکاندنی نیسفانی ده ست و قاچدا که به ریگه یه کی
تاییه ت گرتوویه ته وه و زور به باشی چاک بوته وه، بۆیه به مه حمود به گی
جه پراح ناویانگی ده رکردوه .

فه قیر و هه ژاری لا په سهند بووه و هه رگیز نه م کاره ی به پاره بۆ هه یچ
که س نه کردوه به لکو هه ر به خیرخوازی نه نجامی داوه، داوایان
لیکردوه که بچیته نه خۆشخانه و به مووچه کاربکات به لام رازی نه بووه،
زور له پیاوه ناوداره کانی سلیمانی که ده ستیان شکاوه یان له جی چووه
بۆی گرتوونه ته وه و چاکبوون، وه ک: شیخ مه حمودی حه فید، ماموستا
ره فیق حلمی، حیکمه ت نه فهندی، و زور که سانی تر، رۆژی ۱۹۵۸/۶/۲۶
کۆچی دوایی کردوه و له گردی سه یوان به خاک سپێردراوه .

ئەم زانایانەى باسکران مشتێكى خەروارى زانایانى كوردى موسولمانن
 كه بەدرزایى میژووى ئىسلامى رۆلى سەرەكییان هەبووه لە پێشخستنى
 شارستانىتى ئىسلامى و جێدەستیان دیاربوووه لە هەموو لایەنىكى
 شارستانىتى ئىسلامیدا، دیاره دەیان زانای تر ئەم رۆله بەپێزەیان
 بینيوه، بۆ زانینى ژياننامەیان ئامۆزگارى خوێنەرانی بەپێز دەكەم بۆ
 گەپانەوه بۆ ئەم سەرچاوانە:

- مشاهیر الكرد وکردستان (كوردی بە ناویانگ) / نووسینی: محمد
 أمین زکی بەگ.
- أعلام كرد العراق / جمال بابان.
- معجم أعلام الكرد (في التاريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان
 وخارجها) / د. محمد علي الصويركي.
- ئینسایکلوپیدیای گشتی / یاسین صابر صالح.

بەشى سۆيەم

رۆلى زانايانى موسولمان لە
پیشخستنى زانستى پزىشكىدا

له ناو موسولماناندا چه ندين كه سى بليمهت هه لكه وتن له هه موو
 بواره كانى زانست و مه عريفه دا، نه و كه سانهش زۆر به هه له دا چون كه
 واده زانن موسولمانان ته نها گويزه ره وه يه كى شارستانيتى ميلله تانى تر
 بوون بۆ رۆژئاوا، به لكو موسولمانان خۆيان نه م زانستانه يان وه رگرت و
 لى تىگه يشتن و نه ينييه كانيان هه رسكرد و له لايه ن خۆيان وه به شيكى
 ترى هه ره زۆريان خسته سه ر و تىكه لاوى زانسته كانى قورئان و
 سونه تيشيان كرد، له بوارى زانستى پزىشكيشدا چه ندين كه سى بليمهت
 و ناوازه هه لكه وتن له ناو موسولماناندا كه سه رچاوه و دانراوى به نرخيان
 له م بواره دا دانا و ئاميزه به سووده كانيشيان داهينا، كاركردينش له
 نه خۆشخانه ئىسلاميه كاندا سيفه تى ئىنسانيهت و ره ووشت به رزى
 به ئاشكرا پيوه دياربووه، كه شانده دات له شانى سيستمى
 پيشكه وتووترين نه خۆشخانه كانى نه مړمان.

قورئانى پيرۆز گرنگى داوه به حيكمهت و دانايى و كردويتى به
 كه وده ترين خير و به ره كه تىك كه مرقۇ دەستى بكه ویت، نه وه تا
 ده فهرمويت: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ (البقرة: ۲۶۹)،
 واته: نه و كه سهى كه حيكمهت و دانايى پيبدريت نه وا خيرىكى زۆر
 كه وده ي پي دراوه، هه روه ها: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ
 يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ﴾ (لقمان: ۱۲)، واته: ئيمه حيكمهت و داناييمان
 به (لوقمان) به خشيبيو و داوامان ليكرد كه سوپاسگوزارى خودا بيت،
 هه ر كه سيكىش سوپاسى خودا بكات نه وا پاداشته كهى بۆ خۆيه تى، له
 گرنگترين جوړه كانى حيكمهت و پيش هه موويان بريتييه له زانستى
 پزىشكى و چاره سه رى نه خۆش، هه ريويه موسولمانان به پزىشكيان
 ده روت (حه كيم)، كه نه م ناوه تا نه مړش له ناو خه لكيدا به كارديت.

ئىسلام ئەم زانستى وەك نىعمەتتەك و بەخششنىكى خودايى سەيرىكردووه، و كرديويتى بە كارىك و بەهرەيەكى دانپىندانراو تەنانت ئەگەر غەيرى موسولمانانىش پىئوھى خەرىك بووين، ھەربۇيە دەبينىن لە ساپەى دەولەتى ئىسلامىدا خەلكانىكى زۆر بە زانستى پزىشكىيەوھ خەرىك بوون (لە موسولمانان و ناموسولمانەكانىش)، لە كاتىكدا كە كلتساي رۆژئاوا خەرىك بوون بە پزىشكىيەوھ بە ھەرام و قەدەغەى دادەنا چونكە باوھەريان وابوو كە نەخۇشى برىتپىيە لە سزا و تووپەيى خودايى و ناپىت لاپىرېت لەسەر ئەو كەسانەى كە شاينىن، ھەربەھۆى ئەم بيانووهو زانستى پزىشكى قەدەغە بوولە رۆژئاوادا تا دواى ئەو سەردەمەى كە پىتى دەووترىت سەردەمى باوھەپ لە ئەووپادا (عصر الإيمان) لە دواى سەدەى دوانزەيەمى زايىنىيەوھ.

ئەوانەى كە خەرىك بوون بە زانستى پزىشكىيەوھ لە جىھانى ئىسلامىدا ژمارەيان ئەوئەندە زۆر بوو كە پىشتىر شتى وا نەبوو، تەنانت لە سەردەمى خەلىفەى عەبباسى (المقتدر بالله) دا (۲۹۵-۳۲۰ك) زياتر لە ۸۶۰ پزىشكى پىاو و ۲ پزىشكى نەخۇشسىيەكانى ژنان و منالېوون بانگكران بۆ بەغدا بە مەبەستى تاقىكرەنەوھيان، ئەمانە بىجگە لە مامۇستا باوھەپزىكراوھكان كە قۇناغى تاقىكرەنەوھيان بېرىبوو، ئەمە گرنگيداننىك بوو بە زانستى پزىشكى كە ھىچ پايتەختىكى شارستانىيەتە كۆرەكان بەخۇيانەوھ نەدىبوو.

ھەرەھا لەم ژمارە زۆرەى پزىشكانەوھ دەگەينە ئەو راستىيەى كە ئاوەدانى و شارستانىيەت گەيشتىبووھ لوتكە بۆ ئەوھى پىئوستى بە ئەوئەندە ژمارەيەكى زۆر لە پزىشكان ھەبىت.

له سهرده مه كونه كاندا بوونی زانیارییه کی که م بهس بوو بۆ شه وهی یه کێک به پزیشکییه وه خه ریک بیت، به لام موسولمانان به مهنده وه نه وهستان به لکو به رده وام له زیادکردنی زانیارییه کانیاندا بوون، و به زانیارییه نه وه نه وهستان که له کتێبه کانی کهسانی پێش خۆیان دهستیانه وت به لکو په نایان برده به ره موو داهێنانێک و زیره کیی خۆیان بۆ زیادکردنی لیکۆلینه وه کانیا، ههروهها دهستیان کرد به نووسین و دهیان کتێبیان دانا له بواری پزیشکیدا، که هه ندیکان شه ونده گه و ره و فراوان بوون که ئینسانیکۆپیدیا به ک بوون بۆ خۆیان، که ئه مانه هه مووی وه رگێردان بۆ زمانی لاتینی و پزیشکانی شه وروپا به کاریان هێنا، که بوونه هۆی گهرپینی حالیان به ته واره تی.

تا سهره تای سهرده می نوێ هیچ زانییه کی شه وروپی نه ی توانی شان بدات له شانی زانا موسولمانه کان له نووسینه کانیاندا، شه وه بوو کتێبی (القانون فی الطب) ی ئیبن سینای ره یس له سه ده ی دوازه یه می زاینیدا وه رگێردا بۆ لاتینی و به به رده وami چاپ ده کرایه وه، که هه وسوعه یه که پوخته ی هه موو پێشکه و تنه کانی پزیشکی موسولمانان و کهسانی پێش خۆیانی له خۆگرتوه (هه ر له ئیفریق و یۆنانیه کان و هیندییه کان تا سریانییه کان و قیبتیه کانیش)، ههروهها کتێبی (الحاوی) دانراوی (الرازی) یش وه رگێردا له سالی (١٢٧٩ن) دا که شه میان له (القانون) گه و ره تره و ماده ده ی زیاتری تێدایه، قوتابییه کانی (الرازی) دوا ی مردنی هه ستان به ته واره کردنی چونکه کاریکه هه رگیز به ١ کهس ته واره نا کرێت.

ئه م کتێبانیه ی (ئیبن سینا) و (الرازی) بریتی بوون له سه رچاوه ی سه ره کی باوه رپێکراوی زانستی پزیشکی له کۆلیجه کانی پزیشکی له

نه‌وروپادا تا کورتایی سده‌ی شانزده‌م، ه‌روه‌ها یارم‌تی پزشکی
 تریش‌هات بۆ نه‌وروپا به تاییه‌تی له نه‌نده‌لوسی موسولمانانه‌وه، و
 نه‌وه‌بوو گه‌وره‌ترین سه‌رچاوه له نه‌شته‌رگه‌ری و نه‌خۆشییه‌کانی ئیسک و
 شکاویدا گه‌یشته ده‌ستیان به‌ناوی (التصريف لمن عجز عن التأليف)
 دانراوی (أبو القاسم خلف بن العباس الزهراوی)، که له سه‌ره‌تای سده‌ی
 پانزده‌مه‌دا وه‌رگێڤردا بۆ لاتینی و له نه‌وروپا به‌چاپ گه‌یشت، که پیش
 چاپکردنی چ‌ه‌ند وانه‌یه‌ک بوو ده‌ستاوده‌ستی ده‌کرد له‌نیۆ مامۆستایاندا و
 پش‌تیان پێده‌به‌ست له‌کاره‌ نه‌شته‌رگه‌رییه‌کانی‌اندا، به‌تاییه‌تی له
 نه‌شته‌رگه‌رییه‌ ئالۆزه‌کاندا وه‌ک کردنه‌وه‌ی میزه‌ل‌دان (المثانة Urinary
 Bladder) و ده‌ره‌ی‌نانی به‌رده‌کانی ناوی.

زانایانی پزشکی موسولمان پیش نه‌وروپیه‌کان که‌وتن له وه‌سف
 کردنی نه‌خۆشییه‌کانی (گولی) و (ناوله) و (سوورێژه) و ه‌روه‌ها له
 چاره‌سه‌ری چاو دا.

ه‌روه‌ها چاره‌سه‌ری (شیتی) و نه‌خۆشییه‌ ده‌روونیه‌کانی تریان وه‌ک
 نه‌خۆشییه‌ جه‌سته‌یه‌کانی تر ده‌کرد له‌کاتی‌کدا له نه‌وروپادا به‌م
 نه‌خۆشییه‌ ده‌ووترا نه‌خۆشی خودایی یان نه‌خۆشی شه‌یتانی، چونکه
 وایانده‌زانی که له کاریگه‌ری رۆحه‌کان یان شه‌یتانه‌کانه‌وه‌یه‌.

ه‌ر له‌سه‌ر دواکه‌وتویی زانستی پزشکی رۆژئاوا له سده‌کانی
 ناوه‌پاستدا می‌ژوونووسی موسولمان (أسامة بن منقذ) له کتێبه‌که‌یدا
 (کتاب الاعتبار) چ‌ه‌ند نمونه‌یه‌کمان بۆ دینیته‌وه ده‌رباره‌ی پزشکی
 نه‌وروپیه‌کان و دواکه‌وتویی و ژێربارکه‌وتنی ئه‌م زانسته به‌عادات و
 نه‌قالیده‌ کۆنه‌کان و چاره‌سه‌ره‌ خه‌یالی و لی‌کدانه‌وه‌ ئه‌فسانه‌یه‌که‌نه‌وه‌.

هه‌روه‌ها ده‌ریاره‌ی پیشکه‌وتنی زانستی پزشکی لای موسولمانان له کاتی جه‌نگی خاچه‌رسته‌کان و هێرش هێنانی نه‌ووپیه‌کان بۆ سه‌ر وولاتانی موسولمان له‌ سه‌ده‌کانی دوانزه و سیانزه‌ی زایینیدا، له‌ کتێبه‌که‌یدا ده‌لێت:

له‌ نمونه‌ سه‌رسوپه‌ینه‌ره‌کانی پزشکی خاچه‌رسته‌کان نه‌وه‌یه‌ که‌ فه‌رمانپه‌وای (المنيطرة)ی گاور داوای کرد له‌ مام که‌ فه‌رمانپه‌وایه‌کی موسولمان بوو که‌ پزشکیك بنیڕێت بۆ چاره‌سه‌ری نه‌خۆشه‌کانیان، نه‌میش پزشکیکی نارد به‌ناوی (ثابت) که‌ دواي ۱۰ رۆژ که‌پایه‌وه‌ بۆ لامان، ئیمه‌ش لیمان پرسی بۆ وا زوو که‌پایته‌وه‌، نه‌ویش وه‌لامی دایه‌وه‌: ئه‌وان سوارێکیان بۆ هێنام که‌ دوومه‌لێک له‌ قاچیدا په‌یدا بوو و له‌گه‌ڵ ئافره‌تیکدا که‌ نه‌خۆشییه‌کی سه‌ری هه‌بوو، بۆ سواره‌که‌ گیراوه‌یه‌کم دروستکرد بۆ دوومه‌له‌که‌ی که‌ بووه‌ هۆی ته‌قینی و چاکبوونه‌وی و بۆ ئافره‌ته‌که‌ش گیراوه‌یه‌کم دروستکرد که‌ هێواشی کرده‌وه‌ و میزاجی باشبوو، ئه‌وه‌بوو قه‌شه‌یه‌ک هات به‌سه‌رماندا که‌ پزشکیان بوو و پێی ووتن ئه‌م کابرا عه‌ره‌به‌ هیچ شتێک نازانیت، به‌ سواره‌که‌ی ووت: تۆ چه‌زت له‌ کامیانه‌ به‌ ۱ قاچه‌وه‌ بژیت یان به‌ ۲ قاچه‌وه‌ به‌ریت؟ نه‌ویش ووتی: به‌یه‌ک قاچه‌وه‌ به‌ژیم، ووتی: ده‌ی ته‌ورێکی تێژی گه‌وره‌ی به‌ره‌پ و سوارێکم بۆ بێنن، ئه‌وه‌بوو ته‌وره‌که‌ و سوارێکی تریان بۆ هێنا و منیش چاوم لێبوو قاچی نه‌خۆشه‌که‌ی خسته‌ سه‌ر ته‌خته‌یه‌ک و به‌ سواره‌ ته‌وره‌ به‌ده‌سته‌که‌ی ووت به‌یبه‌ره‌، نه‌ویش یه‌ک ته‌وری مالی به‌قاچیدا و نه‌یتوانی به‌یبه‌رته‌وه‌، ووتی: ئه‌مجاره‌ش لێیده‌، بۆ جاری دوومه‌م که‌ لێیدا موخی قاچی هاته‌ده‌ره‌وه‌ و نه‌خۆشه‌که‌مرد،

كانت كيش ژنه كه ی بینى سهرى ده خورینیت ووتى ئەم ژنه شهیتان
 له سهریدایه و هەزى لیکردووه، قژی سهرى بتاشن، ئەوه بوو سهریانتاشى
 بەلام دواى ئەوه نه خۆشییه كه ی هەرما، ووتى: شهیتانه كه له سهریدا
 هەرماوه و هەستا به هه لگەندنى نیشانه ی خاچیک له پیستی سهریدا
 به موس تا ئەوکاته ی كه ئیسكى سهرى دەرکەوت و پاشان به خوی بۆی
 خوراند، ئیتر ژنه كه تەحەممولی نه کرد و به کسەر مرد، منیش كه ئەم
 دواکه وتوویم بینى پیم ووتن: کارتان به من نه ماوه و ئیوه پزیشکی
 خۆتان هیه و ئیتر گه پامه وه؟!

هەر ئەم نووسەرە نمونە یه کی تر دینیته وه له سەر زمانى (کلیام
 دیور) فه رمانپه وای (طبریة) ی خاچه رست كه بۆی گێپابووه وه و ده ئیت:
 ئەم فه رمانپه وایه بۆی گێپامه وه كه له وولاتى خۆیاندا سوارچاکیکی
 كه ته یان هه بووه كه نه خۆش كه وتوووه و خه ریکبووه به ریت.

ئەوه بوو چووین بۆلای قه شه یه کی گه و ده مان و پیمانوت و ده ره
 له گه لمان بۆ چاره سهرى ئەو كه سه، ئەویش هات و كه بینى ووتى مؤم
 بۆ بیتن، ئیمهش كه مێك مؤممان بۆ هینا و ئەویش دوو تۆپه لى لیدروست
 کرد و هه ردوو کونه لوتى پینگرت، پاش ماوه یه ک سوارچا که كه مرد،
 ئیمهش به قه شه که مان ووت: خۆ ئەوه مرد، ئەویش ووتى: به ئێ باشتره
 چونکه من كه بینیم ده تلپته وه هه ردوو کونه لووم بۆ گرت بۆ ئەوه ی
 به ریت و به ویته وه!!^{١٢٧}.

^{١٢٧} بیوانه کتیبی (الإعتبار) دانراوی (أسامة بن منقذ).

نەخۇشخانەكان وپەيمانگا پزىشكىيەكان لاي موسولمانان

عەرەبەكان پىش ھاتنى ئىسلام كەمىك پزىشكىيان دەزانى و چارەسەرى نەخۇشىيەكانيان بە نوشتە و سىحر و خويندنەوى ھۇنراوہ بۆبتەكانيان و پىشكەش كىردنى قوربانى بۆيان دەكىرد، ھەرۈھا بە ھەندىك دەرمانى گىراوہ لە رووہكەكانى بىايان يان لە ھەنگوين دروستيان دەكىرد، و ھەندىك جارىش بە نەشتەرگەرى ساكار و خويىن دەرھىتان و داخكىردن بە ئاگر چارەسەريان دەكىرد، و باوہپيان وابوہ كە ھەمووئە نەخۇشىيانەى تووشى مرؤف دەبىت ھۆكارەكەى برىتييە لە زيادپەوى كىردن لە خواردندا؟!.

كاتىكىش خۆرى ئىسلام ھەلھات ئەو بۆچوونەى ھىئا كە دەبىت كىرنگى بە لەش و تەندىروستى بدىت چۈنكە زەرورەتتىكە بۆ خۇشگوزەرانى مرؤفەكان و پىشنگدانەوى رۇحىشى، پىغەمبەرى بەپىز (ﷺ) دەفەرموئەت: ﴿وَإِنْ لِّجَسَدِكَ عَلَيْكَ حَقًّا﴾ (رواه النسائي وصححه الألباني)، واتە: جەستەى خۆت ھەق وماق بەسەرتەوہ ھەيە.

ئەوہى كە تىببىنى دەكىرت لە عىبادات و پەرىستشە ئىسلامىيەكاندا ئەوہيە كە مەبەستىكى سەرەكىيان برىتييە لە جىبەجىكىردنى مەبەستى گەورەى زانستى پزىشكى كە برىتييە لە پاراستنى تەندىروستى مرؤف، ئەوہتا نوپۇز و رۇزۇو و ھەج كىردن و ئەوہى كە پىئويستىانە لە روكنەكان و شەرتەكانيان ھەموويان تەندىروستى و چالاكى و ھىزى لەشى مرؤف دەپارىژن، ھەرۈھا ئاينى پىرۆزى ئىسلام ھانى بەرگى كىردنى دىنى نەخۇشى داوہ و داواى وەستاندىن بىلاويونەوہيانى كىردوہ، و ھانى گەپان بەداوای دەرمان و بەدەست ھىئانىشى كىردوہ، كە ئەمانە بىگومان بە لىكۆلىنەوہ و دىراسە كىردنى زانستى پزىشكى دىتەدى، ھەربۆيە موسولمانان چەندىن قوتابخانەى فىركىردنى پزىشكىيان دامەزىاند و

بره‌ویشیاندا به‌و قوتابخانه‌ی که پیشتر هه‌بوون وه‌ك قوتابخانه‌ی (جندیسابور)ی پزشکی که (کیسرا)ی پاشای ساسانی له‌ ناوه‌پاستی سه‌ده‌ی شه‌شه‌می زاینیدا دایمه‌زrand، و چه‌ندین پزشکی عه‌ره‌ب له‌م قوتابخانه‌یه‌ ده‌رچوون وه‌ك (الحارث بن أبي كلفة) که له‌ سه‌رده‌می پیغه‌مبه‌ردا (ﷺ) زیاره و پیغه‌مبه‌ریش هانی هاوه‌له‌کانی ده‌دا که بچه‌ لای ئەم بۆ چاره‌سه‌ری نه‌خۆشیه‌کانیان، که ئەمه‌ خۆی له‌خۆیدا هاندانی موسولمانانه بۆ چاره‌سه‌ری زانستیانه و فیژیوون و به‌کاره‌یتانی.

عه‌ره‌ب پیش ئیسلام هیچ جۆره نه‌خۆشخانه‌یه‌کیان نه‌بووه له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا که که‌سانێک هه‌بوون به‌ پزشکییه‌وه‌ خه‌ریک بوون، به‌که‌م بیرۆکه‌ی نه‌خۆشخانه له‌ ئیسلامدا ئەو خه‌یمه‌یه‌ بوو که پیغه‌مبه‌ر (ﷺ) هه‌لیدا له (مدینه) له‌ شه‌پی (خندق)دا، و ئافره‌تیکی تیا دانا که ناوی (ره‌فیده‌ی ئەسه‌می) بوو که برینه‌کانی تیمار ده‌کرد و گرنگی به‌نه‌خۆشه‌کان ده‌دا.

هه‌ر موسولمانان به‌که‌م که‌س بوون له‌ دروستکردنی بیمارستانه‌کاندا به‌ شیوه‌یه‌کی فراوان و ته‌واو و پێکه‌یاندنی چه‌ندین پزشکی پشپۆر، ئەویش له‌ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی ئومه‌وی (وه‌لیدی کوپی عبدالملك)دا، که له‌ سالی (٨٨٨-٧٠٦ه‌)دا فه‌رمانی کرد به‌ دروستکردنی به‌که‌م نه‌خۆشخانه، ئەم خه‌لیفه‌یه‌ زۆر گرنگیداوه به‌ بواری پزشکی و پاره و خۆراکی زیاتری بۆ پزشکیه‌کان دا‌بین کردووه، و فه‌رمانی کرد که ئەوانه‌ی نه‌خۆشی (گولی)یان هه‌یه‌ با سوال نه‌که‌ن، به‌لکو جیای کردنه‌وه و بزۆوی ژیا‌نی بۆ دا‌بین کردن به‌ دروست کردنی شوینیکی جیا بۆیان، که به‌ زاراوه‌ی پزشکی ئەم‌ڕۆ ئەم‌گه‌رداره‌ پێ‌ی ده‌ووتریت (الحجر الصحي)^{١٢٨}، هه‌روه‌ها نه‌خۆشخانه و مووچه‌ی بۆ کویره‌کانیش به‌پیه‌وه.

^{١٢٨} به‌وانه (تاریخ الامم والملوك للإمام الطبري)، هه‌روه‌ها (تاریخ یعقوبی).

پاشان دروست کردنی نه خوشخانه کان به رده وام بوو، به تایبه تی دواي
جوولانه وې فتوحاتی ئیسلامی و جیگیربوونی فرمانپه وایی ئیسلامی له
ناوچه نازادکراوه کاندا، نیت لیره وه خلیفه و فرمانپه وایان ههستان به
به کارهینانی پزیشکه موسولمانه کان و ناموسولمانه کانیش و هانیاندان و
زیادپه وییان کرد له ریزگرتنیاندا، نه وه بوو (موعاویة ی کوپی
نه بوسوفیان) پزیشکیکی دیمه شقی به کارده هینا که ناوی (ابن اثال) بوو،
هه روه ها (الحجاج بن یوسف الثقفي) فرمانپه وای (عیراق) پزیشکی
رؤمانی (تیاذروق) ی به کارده هینا، هه روه ها (عبدالملك بن أبجر الكناني)
پزیشکی خلیفه (عومری کوپی عه بدولعه زین) بوو، له سه رده می
نومه وییه کاندا چه ندین پزیشکی ناویانگیان پیگه یاند له وانه (ماسرجویه
البصري) که هه ستا به وه رگپرانی ژماره یه ک کتیبی پزیشکی سیرانی بق
زمانی عه ره بی.

له سه رده می عه بیاسیه کانیشدا گزنگی دانی خلیفه کان به
نه خوشخانه کان زۆر زیاد ی کرد، نه وه بوو خلیفه (هارون الرشید)
نه خوشخانه یه کی له به غدا دامه زراند به ناوی خویه وه، و فرمانی کرد به
(ماسویه) که له پزیشکه کانی نه خوشخانه ی (جندیسابور) بوو به وه ی که
لئپرسراویتی بگریته ده ست، و دواي نه میش پزیشک (جبریل بن
بختیشوع) بوو به لئپرسراوی، هه روه ها (به رمه کییه کان) یش له به غدا
نه خوشخانه یه کی تریان دروست کرد که (ابن دهنی) پزیشکی بوو،
نه خوشخانه ی سییه م له به غدا بریتی بوو له نه خوشخانه ی (علي بن
عيسى) ی وه زیر که سالی (۹۱۴) بنیاتنرا، چواره میش نه خوشخانه ی
(موقته دیری) بوو که خلیفه (موقته دیر) ی عه بیاسی سالی (۹۱۸) ن
بنیاتینا، هه روه ها نه خوشخانه ی (العضدي) به ناویانگیشمان بیرنه چیت که
فرمانپه وای بوه یی (عضد الدولة) سالی (۹۸۱) دروستیکرد، هه روه ها
هه ر له به غدا چه ندین نه خوشخانه ی تر هه بوون وه ک (نه خوشخانه ی ابن

نەم بیرۆکه‌یه‌ی دانا پیتفه‌مبەر بوو (ﷺ) کاتیک له‌ جه‌نگی (خه‌نده‌ق) دا فه‌رمانی کرد به‌ هه‌لدانی خه‌یمه‌یه‌ک بۆ چاره‌سه‌ری برینداره‌کان و (ره‌فیده‌ی نه‌سه‌می) که‌ پزیشکیکی ئافره‌ت بوو له‌ بواری نه‌شته‌رگه‌ریدا چاره‌سه‌ری ده‌کردن، کاتیکیش (سعد بن معاذ) له‌ قۆل و مه‌چه‌کیدا پیکرا پیتفه‌مبەر (ﷺ) فه‌رمانی کرد که‌ بېریت بۆ خه‌یمه‌که‌ بۆ چاره‌سه‌ر.

ئمه‌یه‌که‌م نه‌خۆشخانه‌ی سه‌ریازی گه‌رۆک بوو له‌ ئیسلامدا دانرا، پاشان خه‌لیفه‌ و فه‌رمانه‌واکان ئه‌م جۆره‌ نه‌خۆشخانه‌یان فراوان کرد به‌ جۆرێک هه‌موو پتویستییه‌کانی نه‌خۆشی له‌خۆ ده‌گرت له‌ خواردن و خواردنه‌وه‌ و جل و به‌رگ و پزیشک و ده‌رمانساز و جۆره‌کانی چاره‌سه‌ر.

ئه‌م نه‌خۆشخانه‌ له‌ شوینیکه‌وه‌ ده‌گوێزرانه‌وه‌ بۆ شوینیکێ تر به‌پێی پتویستی بارودۆخی ته‌ندروستی ئه‌و کاتانه‌ و به‌تایبه‌تی ده‌بران بۆ ئه‌و شوینانه‌ی که‌ له‌ نه‌خۆشخانه‌ی شاره‌کانه‌وه‌ دووربوون.

یه‌که‌م که‌س که‌ ئه‌م کاره‌ی کرد (علي بن عيسى الجراح) وه‌زیری خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی (موقته‌دین) بوو، که‌ نووسراویکی نووسی بۆ (سنان بن ثابت)^{١٢٩} که‌ لێپرسراوی نه‌خۆشخانه‌کانی شاری به‌غدا و ده‌ورو به‌ری بوو، و پتییوت: بیرم له‌ خه‌لکانی دانیشتووی ناوچه‌ی سه‌رووی عێراق کردۆته‌وه‌ (أرض السواد)، که‌ دلتیام نه‌خۆشیان زۆره‌ و پزیشکیکی ئه‌ووتۆیان نییه‌ که‌ سه‌ره‌رشتی چاره‌سه‌ریان بکات، له‌ به‌رئه‌وه‌ هه‌سته‌ به‌

^{١٢٩} خۆی و باوکی (أبو الحسن ثابت بن قرة العراني) ٢ پزیشکی ناسراوی سه‌رده‌می عه‌بباسیه‌ییه‌کان بوون و سه‌ر به‌ بیروباوه‌ڕی (حسابته‌) بوون، به‌لام له‌ سایه‌ی خه‌لافه‌تی ئیسلامی و ده‌وله‌ته‌که‌یدا به‌ناویانگ بوون له‌ زانسته‌کاندا به‌ تایبه‌تی له‌ زانستی پزیشکی و بیرکاری و فه‌له‌کدا، له‌ خزمه‌تی خه‌لیفه‌ عه‌بباسیه‌ییه‌کان (المعتضد بالله، المقتدر بالله، الفاهر بالله) دا کاریان کردوه‌ له‌ به‌غدا.

ناردنى چەند پزىشكىك و پېئويستىيەكانيان لە دەرمان و گىراوەكان بۆ ئامادە بكە بۆ ئەوەى بەر ناوچانەدا بگەيژن، و لە ھەموو ناوچەيەك چەند پېئويست بکات بھيئەنە و چارەسەرى نەخۆشەكانيان بکەن و پاشان بچە شوپىنكى تر.

ئەمە يەكەم پەيدا بونى ئەو نەخۆشخانە بون كە ئەمۆ پىنى دەلەين (نەخۆشخانە گەپۆكەكان)، كە لە گەل تىپە پېوونى كاتدا پىشكە و تن و فراوان بون و نۆز جار لە گەل خەليفەكان و وەزىرەكان و كاربەدەستاندا دەگەپان بۆ چارەسەرى نەخۆشەكان، ھەروەھا چەندىن يەكەى پزىشكى گەپۆكى تىرش ھەبوون كە لە گەل سوپاكاندا لەكاتى جەنگدا دەگەپان، ھەروەھا چەندىن نەخۆشخانەى گەپۆكى تر ھەبوون كە ناويان لىنرابوو (نەخۆشخانەى رىبواران) (بىمارستان السبيل) كە پزىشكى تىدابوو لە گەل چەندىن پەرستار و ئامادە كرابوون بە ماددەكانى فرياكە و تنى كىتوپر و دەرمانى جۆراوجۆر كە لە سندوقى تايبە تىدا ھەلەدەگىران، ئەم نەخۆشخانە بە زۆرى لە گەل كاروانەكانى حەج و بازىرگاندا دەگەپان و ھەلەدەستان بە چارەسەر كردنى ھەركەسك كە پېئويستى بە چارەسەر بووايە لە ئەندامانى كاروانەكە يان ئەوانەى كە كاروانەكە بەلاياندا دەپۆشت لە رىگەكەيدا، يەكەم كەسكەش كە ھەستا بە دوستكردى نەخۆشخانەى لەمچۆرە (مۇعاويەى كوپى ئەبوسوفيان) بوو.

٢- نەخۆشخانە جىگىرەكان:

ئەم نەخۆشخانە ژمارەيان ئىجگار نۆز بوو و لە پايتەختەكان و شارەكانى ناوچە ئىسلامىيەكاندا بۆلۆبوو بوونەو، بەجۆرىك كە تەنانت

شاره بچوکه کانی جیهانی نیسلامیش له و کاته دا بییه ش نه بوون له
 بوونی ئەم نه خوشخانه فراوانانه که هه موو جوړه پتووستیه
 پزیشکیه کانی ئەو سهرده مهی تیدا بووه، بۆ زۆری ژماره یان نمونه ی
 شاری (قرطبة) ی پایته ختی ئەنده لوسی نیسلامی دیتینه وه که به ته نیا
 (۵۰) نه خوشخانه ی تیدا بووه !

چهنه دین نه خوشخانه هه بوون که ناوبانگی جیهانیان هه بووه، له وانه :
 نه خوشخانه ی (موقتهدیری) له به غدا و نه خوشخانه ی (قلاوون) له قاهره
 و بیمارستانی (النوری) گه وه له شاری دیمه شق و بیمارستانی (ئه رگۆن)
 له شاری (حه له ب)، هه روه ها (بیمارستانی ناصر) که له لایه ن سولتان
 (صلاح الدینی ئە یوبی) له سالی (۵۶۷هـ - ۱۱۷۱ز) له شاری قاهره دا
 دروستکرا.

نه خوشخانه کان بۆ مه بهسته تايبه تيبه کان:

۱- نه خوشخانه ی گيراو و به ندرکراو کان:

موسولمانان به وه رازی نه بوون که گيراو و به ندرکراوه کان له گرتووخانه کاندا بپهش بن له خزمه تگوزاری ته ندروستی، هه بۆیه بۆ به کهم جار له میژوودا نه خوشخانه ی تايبه ت به خویانیان بۆ دروستکردن که ناماده کرابوو به پزیشکان و ده رمانی پتیویست و جل و بهرگ و خواردن و خواردنه وه، به کهم که سێک که ههستی به گرنگی شه کاره کرد (علي بن عيسى الجراح) وه زیری خلیفه ی عه بباسی (موقته دین) بوو له سه ده ی سییه می کۆچیدا، که نوسراویکی نارد بۆ (سنان بن ثابت) که لێپرسراوی نه خوشخانه کانی شاری به غدا و ده وریه یی بوو و پتیووت: هه روه ها بیرم کردۆته وه له وانه ی که له به ندیخانه کاندان، که له گه ل زۆری ژماره یان و ناخۆشی رێوشوێنیاندا پارێزراو نین له تووشبوون به نه خۆشییه کان، و له بهرته وه ی که ناتوانن هه لس و کهوت بکه ن و پرس و راویژ به پزیشکه کانیان بکه ن و چاره سه ری ده رده کانیان بۆ بکه ن، بۆیه من وام به باشزانی که پزیشکی تايبه تییان بۆ دابهریت که هه موو رۆژێک به سه ریاندا بکه ڕیت و له گه لیاندا ده رمان و گيراوه کانیان پتیویت و به سه ر به ندرکراوه کانی گرتووخانه کاندا بکه ڕین و چاره سه ری، نه خۆشه کانیان بۆ بکه ن.

۲- بنکه کانی هریاگوزاری خیرا:

شه م بنکه نه له سه رده مه نیسلامیه کاندا له ڕیک مزکه وته کان داده نران و هه روه ها له بنکه کانی پۆسته و شوینه گشتیه کانیاندا هه بوون، که له م

شویتانه دا خه لکیکي زور کړده بڼه وه، نه وه بوو هم بڼکانه پزیشک و دهرمانساز و دهرمانیان بڼو ناماده ده کرا بڼو چاره سهری نه خوش و نه وانه ی که تووشی رووداوه کتوپره کان ده بوون، (المقریزی) میژوونوس ده لیت: (أحمد بن طولون) (۲۲۰-۲۷۰ک) که فهرمانپه وای میسر بوو یه که م که س بوو که هم بڼکانه ی دامه زراند، کاتیک که مزگه و ته به ناوبانگه که ی خوی له میسر دامه زراند له پشتییه وه شوینیکي ته رخان کردبوو بڼو پزیشک و دهرمانخانه یه کی گپراوه کان و دهرمانه کانی تیدا دانا و خزمه تکاریشی بڼو گرتبوو، هه موو رڼانیکي هه ینی پزیشکک لیتی داده نیشته و چاره سهری نه خوشه کانی ده کرد له نیوان نویژخویناندا، هه روه ها له ناو مزگه و ته که خویشیدا قوتا بخانه یه کی فیرکردنی زانستی پزیشکی هه بوو که زانایانی وه (عمر بن منصور البهابري، ومحمد بن عبد الله المصري) وانه یان تیدا ده ووته وه.

۲- نه خوشخانه ی گوله کان:

نه و که سانه ی که تووشی نه خوشی گولی بوو بوون نه خوشخانه ی تاییه ته بخویان هه بوو که پزیشکی شاره زا و چاره سهری پیویستیان بڼو ناماده کرابوو بڼو هم حاله تانه.

میژوو بڼمان ده گپرتیه وه که خه لیفه ی نومووی (وه لیدی کوپی عبدالملك) یه که م که س بووه له میژوودا که نه خوشخانه یه کی تاییه تی دامه زراند بڼو چاره سهری نه خوشی گولی له سالی (۸۸۰-۷۰۶ن)، نیتر دوا ی هم خه لیفه کانی تر و کاریه ده ستانی شویتنه کان چاویان لیکرد و نه خوشخانه ی تری له و جوړه یان دامه زراند.

۴- نه خوشخانه سه‌ربازييه‌كان؛

بۆ نه‌ندامانی سوپای ئیسلامی نه‌خوشخانه‌یه‌کی تایبەت به‌خۆیان هه‌بووه که چه‌ندین پزیشکی پسیپۆر و ده‌رمانساز تێیدا کاریان ده‌کرد، ئەم نه‌خوشخانه‌یه‌ له‌گه‌ڵ سوپا‌کاندا ده‌گه‌ڕان له‌کاتی ناشتی و شه‌پدا و هه‌ڵده‌گیران له‌سه‌ر پستی ووشتر و ئەسپ و ئیستر که که‌ژاوه‌ی فراوان و ئیسه‌راحه‌تیان له‌سه‌ریان داده‌نا بۆ گواسته‌وه‌ی نه‌خوشه‌كان، ئەمه له‌کاتی‌کدا بوو که خزمه‌تی برینداره‌كان له سوپا‌کانی ئه‌وروپادا ده‌که‌وته سه‌رشانی هاو‌پێ‌کانیان چونکه پزیشک و نه‌خوشخانه‌ی تایبه‌تیان نه‌بوو بۆ چاره‌سه‌ری برینداره‌کانی جه‌نگ.

۵- نه‌خوشخانه‌کانی شیت و گێله‌كان؛

خه‌لیفه‌ عه‌باسیه‌كان نه‌خوشخانه‌ی تایبه‌تیان بۆ شیت و گێله‌كان دامه‌زراند، و چه‌ندین پزیشکی تایبەت و مروفدۆستیان تێیدا دانا، که به‌ شیوازیکی تایبه‌تی له‌گه‌ڵ ئەم جۆره نه‌خوشانه‌دا هه‌لس وکه‌وتیان ده‌کرد چونکه ناتوانن پێویستییه‌کانی خۆیان دابین بکه‌ن، هه‌روه‌ها هه‌موو هۆکاریکی ئیسه‌راحه‌ت و ئاگادارییان بۆ دابین کردن، له‌سه‌ر ئه‌و بناغه‌یه‌ی که ئه‌مان تووشی نه‌خوشیه‌یه‌ک بوون پاش ئه‌وه‌ی که جۆره‌که‌ی ده‌ستنی‌شانکرا ئه‌وا ده‌توانرێت چاره‌سه‌ر بکری‌ت یان به‌ به‌کارهێنانی گه‌راوه ده‌رمانیه‌یه‌کان یان به‌ رێگه‌چاره ده‌روونیه‌یه‌کان، له‌ به‌لگه‌نامه‌ی ئه‌وقافه‌کانی نه‌خوشخانه‌ی (نوری) له (حه‌له‌ب)دا هاتووه که ده‌بی‌ت هه‌موو شیتێک دوو خزمه‌تکاری بۆ دابین بکری‌ت که هه‌ستێن به‌ دانانی جله‌کانی هه‌موو به‌یانییه‌یه‌ک و له‌ئاوی سارددا بیشۆن، دوا‌ی جلی پاک

وخواوینی له بهر ده کړیت و یارمه تی دده د بڼه نجامدانی نویزه کانی و
قورثانی بڼه د خویندې که په کتیکې ده نگخوش بوی تیلوه ده کات و پاشان
له هه وای دهره وه دا پیاسه شی پیده کهن.

له هه ندیک شوینیشدا به شیکی تاییه تیایان له نه خوشخانه گشتیه کاندای
بڼه ترخان ده کرا بڼه نه وهی که پزیشکه کانی نه خوشخانه که بتوانن
سهریان لیدنه و چاره سهریان بکن، هه روه که له نه خوشخانه کی شاری
(قاهره دا) هه بوو له سده ی شه شه می کزچیدا.

نهمه له کاتیکدا ده کرا له لای موسولمانان که نه وروپا به هیچ
شیوه یه که مانای راسته قینه ی نه خوشی و پزیشکی نه ده زانی، و تا
راده یه کی زور له ژیر کاریگری نویشته و فال و جادو و گرییدا بوون، و
ته سلیم بوو بوون بڼه ره قترین جوری جادو و گریی و هه لڅه له تاندن له گه ل
بوونی ده مارگرییه کی شاینی سه خندا، هه له م باره یه وه پروفیسور
(درايد) میژوونووسی روژناوایی له کتیبه کهیدا (گه شه کردنی روژننیری
له نه وروپادا The Intellectual Development in Europe)
ده لیت: جوتیاره نه وروپییه کان نه گه ر تووشی رووداوکی کوتوپر یان
تایه که بهاتنایه رایانده کرد بولای گوری پیاوچاکیک و چاوه پئی روودانی
موجیزه یه کیان ده کرد بڼه نه وهی چاره سه ری کتیشه که یان بکات،
نه وانه ش که تووشی شیتی یان نه خوشی ده روونی ده بوون له
خانوه کانی شیته کاندای که له به ندینخانه خراپتر بوون به زنجیر
ده به سترانه وه تا نه و کاته ی دهمردن !!.

٦- ته ندروستی قوتا بخانه کان:

کاتیک که روویه ری ده ولته تی نیسلامی ته و او فراوان بوو و خه لکی
به ره وپیری خویندن چوون، نهمه وای کرد که کاریکرت بڼه پاریزگاری

کردنی ته ندروستی قوتابیان و به بهرده وامی پشکنینیان بۆ بکړیت، هر بویه ژور پټویست بوو که پزیشکیک ته رخاڼ بکړیت که سه رپه رشتی ته ندروستی قوتابیان و ماموستایان و خزمه تگوزاره کان بکات، بۆ نمونه له قوتابخانه ی (المستنصریة) له به غدا پزیشکیک هه بووه که هه موو به یانییه ک زوو ده چوو بۆ بینینی نه وانه ی نه خوشن و به ساری ده کړنه وه، هه ردوو میژوونوس (ابن العبري) و (ابن واصل) بۆمان ده گپړنه وه که له قوتابخانه ی (المستنصریة) سازنگه یه کی ده رمان هه بووه که هه موو جوړه ده رمان و گیراوه یه کی نه و کاته ی تیدابووه .

لیږه شدا پټم جوانه نه وه بېنمه وه که قوتابخانه ی فیږیوونی پزیشکی له (المستنصریة) له پال قوتابخانه کانی (فیقه و دار السنة و دار القرآن) و نه وانی تر دا بووه و ته و اوکری یه کتری بوون، و بۆمان ده رده خات که چاره سه ر کردنی نه خوځشه کانی نه و قوتابخانه گه وره یه (که به هه مان پټکها ته ی زانکوکانی نه مړو بووه) چنه د به لایانه وه گرنګ بووه، و پاراستنی ته ندروستی له شی مړو له گرنګترین نه و کارانه بوون که له لایه ن ماموستایان و پزیشکانی نه م قوتابخانه یه وه گرنګی پنده درا.

قوتابخانه و په ناگه خیریه کان؛

موسولمانان وه ک عاده تیان له هه موو شتیکدا که خیر و چاکه ی کومه لگای مړو فایه تی تیدابوو بیت پیښده ست بوون له دامه زړاندنی په ناگه کان (ملاجیه) و قوتابخانه خیری و خوړاییه کان، به تاییه تی دایه نگا کانی مندا لان و به خپوکری مناله هه تیوه کان و منالانی خه لکه که مده سته کان، که په روه رده یان ده کړدن و فیږیان ده کړدن و چنه ندین جوړیان هه بوو، وه ک نه مانه :

۱- خانووو هکانی شیر پیدان و لانهی همتیوان (دایهنگاکان):

ئهم شویتانه تهرخان کرابوون بۆ ئه و مندالانهی که دایکانیان له دهستدابوو و ههروهها بۆ مندالانی ههزاران که کهسیان نهبووه شیریان پیتدات و ناگای لیتیان بیت و شهونخونی بکات له گۆشگرتنیان و پهروهده کردنیان، په کهم کهسیک که ههستا به تهرخانکردنی خانوویهکی تایهتی نامادهکراو به ههموو پتویستییهکانیهوه بۆ ئهم جۆره مندالانه (مظفرالدین کوکبوری) فرهمانه وای (ههولێر) بوو (۵۴۹- ۶۳۰ک)، که شیرده و دایهنی جیگهری بۆ دیاری کردن له و خانووهدا و ههروهها چه ندين خزمه تگوزاریشی بۆ دیاری کردن به مه بهستی خزمهت کردنیان و پزیشکیکیشی دیاری کرد که سه ره رشتی چاره سهریان بکات و ناگای لیتیان بیت.

۲- قوتابخانهی رێبواران (کتابتیب السبیل):

ئهمانه بریتی بوون له چهند قوتابخانهیهکی کراوه بۆ ههموو نهوانه ی پنیوستیانه له ههتیوان و مندالانی ههزاران بۆ خوێندن و ههروهها مانه وهشیان، که واته ئهمانه چهند قوتابخانهیهک بوون له گه ل بهشی ناوخرۆیی بۆ قوتابیان که له لایه ن خهلیفه کان و ده سه لاتدارانی ده ولهت و چاکه کارانه وه تهرخان ده کران.

کۆنترین له م قوتابخانه که میژوونووسان باسیان کردووه ئه و دانه یه بووه که (یحیی البرمکی) وه زیری خهلیفه (هارون الرشید) دایمه زانده له به غدا له سه ده ی دووه می کۆچیدا.

قوتابییه کۆرپهکانی ئهم قوتابخانه کاتێک ده گه یشتنه ته مه نی عاقلی داوانیان لیده کرا که هه ئبرێن له نیوان به رده وام بوون له خوێندندا یان بچن

كارىك هەلبۇتىن كە خۇيان حەزىان لىيەتى و بەھۇيەۋە ژيانىك بۇ خۇيان دابىن بگەن، كچەكانىشىيان دەيانخوئىند و فېردەكران لەسەر كاروبارى مائەۋە و پاشان دەدران بەشور بە و كەسانەى كە بتوان ژيانىكى گونجاويان بۇ دابىن بگەن.

۲. مائەكانى نابىنايان و پەككەۋتەكان:

ئەم شوئىنە بە تاييەتى بىيات دەنران بۇ ئەۋانەى كە پەككەۋتە و لەقاچ كەۋتور و كوئىرەۋىن بۇ ئەۋەى كە لىيى بژىن و خواردن و جل و بەرگيان پېئىدريت، خەرجى ئەم خانۋانە لەو ۋەقەفانە دەبۈۋە كە بۇيان تەرخان دەكران، يەكەم كەسىك كە كۆى كرىنەۋە و لەم شوئىنەدا دابىنان بۇ سەرپەرشتىيان خەلىفەى ئومەۋى (ۋەلىدى كوپى عبدالملك) بوو (۸۶-۹۶ك)، كە بۇ ھەموو كوئىرىك رېئىشانەرىكى دىارى كرد كە يارمەتى بدات لە ھاتوچۇيدا و ئاگادارى بىت و ھەروەھا بۇ پەككەۋتەكانىش ھەرىكە و خزمەتگوزارىكى بۇ دىارى كردن كە خزمەتيان بكات و ئاگاي لىيان بىت.

ئەم وئىنە پەزىشكىكى موسولمان دەرەخات

لەكاتى پشكىنى نەخۇشكىدا

چاره‌سەر و سیستمی چاره‌سەر له نه‌خوشخانه ئیسلامیه‌کاندا؛

له نه‌خوشخانه‌کاندا هه‌موو که‌سیک که پتویستی به چاره‌سەر بوايه وهرده‌گیرا به‌ی گۆیدانه ره‌نگی یان دیانه‌تی یان پله‌وپایه‌ی نه‌گه‌ر نێر بوايه یان مێ، نه‌خۆشه‌که به‌خۆپایی چاره‌سەر ده‌کرا له‌ماوه‌ی مانه‌وه‌ی له نه‌خوشخانه‌که‌دا، کاتیکیش له نه‌خوشخانه وهرده‌چوو قاتیکی جل و بپێک پاره‌ی ده‌درایه بۆ ئه‌وه‌ی پێی بژی تا ئه‌و کاته‌ی ده‌یتوانی ده‌ست بکاته‌وه به کارکردن، هه‌ر که‌سیکیش له نه‌خوشخانه به‌مردايه ئه‌وا له‌سه‌ر ئه‌رکی نه‌خوشخانه‌که ئاماده ده‌کرا بۆ ناشتن و ده‌نێژا، هه‌موو مه‌سروفات و خه‌رجیا ته‌ زۆره‌کانی نه‌خوشخانه‌کانیش له‌ داهاتی ئه‌و ئه‌واقه تایبه‌تییه زۆرانه ده‌دران که بۆیان ته‌رخان ده‌کران، که زۆر کافیی بوو بۆ ده‌ره‌یتانی پاره‌ی هه‌موو پتویستییه‌کانی نه‌خوشخانه‌کان، بۆ نموونه نه‌خوشخانه‌ی (مه‌نسوری) به‌ ته‌نیا هه‌موو سالتیک یه‌ک ملیۆن ده‌ره‌می سه‌رف ده‌کرد بۆ نه‌خۆشه‌کانی.

سیستمی به‌کارهاتوو له نه‌خوشخانه ئیسلامیه‌کاندا جیاوازی نه‌بوو له‌و سیستمه‌ی ئه‌مڕۆ ئێمه له نه‌خوشخانه‌کانماندا ره‌چاوی ده‌که‌ین، که به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی دوو جۆر چاره‌سەر هه‌بووه:

جۆری یه‌که‌م: هه‌روه‌ک کلینیکه ده‌ره‌کییه‌کانی ئه‌مڕۆ وابوو (العیادات الخارجیه)، که پزیشکیک له شوێنیکی تایبه‌تیدا داده‌نیشت و نه‌خۆشه‌کان ده‌هاتن بۆلای و ده‌یبین و ده‌پیشکین و ئه‌وه‌ی پتویستی به چاره‌سەر بوايه ئه‌وا له‌سه‌ر کاغه‌زێک جۆری چاره‌سهره‌که‌ی بۆ ده‌نوسین و ده‌ینارد بۆ ده‌رمانخانه‌که، ئه‌میش به‌پێی نوسراوه‌که چاره‌سەر و گیراوه‌کانی بۆ ئاماده ده‌کرد و چۆنیتی به‌کاره‌یتانی

تېدەگە ياندى، كەواتە موسولمانان يەكەم كەس بوون لە مېژوودا كە
 سيستمى كلينيكة دەرەككە كانيان داهېنا و يەكەم كەس شىش بوون كە
 دەرمانخانە ياسايبە كانيان بۆ نەخۆشخانەكان زياد كرد.

لە نموونەى ئەم نەخۆشخانانە بيمارستانى (قلاوون) بوو لە شارى
 (قاھىرە) كە بە شىكى دەرەكى ھەبوو و لە رۆژنىكا زياد لە ۴۰۰۰ نەخۆش
 تتييدا دەبينران و چارەسەريان وەرەگرت، ئەم نەخۆشخانە يە گەورەترین
 بيمارستان بوو لە سەردەمى خۆيدا و لە ۲ بەشى سەرەكى پىنكەتووە
 (بەشى پياوان و بەشى ئاھرەتان) كە ئەمانيش لە چەندىن بەشى كلينيكي
 پىنكەتوون، وەك: ھەناوى و نەخۆشيبەكانى چاو و سىكچوون و نەخۆشيبە
 درميبەكان و نەشتەرگەرى و بەشىكى نەخۆشيبە دەروونيبەكانيش، لە
 ھەمان كاتدا قوتابخانە يەكى فېزىوونى زانستى پزىشكيش بوو و
 (گەورەى پزىشكەكان) كە بە زاراوەى ئەمەرى (راگرى كۆلچى پزىشكيبە)
 سەرپەرشتى دەكرد، ژمارەى پزىشكان لە سايبەى دەولەتى ئىسلاميدا
 ئىجگار ئۆد بوون بە شىتووەك كە دەلێن تەنها لە (بەغداد) دا رۆژەى
 پزىشكان بە ۱ دانە بۆ ھەموو ۳۰۰ كەسنىك ديارىركراوہ لە سالى (۱۹۳۹ك-
 ۱۹۳۱ن) دا!

نەخۆشخانەى
 (بیمارستانی) قەلاوون
 لە ناوچەى رگەى شارى
 (قاھىرە) دا

جۆرى دووه: چاره سەرى نەخۇشەكان بوو لەناو نەخۇشخانەكاندا،
 كە دەهاتن نەخۇشەكانيان دابەش دەكرد بەپىي ھۆلەكان و بەپىي جۆرى
 نەخۇشەكانيان، كە بۆ ھەموو بەشىك لە نەخۇشخانەكە پزىشكى
 پسپۆرى تايبەتى خۆيان ھەبوو كە ژمارەيان بەپىي فراوانى بەشەكە و
 ژمارەى نەخۇشەكان ديارى دەكران، لەناو ئەم ھۆلانەدا نەخۇشەكان بە
 باشتەين رىگە چارەيەك كە ناسىبىتەيان چارەسەر دەكران، ھەروەھا
 بەرپرسيارىتى پزىشكەكان و جۆرى كارەكانىشان جىاواز بوو، ھەيانبوو
 كە لە نەخۇشخانەكەدا بەشەو و بەرۆژ دەمايەو (كە ئەمە بەتەواوئەتى
 لەكارى پزىشكى ئىشكگر يان پزىشكى موقىمى ئەمۆ دەچىت)، و
 ھەشانبوو كە لە نەخۇشخانەكەدا ھەفتەى يەك رۆژ يان دوو رۆژ يان زياتر
 دەمايەو بەپىي ژمارەى پزىشكەكانى نەخۇشخانەكە، ئەوئەدا دەبينىن
 پزىشك (جبريل بن بختيشوع) سەرەى كارى لە نەخۇشخانەدا ھەفتەى
 دوو شەو و دوو رۆژ بوو.

رىگاكانى چارەسەر لە نەخۇشخانە ئىسلامىيەكاندا لەسەر بناغەيەكى
 زانستى بوو، كە ھەموو نەخۇشەكانى كارتىكى تايبەت بەخۆى ھەبوو كە
 پزىشكەكەى تىببىيەكانى خۆى لەسەر دەنووسى لەكاتى چارەسەردا،
 ھەموو پزىشكىكىش تۆمارىكى تايبەت بەخۆى ھەبوو كە تىببىيەكانى
 خۆى تىدا نووسىو سەبارەت بەو نەخۇشەكانى چارەسەرى دەكردن و
 تاقىردنەو و شارەزايى خۆى تىدا روون دەكردەو، و لە كۆتايىشدا ئەم
 تىببىيەكانە لەوانەى بىوناىە بە سەرچاوەيەك بۆ پزىشكەكانى دواى خۆى،
 ھەروەك چۆن لە مەوسوعەكەى پزىشك (أبو بكر محمد بن زكريا الرازي) دا
 دەبينىن كە پوختەى شارەزايى و تاقىكردنەوكان و تىببىيەكانى خۆى
 تىدا كۆكردەو و ناوى نا (الحاوي في الطب).

پزیشکەکانی نەخۆشخانە ئیسلامییەکان خاوەنی رۆحێکی پۆزەتێفانە و زانستییانەی گەورە بون، هەرکاتێک یەکیکیان شکستی بەتێناوە لە دۆزینەوەی نەخۆشییەکان یان چارەسەری نەخۆشییەکاندا ئەوا پزیشکی تری بەشێکی تری غەیری بەشەکی خۆی بانگدەکرد بۆ ئەوەی کە راپۆرتی پێشکات، و پێکەوێ چارەسەری گونجاویان دیاری دەکرد، ئەمەش یەکەمجار لە مێژوودا کە بۆچوونی کاری بەکۆمەڵ (گروپانە) لە چارەسەری نەخۆشەکاندا مەترایە کایەوێ کە بە زاراوەی پزیشکی ئەمڕۆ پێیدەوتریت (Team Work) کە زیاتر لە یەک پزیشک کۆدەبوونەوێ بۆ دیاری کردن و چارەسەری هەڵتەکان، ئەم کارە بۆچوونێکی گەرمتری لێکەوتەوێ کە لە رۆژگاری ئەمڕۆدا پێی دەوتریت کۆنفرانسی هەڵتەکان (Case Conference) کە کۆمەڵێک پزیشک لەسەر هەڵتەکان کۆدەبنەوێ و گفتوگۆی لەسەر دەکەن و گونجاوترین رێگەچارەیی بۆ دیاری دەکەن، مەبەست و ئامانجی سەرەکی پزیشکانی موسوڵمان لە هەموو ئەم کارانەیاندا بریتی بوو لە چاکبوونەوەی نەخۆشەکان.

رەسمی خەڵیل بن شاھین الظاھری

ئەم وێنەیە ناو کتێبی
پزیشکی موسوڵمانان شیوازی
پشکنینی کلینیکی گوێ روون
دەکاتەوێ لە نەخۆشخانە
(العضدی) لە شاری بەغداد

(خلیل بن شاھین الظاھری) لە کتێبی (النجوم الزاهرة)دا پاش ئەوەی
کە سەردانی شاری (دیمەشق)ی کردووە باسی نەخۆشخانە گەورەکی

دەكەت و دەلەت: تەبىدا بېمارستانىك ھەيە كە دۇنيا شتى وای بەخۆيەو
 نەدیو، كاتىكیش كە چوومە دیمەشق لە سالى (۸۳۱ك) دا لەگەن
 ھارپىيە كەدا كە خاوەنى رەوشتبوو بەلام سوعبەتچى بوو ئەو بوو چوومە
 نەخۆشخانەى شارەكە و لەوئى خۆى نەخۆش خست و ۳ رۆژ مایەو كە
 گەرەى پزىشكەكان سەرى لیدەدا، كاتىكیش كە پشكنینى بۆ كرد و بە
 ھالەتەكەى زانى ئەو پۆیستى كرد لە خواردنى چاك و مېو و
 شیرینی بۆى نووسى بەبى دەرمان، دواى ۳ رۆژ پزىشكەكە ووتەيەكى بۆ
 نووسى و پۆى ووت: مېوان لە ۳ رۆژ زیاتر نابێت بمىنیتەو، كە ئەمە
 ئەو دەگەيەنیت كە زانیویتی نەخۆش نییە و وەك مېوانىك مامەلەى
 لەگەن كەردووە !!

(گۆستاڤ لۆبۆن) مېژوونووسى ڤەرەنسى دەلەت: نەخۆشخانەكانى
 موسوڵمانان بەشێوەيەكى تەندروستىيانە ھەواگۆرپكیيان ھەبوو
 بەرادرەيەكى راقیتەر لە نەخۆشخانەكانى ئەمۆ، زۆر گەرە بوون و ئاو و
 ھەوا بە بەشەكانى نەخۆشخانەكاندا بە ئاسانى گۆزەرى دەكرد، ھىكمەت
 و ئامۆزگارییە كۆنەكانى زانكۆى (سالىرنۆ) نمونەى گرنگیدانە بە ھوارى
 تەندروستى، كە زانراو ئەم قوتابخانە پزىشكیە كە بە باشترین
 پەیمانگای پزىشكى ئەوروپا دادەنرا مەتبەارى موسوڵمانانە بۆ ئاویانگە
 باشەكەى.

(Rom Landau) دەلەت: زۆر ھۆكار ھەيە ئەو باوەرپەمان بۆ
 دروست دەكەت كە كاتىك ئەوروپا دەستى كرد بە دروستكردنى
 نەخۆشخانەكان لەكۆتاییدا لە سەردەمى جەنگى خاچپەرستاندا، ئەمە
 بەھۆى ئەو نمونە زیندووە بوو كە موسوڵمانانى خۆرھەلاتى ناوھەراست
 نیشانیاندا، چونكە كار بە دەستانى سەلاجىقە و مەمالىك لەكاتەدا

چەندىن نەخۇشخانەى نوڧى پلە يەكيان لە شارەكانى ديمەشق و قاھىرە
دروستىکرد.

يەكەم نەخۇشخانەى يەكى فەرمى كە لە شارى (پارىس) لە فەرەنسا
دروستىكرا بە ناوى (Les Quinze-Vingt) بوو كە پاشا (لويىسى
نۆيەم) دواى گەپانەوہى لە ھەلمەتى خاچەپرستى (١٢٥٤-١٢٦٠ن)
دروستىکرد.

پزىشكانى گاوى ئەو سەردەمە نەيانتوانى ريزى خۇيان دروستبەن
لە دلى ھاوتا ەرەبەكانياندا، و زۆر دەقمان لەبەردەستدايە كە سەرچاوە
ەرەبىيەكان بە گالئەوہ باسى نەزائى پزىشكانى گاوى و ريگەچارە
بەرەبىيەكانيان دەكەن بۆ نەخۇشەكانيان، بە ھەر حال يەكەمىن تيشكى
بىر و زانست كە تاريكايى ئەوروپايى شكاند تەنھا ئەو كاتە پرشنگيدايەوہ
كاتىك كە زانا رۆژئاوايىەكان بە تامەرزويىەوہ ئاوپاندايەوہ بۆ جىھانى
ئىسلامى، و ھەستان بە ھەرگىزپرانسى شوڧنەوارەكانى پزىشكە
موسولمانەكان بۆ زمانى لاتىنى، ئەمەش بۆ ئەوہى كە قوتابىانى زانكو
ئەوروپىيەكان سەرى تىكەن و سوودى تەواوى خۇيانى لىوہرگن،
موسولمانان ٣ ھەنگاوى مەزنيان بە زانستى پزىشكى نا:

١- بىردۆزە يونانيەكانيان كۆكردەوہ و ريكيان خستەن و رافەيان

كردن.

٢- زانستى پزىشكىي كلينيكيان ھىنايە كايەوہ.

٣- چەندىن نەخۇشى و سىستىمى چارەسەرى نوڧيان دۆزىيەوہ ھىنايە

كايەوہ.

ئەمە برىقى بوو لە سىستىمى بەرزى چارەسەر لە نەخۇشخانە
ئىسلامىيەكاندا، با ئىستا بىروانىيە ئەو بەرى دەريا و رووبەگىنە ئەوروپاي
ئەو كاتە بۆ ئەوہى بزائىن لەوى چۆن نەخۇش چارەسەر دەكرا:

میژوونوس (ماکس نوردو) دهریاره ی نهخوشخانه ی شاری (پاریس) که ناوی (نوتیل دیو) بووه له سه ده کانی ناوه پاستدا به م جۆره ده دویت: له سه ریه ک جینگه ۵ یان ۶ نهخوش راده کشان که قاجی هه ندیکیان لای سه ری ئه وانی تره وه بووه، زۆر جار مندا لآن له پال پیر و په ککه وته کانه وه داده نران یان ئافره تیک له ژانی منال بووندا له گه ل شیر ه خۆره یه ک داده نرا که ئازاری ناوسکی هه بووه، یان ئه وه ی تای نهخوشی ده یسوتاند له گه ل که سیکی نهخوشی سنگدا که به کۆکه هه راسانی ده کرد یان له گه ل که سیکی گه پدا داده نرا که به خوراندن پیستی خۆی داده مائی، به لئ ئه مه حالی قه ره بالقی ناو نهخوشخانه کان بووه ئه گه ر باوه پ ده که ییت!!

بۆنی هه وای ناو نهخوشخانه کان ئه وه نده پیس و بۆگه ن بووه که سه ردانیکه ره کان نه یانده توانی بچنه ژووره وه تاوه کو ئیسفنجیکی ته پکراو به خه ل نه دهن به سه ر ده م ولوتیاندا، زۆر جار لاشه ی مردووه کان زیاده له ۲۴ کاتژمیر به سه ر جینگه کانه وه ده مانه وه.

(باللی و وینتون و لافوازییه) له راپۆرته که یاندا وه سفیکی وایانکردووه که له ش موچپکه ی پیدادیت که ده یخوینیتته وه، که به چاری خۆیان مردوویان بینیه له پال زیندووه کاند، و ئه وانه ی که خه ریک بوو چاک بینه وه له پال ئه وانه دا بوون که له سه ره مه رگدا بوون.

ژووری نه شته رگه ری که کرداری هه لدرین و بڕین و دوورینه وه ی تیدا ئه نجامده درا ئه وانه ی تیدا داده نران که بۆ رۆژی دوایی نه شته رگه رییان بۆ ئه نجامده درا، به به رچاوی ئه مانه وه و له ناوه پاستی ژووره که دا ناماده کارییه کانی ئه م سزادانه یان ده بیننی و گوئیان له هاواری ئه وانه ده بوو که نه شته رگه رییان بۆ ده کرا.

حالی ئه م نهخوشخانه یه هه ر له کاتی دامه زراندنییه وه له سالی (۱۹۷۸) تا کاتی شوپشی فهره نسی له (۱۹۸۷) دا به شیوه یه کی گشتی گۆرپانکارییه کی ئه ووتۆی به خۆیه وه نه دینی.

ههوله زانستییه کان و دستکوهتهکانی زانیانی موسولمان له بواری

زانستی پزشکیه

موسولمانان به شیوهیه که زانستی پزشکییان پیشخست که هیچ میلیه تیکی تر وه که نه مانی نه کردوه، له سده یه که مهکانی دوی کۆچی پیغه مبه (ع.ک.ک) زانستی پزشکی بوو به به شیکی جیانه کراوه له رۆشنییری گشتی موسولمانان، و رۆژناواش به شیوهیه کی قوول کاریه ریبون به و زانیارییه کی که له موسولمانانه وه وه ریانگرت.

زۆرێک له شاره زانیانی زمانه وانی باوه پریان وایه که روشه ی (Drug) که له رۆژگاری نه مۆماندا به مانای دهرمان به کاردیت له بنه پرتدا له روشه ی (عقار) عهره بیه وه وه رگیراوه که نه میش هه ر به مانای دهرمان دیت.

زانا (ابن سینا) یه که م زانای موسولمانه که پوونی کرده وه دیاریکردنی (نێزیه کی کۆرپه له) په یوهندی به پیاوه وه یه نه ک ژن، هه روه ها نه م بوو که دهرگای والا کرد بۆ لیکۆلینه وه کان له بواری پزشکی خۆپاریزی و بلایوبونه وه ی نه خۆشی (Community medicine & Epidemiology) به وه ی که ههستی به وه کرد و باسی نه وه ی کردوه که نه خۆشی له وانه یه له ریتی ئاو و خۆله وه بلایوبیتته وه، هه روه ها باسی نه وه ی کردوه که نه خۆشی سیلی سییه کان له وانه یه له که سیکه وه بۆ که سیکه تر بلایوبیتته وه، که نه مانه بۆ چوونیکه ته واته تازه بون بۆ نه و سهرده مه ی زانیارییه کانیه مۆفایه تیه.

زانا (ابن رشد الأندلسی) یه که م کهس بوو که سه لماندی مۆف ۲ جار توشی ئاووله نابیت، که نه م راستیه ی له کتیبی (الکلیات) دا بلۆکرده وه

که بقیه کهم جار سالی (۱۴۹۰ن) چاپکرا له (فینیسیا) و پاشان چهندين چاپی به دواى يه کدای لیده رچوو، هر له م کتیبه دا روونکردنه وه یه کی ته وای کارى تړپى چاوى تیدایه، هه روه ها هه ستاوه به رافه کردنى چهندين کتیبى پزیشکى وهك (القانون)ى ئیبن سینا، ئیمه قه رزاربارى شهوین بق نووسینه کانى ده رباره ی ده رمانسازى و ژه هره کان و درم و په تاکان، (روم لاندو) ده لئیت: په کئیک له ناسراوترین ناوى دنیای پزیشکى موسولمانان (ئیبى روشد) بووه که له شه وروپا به (Averroes) ناسراوه، چهندين پله وپایه ی به رزى ده ولته ی وه رگرت، له نئیوان کتیبه پزیشکيه به ناوبانگه کانى (الکلیات فی الطب) ه^{۱۳۰}.

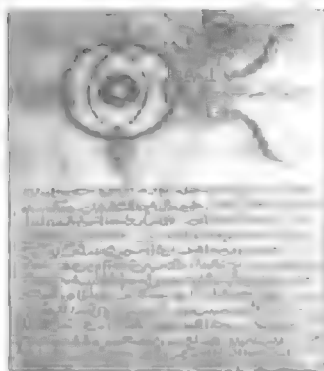
هر زانایانى ئیمه بوون که ده رمانخانه کانیاں دروستکرد، و زۆرئیک له ماده کیمیاویه کانیاں له ده رماندا به کارهیتنا، به تاییه ت (ابن البیطار، و داود الأنطاکی) که باسی پوهه که کانیاں کردووه بق ده رمان و نه ندازه ی به کارهیتنا نه کانیاں دیاری کردووه، (پازى) په که م که س بووه که (جیوه) ی به کارهیتناوه له پئیکهاته ی مه ره می ساړئژ کردنه وه ی بریندا، و په که م که س بووه که جیوه ی به کارهیتناوه وهك چاره سه ریک بق نه خوځشى له سه ر (مه یعوون) و سه رکه وتوو بووه تیايدا.

زانا (موفق الدین عبدالطیف البغدادي) که ماموستایه کی فیزکردنى پزیشکى بووه له قوتابخانه ی (الأهرى) په که م که س بووه که هه له کانى پزیشکى رومانى (جالینؤس) ی به ووردی دیاری کردووه له زانستى (تویکاری) دا، له وانه (جالینؤس) ووتویه تی: کاکيله ی خواره وه ی مرقؤ له ۲ ئیسک پئیکدیت (که خوى يهك ئیسکه).

^{۱۳۰} بېروانه کتیبى (الإسلام والعرب) / (روم لاندو) لا ۲۶۵.

(سیر توماس کلیفورد) ده لیت: نۆزۆك له و ده زمان و وه سفه
پزیشکیانی له مێژویدا به کاردین بناغهی گرتنه وه و ده مهیتانی
ده گه پێته وه یۆ موسولمانان^{۱۳۱}.

زانا (ابن النفیس) (۶۰۷-۶۸۷ ک) یه کهم کهس بووه که سووپی
خوینی بچکوله (سووپی سییه کان) ی له له شمی مێژویدا دۆزییه وه پیش
نه وه ی که پزیشکه پورتوگالییه کان ناماژه ی پێدیه ن (که له مێژویدا نه م
دۆزینه وه یه دراوه ته پال نه وان)، ههروه ها ناماژه ی به وه داوه که کون و
ریقه و نییه له نیوان دوو لاکه ی دڵدا و باسی خوینبه ره تاجیه کانی دلتیشی
کردوه، سیرفیتوس (Servetus) (۱۵۰۹-۱۵۵۳) و زانیان و
پزیشکانی تری سه رده می رابه رین و رابونه وه له (Vesaleus) و
(Renaldo Colombo) و غهیری نه مانیش نه گه ر و ته کانی (ئیبین
نه فیس) یان نه قل نه کردیته نه وا هه چیان له و زیاتر نه وتوه، هه ریۆیه
نه وه راسته که (ئیبین نه فیس) خاوه نی فه زل بیت له نیو زانیاندا که
ریخۆشکه ر بووه یۆ دۆزینه وه ی سووپی خوین له لایه ن (هارفی) یه وه.

له گۆله وه ی توبیکاری و کاره کانی مۆشه
له کتێبه کانی پزۆشکی موسولماناندا

(Rom Landau) ده لیت: (ئیبین
نه فیس) ره خنه ی گرتوه له هه ردوو
بیردۆزی (جالینۆس) و (ئیبین سینا)
ده رباره ی هاتووچۆزی خوینی
خویننه یته ره کان له نیوان سکۆله ی راست
و چه پی دڵدا، به مه ش سه لماندنی که
رابه ر بووه و پیش (وليام هارفی)

^{۱۳۱} Encyclopedica Britannica: بڕوان: ۱۳۱

که وتوو له دۆزینه وهی سووپی خوینی بچووکدا، که روونی کردۆتو وه که خوین له دلّو وه کاتیک دیت بۆ سییه کان و لهوئ دهرده که ویت به پرۆسه یه کی پاککردنه وه دا دهروات کاتیک که ئیحتیکاک ده کات له گه لّ نه وه وایه دا که له ش له دهره وه وه ریده گریّت، به م دۆزینه وه یه ی پیش زانا نه وروپییه کان که وتوو به ۳ سه ده، که له گه لّ نه مه شدا بۆ سه دان سال ناوی وونکرابوو، ته نها له رۆژگاری نه مۆماندا زانایان پله ی مه زنی نه میان بۆ دهرکه وتوو^{۱۳۲}.

گه وهره ترین پیشه که وتنی پزیشکه موسولمانه کان له بواری (نه شته رگه ریدا) بووه، چونکه له سه ره تای سه ده ی یانزه یه می زاینیدا ده یانزانی که چۆن ناوی سپی چاو چاره سه ربکه ن به دهره یتان و لابرندی هاوینه ی چاو، هه روه ها چۆنیتی ووردکردنی به ردی میزه لدان و وه ستاندنی خوینبه ربوون به ناوی سارد، و به کاره یتانی ماده دا داخکه ره کان، و دانانی فتیله بۆ دهره یتانی کیم و دهره دراوه کان، هه روه ها توانیویه نه که چه ند به شیکی ئیسکی که له ی سه ر لیبه که نه وه و له بری ئیسکی سه گ دابنن، هه روه ها بیهۆشکاری پزیشکیشیان زانیوه پیش نه نجامدانی کرداری نه شته رگه ری (بهنج کردن) که دۆزینه وه یه کی زۆر گرنگه و زۆر که س واده زانن که نه مه دۆزینه وه یه کی نوییه، نه م کرداره یان به پیدانی دهرمانیکی وهرگیراو له رووه کی (الزوان) نه نجامده دا پیش نه نجامدانی نه شته رگه رییه به نازاره کان، نه م ماده ده یه ده بووه هۆی له ده ستدانی هۆشی نه خۆشه که.

یه کیک له نه شته رکاره به ناویانگه کان زانای نه نده لوسی (أبو القاسم علي بن سليمان الزهراوي) بووه که سالی (۴۰۴هـ) مردوو، له لاتینیدا به

^{۱۳۲} بپوانه کتیبی (الإسلام والعرب) / (روم لاندو) لا ۲۶۴.

(Abul casis) یان (Alsaharavius) ناسراوه، یه کهم کهس بووه که باسی کردنه وهی بؤری هه وایی (القصبه الهوائیه) ی کردووه (Tracheostomy) له نیو پزشکیکاندا، یه کهم کهس بووه که له زانستی (نه شته رگه ری) دا کتیب بنوسیت، که کتیبکی وینه داره و وینه ی نه شته رگه ریبه کان و نه و نامیرانه ی تییدا به کار دین تییدا کیشراون.

کتیبه که به ناوی (التصريف لمن عجز عن التأليف) ه و له ۲۰ مقاله و نوسراو پیکدیت، که دابه شکراوه بؤ ۲ به شی سه ره کی: ۱- پزشکی، ۲- نه شته رگه ری، ۳- زانستی دهرمانه تاک و گپراوه کان.

به شی دووه می نه م کتیه وه رگپدرا بؤ زمانی لاتینی له سه ده ی شانزه دا له ژیر ناو نیشانه کانی: (Chirurgia Parva) و (Liber Servitoris) بلاوکرایه وه، نه وه ی که وه رگپرا (جیرالدی کریمونی) بوو، هه روه ها له (فینسیا) ش سالی (۱۴۹۷ن) چاپکرا، و جاریکی تر له (بال) ی (سویرا) له سالی (۱۵۴۱ن) دا بلاوکرایه وه، ده قه عه ره بییه که و وه رگپرا نه لاتینییه که ی پیکه وه له (توکسفورد) سالی (۱۷۷۸ن) له لایه ن (J. Channing) چاپکرا، له (پاریس) یش سالی (۱۷۶۱ن) له لایه ن (L. Leclerc) وه رگپدرا و بلاوکرایه وه، هه روه ها له (له که نق) ی هیندستان سالی (۱۲۲۶ک) چاپکرا.

نه م مه وسوعیه تا ماوه ی چند سه ده یه ک ته نها کتیبی نه شته رگه ری باوه پیکراو بوو له هونه ری نه شته رگه ری له نه وروپادا، نامیره کانی نه شته رگه ری له م کتیه دا زؤر به ووردی باسکراون به وینه وه که زؤر یارمه تی لیکۆله روه روژئاواییه کانیدا بؤ دانانی بناغه کانی هونه ری نه شته رگه ری.

ههروه‌ها (الزهراوی) ئامیژێکی تازه‌ی داهینا بۆ چاره‌سه‌ری ناسۆر، و زۆر نه‌خۆشیشی به‌ داخکردن چاره‌سه‌رکرد وه‌ك: خۆیڤه‌ریوون و بالووکه که هه‌مان رێگه چاره‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه! هه‌ندیک له‌ بۆچوونه داهینراوه‌کانی (الزهراوی) له‌ کتییی (التصریف) دا نه‌مانه‌ن:

۱- وه‌سف کردنی نه‌و ئاوه‌ی له‌ میشکی منداڵاندا کۆده‌بیته‌وه له‌گه‌ڵ چاره‌سه‌ره‌که‌ی (Hydrocephaly)، که ئه‌م نه‌خۆشییه زۆر نوی زانستی پزشکی چاره‌سه‌ری بۆ دیاری کردوه.

۲- به‌کارهێنانی قولاپ بۆ دهرهینانی زیاده گۆشته‌کانی ناو لوت.

۳- هه‌روه‌ها باسی بڕینی گۆشتی زیاده‌ی لێوی کردوه، و وه‌سفی پاکردنه‌وه‌ی دانه‌کانی به‌ ئاسن کردوه.

۴- دانه‌کانی به‌ هیواشی و به‌هیمنی دهرهیناوه، وه‌سفی نه‌مه و وینه‌ی ئامیره‌کان و دهرمانه‌کانی راگرتنی خۆیڤه‌ریوونی نه‌وه‌نده به‌ وردی کردوه که میژوونووسی ئه‌مریکی پزشکی ددان (Absell) دهرباره‌ی ده‌لیت: یه‌کێك بووه له‌ پزیشکانی سه‌ده‌ی بیست!!

۵- دهرباره‌ی دهرهینانی خرێکان و دهرهینانی ئێسکه شكاوه‌کانی چه‌ناگه لێکۆلینه‌وه‌ی کردوه، هه‌روه‌ها دهرهینانی نه‌و ددانانه‌ی که له‌سه‌ر دانی تریان له‌ غه‌یری شوینی ئاسایی خۆیان دهرچوون.

۶- هه‌روه‌ها دهرباره‌ی دانانی شه‌به‌که‌ی ئالتوون و زیو بۆ رێککردنه‌وه‌ی دانه‌کان کاری کردوه، (Spencer) ده‌لیت: زه‌هراوی یه‌که‌م که‌س بووه دهرباره‌ی شیواوییه‌کانی شه‌ویلگه‌کان و قه‌وسی ددانه‌کان قسه‌ی کردوه.

۷- هه‌روه‌ها چاره‌سه‌ری نه‌و لکینه‌ره‌ی کردوه که له‌ ژێر زمان دروستده‌بی‌ت و رێگری قسه‌کردن ده‌کات.

- ۸- وەسفى چۆنئىتى دەرھىتئانى ئالوۋەكان (لەوزەتەينى) كىردۈۋە.
- ۹- دەرھىتئانى ھەندىك ۋەرەم ۋە شىۋاۋى تىرى ناۋدەم.
- ۱۰- ھەروەك ۋەتەمان ۋەسفى كىردىنەۋەى بۆرى ھەوا (Tracheostomy) كىردۈۋە لەگەل دۈۋىنەۋەى بىرنەكانى بۆرى ھەوا.
- ۱۱- چارەسەركىردىنى مەمك لەپىاۋاندا ئەگەر ۋەك ئافىرەتەنى لىيىت.
- ۱۲- دەرھىتئان ۋە لابرەنى شىرپەنجەى مەمك بەتەۋاۋى ۋەك لەمپۇدا دەكرىت، لەگەل ئەۋەشدا كە داخكردىنى بە باشتر زانىۋە لە دەرھىتئان. (زۆرىك لە بۆچۈنە پىزىشكىيەكان لەمپۇدا ۋە پاش ۱۰ سەدە ئەم رىگەبەيان پىياشە ۋە بۆى گەراۋنەتەۋە).
- ۱۳- بەكارھىتئانى كىردارى نەشتەرگەرى بۆ دەرھىتئانى بەردەكانى مەزەلەدان ۋە رىپرەۋەكانى مەز.
- ۱۴- لە بەشىكى تايىبەتەدا باسى مامانى ۋە منالېۋون دەكات، كە لە راستىدا ئەم بەشەى كىتەبەكەى گەنجىنەيەكى بەنرخە، تىيدا ۋەسفىكى تەۋاۋى بارەكانى (Trendelenburg) ۋە (Walcher) كىراۋە ھەروەھا ھەملى دەرەۋەى منالەدان ۋە چۆنئىتى دەرھىتئانى، ۋە نوۋسانى ۋە ئۆلەش ۋە چۆنئىتى دەرھىتئانى، ھەروەھا بەكارھىتئانى قولاپ ۋە ئامپىرى تر بۆ دەرھىتئانى كۆرپەلەى مردۈۋ.
- ۱۵- بەشىك دەرەبارەى بەستەنەۋەى رىخۆلەكان بە دۈۋىنەۋە بە تەلىكى بارىكى ۋە رىگىراۋ لە رىخۆلەى ئاژەل، ۋە چارەسەرى ناسۆر.
- ۱۶- بەشىك دەرەبارەى بىرىنى پەنجەى زىادە ۋە كىردىنەۋەى پىكەۋە بەستەرانى پەنجەكان.

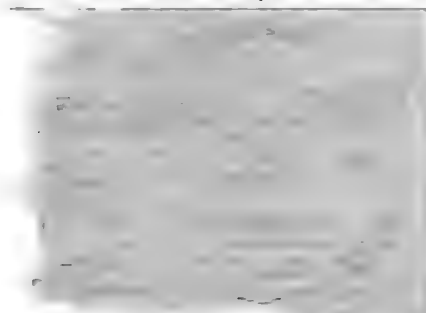
۱۷- ههروه‌ها وه‌سفی کرداری نه‌شته‌رگه‌ری له‌سه‌ر نه‌ژنو خه‌رنه‌ز.
به‌شێوه‌یه‌ك كه پزیشكان پاش ۹۰۰ سال (له ۱۹۲۷ هه‌وه) هه‌مان كرده‌ر
نه‌تجام ده‌ده‌ن.

۱۸- هه‌روه‌ها یه‌كه‌م كه‌س به‌وه‌ كه نه‌خۆشی خوێن هیموفیلیا
(Hemophilia) ی دۆزیوه‌ته‌وه و وه‌سفی كردوه‌وه و تیبینی نه‌وه‌ی
كردوه‌وه كه به‌بۆ‌ماوه‌یی له‌مێینه‌وه‌ بۆ نه‌ترینه‌ ده‌گوێزێته‌وه.

۱۹- هه‌روه‌ها یه‌كه‌م كه‌س به‌وه‌ كه لووله‌كانی خوێنی پێكه‌وه
دووریوه‌ته‌وه و هه‌ك هاله‌ر (Haller) ده‌لێت.

كارێگه‌ری (زه‌هراوی) له‌سه‌ر رۆژئاوا زۆر گه‌وره‌ به‌وه‌، نووسینه‌كان
و كتیبه‌كانی وه‌رگێردان بۆ زۆریك له‌ زمانه‌كان و له‌ كۆلیجه‌كانی پزیشکی
نه‌هروپادا ده‌خوێندران، نه‌شته‌ركاره‌ نه‌هروپییه‌كان شوێنیی ئه‌مبار
هه‌لگرت و ووته‌كانی نه‌میان به‌نمونه‌ ده‌هێنایه‌وه.

ته‌نانه‌ت هه‌ندێك كات زۆر بێ‌ویژدانانه‌ دۆزینه‌وه‌كانی نه‌میان ده‌دایه‌
پاڵ خۆیان؟! نوسراوه‌كه‌ی (التصريف) سه‌رچاوه‌یه‌كی به‌وه‌ پێنگراوی
پزیشكانی نه‌هروپا بوو له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پانزه‌وه‌ بۆ كۆتایی سه‌ده‌.
هه‌ژده‌، (Haller) ده‌لێت: كتیبه‌كانی (أبو القاسم الزهراوي) سه‌رچاوه‌.
هه‌موو نه‌شته‌ركاره‌كان بوو كه له‌دوای سه‌ده‌ی چواره‌وه‌ ده‌ركه‌وتن.

هه‌ندێك له‌و نامیره
پزیشکیانه‌ی نه‌شته‌رگه‌ری
كه له‌ یه‌كێك له‌ كتیبه‌كانی
ژانا (الزهراوي) یا
وه‌سفكراون

(مروان بن عبدالمك بن زهر)^{۱۳۳} یه كه م كه س بووه كه به ردی
 گورچيله ی دهرهیناوه، نه م زانایه یه کیکه له پزیشکه موسولمانه
 به ناوبانگه کان به تاییه تی له نه شته رگه ریدا، و به ناوبانگترین که سه له
 بنه ماله کیدا که زوربه یان پزیشک بوون، له رۆژناوا به (Abdomeron
 Avenzoar) ناسراوه، یه کیک بووه له مه زنتین پزیشکه کانی
 سه ده کانی ناوه پاست و له میژووی پزیشکیدا چه ندین تاقیکردنه وه و
 تیببونی وورد دراوه ته پالی، له وانه وه سفکردنی چه ندین جۆری وه ره م و
 هر ی په رده ی دل که پیشتر که س باسی نه کردبوون، نه مانه و
 چه ندین - تری نویی له کتیبیکیدا به ناوی (التیسیر فی المداواة
 والتدبیر) باس بووه.

چه ندین ۱.۱ مه بوون به ناوی (ابن زهر) وه: (ابن زهر) ی باوک (۵۲۵هـ - ۱۱۳۱ز مریوه)،
 پزیشکی به ناوبانگ بووه که ره خنه ی له هه ندیک به شی کتیبی (القانون) گرتووه، هه روه ها
 کوپه که ی (مروان بن عبدالمك بن محمد بن زهر الإشبیلی) که زۆر شاره زا بووه له پزیشکیدا و
 له شاره کانی (دانیه) و (نیشبیلیه) ی نه نده لوس ژیاوه (۴۸۴ - ۵۵۷هـ)، جینی متمانه ی خه لکی
 و حوکمرانان بووه، هه روه ها (أبو العلاء زهر بن عبدالمك بن محمد بن مروان بن زهر) که له
 سایه ی ده ولته تی (المرابطين) له مه راکیش ژیاوه، زۆر بلیمه ت بووه له چاره سه رکردندا و
 چه رۆکی سه رسوپهینه ره سه ری ده گپه نه وه له و یواره دا، خاوه نی کتیه کانی (الأدوية المفردة)
 و (الإيضاح بشواهد الإفتضاح) ه که تیبیدا وه لاهی کاره کانی پزیشکی نه شاره زای دلوه ته وه،
 هه روه ها نووسینه پزیشکیه ئالۆزه کانی (رازی) و (ابن سینا) ی روونکردنه وه.

(أبو مروان عبد الملك بن أبي العلاء بن زهر) ی کوپیشی (۱۰۹۱ - ۱۱۶۲ز) وه باوکی شاره زا
 بووه له پزیشکیدا و ناوبانگی دهرکردبووه له نه نده لوسدا، چه ندین کاری نه نجامداوه له
 ده ستنبیشان و چاره سه ری نه خۆشیه جیاوازه کاندایه که ناوازه بووه و که س پیش نه م
 نه نجامی نه داوه، له خزمه تی فه رمانپه وایانی (الموحدين) دا بووه، هه روه ها کوپه که ی (أبو بکر
 بن أبي مروان بن أبي العلاء بن زهر) (۱۱۹۸ز مریوه) له (نیشبیلیه) ژیاوه و پزیشکی
 ناسراو بووه که زانستی پزیشکی له باوکی و باپه ری وه وه رگرتووه.

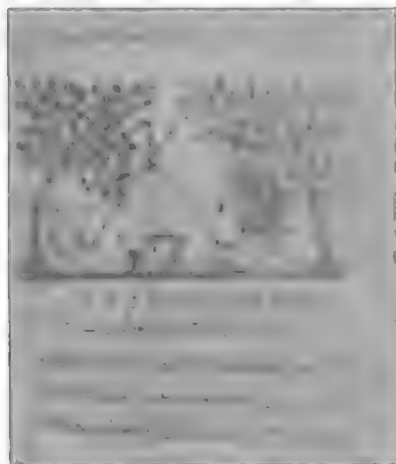
ئەم كىتەبى بە ھاندانى (ابن رشد) نووسیو، لە سەدەكانى ناوھاستدا تەواو بۆلۈبۈيۈ، لە ۋەزگىرپانیدا بە كۆنترىن كىتەبى پزىشكى چاپكراو دادەنریت كە يەكەمجار لە (فىنسىيا) سالى (۱۴۹۰ز) و دواتر لە (لىۋن) سالى (۱۵۳۱ز) چاپكراو و چاپەكانى بەدوای يەكدا دووبارە دەكرانەو.

دەتوانىن بۆلەين كە (ئەين زوھر) مەزنىترىن پزىشكى كلينىكى بوو دوای (رازى)، گرنگترىن كارەكانى برىتەبە لە بەكارھىتانى لىكۆلەنەو و تەبىبى زانستىيانە لە پزىشكىدا، گرنگترىن خالىكىش كە كردارى چاكبۈنەو، پى رافە كردوۋە برىتەبە لە باسكردنى تواناى لەش بۆ چاكردنەو، خۆى لە زۆرىك لە نەخۆشەكان، (ئەين زوھر) يەكەم كەس بوو كە پزىشكى و نەشتەرگەرى و دەرمانسازى پىكەوە خویندوۋە و كارى تەداكردوۋە.

پەش ئەم زانا (الرازى) يەكەم كەس بوو كە باسى كارىگەرى فاكتەرى بۆماو، (ورائەى) كردوۋە لە نەخۆشەكاندا، و (رازى) يەكەم كەس بوو دەستنىشانى نەخۆشى سوورپۇزە و ئاۋولەى كردوۋە و جىاى كردوۋەتەو لە بارە سەرەتايەكانىاندا، لە نووسراۋىكىدا كە يەكەم دانراۋە زانىارى ووردى دەربارەى ئەم ۲ نەخۆشەبە جىاكرنەو، يانى لەخۆ گرتەت، سالى (۱۵۶۵ز) ۋەزگىرپدرا بۆ لاتىنى كە پاشان لەمەو ۋەزگىرپدرا بۆ چەندىن زمانى دىكە، ۋەزگىرپانە ئىنگلىزىيەكەى سالى (۱۸۴۷ز) بۆلۈكرەو.

(رازى) يەكەم كەس بوو باسى تاقى كرنەو، كۆنترۆل كراۋى كردوۋە، كە ووتو، تەتاقىكرنەو لەسەر نىو، نەخۆشەكان بىكرىت و

نیوه که ی تر وازیان لیبتین وه ک گرووینکی کۆنترۆل، و یه که م که س بووه
ته لی نه شته رگه ری دۆزیسه وه که له پێخۆله ی نازده ل دروستیکردوه.

وینه ی لا په ڕمیه کی کتیبکی
موسولمانان له بواری دهرمانزانیدا،
که زۆر دهرمانی گروکیا و سروشتی
هه بوون موسولمانان سووده
پزیشکیه گانیان دۆزیسه وه، له م
کتیبه دا باسی سوودی هه ندیک دهرمان
و چۆنیتی دروستکردنیان ده کات که له
دۆزیسه وه ی زانا موسولمانانه کان بووه

هه روه ما (رازی) خاوه نی کتیبه پزیشکیه کانی: (الحاوی فی الطب) و
(الطب المنصور) و (من لایحضره الطبیب) و (الفاخر فی الطب) و (دفع
مضار الاغذیه) و (الطب الروحانی) یشه، سالی (١٢٩٥) کتیبی (الحاوی)
یه کێک بوو له و ٩ به رگه ی که کتیبخانه ی مامۆستایانی پزیشکی له زانکۆی
پاریس پێکهێنا بوو، ئەم کتیبه دائره توله عاریفیکه بۆ خۆی که له ٢٠
به رگ پێکهاتوه و بۆ یه که مجار سالی (١٢٧٩) وه رگێدرا بۆ لاتینی له
مقلیه و سالی (١٤٨٦) چاپکرا و دواتریش چه ندین جار چاپکرایه وه،
هه موو کتیبه کانی (رازی) له (فینیسیا) له سالی (١٥٠٩) وه رگێدرا و
له (پاریس) یش سالی (١٥٧٨)، بۆ دوا یین جار سالی (١٧٤٥)
بلاکرایه وه، تا کۆتایی سه ده ی شانزه یه می زاینیش کتیبه کانی ئەم
زانایه له نه وروپا رۆلێکی سه ره کیان هه بووه، ئەوه بوو له سالی
(١٥٣٧) دا یه کێک له مامۆستایانی قوتابخانه ی پزیشکی به لجیکی له

(لۆشان Lovan) ههستا به وهرگيتراني كتيبي تۆيم له كتيبهكاني (الرازي)، كه تا كوتايي سهدهي ههدهيهيش له پرؤگرامهكاني خويندني پزىشكيدا مابوو.

ئهم دۆزينهوانه دراونهته پال (الرازي):

- بهكارهيناني فتيله داخكردن.

- داهيناني تهل و پهتهكاني دوورينهوهي نهشتهرگري.

- دروستكردني مهره مه جيوه بيهكان.

- نهجامداني ليكۆلينهوه له سه ريشي كبريتيك وكحول.

- دۆزينهوه ودهست نيشانكردني چهند نهخوشيبهكي مهترسيدار له

منالاندا و داهيناني چاره سهري گونجاو بۆيان.

- هه لدريني ميزه لدان بۆ دهرهيناني بهرد.

- ههروهه ليكۆلينهوهي كرديووه به دوورينهوهي ريخۆلهكان به

نهشتهرگري به بهكارهيناني تهليكي باريكي وهرگيراو له ريخۆلهي

ناژه لان.

- ههروهه نهشتهرگري بۆ دهرهيناني كۆرپه لهي زيندوو لهسكي

دايكي مردودا نهجامداوه.

(Rom Landau) ده لئيت: له ديارترين پزىشكه موسولمانهكان

(الرازي) ه كه به (Rhazes) ناسراوه له رۆژئاوا، نووسه راني ميژووي

پزىشكي به يه كيك له مه زنتريني پزىشكهكاني هه موو سهرده مهكاني

داده نين، كه ميراتيكي دهوله مه ند و زۆري له دانراوهكاني جيهتلاوه، كه

هه نديكيان له چهند بهرگيك پيكدن و بۆ ماوهي ۱۰۰۰ سال رووناكييان

كزنه بووه.

دەريارەى نەخۆشپىيەكانى چاو و چارەسەريان منەتبارى زانا موسولمانەكانىن، نوسراوى (علي بن عيسى) كە ناوينا (مذكرة موجهة لأطباء العيون) تا سەدەى تۆزەدەيەم كارى پێدەكرا، يەكەم نەشتەرگەرى بۆ ناوى رەشى چاو (المحسن) سالى (١٢٥٦) ئەنجاميدا و ھەرئەميش بوو كە دەريزى ناوكون (نيدل)ى داھىنا، لەو زانايانەى كە لە بوارى نەخۆشپىيەكانى چاودا خزمەتى گەورەيان ئەنجامدا (على البغدادي) و (عمار الموصلي) بوون، چەندىن دانراوى ژۆر باشيان دانا كە باسى ئەندامەكانى چاو و نەخۆشپىيەكانيان و چارەسەرەكانى دەكات، ئەم نووسىنانە وەرگێردان بۆ لاتىنى و بوون بە سەرچاوەيەك كە مامۇستايان و قوتابيان پشتيان پێدەبەست تا ناوەرپاستى سەدەى ھەژدەيەم، لە ھەمان ئەم بابەتەدا ((ابن الهيثم)يش نامەيەكى گرنگى نووسى دەريارەى نەخۆشپىيەكانى چاو لەگەڵ خزمەتە گەورەكانيدا لەبوارى (فيزيا)دا، وەرگێرپانە لاتىنيەكەى ئەم نامەيە تا ئەمڕۆش ماوہ.

يەكەم كەس دەريارەى زانستى ژینگە نووسىويەتى و باسى گاريگەريى ژینگەى لەسەر زىندەوهران كردووە (ابن خلدون) بووہ.

(جاخظ) يەكەم كەس بووہ كە زانستى تويكارى بەراوردكارى (التشريح المقارن)ى داناوہ، كە دەچوو سكى ئازەلانى ھەلدەدپى و بەراوردى دەكرد لەنێوان ئەندام و كۆئەندامەكانياندا، و بە دامەزرىنەرى يەكەمى زانستى (زىندەوەرزانى ئەزموونكارى) دادەنريت، و يەكەم كەس بووہ كە ليكۆلينيەوہى لە ئاكار و ھەلس وگەوتى زىندەوهران كردووە.

ھەروەھا موسولمانان پزىشكى فیتيرنەرى (ئازەلى)يان پشتگويى نەخستبوو، يەكێك لە گرنگترين ئەوانەى كە پێوہى خەريكبوون (يعقوب

بن أبي حزام) بوو (۹۰۲ن) که پزشکی ناژه لان یان بهیتهر (بیطار) بووه له کۆشکی خهلیفه ی عهیباسی (المعتضد)، کتیبکی نووسیوه ده رباره ی بهخیوکردنی ئه سڤ به ناوی (الفروسية وشياه الخيل) که زۆرێک له بنه ماکانی فیتیرنه ری له خوگر تووه .

له پزیشکه موسولمانه به ناویانگه کان (إسحق بن عمران) بووه که له سه رووی ئه فریقا زیاره و خاوه نی کتیبه کانی (الأدوية المفردة) و (العنصر والتمام في الطب)، که وه لأمی هه ندیک که سی نه شاره زای له بواری پزیشکیدا داوه ته وه، خاوه نی دامیتان بووه له نوسراوه کانییدا وه ک (كتاب نزعة النفس) و (كتاب في المالنخوليا) له سه ره نه خو شیه ده روونییه کان، و له نه خو شیه هه ناوییه کاندای ئه م کتیبانه ی نووسیوه: (كتاب في الفصد) و (كتاب في النبض) و (مقالة في علل القولنج وأنواعه وشرح أدويته) و (كتاب في البول).

هه روه ها (أبو جعفر أحمد بن إبراهيم بن أبي خالد المعروف بابن الجزار) خه لکی شاری (القيروان) بووه له تونس، خو ی و باوکی و مامیشی پزیشک بوون، زانستی پزیشکی و زو ریه ی زانسته کانی سه رده می خو ی وه رگرتووه، چه ندین کتیبی پزیشکی گرنگی داناوه وه ک (كتاب في علاج الأمراض) و (كتاب في الأدوية المفردة) و (كتاب في الأدوية المركبة) و گه وره ترین کتیبی پزیشکی داناوه به ناوی (قوت المقيم) که له ۲۰ به رگی گه وره دایه، هه روه ها (رسالة في النفس) و (كتاب في المعدة وأمراضها ومداداتها)، و (كتاب طب الفقراء) و (رسالة في ابدال الأدوية) و (رسالة في الزكام وأسبابه وعلاجه) و (مجربات في الطب) و (مقالة في الجذام وأسبابه وعلاجه) و (كتاب المختبرات). بۆ یه که م جار له میژودا به زانستیانه ده رباره ی پزیشکی خو پاریزی (الطب الوقائي أو طب المجتمع

Preventive or Community Medicine) دواوه له کتیبه کانی:
(کتاب البلغة في حفظ الصحة) و (کتاب في نعت الأسباب المولدة للوباء في
مصر وطريق الحيلة في ذلك وعلاج ما يتخوف منه).

له پزیشکه ناسراوه کانی تری نیسلام (أبو القاسم بن أبي صادق) که به
(نه بوقرات) ی دووهم ناسراوه و له سه دهی پینجه می کوجیدا زیاده، ۲
کتیبی به ناویانگی به عره بی نووسیوه به ناوه کانی: ۱- شرح فصول
أبقراط. ۲- شرح مسائل الجنین.

هه روه ها (نه بولسه هل نه لعه سیجی) له سالی (۴۰۳ع) دا مردووه و
پزیشکی دهریاری عه بیاسیه کان بووه و کتیبیکی نووسیوه به ناوی
(المائة في الصناعة الطبية).

هه روه ها (نه بو سه عید عه بدوللا) له سالی (۴۵۰ع) دا مردووه و له
به غذا زیاده، جگه له کاری پزیشکی دهرمانیشی دروستکردووه، نه مهش
ناوی چه ند کتیبیکی نه م پزیشکيه: ۱- الروضة الطبيعية. ۲- لغة
الحيوان ومنافعه. ۳- طبائع الحيوان وخواصه ومنافع أعضائه.

نؤد جار له نیوان پزیشکه به ناویانگه کانی ده ولته تی نیسلامدا گفنگوگ و
سیمینار سازده کرا به مه به سستی موناغه شه کردنی زانیارییه پزیشکییه کان
و راگورپینه وه، وه ک نه وهی که روویدا له نیوان ۲ پزیشک له سه دهی
پینجه می کوجیدا (۱۱ی زایینی) که (ابن رضوان و ابن بطلان) بوون.

(علی بن رضوان) (۴۶۰ع- ۱۰۶۸ز مردووه) سه رۆکی پزیشکانی میسر
بووه له سه رده می فه رمانه وای فاتیمی (المستنصر) دا، کتیبیکی
نووسیوه دهریاره ی (دفع مضار الأبدان بآرض مصر) بۆ وه لامدانه وهی
بۆچوونه کانی پزیشکی تونسسی (ابن الجزار)، که مه قاله یه کی

سەرنجراكتىشى تىدايە دەريارەى بارى ئاۋوھەوا لە مىسردا و پەيوەندى بە بابەتەكانى تەندروستى گشتى و ھەندىك نەخۇشىيەو، بە تاييەتى نەخۇشى تاعون لەناو مىسرىيەكاندا، ئەم پزىشكە بە موناژەرە و گفتوگۆكەى لەگەل پزىشكى بەغدادى (ابن بطلان) بەناويانگ بوو، كە سەبارەت بە ھەندىك بابەتى فەلسەفى و بابەتى پزىشكى پەيوەندىدار بە ئاۋوھەوا وەرەزەكان و كاريگەرييان لەسەر تەندروستى لەنئويانىندا روويىدا، ھەروەھا وويستيان ئەو راستىيەيان بۆ دەرەكەوئەت كە ئايا ئەو دەرمانانەى كە لە بەغدا بەكاردەين بۆ نەخۇشى بەھەمان شىۋە بۆ شارى قاھىرەش گونجاۋن يان نا؟.

ھەولەكانى موسولمانان لە پىشخستنى زانستى پزىشكى **لە بۆچوونى ئىنساىكلۆپىدىيائ بەرىتانىدا**

ئىنساىكلۆپىدىيائ بەرىتانى (Encyclopedia Britannica) يەككە لە گرنگترىن سەرچاۋەكانى زانىارىي لە جىھاندا، لە ھەموو لايەكى جىھاندا ۋەك سەرچاۋەيەكى باۋەپپىكراۋى زانست و زانىارى لە ھەموو بوارەكاندا ۋەردەگىرئەت، دەريارەى مېژوۋى زانست و گەشەكردنى چەندىن بابەتى مېژوۋىي بەسوۋدى تىدايە، كە لە زۆرئىكاندا ۋەك ئەمانەتتىكى زانستى دانى بە ھەولەكان و پىشخستنى موسولماناندا ناۋە لە پىشخستنى زانستى پزىشكىدا لەگەل ئەۋەشدا كە زۆر كەم و كورەتە لە باسەكەيدا، ھەريۆيە بۆ دەرەخستنى ئەم دانپىدانانەى ئەم سەرچاۋە زانستىيە ھەرە گرنگە پىم باشبوو كە ئەو بەشەى تاييەتە بە ھەولەكانى

موسولمانان له بوارى پيشخستنى زانستى پزىشكىدا كه له بهشى ميژوى زانستى پزىشكى (History of Medicine) داهاتووه له نينكليزيه وه وهركيتم بۇ زمانى كوردى.

له سهره تاوه بابته كه باسى پزىشكى كۆن و پيدا بوونى نه خۇشيه كان دهكات و راوبۇچوونه جياوازه كان دهر باره ي هۆكاره كانى نه خۇشى، دوايى ده چيته سهر زانستى پزىشكى له ميژوى كۆنى رۆژه لاتی ناوه پاست و ميسردا، پاشان له هيند و چين و يابان، دوايى ديته سهر بابته كي تايبه تى به ناو نيشانى رهگ و بنچينه كانى زانستى پزىشكى رۆژ ناوايى نوئ (The roots of Western medicine) كه تييدا باسى نه وه ولّه زانستى يانه كراوه كه بوونه هوى دامه زراندى زانستى پزىشكى نوئ له رۆژاوا، له هه ولّه كانى يۆنانيه كونه كان و رۆمانيه كان وه دهستى پيكر دوه، و پاشان چۆته سهر رۆلى گاوه كان و موسولمانان له كۆكردنه وه وهركرتنى نه م زانسته و گواستنه وه ي بۇ پاش خويان، ده ليت:

گه و ره ترين خزمه تيك كه له پيشتردا پيشكه شى زانستى پزىشكى كرايت له لايه ن كلّيساوه بريتيه له پاراستن و وهركيترانى نووسراوه پزىشكويه يۆنانيه كان، كه سهره تا بۇ زمانى لاتينى وهركيتران، و پاشان له لايه ن گاوه نه ستورويه كان (Nestorian Christian) وه (كه كلّيسايه كى رۆژه لاتيه) قوتابخانه يه ك بۇ وهركيتره كان پيكهيترا به مه بهستى وهركيترانى نووسين وكتييه يۆنانى وئغريقيه كان بۇ زمانى عه ره بى.

به‌ناویانگترین قوتابخانه و هه‌روه‌ها نه‌خوشخانه‌یه‌کی باشیش بووه بریتی بووه له قوتابخانه‌ی جندیسابور (Jundi Shāhpūr) که که‌وتۆته خواروی رۆژئاوای وولاتی فارسه‌وه، که له‌وێ گه‌وره‌ی پزیشکان جرجیس نبین بختیشوع (Jurjīs ibn Bukhtīshū) بووه، که په‌که‌م بووه له بنه‌ماله‌یه‌کی وه‌رگێپان و پزیشکان که بۆ ۶ نه‌وه به‌رده‌وام بوون، په‌کێکی تر له وه‌رگێپه به‌ناویانگه‌کان بریتی بووه له حنین ابن إسحق (Ḥunayn ibn Ishāq) که سالی (۸۰۹ن) له‌دایکبووه، وه‌رگێپانه‌کانی وه‌ک ووتویانه به‌کێشی خۆی ئالتوونی بۆ کردووه.

زانستی پزیشکیی عه‌ره‌بی؛

سه‌رچاوه‌یه‌ک و عه‌مبارێکی تری فیزیوون و زانستی پزیشکی له‌و سه‌رده‌مانه‌دا بریتی بووه له ئیمپراتۆریه‌تی مه‌زنی موسولمانان، که له ئیسپانیاره تا فارس درێژبوو بووه‌وه.

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که عاده‌ت وایه بووتریت پزیشکی عه‌ره‌بی بۆ باسکردنی ئه‌م سه‌رده‌مه، به‌لام هه‌موو پزیشکه‌کان عه‌ره‌ب یان له نه‌ته‌وه عه‌ره‌بییه‌کان نه‌بوون، و هه‌روه‌ها هه‌مووشیان موسولمان نه‌بوون به‌لکو هه‌ندیکیان گاور و جوله‌که‌ بوون، به‌لام له‌ژێر سایه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی و له هه‌موو پارچه‌کانییه‌وه په‌یدا‌بوون و ده‌رکه‌وتن.

یه‌کێک له سه‌ره‌تاترین که‌سایه‌تییه‌کان بریتی بوو له الرازی (Rhazes)، که به‌رچه‌له‌ک فارسه و له‌نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نویه‌می زاینیدا له‌دایک بووه له‌نزیک (تاران)ی ئه‌مه‌رۆه، که کتییێکی چه‌ند به‌رگی چاره‌سازیی له زانستی پزیشکی پراکتیکیدا نووسیوه به‌ناوی (کتاب الحاوی^{۱۳۴} Kitāb al-hākī)، به‌لام به‌ناویانگترین کاری له‌رۆژئاوا

^{۱۳۴} لێره‌دا به‌هه‌له‌ بۆ ئینگلیزی وه‌رگێپه‌راوه و نووسراوه (کتاب الحاکی) که ده‌سته‌واژه‌ راسته‌که‌ی بریتییه له (کتاب الحاوی).

بریتانیه له نووسیننیک دهریاره ی ناوله و سوریزه (De variolis et morbillis) یان (A Treatise on the Smallpox and Measles) که تئیدا جیاوازی کردووه له نتوان شم ۲ نهخوشییه دا و توانیویتی وه سفیکی ناشکرای شم ۲ نهخوشییه بکات.

له کاتیکي دواتردا ئیبن سینا (Avicenna) (۹۸۰-۱۰۳۷) که هر به په چه له ک فارسه و پییوتراوه شمیری پزشکیه کان، گورپه کی له (همه دان) بووه به شوینیکی گشتیاری، توانیویه تی قورنن بخوینیتیه وه له تهمه نی ۱۰ سالاندا وه تهمه نی ۱۸ سالدیا بووه به پزشکی دیوانی کاربه ده ستان (court physician)، سه ره کترین کاره پزشکیه کانی القانون فی الطب (al-Qānūn fī aṭ-ṭibb) یان (The Canon of Medicine) بووه، که بووه کتیبیکی بنه پرتی و له زور قوتاخانه ی پزشکیا وه ک پرؤگرام به کارده هینرا، وه ک زانکوی مونپلییه (Montpellier) له فهره نسا که تا (۱۶۵۰) به کارده هینرا، و تا ئیستاش له رۆژه لاتدا هر به کارده هینریت.

گه وره ترین هاویه شی ی پزشکیی عه ره بی له بواری کیمیا دا بووه و زانیاری دهریاره ی چوینیتی ئاماده کردنی دهرمانه کان، کیمیا ییه کانی شم سه رده مه (خیمیا یی) بوون و مه به ستی سه ره کیان بریتی بووه له گه پان به دوا ی به ردی فه یله سووفه کاند (the philosopher's stone)، که وا دانرا بووه ده توانیت کاندزا ئاساییه کان بگوریت بو ئالتون، له گه ل شم مه شدا له کاتی شم نجامدانی تاقیکردنه وه کانیا ندا ژماره یه کی زور له مادده کان ناوئران و خاصیه ته کانیان ده ستنیشان کران، وه نندیکان دؤزرانه وه که نرخی پزشکیان هیه، زور دهرمان هیه که ئیستا به کاردین دؤزه ره وه که ی عه ره به کان بوون، هه روه ها زور میکانیزمی کیمیا ییش به هه مان شیوه شم وان دؤزیانه وه وه ک که مکردنه وه و دلؤپاندن (distillation and sublimation).

له و کاته دا و له راستیدا به دريژایي سهرده مه ميژوييه کان
 نه شته رگه ری به که متر ده زانرا له چاو پزیشکید، و نه شته رکاره کان
 له پله یه کی نزمدا حیسا بیان بۆ ده کرا، نه شته رکاری به ناوبانگی
 نه نده لوسی أبو القاسم الزهرای (Abū al-Qāsim) یان
 (Albucasis) له گه ل نه مه شدا هه ولی زۆریدا بۆ به رز کردنه وه ی ناستی
 نه شته رگه ری له شاری قورتوبه، که سه نته ریکی گرنکی بازرگانی و
 رۆشنبری بوو له گه ل بوونی نه خو شخانه و قوتا بخانه ی پزیشکی به
 هاوشانی شاره کانی به غذا و قاهره، نه م زانایه نه شته رکاریکی شاره زا و
 وورد و به ناگا و به خه م بوو که یه که م نووسینی نه شته رگه ری
 روونکر وه ی نووسی، که کاریگه ریه کی گه وره و فراوانی هه بوو له
 نه وروپادا بۆ چه ندین سه ده .

پزیشکیکی تری گه وره له شاری قورتوبه که له سه ده ی ۱۲هـ
 له دایکبوو بریتی بوو له فه یله سووفی جووله که: أبو عمران موسی بن
 مه یمون (Abū Imran Mūsā ibn Maymūn ibn Ubayd Allāh)
 یان (Maimonides)، که له و شاره ده رکرا له به رنه وه ی
 نه بوو به موسولمان (!!!) له کۆتاییدا چوو بۆ شاری قاهره که یاسای
 نه وێ نه رمتر و کراوه تر بوو، له وێ توانی ناوبانگیکی زۆر گه وره به ده ست
 بێنیت که بێته پزیشکی تایبه تی سه رکرده ی موسولمان صلاح الدینی
 نه ییوبی (Saladin)، هه ندیک له نووسینه کانی که به عیبری نووسرابوون
 وه رگێردان بۆ زمانی لاتینی و له چاپدران.

پاشان له ئینسایکلۆپیدیا که دا باسی گواستنه وه ی زانستی پزیشکی
 موسولمانان بۆ نه وروپا کراوه، به تایبه تی بۆ قوتا بخانه ی پزیشکی له
 (سالترنۆ)ی خوارووی ئیتالیا که یه که م قوتا بخانه ی پزیشکی یاسایی بوو
 له نه وروپادا و له سه رده می گه شه سه ندنی پزیشکی لای موسولماناندا
 بنیاتنرا، پاشان به هۆی نه م کاریگه ریه شه وه چه ندین قوتا بخانه ی

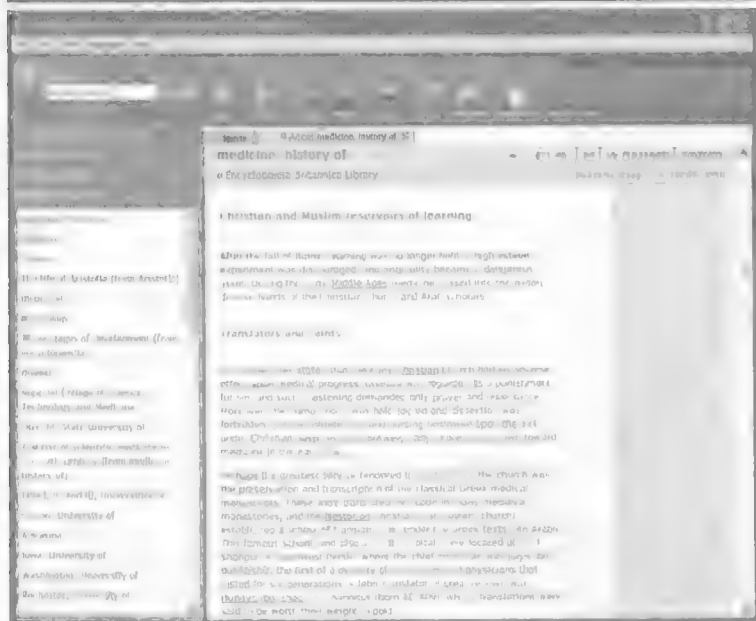
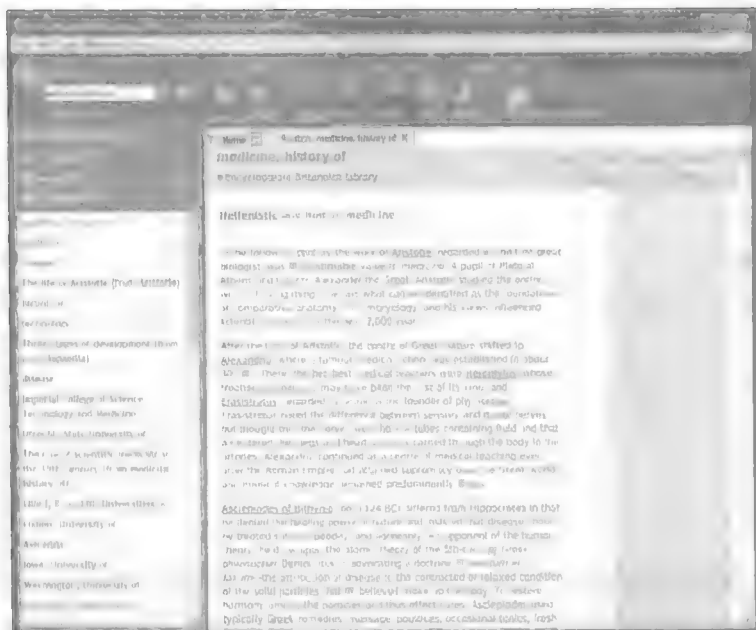
پزیشکی تر بنیاتنران له (مونټپلییه)ی هره نسا و (پولونیا و پادوا)ی
ئیتالیا و له بهریتانیاش.

هر نه ونده ش به سه که دوو باره بلتین هر که سټک که له مېژدا
سه ردانی کولجی پزیشکی زانکوی (پاریس) بکات وینه ی هر دوو زانای
موسولمان (رازی) و (ئین سینا) ده بینیت که یه کټک له که وره ترین
مؤله کانی نه م زانکو به ناوبانگی پټراژنراوه ته وه.

دهقی ئینگلیزی نهو به شهی (مهوسوعه ی بهریتانی)

که له سه ره وه و مرگپر دراوه:

[illegible]

Medicine, history of

Montaigne, R.L.

The greatest contribution of Arabian medicine was in chemistry and in the knowledge and preparation of medicines. The chemists of that time were alchemists, and their pursuit was merely a search for the philosopher's stone which supposedly would turn common metals into gold. In the course of these experiments, however, numerous substances were named and characterized, and some were found to have medicinal value. Many drugs now in use are of Arab origin, as are such processes as distillation and sublimation.

At that period, and indeed throughout most historical times, surgery was considered inferior to medicine, and surgeons were held in low regard. The renowned Spanish surgeon **Abn al-Qayyim** (Abulcasis) however did much to raise the status of surgery in Córdoba, an important centre of commerce and culture with a hospital and medical school equal to those of Cairo and Baghdad. A curious and tormented physician, he wrote the first illustrated surgical text which had wide influence in Europe for centuries.

Another great doctor of Córdoba, born in the 12th century, lost at the age of twenty his culture and setting when the Jewish philosopher **Hunayn**, banished from the city because he would not become a Muslim, he eventually went to Sicily where the law was more lenient and where he acquired a reputation so great that he became physician to **Seljuq**, the Saracen leader. He was the original of El-Hafiz in Sir Walter Scott's *Talisman*. A few of his works, written in Hebrew, were eventually translated into Latin and Persian.

Medieval and Renaissance Europe

به شی چوارهم

چهند به شیك له كتیبي:
له ناوازه كانی شارستانییه تمان
(من روائع حضارتنا)

الذكره مصطفى باعني

من
زوالع حضراتنا

حمار امير

کوتایى ئەم باسانەم بە وەرگێڕانى چەند بەشێک لە کتێبى (من رواح حضارتنا) دێنم کە لە نووسىنى (د. مصطفى السباعي)یە، کە بریتىن لە کۆمەڵێک ووتار لەسەر ناوازهیی و بێوێنهیی شارستانى ئىسلامى لە هەموو لایەنیکەوه، نووسەرى کتێبەکەش کە سایەتییەکی ئىسلامى ناسراوه.

پێش زیاتر لە ۲۰ ساڵ بۆ یەکەجار بەم کتێبە ئاشنا بووم و خوێندەمەوه، کە ئەو نمونانەى باسى کردوون سارسامى کردم و گەشتە باوەڕى تەواو بەوهى لە سایەى جێبەجێکردنى فەرمانەکانى خودا و شوێنکەوتنى راستەقینەى پەيامى پێرۆزى ئىسلامدا مەرفاى تى دەتوانیت بگاتە لوتکە و چلەپۆیەى هەموو ئەو سیستمەکانەى کە دەبنە مایەى بەختەوهر کردنى مەرفەکان و باشترکردنى ژانیان لە هەموو لایەنەکانەوه، لەگەڵ ره‌چاو کردنى شێوازی مەرفاى و بە بەزەبیاوێ و مێهرەبانانە لە هەلس وکەوت لەگەڵ ئادەمیزادەکاندا.

لە راستیدا شارستانى ئىسلامى بەرى جێبەجێ کردنى فەرمانەکانى خودا و بەرپاکردنى شەریعەتى ئىسلامى بووه لە دەولەتى ئىسلامیدا، و تا دۇنياش بەمىنیت هەموو مەرفاى تى قەرزاربارى ئەوانن لە زۆر لایەنى شارستانىیەدا، و بە تايبەتى پێشەدەستیان لە بواری پێشخستنى زانست و مەعرفەدا کە کەس ناتوانیت نكولى لیبکات.

بە پاستى (د. مصطفى السباعي) خۆى زۆر جوانتر و بابەتیانە و سەرنجراکێشانەتر لەسەر بابەتەکە روویوه و پێم باشە ووتەکانى خۆتان بۆ ئەقڵ بکەم، دەلێت:

له م کتیبه دا باسی لایه نه ناوازه کانی شارستانیته خومانم کردوه (شارستانیته ئیسلامی)، که تا ئیستاش که سانی به وویژدان و سه رپاست سه رسام ده کات، هه موو لایه نه کانی ناوازه یی و بیوتیه یی شارستانییه تمانم باس نه کردوه، به لکو چهند نمونه یه کم بۆ گیانه مرویی و پۆزه تیغه که ی شارستانییه تمانم له میژوودا خستۆته روو، که که سانیک به رپاکه ر و هه لگری بوون که له سه ر ئاستیکی به رزیبوون له باوه رپوون به خودا و شوینکه وته یی هه ق و راستیی و به رزیی ده روون و روشنایی روح و جوانی ره و وشت و به زه یی له گه ل خه لکدا و دادپه روه ریی له حوکمدا، ئه مه له گه ل به شداریی ناوازه یان له کرۆکی شارستانییه تدا، جا نه گه ر پاشا و کاربه ده ست یان زانا یان فه یله سوف یان بازرگان یان خوابه رست یان پیاو یان ئافره ت یان پیر یان گهنج یان هه ژار یان ده وله مند بووبن، ئه مانه چهند نمونه یه کی کاملیی مروفه کان بوون که له خه یالی فه یله سوف و حکیمه کاندانه بوون به لکو له سه ر زهوی و له ناو خه لکی سه ر زه ویدا ژیان.

ئهم رۆحه پۆزه تیغه نه یه به نمونه ناوازه کانییه وه تاکبوره له شارستانیته ئیمه دا که جیای کردۆته وه له هه موو شارستانییه ته کانی تر له کۆن و نوێدا، له میژوودا خه لکانی رۆحی ئقد بوون له نه ته وه کانی رۆژه لات و رۆژئاوا دا که زۆربه یان به شیوه یه کی نینگه تیغه نه ژیاون له گه ل شارستانییه تدا و خۆیان به به رزتر داناوه له وه ی قییدا به شدارین و ته نیا له خه لوه تگا و په رستگا کان و لوتکه ی شاخه کان و ده شت و نه شکه وته کاندانه ژیاون به سه ربردوه، به لام نمونه رۆحیه کانی ئیمه له میژووی شارستانییه تماندا نه و که سانه بوون که جهنگی بنیاتنانی ژیاون

به رپاکردوه به همو پټويسيټيه کانييه وه له کارکردن و ره نچدان و قوربانيدان و فيداکاری، که نه مه نهيتی ناوازه یی و بټوټه یی نمونه رټوحيه سه رسورپه ټنه ره کانی ټيمه يه له ميژووی شارستانيه ته کاندا. مه به ست له بللوکردنه وهی نه م باسانه نه وه يه که سهرنج رابکټشين بټو نه م نمونانه وه ک به لگه يه ک له سهر نه وه ی که له تواناماندايه شارستانيه ټيکی ته واوتر و به رزتر پټگټينين، و نه وه ی نوټی نوممه ته که مان ياد بخه ينه وه به و نه رکه ی له سهر شانيانه بټو دروستکردنی شارستانيه ټيکی مرويانه ی به ريز وه چټون باوبا پيرانيان به و کاره هه ستان، مه به ستيشمان له هټانه وه ی نه م نمونانه نه وه نييه که بلټين شارستانيټی ټيمه هيچ جټره نو قسانی و هه له يه کی نييه و هه مووی جوان و پرشنگداره، به لکو مه به ست چه سپاندنی لايه نه مروييه زيندووه کانه و ده رخستنی نه و راستيه يه که نه م لايه نانه زټر زټر ترن له نو قسانیي کان، و وه لام دانه وه ی نه و که سانه يه که هه مووی به نو قسانی دده نه قه لاه و به ده ستی نه نقه ست له ليستی شارستانيه ته بنه په ته کان ده يکه نه دهره وه.

جياکه ره وه کانی شارستانيه تمان؛

زټر ترين شټيک که سهرنجی ليکټله ره وان دهر باره ی شارستانيټی ئيسلامی راده کټي شټ نه وه يه که خاوه نی نه م سيفات و جياکه ره وانه يه:

- ۱- له سهر بنه ماي وه حدانيهت و تاك و ته نهايی خودا له بيروباوه پردا دامه زراوه: که يه که م شارستانيه ټيکه بانگه واز ده کات بټو په رستنی خودا به کی تاك و ته نها که هاوه لی نييه له ده سه لات و حوکميدا، نه م

سیفه ته رۆلێکی گه‌وره‌ی هه‌یه له به‌رز کردنه‌وه‌ی ئاستی مۆفه‌کان و
 رزگار کردنی جه‌ماوه‌ر له سنوور ده‌رچوونی کاربه‌ده‌ستان و
 راستکردنه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی نێوان هوکمرانه‌کان و هوکمراره‌کاندا، ئه‌م
 سیفه‌ ته کاریگه‌رییه‌کی بێ‌ئینه‌ی هه‌بوو له خاڵی بوونی شارستانییه‌تمان له
 هه‌موو شوێنه‌واره‌کانی هاوه‌ڵدانان و بته‌په‌رستی له ئه‌ده‌ب و
 فه‌لسه‌فه‌کانیدا له بیره‌باوه‌ڕ و هه‌لس وکه‌وتدا، ئه‌مه‌ش هۆکاری سه‌ره‌کی
 وه‌رنه‌گیرانی (ئیلیاده) وکاره‌کانی ئه‌ده‌بی یۆنانی بوو، و که‌میی کاره‌کان
 بوو له‌بۆاری هونه‌ره‌کانی وینه‌کێشان و په‌یکه‌رتاشی و هه‌لکه‌ندندا له
 می‌ژووی ئیسلامدا، چونکه ئیسلام جه‌نگی به‌ریاکرد له‌گه‌ڵ بته‌په‌رستی و
 رێخۆشکه‌ره‌کانیدا وریینه‌دا که شوێنه‌واره‌کانی له شارستانییه‌ ته‌که‌یدا
 ده‌ربه‌که‌وێت، که په‌یکه‌ره‌کان سیفه‌تێکی دیاری شارستانییه‌ ته‌کانی تره
 له کۆن و نوێدا چونکه هه‌یج کامێکیان نه‌گه‌یشتنه ئاستی شارستانییه‌تی
 ئیسلامی له بیروباوه‌ڕی یه‌که‌تاپه‌رستیدا.

ئهم تاك و ته‌نهاییه له بیروباوه‌ڕدا هه‌موو سیستم و یاسا‌کانی
 شارستانییتی ئیسلامی ره‌نگکردوه و یه‌که‌یخستوون.

ئوه‌تا یه‌کێتی هه‌یه له په‌یامه‌که‌دا و له یاساداناندا، و یه‌کێتی هه‌یه
 له ئامانجه‌ گشتیه‌کان و له کیانی مۆبیانه‌ی گشتیدا، و یه‌کێتی هه‌یه له
 هۆکاره‌کانی ژيان و شیوازی بیرکردنه‌وه‌دا، ته‌نانه‌ت لی‌کۆله‌ره‌وانی هونه‌ره
 ئیسلامیه‌کان ئه‌م یه‌کێتییه‌یان له شیواز و زه‌وقدا بۆ ده‌رکه‌وتوه له
 هه‌موو جۆره‌کانیدا، بۆ نموونه پارچه‌یه‌ک له عاجی ئه‌نده‌لوسی
 نه‌خشپێتراو و پارچه‌یه‌کی تر له چناره‌وه‌کانی میسر و سی‌یه‌میش له
 سیرامیکی شام و چواره‌میش له کائزا ئێرانییه‌کان هه‌موویان له‌گه‌ڵ

ره‌نگاوپه‌نکی شکل و رازاندنه‌وه‌یاندایه‌ک شتیواز و یه‌ک مۆزکیان پی‌وه دیاره.

۲- دووهم سیفه‌تی نه‌وه‌بووه که شارستانییه‌تیکی مۆییانه بووه له پالنه‌ر و ئامانجه‌کانیدا، جیهانگیر بووه له ئاسۆ و په‌یامه‌که‌یدا، نه‌وه‌تا قورئانی پیرۆزه که یه‌کیتی جۆری مۆیی دیاریکردووه له‌گه‌ڵ جیاوازی له ره‌گ و په‌چه‌له‌ک و نیشتمانه‌کانیاندایه‌که ده‌فه‌رمووت: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ (الحجرات: ۱۳)، واته: ئه‌ی خه‌لکینه بێگومان ئیمه‌ هه‌مووتانمان له‌ نێر و مێیه‌ک دروستکردووه (که باوکه ئاده‌م و دایکه‌ هه‌وايه)، و کردوومانن به‌ چه‌نده‌ها‌گه‌ل و تیره‌ و هۆزی جۆربه‌جۆر، تا یه‌که‌تر بناسن و په‌یوه‌ندیتان خو‌ش بێت به‌یه‌که‌وه، به‌پاستی به‌پێژترینتان لای خودا نه‌وه‌که‌سانه‌تانه‌که‌ زۆرتر له‌خوا ترسه‌ و فه‌رمانبه‌رداری خودایه، بێگومان خوا زانا و ئاگایه‌ به‌هه‌مووان.

کاتی‌ک که قورئان ئه‌م یه‌کیتییه‌ مۆیییه‌ جیهانییه‌ی راگه‌یاندووه له‌سه‌ر ئاستی‌ حق و خێر و که‌رامه‌تدا وای له‌ شارستانییه‌ته‌که‌ی کردووه که وه‌ک په‌تی ته‌زییح‌یک و ابیت که بلیمه‌ته‌کانی هه‌موو‌گه‌ل و نه‌ته‌وه‌کانی که ئالای فتوحاتی ئیسلامی پێیان گه‌یی تێیدا کۆبینه‌وه، هه‌ریۆیه‌ شارستانییه‌تی‌که‌ که شانازی به‌ رۆله‌ بلیمه‌ته‌کانیییه‌وه ده‌کات له‌ هه‌موو میلیه‌ت و نه‌ته‌وه‌کان که ته‌ختی شارستانییه‌ته‌که‌یان دامه‌زراند، ئه‌مه‌ به‌ پێچه‌وانه‌ی شارستانییه‌ته‌کانی تیره‌وه‌یه‌ که ته‌نها شانازی به‌ هه‌لکه‌وتروه‌کانی ده‌کات که له‌ نه‌وه‌ی یه‌ک ره‌گه‌ز و یه‌ک نه‌ته‌وه‌ن، بۆ نمونه: ئه‌بو‌حه‌نیفه‌ و مالیک و شافعی و ئه‌حمه‌د و خه‌لیل بن ئه‌حمه‌د و

سېبەۋەيە و كيندى و غەزالى و فارابى و ئىبن روشد و خەۋارىزمى و
 ھاۋشىۋەي ئەمان كە جىۋازىن لە پەچەلەك و نىشتىمانيان {كە لە
 نەتەۋەكانى: تۈرك و فارس و (كورد) و غەرەب بوون}، ئەمانە ئەۋكەسە
 ھەلگەۋتوۋ و بلىمەتەنە بوون كە شارسانىتى ئىسلامى بەھۆيانەۋە
 ناۋازەترىن ئاكامى بىرى مۆيى راست و دروستى پىشكەش كرد.

۳- سىيەم جىپاكەرەۋەي ئەۋەبوۋە كە جىگەي بىنەما رەۋوشتىيەكانى
 خستۆتە پىشى پىشەۋە لە ھەموو ياساكانى و بوارەكانى چالاكىيەكانىدا،
 و ھەرگىزۋازى لەم بىنەمايانە نەھىناۋە و نەيكرىدون بە ھۆكارىك بۆ
 سوۋمەندى دەۋلەتلىك يان كۆمەللىك يان چەند تاكىك، جا لە بوارەكانى
 ھۆكمپاندا بوۋىت، يان لەبوارەكانى تىرى زانستى و ياساداناندا بوۋىت،
 لە جەنگ يان لە ئاشتىدا، لە ئابورى و خىزانىشدا، ئەم بىنەما
 رەۋوشتىيانە گەيشتە ئاستىكى بەرز كە لە ھىچ شارستانىيەتلىكى تىرى
 كۆن و نوپدا نەگەيشتە ئەۋ ئاستە، شارستانىيەتى ئىسلامى لەم بوارەدا
 چەند شوپنەۋارىكى بەجىھىشتۋە كە ماىيە سەرسامى و رىزلىنەنە و
 دەيكاتە تاكە شارستانىيەتلىك كە توانىيىتى بەختەۋەرى مۇقايەتى،
 بەختەۋەرىيەكى پوختى بىخلىتە دابىن بىكات بۆ كۆمەل و تاكەكانى.

۴- چوارەمىيان ئەۋەيە كە باۋەپى بە زانست ھەبوۋە لە راستىن
 بىنچىنەكانىدا، و لەسەر بىنەمايە قىدەش دامەزراۋە لە پاكىتىن
 بىنەماكانىدا، ژىرىي و دلى پىكەۋە دۋاندوۋە و سۆز و بىرى لەيەك كاتدا
 وروژاندوۋە، كە ئەمە سىفەتلىك ھىچ شارستانىيەتلىكى تر لە مېژوۋدا
 تىپىدا ھاۋشانى نەبوۋە، ھۆي ناۋازەيى ئەم سىفەتەي شارستانىيەتەمان
 ئەۋەيە كە توانىيەتى ياسايەك بۆ دەۋلەت دابىت كە لەسەر بىنەماكانى

حق و دادپه‌روهری دامه‌زراوه، پشتیشی به ناین و بیرویاوه‌پ به‌ستووه به‌بن نه‌وه‌ی که هیچ گۆسپێك له‌به‌رده‌م پێشكه‌وتنی ده‌وله‌ت و به‌رز بوونی شارستانییه‌تدا دروست بکات، به‌لکو ناین په‌کێك بووه له به‌هێزترین فاکته‌ره‌کانی پێشكه‌وتنی، چونکه له چوارچیوه‌ی دیواری مزگه‌وته‌کانی به‌غدا و دیمه‌شق و قاهره و قورتوبه و غه‌رناته‌وه بوو که تیشک و پرشنه‌گه‌کانی زانست بۆ هه‌موو شوێنێکی دنیا چون.

شارستانییه‌تی ئیسلامی تاکه شارستانییه‌ت بووه که تێیدا دین له ده‌وله‌ت جیا نه‌کرایه‌وه و رزگاریشی بوو له هه‌موو نه‌وه‌ها مه‌تیانه‌ی که تێکه‌ڵ کردنی ناین و ده‌وله‌ت له نه‌ه‌روپادا به‌ریای کرد له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا، سه‌رۆکی ده‌وله‌ت له‌هه‌مان کاتدا خه‌لیفه و پێشه‌وای ناینی موسوڵمانانیش بووه به‌لام حوکم لای نه‌وته‌نیا بۆ حق بووه و یاسادانانیش ته‌نیا تایبه‌ت بووه به‌ پسرۆره‌کانییه‌وه، هه‌موو کۆمه‌ڵێک له زانایان پسرۆری تایبه‌تی خۆیان هه‌بووه و هه‌مووان له‌به‌رده‌م یاسادا په‌کسان بوون، و په‌له‌به‌زی ته‌نیا به‌ ته‌قوا و پارێزکاری و کرده‌وه‌ی چاک و خزمه‌ت کردنی خه‌ڵک بووه.

پێغه‌مبه‌ر (ﷺ) ده‌فه‌رمووت: ﴿وَاللّٰهُ لَوْ اَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا﴾ (رواه البخاري ومسلم)، واته: سویند به‌خوا نه‌گه‌ر فاتیمه‌ی کچی موحه‌مه‌دیش دزی بکات وه‌ک هه‌موو که‌سیکی تر ده‌ستی ده‌بهرم له سزادا، هه‌روه‌ها: ﴿الْخَلْقُ كُلُّهُمْ عِيَالٌ اِلَّا فَاَحْبَهُمْ اِلَيْهِ اَنْفَعُهُمْ لِعِيَالِهِ﴾ (رواه البزار)، واته: هه‌موو خه‌ڵکی دروستکراو و په‌روه‌رده‌ی خودان خۆشه‌ویسته‌ترینیان له‌لای خودا نه‌وه‌یه که چاکترین که‌سه له‌گه‌ڵ دروستکراوه‌کانیدا.

نهمه نه و ناینه یه که شارستانی تی ئیمه ی له سه ر دامه زراوه که تایبه تمه ندی تیدانییه بۆ سه روکیک یان زانیه کی ئاینی یان بنه ماله دار یان دهوله مه ندیک، ته نانه ت پیغه مبه ر (ﷺ) خویشی هه ر مروفتیکی ئاساییه : ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾ (الكهف: ١١٠)، واته : (ئهی پیغه مبه ر ﷺ) پێیان بلێ: به راستی من ته نها ئاده میزادیکم وه ک ئیوه به لام نه وه نده هه یه که وه حی و نیگام بۆ دیت (که نه م راستیه تان تیگه یه نم)، که بێگومان خوای ئیوه خواجه کی تاک و ته نه ایه، جا نه وه ی ده یه ویت به دیداری پهروه ردگاری شاد بپیئت، با به خوشنودییه وه کار و کرده وه ی چاک و دروست نه نجام بدات و به هه یج شیوه یه ک له په رستندا هه یج که سیک نه کاته هاوه ل و شه ریک بۆی.

ه- کۆتایین سیفه تی شارستانییه ته که مان که باسی بکه یین نه و لیبۆرده یی و سنگه راوانییه سه رسوپهینه ره بوو که هه یج شارستانییه تیکی تر نه یناسیوه که له سه ر بنه مای ئاین دامه زراییت.

له وانه یه لاما ن ئاسایی بیئت که که سیک باوه پی به ئاین نه بیئت هه موو ئاینه کان به یه ک چاو ته ماشا بکات و هه لئس و کهوت وه ک یه ک له گه ل شوپنکه و تووه کانیاندا بکات، به لام نه گه ر یه کیک هه لگه ر ییروباوه پزکی تایبه تی بیئت و باوه پی واییت که ئاینه که ی نه و راسته و بیروباوه په که ی راسته ترینه، و بشتوانییت که جه نگ بکات و سه رکه ویت و شه ره کان بگه ریت و فه رمان په وایی و حاکمی بکات، به لام له گه ل نه مه شدا باوه پی ته وای به راستی ئاینه که ی وای لینه کات که زو لیم و سته م بکات و له سونه ته کانی داد په روه ری لانه دات، و زۆریش له که س نه کات که شوین

ئاینه‌که‌ی ئه‌و که‌ون و به‌یه‌ک چاو ته‌ماشای هه‌مووان بکات، به‌پاستی
 ئه‌مه‌که‌سیکی سه‌یره که له میژوودا بوونی هه‌بوو بیت!

ئهی نه‌گه‌ر چۆنه که شارستانییه‌تیک وه‌ک شارستانییه‌تی ئیسلامی له
 میژوودا له‌سه‌ر بنه‌مای ئاین دامه‌زرا بیت و یاساکانی له‌وه‌وه وه‌رگرتیبت،
 به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا له هه‌موو میژوودا به‌هاوشیوه‌ی ئه‌م هیچ
 شارستانییه‌تیکی تر دادپه‌روه‌ری و به‌زه‌یی و مامه‌له‌ی مرۆپانه‌ی به‌رپا
 نه‌کردیبت!! به‌پاستی ئه‌مه‌یان سه‌رسوپه‌ینه‌ره و سه‌رنج راکێشه!
 ئه‌مه‌بوو که شارستانییتی ئیعه به‌رپای کرد، و ته‌نها ئه‌وه‌نده به‌سه که
 بلێن شارستانییتی ئیعه له‌میژوودا به‌وه تاکه که یه‌ک ئاین به‌رپای کرد
 به‌لام بۆ شویتکه‌وتوانی هه‌موو ئاینه‌کانی تریش بووه وه‌ک یه‌ک!.

شوینه‌واره‌کانی شارستانییتی ئیعه له میژوودا:

پیشتر باسی ئه‌وه‌مان کرد که به ئه‌ندازه‌ی ئه‌و شوینه‌واره فیکری و
 ره‌ووشتی و ماددیانه‌ی که شارستانییه‌ته‌کان پاش خۆیان جێی‌دیلان
 ئه‌وه‌نده زیندوو و نه‌مر ده‌بن له‌میژوودا، شارستانییتی ئیعه‌ش رۆلێکی
 هه‌ره‌گه‌وره‌ی ببنیوه له پیشکه‌وتنی مرۆفایه‌تیدا، و له‌باره‌کانی عه‌قیده
 و زانست و حوکم و فه‌لسه‌فه و ئه‌ده‌ب و هه‌ونه‌ر و غه‌یری ئه‌مانه‌شدا
 چه‌ندین شوینه‌واری نه‌مری جێهێشتوووه که کاریگه‌ری دوور و به‌هێزێان
 هه‌بووه له‌وه‌ی که ئیستا شارستانییتی نوێ پێی گه‌یشتوووه، ده‌توانین له
 ۵ بواری سه‌ره‌کیدا ئه‌و شوینه‌واره‌ کۆیکه‌ینه‌وه:

۱- له‌بواری عه‌قیده و دیندا: بنه‌ماکانی شارستانییتی ئیسلامی
 کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌سه‌ر بزوتنه‌وه ئاینیه‌ چاکخواره‌کان

(ریفۆرمخوזהكان) له ئەوروپادا، ھەر لە سەدەى حەوتەمى زابىنبىيەو تە سەردەمى راپەرىن و گەشەکردنى ئەوروپا، ئىسلام كە تاك و تەنھايى پەرۋەردىگارى راگەيانە لە دەسلەت و بىگەردىيە لە ھەموو نوقسانىيەك، و ھەروەھا سەربەخۇيى مەزھەبەكانى راگەيانە لە پەرسەتنى خوا و پەيوەندىيان پىيەو بە بى ئىوانگىرىيە پىاوانى ئاين، فاكەرىكى سەركە بوبۇ كرەنەو ھى بىرى مىللەتەنى تەربىيەم بۆچۈنە بەھىز و ناوازە، مىللەتەنى ئەو سەردەمە گىرۋەدى دەستى جىاوازيە مەزھەبىيە خويناويەكان و دەسلەتە پىاوانى ئاين بوبۇ بەسەر بىرۈچۈن و مەل و پارە و لاشەيانەو.

ئۆز ئاسايە ئەو مىللەتەنى كە ھاوسىيە فتوحاتى ئىسلامى بوبۇ لە رۆژەلەت و رۆژئاوادا كە كارىگەر بىن بە بىنەما عەقىدەبىيەكانىيان پىش ھەموو شەكىلى تر، ئەمەش بە فىئەلى رويىدا چۈنكە لە سەدەى حەوتەمى زابىنبىيەو ئۆزىك لە رۆژئاوايەكان پەيدا بوبۇ كە ئىنكارى پەرسەتنى وئەكان و بوبۇ نۆۋەندە ئەنئەنە خۇدا و بەندەكانىدا دەكرد، و داواى سەربەخۇيەن دەكرد لە تىگەيشەتنى كىتەبە پىرۋەكانىدا دۈر لە دەسلەتە پىاوانى ئاين و چاودىرىيان.

ئۆزىك لە لىكۆلەرەوان لەگەل ئەو رايەدان كە (لوش) لە جوبولەنەو ریفۆرمخوזהكەيدا لەزىر كارىگەرىيە خوئىندەو ھى كىتەبەكانى فەيلەسوف و زانا موسولمانەكاندا بوبۇ لە بۆچۈنەكانىياندا دەرپارەى ئاين و عەقىدە و ھەيدا، ئۆزىك لە زانكۆكانى سەردەمى ئەو پىش پىشتىيان دەبەست بە نووسىنەكانى فەيلەسوفە موسولمانەكان كە ھەرگىز پەردان بۇ زمانى لاتىنى ھەر لە سەردەمىكى كۆنەو.

۲- له‌بواره‌کانی‌فلسفه و زانستدا: له‌لقه‌کانی‌وه‌ک‌پزیشکی و بیرکاری و کیمیا و جوگرافیا و فله‌کدا‌ئه‌وروپا‌له‌سەر‌بانگی‌زانایانمان‌خه‌به‌ری‌بووه‌وه‌که‌خه‌ریکی‌ووتنه‌وه‌ی‌ئه‌م‌زانستانه‌بوون‌له‌مزگه‌وته‌کانی‌(نیشبیلیه و قورتوبه و غه‌رناته)‌دا،‌رابه‌ره‌یه‌که‌مه‌کانی‌زانست‌له‌رۆژئاوا‌دا‌کاتیک‌ده‌هاتن‌بۆ‌قوتابخانه‌کانی‌ئیمه‌زۆر‌سه‌رسام‌ده‌بوون‌و‌به‌شه‌وقه‌وه‌گوێیان‌له‌م‌زانستانه‌ده‌گرت‌له‌ده‌وروپه‌ریکی‌سه‌یه‌ستدا‌که‌وێنه‌ی‌نه‌بوو‌له‌وولاته‌کانی‌خۆیانا،‌له‌وکاته‌دا‌که‌زانایانی‌ئیمه‌له‌کۆپه‌زانستییه‌کانیانا‌دا‌باسی‌سووپانه‌وه‌ی‌زوی‌و‌خریتییان‌ده‌کرد‌و‌ده‌ریاره‌ی‌جوولگی‌ته‌نه‌ئاسمانییه‌کان‌دانراویان‌ده‌نوو‌سی‌عه‌قلییه‌تی‌ئه‌وروپا‌په‌ر‌بوو‌له‌ئه‌فسانه‌و‌خورافه‌له‌سەر‌ئه‌م‌راستیانه،‌پاشان‌بزوتنه‌وه‌ی‌وه‌رگێرپان‌له‌عه‌ره‌بییه‌وه‌بۆ‌لاتینی‌لای‌رۆژئاوا‌یی‌یه‌کان‌ده‌ستی‌پێ‌کرد‌و‌کتیبه‌کانی‌زانایانی‌ئیمه‌له‌زانکۆکانی‌ئه‌وروپا‌دا‌ده‌خوێنرا،‌کتیبی‌(القانون)‌له‌زانستی‌پزیشکی‌دا‌دانراوی‌(ئین‌سینا)‌له‌سه‌ده‌ی‌دوانزه‌دا‌وه‌رگێرپرا،‌هه‌روه‌ها‌کتیبی‌(الحاوی)‌دانراوی‌(رازی)‌که‌له‌و‌گه‌وره‌تر‌و‌فراوان‌تره‌له‌کۆتایی‌سه‌ده‌ی‌سیانزه‌دا‌وه‌رگێرپرا،‌ئه‌م‌دوو‌کتیبه‌برپه‌ری‌پشتی‌خوێندنی‌پزیشکی‌بوون‌له‌زانکۆ‌ئه‌وروپییه‌کاندا‌تا‌سه‌ده‌ی‌شانزه‌یه‌می‌زایی‌نی.

به‌لام‌کتیبه‌کانی‌فلسفه‌فه‌زۆر‌له‌وه‌زیاتر‌مانه‌وه،‌رۆژئاوا‌فلسفه‌ی‌یۆنانی‌کۆنی‌ته‌نها‌له‌رێی‌کتیبه‌کان‌و‌شیکاره‌کانی‌زانایانی‌ئیمه‌وه‌ناسیوه،‌هه‌ر‌لێ‌ره‌وه‌که‌سانی‌به‌ووێژدانی‌رۆژئاوا‌دان‌به‌وه‌دا‌ده‌نین‌که‌ئیمه‌له‌سه‌ده‌کانی‌ناوه‌راستدا‌مامۆستای‌ئه‌وروپا‌بووین‌بۆ‌ماوه‌یه‌ک‌که‌له‌٦‌سه‌ده‌که‌متر‌نه‌بوو،‌رۆژه‌لاتناس‌(سیدیو)‌ده‌لێت: {عه‌ره‌به‌کان

بەتەنھا ھەلگىرى ئالاي شارستانىيەت بون لە سەدەكانى ناوھپاستدا و توانىيان بەربەريەتى ئەوروپا بېھزىنن كە ھىرشەكانى ھۆزەكانى باكور شىرازەى تىكدان، عەرەبەكان بەرھو سەرچاوەى فەلسەفە نەمرەكانى يۆنان رۆيشتن و تەنھا بەوھندە رازى نەبون كە دەستيانكەوت لە گەومەرەكانى مەعرفەت بەلكو خۇيان فراوانيان كرد و چەندىن دەرگای تریان كردهوہ بۆ لىكۆلینەوہى سروشت}، ھەرۋەھا دەلئیت: {كانتېك عەرەبەكان بە زانستى فەلەكەوہ خەرىكېبون، رۆر بە تايبەتى گرنگياندا بە ھەموو زانستە بىركارىيەكان و بالادەست بون تىيدا، بەراستى مامۇستای ئىمە بون لەم بوارانەدا}.

ئەگەر (رۆجەرى يەكەم)ى پاشای (سقلىة) ھانى وەرگرتنى زانستى دايتت بەتايبەتى كتیبەكانى زانا (الإدرىسى)، ئەوا (فرىدرىكى دووہم)ى پاشای ئىمپراتورىيەتى رۆمانى لەو كەمتر نەبووہ لە ھاندانى وەرگرتنى زانستەكانى موسولمانان و ئەدەبىياتەكانيان، كە كۆپەكانى (ئىبن روشد) لە دەورى ئەم پاشايە بون و فىترى مېژوو و سروشتى رووھەكان و ئاژەلەكانيان دەكرد، (ھومبلد) لە كتیبەكەيدا دەربارەى گەردون دەلئیت: (عەرەبەكان بون كە دانەرى دەرمانخانە كىمىيائىيەكان بون و ھەر لەوانەوہ بۆچوونە جىگىرەكان ھاتن كە قوتابخانەى (سالېرتۆ)ى پزىشكى تەبەنناى كردن، و لە خوارووى ئەوروپاشدا پاش ماوھەك بۆلۆبوونەوہ، ھەردوو ماددەى دەرمانسازى و پزىشكى كە ھونەرى چارەسازى لەسەريان راوہستاوہ بوونە ھۆى ئەوہى كە لىكۆلینەوہ بكرىت لە بوارەكانى رووھكناسى و كىمىيا لەيەك كاتدا و لە ۲ رىگەى جياوازەوہ، بەھۆى عەرەبەكانەوہ سەردەمىكى نوئى لەبەردەم ئەوزانستەدا كرايەوہ).

(سیدیو) دهریاره‌ی (رازی و ئیبن سینا) ده‌لټت که نه‌مان به‌هؤی کتټیبه‌کانیانه‌وه کؤنترؤلی قوتابخانه‌کانی نه‌وروپایان کرد بؤ ماوه‌یه‌کی دورودریژ، ئیبن سینا له نه‌وروپادا وه‌ک پزیشک ناسرابوو که بؤ‌چوونه‌کانی ده‌سه‌لاتی‌کی بیسنووریان هه‌بوو له‌سه‌ر قوتابخانه‌کانیان بؤ ماوه‌ی ۶ سه‌ده، کتټی‌ی (القانون) وه‌رگټ‌درا که له ۵ به‌ش پټکهاتوو و چه‌ندین جار چاپ‌کرایه‌وه له‌به‌رئه‌وه‌ی که بناغه‌یه‌کی سه‌ره‌کی و پټویستییه‌کی خویندن بوو له زانکۆکانی فهره‌نسا و ئیتالیا‌دا.

۳- له‌بۆاری زمانه‌وانی و نه‌ده‌دا: رۆژئاوا‌یه‌کان زۆر کاریگر بوون به نه‌ده‌بی عه‌ره‌بی، نه‌وه‌بوو نه‌ده‌بیاتی سوارچاکی و هه‌ماسه‌ت و مه‌جاز و خه‌یا‌لاته به‌رز و ناوازه‌کان چوونه ناو نه‌ده‌بیاتی رۆژئاواوه، به‌تایه‌تی له‌رقی نه‌نده‌لوسه‌وه، له‌نمونه‌ی نه‌و کاریگره‌ریانه (بوکاشیو) له سالی (۱۲۴۹ز) دا چیرۆکه‌کانی که ناویان (الصباحات العشر) بوو نووسی له‌سه‌ر شینوازی (ألف لیلة وليلة) که له‌مه‌وه (شکسپیر) بابه‌تی شاتۆگه‌رییه‌که‌ی (عیره‌ت له سه‌ره‌نجام‌دایه) وه‌رگرت، (شوس‌ی رابه‌ری شیعر‌ی نوێ زۆرت‌رین وه‌رگره له (بوکاشیو) وه، کاتیک له ئیتالیا بین‌ی یه‌کسه‌ر دوا‌ی نه‌مه‌کۆمه‌له‌ چیرۆکه‌که‌ی (چیرۆکه‌کانی کانتیه‌ریه‌ری) دانا، (دانتن) ش زۆریک له ره‌خنه‌گران له‌و باوه‌ره‌دان که له کتټیبه‌که‌یدا (کۆمیدیا‌ی خودایی)، که وه‌سف‌ی گه‌شته‌که‌ی ده‌کات بؤ دونیا‌که‌ی تر کاریگره‌ربوو به (نامه‌ی لیخۆش‌بوون) (المعري) و (وه‌سف‌ی به‌هه‌شت) (ئیبن عه‌ره‌بی).

۴- له‌بۆاری یاسا‌داناندا: هاتنی قوتابییه رۆژئاوا‌یه‌کان بؤ قوتابخانه‌کانی نه‌نده‌لوس کاریگره‌رییه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو له گواستنه‌وه‌ی کۆمه‌لټک له نه‌حکامه فیه‌قی و ته‌شریعییه‌کان بؤ زمانه‌کانی نه‌وروپا،

کانتیکیش (ناپلیون) هات بۆ میسر به ناویانگترین کتیبه کانی فیهی مالیکی وهرگیردران بۆ زمانی فهره نسی، که کتیبی (الخلیل بن اسحاق) یه که میان بوو و به بنه های یاسای مه دهنی فهره نسی داده نریت، که نه م یاسایه زۆر له نه حکامه کانی فیهی مالیکی ده چیت، زۆرله لاتناس (سیدیو) ده لیت: {مه زه بی مالیکی به تاییه تی سه رنجه مان راده کیشیت له بهر نه و په یوه ندییه به میزانیه له گه ل عهره به کانی نه فریقا هه مان بووه، که حکومتی فهره نسا (د. بیرون) ی راسپارد بۆ نه وه ی که کتیبی (المختصر فی الفقه) ی (الخلیل بن اسحاق بن یعقوب) که سالی (۱۴۲۲هـ) مردووه وهرگیریت بۆ زمانی فهره نسی}.

۵- له بۆچوونی ده ولت و په یوه ندی میلله ت به حکومت وه: له سه رده مانی گۆندا حکومت هه قی میلله تی زهوت کردبوو له سه ره رشتی کردنی کاره کانی حکومتدا و کاریه ده سته کان بریتی بوون له گه وره ی ره ها و به ئاره زووی خویان میلله تیان به کارده میتا، و ته نانه ت وولات وه ک مولکیکی تاییه تی پاشاکان داده نرا که پاش خوی به میراتی وه ک مال و سامانه که ی به جی ده میتا.

په یوه ندی نیوان میلله ته به شه پ هاتوه کانیش بریتی بووه له هه لال کردنی هه موو وولات و مال و ناموس و سه ره بستی و که رامه تی که سانی ژیرکه وتوو و شکست خواردوو، حال به م شیوه یه مایه وه تاوه کو شارستانیتی ئیسلامی بهرپابوو که بۆچوونه کانی خوی ئاشکرا کرد و رایگه یانده که میلله ت خاوه نی هه قه له سه ره رشتی کردنی کاریه ده سته کانی و نه مان ته نها به کرێگراوی میلله تن، بۆیه موخاسه به یان ده کردن له سه ر مال و ته نانه ت جله کانیشی که له کوپوه

هیناوانی و چۆنی پهیدا کردوون، نیت له سه ره نه م لێ پرسینه وانه میلله ت
 حوکمی ئیعدام نه ده درا و نه ده خرایه زیندانه وه یان نه فی نه ده کرا !!
 کار به دهستان حیسابه کانی خۆیان ناشکرا ده کرد تا میلله ت رازی
 ده بوو، و کار به دهستان دانیان به وه دا ده نا که موچه خۆری میلله تن،
 شارستانی ئیسلامی نه مه ی راگه یاند و جێبه جێشی کرد، که بووه هۆی
 نه وه ی شنه بای ئازادی هه لگات به سه ر میلله تانی تریشدا و پێیان
 کاریگه ریبین و جوولانه وه و شۆرش به رپا بکه ن بۆ داوا کردنی مافه کانیان
 تا وه کو ده ستیانکه وت و ئازاد بوون، هه روه ها شارستانییه تمان له کانی
 جهنگه کاند را یگه یاند که ده بیته ریز له په یمان نامه کان بگه یژن و واز له
 په رستگا کان به یئزیت و سه ره به ستی خه لکی و که رانه تیان به یارێزیت، بۆ
 په که م جار بوو له میژو دا که باوکی ژێرده ستیک شکات له کوپی
 کار به ده ستیک ده کات له لای سه روکی گه وره ی وولات له بهر نه وه ی که ٢
 قامچی لێ دا بوو، نه ویش حه قی بۆ وه رده گریت، و ئیمامی عومه ر ووته
 به ناویانگه که ی به کار به ده سه که و کو په که ی ده لیت: ﴿مَنْ اسْتَعْبَدَ
 النَّاسَ فَقَدْ وَلَدَتْهُمْ اَمْهَاتُهُمْ اَحْرَارًا﴾ واته: باشه ئیوه که ی خه لکیتان
 کردووه به بنده ی خۆتان (هه ر له بهر نه وه ی کار به ده ستن) له کاتی که
 به ئازادی له دایکیان بوون، نه مه رو جیکی نوێ بوو که شارستانی ئیمه
 کردی به بهری تاکه کان و میلله تاندا.

هه لسه وکه وت و بۆچوونی مروییانه :

نه وه ی که لێکۆلینه وه ده کات ده رباره ی شارستانی ئییه زیندووه که ی
 ئیمه ناتوانیت که سیفه ت و هه لسه وکه وته مروییانه که مان پشتگوێ

بخات، ئەو ەبوو مۇقايەتى لە بارودۇخى رىق و كىنە و بوغز و جىاوازى دەمارگىرىي و پەرتەوازەيى گواستەو ە بۇ بارودۇخى خۇشەويستى و چاپۇشى و ھاوکارىکردنى يەكترى و يەكسانى لە بەردەم خوادا و پاشان لە بەردەم ياساشدا، ئەم يەكسانىيە بەشئۆيەك بوو لە كيانى كۆمەلگاكدە بەرزىي و خۇبەزل زانىنى تىدانه بىت بۇ رەگەزىك بەسەر رەگەزىكى تردا، و بۇ كۆمەلەك بەسەر كۆمەلەكى تردا يان بۇ نەتەو يەك بەسەر نەتەو يەكى تردا، ئەم بۇچوون و ەئس و كەوتە بەناشكرا لە سەرەتا و بنەماكانى شارستانىيە تەمان و تەشرىع و واقىعەكەشىدا دەردەكەوئت.

بۇچوونى مۇيىيانە لە بنەماكانىدا بەناشكرا دەردەكەوئت كاتىك كە ئىسلام رابىدەگە يەئىت ەموو مۇقەكان لە يەك نەفس دروست كراون ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾ (النساء: ۱) واتە: ئەي خەلکىنە لەخەشم و ناپەرەزايى ئەو پەرۋەردىگارە خۇتان بپارىزن كە ئۆيە لە تاكە نەفسىك دروستكردووە، ەەر لەو نەفسەش ھاوسەرەكەى بەدبەيتنا و پىياوان و ئافەرەتانى نۆزى لەم دووانە بلۆكردەووە، ەەرۋە ھا لەو خوايە بترسن كە لە يەكتر داوا دەكەن بە ناوھىنانى ئەو ەووە، ەوالبەدن پەيوەندى خزمایەتیش بپارىزن (و پتەوى بکەن) چونكە بەپاستى خودا (ەمەيشە و بەردەوام) چاودىرە بەسەرتانەووە.

لە ئىسلامدا ەموويان يەك سەرچاوەيان ەيە ەەرچەندىك جىياىبنەو ە بۇ ئوممەت و وولات و رەگەزى جىاواز، ئەمەش ەك

جیابوننه وهی نه وه کانی یه ک مال وایه که هه موویان یه ک باوک و دایکیان هه یه، و جیاوازی نه وره گه ز و نه ته وانه ته نها بۆ یه کتر ناسینه وه و یارمه تیدانی یه کترییه، و هه موویان یه کسانن له لای خودا له ئاده مییه ت و ئینسانیه تیاند، و پله به رزیان ته نها به ته قوا و پارێزکارییه ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ (الحجرات: ۱۳) واته: بێگومان به پێترینتان له لای خودا ته نها نه وانه تانن که پارێزکار ترینتانن، بێگومان خودا زانا و ئاگاداره به هه موو شتیك، هه روه ها هه موویان له به رده م یاساشدا یه کسانن، وله پێکهاته ی کۆمه لگاشدا یه کسانن.

گیانی مرۆپیه نه ته شریعه خاوه ن شارستانییه ته که ماندا به ئاشکرا له به شه جیاوازه کانییدا ده بینریت، له نوێژدا خه لکی هه موویان پێکه وه ده وه ستن و جێگای تاییه تی نییه بۆ سه رکرده و گه وره کان، له رۆژوودا هه موو پێکه وه برسی ده بن و جیاوازی ده وله مند و هه ژار و ناسراو و نه ناس نییه، له هه جیشدا هه موو خه لکی یه ک جل و به رگ له به ر ده کهن و به یه ک شیوه ده وه ستن و ئه رکه کان نه جم ده دن و جیاوازی نییه له نێوان دوور و نزیک و به هیز و لاواز و خاوه ن به مال و کۆمه لی گشتی خه لکید، ئه گه ر سه یری نه حکامی یاسای مه ده نی ئیسلامی بکه ین ده بینن هه ق و راستی بریتییه له سه نگی مه حه ک له په یوه ندی نێوان خه لکید و دادپه روه ری مه به ستی شه ریعه ته و لا بردنی سته م ئالای نه م یاسایه یه، یاسای سزادانی (قانون العقوبات) له شه ریعه تی ئیسلامیدا یه کسانه بۆ هه موو نه و که ستانه ی تاوان نه جم ده دن، ئیتر جیاوازی نییه له وه دا که تاوانبار زانا یان نه زان بێت یان کاریه ده ست یان کرێکار بێت، هه روه ها تاوانلیکراو موسوڵمان یان غه یره موسوڵمان، خه لکی

رۆڭھەلات يان رۆڭشاۋا، ژۇردەست يان فەرمانپەر ۋا بېت ھەمويان مافى
خۇيان بۇ ۋەردە گىرىت.

ھەر ۋەھا شەرىعتى پىرۋى ئىسلام بۇ بەرزىر لەمە سەردەكە ۋىت
كاتىك كە رىز و كەرامەت بۇ ھەموو مۇقايەتى دىارى دەكات، بەين
جىاۋازى لە ئاين و رەگەز و نەتەۋە و رەنگيان، ئەم رىزلىگرتنە مافى
ھەموو خەلگى دەستەبەر دەكات لە ژيان و بىرۋاۋەپ و ۋەرگرتنى زانست
و كارگردندا، و ئەركى دەۋلەتە كە بۇ ھەمويانى دەستەبەر بىكات بە
يەكسانى، شەرىعتان دەگاتە چلەپۋەي گيانە مۇيەكەي لەۋەدا كە
بىپار دەدات كە ھەموو جىھانەكانى مۇڭ و ئازەل و رۋەك و بىگيانىش لە
رىزەۋى پەرستىن و عىبادەتدا بۇ پەرۋەردگار و ملەكچ بۋون بۇ ياساكانى
كۆدەبنەۋە ۋشەرىكن، پەرۋەردگارنىكى خاۋەن مېھر و بەزەيى تەۋاۋ و
ھەمەلایەنە.

دەبابزانىن چۇن ئەم گيانە بە كردار لە شارستانىيەتماندا رەنگى
داۋەتەۋە و بلاۋبۋەتەۋە، و تەنھا بەندى ئەۋشۋىنە نەبۋە كە تىيدا
پەيداۋبۋە، ۋەك بنەماكانى شۇرپشى فەرەنسى كە تەنھا لە فەرەنسادا
كارى پىدەكرا و لەۋ ۋولاتانەدا كە ژۇردەستى بۋون بەخراپترىن شىۋە
مامەلەيان لەگەل دەكرا، لەمۇڭدا ۋولاتانى نەتەۋە يەكگرتۋەكان ھەموو
سالىك ئاھەنگ دەگىپن بەبۇنەي رۆڭى مافى مۇڭۋەۋە كە خۇيان ھەموو
مانگىك و ھەموو رۆڭىك و ھەموو ساتىك پىششىلى دەكەن، لە شارى
(نيويۆرك) پەيكەرى سەرىبەستى (نصب الحرية) دامەزىنراۋە لەكاتىكدا
نەمىكا لە ناۋەۋە و دەرۋەۋى ۋولاتى خۇيدا لەغەت لە سەرىبەستى
دەكات و گالتەي پىدەكات و خۇشەۋىستانى راۋەدوۋ دەنەت.

بابروانینه هه‌ندیک نموونه له شارستانیتی ئیسلامیدا که به کردار نه‌م
 به‌مایانه‌یان جیبه‌جی‌کرد، کاتی‌ک (نه‌بو زه‌ی) هاوه‌ل له‌گه‌ل (بیلال)ی
 ره‌شتی‌ستدا ده‌مه‌قاله‌یان بوو کار‌گه‌ی‌شته نه‌وه‌ی که (نه‌بو زه‌ی) به
 (بیلال) بلّیت: هه‌ی کوپی ره‌ش پی‌سته‌که، واته گالته‌ی پیکرد.

نه‌م ووت‌یه گه‌ی‌شته‌وه لای پیغه‌مبه‌ر (ﷺ) که بیستی زۆری
 پیناخۆش بوو و نه‌وه‌بوو سه‌رزه‌نشتی (نه‌بو زه‌ی) کرد و پیتی ووت: بۆ
 به‌ دایکی تانه و ته‌ش‌ه‌رت لیدا به‌پراستی تو که سیکی‌ت نه‌فامیت تیدا‌ماوه،
 نه‌و برای تویه، نه‌وه‌بوو (نه‌بوزه‌ی) په‌شیمان بووه‌وه و به (بیلال)ی ووت:
 من داوای لی‌بور‌دنت لیده‌که‌م و پیم خۆشه سه‌رم بۆت دانیم و تو‌ش پیم
 پیدابنی و تو‌له‌ی خۆتم لی‌بسی‌نه، نه‌ویش لی‌ببورد و پیتی ووت: من هه‌رگیز
 پی نانی‌م به‌سه‌ری یه‌کی‌کدا که کړنووش بۆ په‌روه‌ردگار ده‌بات!

کاتی‌ک ژنیکی به‌پایه و ناسراویش له سه‌رده‌می پیغه‌مبه‌ردا (ﷺ)
 دزی کرد، نه‌وه‌بوو که‌س و کاره‌که‌ی بۆ تکا‌کردن (نوسامه‌ی کوپی
 زه‌ید)ی خۆشه‌ویستی پیغه‌مبه‌ریان نارد، پیغه‌مبه‌ریش (ﷺ) که نوسامه
 داوای لی‌کرد ده‌ستی ژنه‌که نه‌بریت، تو‌وپه‌بوو لیتی و پی‌ی‌ووت: ﴿ اَتَشْفَعُ
 فِي حَدِّ مَنْ حُدِّدَ لِلَّهِ ، ثُمَّ قَامَ فَاخْتَلَبَ ، ثُمَّ قَالَ : « إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ قَبْلُكُمْ
 أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ ، وَإِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الضَّعِيفُ أَقَامُوا
 عَلَيْهِ الْحَدَّ ، وَإِنَّمَا اللَّهُ ، لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ ابْنَةَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا » ۞
 (رواه البخاري ومسلم)، واته: تو تکا له یاسایه‌کی په‌روه‌ردگاردا
 ده‌که‌یت؟! نه‌و‌بوو چوو سه‌ر مینه‌ر و بۆ خه‌لکی ووتاریدا و پیتی ووتن:
 نه‌وه‌ی که بووه مایه‌ی فه‌وتانی میله‌تانی پیش نیوه نه‌وه‌بووه که کاتی‌ک
 پایه‌به‌رزیک دزی (یان تاوانی‌کی تری ده‌کرد) وازیان لیده‌هیتا و سزایان

نه ددها و کاتیکیش که لاوازیک دزی ده کرد هددیان له سهر جیبه جی
 ده کرد و سزایان ددها، سویند به خودا نه گهر فاتیمه ی کچی
 موچه مه دیش دزی بکات من دهستی ده بوم.

کاتیکیش سهرده می خه لیفه (نه بویه کړ) هات نمونه ی سهرؤکی خؤ
 به که مزان و مرؤفدوست بو، که یه کیک له عاده ته کانی نه وه بویه له کانی
 هه زمانه وایه که یدا هه موو رؤژیک ده چووه مالی چهند کچیک له
 گه په که یدا که باوکیان له جهنگدا له ده سته دابوو و به دهستی خؤی
 مه په کانی بؤ ده دوشین و خزمه تی ده کردن، (عومه ریش نمونه ی
 خه لیفه ی خاوه ن غیره ت و به به زه یی بوو له گه ل هه ژاراندا که هه موو
 که س له به رامبه ریدا په کسان بوون، زور جار له خؤی ده بپری و ده یدا به
 لیتقه و ماوان، عاده تیشی و ابوو که به سهر خه لکیدا ده گه را له ماله کانیا اندا
 و چیرؤکی به ناویانگی هه یه له م بواره دا که به ده ست و شانی خؤی
 خزمه تی هه ژارانی ده کرد و پیوستیه کانی بؤ ده سته بهر ده کردن، رؤژیک
 پیره میردیک بیانی که له بازاردا سوالی ده کرد، لیتی پرسى: تق چیت نه ی
 شیخ، نه ویش وه لامی دایه وه: من جوله که یه کم که داواى سهرانه م
 لیده کن و ناچارم که سوالی بؤ بکه م، نه وه بوو به زه یی پیدا هاته وه و
 دهستی گرت و بردی بؤ لپرسراوی خه زینه ی (بیت المال) و پتی ووت:
 مانگان به بؤ نه م و هاوشیوه ی نه میش موچه یه ک بپره وه، که به شی
 زیانیان بکات و له سهر هه ژارانی ثاینه کانی تر له ژورده سته کانمان سهرانه
 لایبه ن و لایان مه سینن.

عومه ته نه ا که سیک نه بوو که شارستانیه تمان دروستی کرد بیت و
 نمونه ی مرؤفایه تیبه کی به به زه یی و کامل بیت، به لکو له (نه بویه کړ و

عوسمان و عەلى و عومەرى كۆپى عبدالعزىز و صلاح الدين) و غەيرى
ئەمانىش لە زانايان و گەرەپپاوان و سەرگەردەكان و خواپەرستەكان و
فەيلەسوفەكانى شارستانىيەتەماندا نمونەى زۆر بەرزەن، كە لە ھەموو
يەككىياندا نمونەى بەرز و نەمرى رۆحى مرقۇفايەتیی و بەزەیی دەبینین
لە شارستانىيەتەماندا.

يەكسانىي رەگەزىي:

ئەم لایەنە لایەنكى درەوشاوەى شارستانىتتى نەمرى ئىسلامە،
چونكە پەرەردگار يەكسانىي مرقۇفەكانى راگەياندوو بەبى سەيرکردنى
رەنگى پىستيان، پىغەمبەرىش (ﷺ) لە حەجى مائاوايیدا وەستا و
ووتارە نەمرەى فەرموو كە تىیدا ھاتوو: ئەى خەلگىنە، ئادەمیزادەكان
ھەموويان نەوہى ئادەمن و ئادەمىش لە گلەوہ دروست بوو، رىزى
عەرەبىك نىيە بەسەر غەيرى عەرەبدا يان سىپى پىست بەسەر رەش
پىستدا تەنھا بە چاگەكارىي و پارىزكارىي نەبىت.

ئەم بنەمايش تەنھا دروشمىك نەبوو كە لە ھەندىك بۆنەدا بووترىن
وہك لەمۆدا دەبینىن، بەلكو يەكسانىيەكى جىبەجىكراو بوو وەك ھەموو
كارىكى ئاسايى تر، لە مزگەوتەكاندا جىبەجىكراو بوو كاتىك كە سىپى
پىستەكان و رەش پىستەكان شانەشانى يەك دەوہستان بۆ پەرستنى
پەرەردگار، و لە حەجدا ھەموو رەگەزە مرقۇبەكان لەسىپى و رەش و
رەنگەكانى تر بەيەك پۆشاگەوہ دەوہستن لەيەك شویتدا، تەنانەت كار
گەيشتە ئەوہى كە پىغەمبەر (ﷺ) فەرمانى كرد بە (بىلال)ى كۆنە
بەندەى رەش پىست كە بچىتەسەر سەربانى كەعبە و لەوێوہ بانگ بدات

له رۆژی رزگارکردنی مهككه دا، كه بریتیه له ماله حه رام كراوه
پیرۆزه كه ی لای موسولمانان، ئیتر چۆن تهه وور ده كریت بهندهیه کی
رهش پیست پیتی پیتا بنیت و پیتا سه ركه ویت؟!

نمونه ی ئه مه یان هاوشیوه كه ی له شارستانی ئیته مه پیتا ویتیه نییه
ته نانه له ئه مریشدا، به لام شارستانی ئیته پیش ۱۴ سه ده
ئه نجامیداوه، سه ركه ویتی بیلال ئاشكرا کردنی ریزی مرفه کان بوو كه
هه موو مرفیك شایه نی ئه م ریزدارییه به زانست و باوه پ و ئیمانیه كه ی
نه ك به هزی پیسته سپیه كه یوه، كاتیكیش موسولمانان فه تی
(میسر) یان كرد و له به رده م قه لای (بابلین) دا وه ستان (المقوس) ی
فه رمانپه وای (قیبتیه كان) وویستی گفتوگوییان له گه ل بكات و داوای
نوینه ریزیانی كرد، (عمرو بن العاص) ی سه ركرده وه فدیكی ۱۰ كه سی بۆ
نارد كه (عبادة بن الصامت) یان تیدابوو كه پیاویكی ته وارهش پیست و
بالا به رز بوو و (عمرو بن العاص) فه رمانی پیکرد كه ووته بیژی ره سمی
بیت، ئه وه بوو كاتیك چونه لای (المقوس) نۆر له (عوباده) ترسا له به ر
رهش پیستییه كه ی و پیتی ووتن: ئه م ره شه م لیدووربخه نه وه و با یه كیكی
تر قسه م بۆ بكات، وه فدی موسولمانان هه موویان ووتیان كه (عوباده) ی
ره شپیست گه ورمه مانه و له هه موومان به پا تره و هه موومان ده گه پیتیه وه
بۆ قسه ی ئه و و سه ركرده كه شمان ئه می كرئوه به ئه میرمان و داوای
لیكردووین كه له قسه ی ده رنه چین، (المقوس) یش ووتی: چۆن رازی
بوون ئه م ره شه ببیت به ئه میرتان كه ده بوایه له خوار ئیوه وه بووایه؟!
هه موو ووتیان نه خیر له گه ل ئه وه شدا كه ره شه به لام له هه موومان
له پیتتر و شاره زاتر و عاقلتر و به راتره و لای ئیته ره شپیستی مایه ی

عەیب نییه، ئەو بوو (المقوقس) بە ناچارى رووى کردە (عوبادە) و پێیووت کە: بە نەرمى قسەم لەگەڵ بکە چونکە من لە رەشییەکی تۆ زۆر دەترسم، (عوبادە)ش کە ئەم ترسەى بێنى بە فورسەتى زانى کە زیاتر بێترسێنى و بە (المقوقس)ى ووت: دە بزانه لەناو سوپاکەى ئێمەدا ١٠٠٠ رەشپێستى ترههیه که زۆر له من رهشترن!

(عبدالملك)ى کوپى مەروان)ى خەلیفەى ئومەوى لە هەموو رەزێکی هەجدا فرمانى دەکرد کە بە خەلکە کە رابگەیه نرێت کە کەس بۆى نییه فەتوا بدات بێجگە لە (عطاء بن ابى رباح) نەبیّت، کە زانای شارى مەککە و ئیمام و فەقیهیان بوو، خوێنەرى بە پێز: دەزانیت ئەم زانایە چۆن کە سێک بوو؟ مێژوونووسان دەڵێن پیاویکی رەشپێستى قزڵوولی لووتخواری شەل بوو و چاویکیشى کوێر بوو، هەر کە سێک شەکی بێنیا یە ئومەیدی هیچ شەکی پێى نە دەبوو، کاتێک کە دادەنێشت لە کۆپە زانستییه کانیدا و هەزاران قوتابی چوار دەوریان دەدا وەک قەلەرەشێک دەردەکەوت کە لە کێلگەیهکی لۆکەدا بێت! ئەم رەشپێستە کوێرە شەلە شارستانیتى ئێمە کردى بە مامۆستایەک کە خەلکی بۆ فەتواى ئاینەکان دەچوون بۆ لای ئەو و قوتابخانەیهک بوو کە لە سەر دەستی هەزاران کەسى سەپی پێست پێگەیشتن و لە لایان رێزدار و خوشەویست و بەهەییەت بوو.

کە سیش نییه ناوی (کافور الإخشیدی) نەبێستبێت کە بەندەیهکی رەشپێست بوو و لە سەدهی چوارەمی کۆچیدا فرمانپەرەى (میسر) بوو و هەر ئەو بوو کە شاعیر (المتنبي) لە وەسفکردن و زەمکردنەکانى لە شیعەرەکانیدا نەمرى کردووه، کەواتە شارستانیتى ئێمە جیاوازی

ره گەزی نیتوان رەش و سپی نەزانیو و کۆمەلگەى تایبەت بە رەشپێستەکانى نەبوو کە سپی پێستەکان لێى نەژین، و سببیەکان بیانچەوسیننەو، بەلکو شارستانیى ئێمە بەچاوى رێزەو و روانیوتییە هەموو مۆفەکان و بەچاوتکی عدالەت و حەق سەیری هەموویانى کردوو، و رەش و سپی تەنھا لە کردەوکانى مۆفەکاندا دیاری کردوو نەك لە رەگەزیاندا.

ئەم قەسەى ئێمە تا ماوەى ۵۰ سالیى پێش ئێستا زۆر غەریب بوو لە رۆژئاوا، خۆ ئەم یەكسانیە شتێکە پێوستى بە بەلگەهێنانەو نێبە بۆى، و نیشانەى شارستانیەتە پێشکەوتووکانە کە بە تایبەتى شارستانیى ئێمە بەتەواى جێبەجێى کردوو، و شارستانیى یەكسانى و بڕایەتى نیتوان خەلکى بوو، بەلام ئێمە لەدواى دروست بوونی نەتەو یەكگرتووکان و راگەیاندى چارەدانى گەردوونی مافەکانى مۆفەو دەبینین لە رۆژگارى ئەمۆدا پێویستمان بەم قسانە هەیه، ئەویش دواى ئەوێ ئەر چیرۆکە دلتەزێنانەمان بیست و بینیمان دەریارەى جیاوازی رەگەزپەرستیانە کە لە خواری ئەفریقا و ئەمریکا شدا ئەنجام دەدران، هەرەها تاوانە ئیستیعمارییە ئابوو یەرەکانى دژ بە (کینیا)، و بارودۆخى رەشپێستەکان و زنجەرکانیش لە ئەمریکا دا لە کەس شاراو نێبە.

ئەوێ مایەى سەر سوپمانە ئەوێ کە ئەو کەسانەى تاوانە رەگەزپەرستیەکانیان لە خواری ئەفریقا و کینیا و ئەمریکا دا ئەنجامدا کە سانیکی رۆژەلات نەبوون تاوەکو یەكسەر بلێن ئەمانە دواکەوتوو و هەمەجین! بەلکو چەند دەولتێکی بەناو پێشکەوتوو بوون، ئەوێ تا ئەمریکا گەورەترین هێزێکە لە جیهاندا کە کۆنترۆلی نەتەو

یہ ککرتووه کانی کردووه ! (نینگلته را)ش گه وره ترین ده وله تی نه وروپایه
 که شانازی به دیموکراتییه که یه وه ده کات ! خوارووی نه فریقاش به چینیک
 له کاربه ده سته نه وروپییه کان که نه و ولاته یان داگیرکرد له نه ته وه
 یه ککرتووه کاندانا سراوه ! ولاتانی نه مریکای خوارووش پله یه کی به رز و
 رای وه رگبرایان هه یه له نه ته وه یه ککرتووه کاندانا ! نه م ولاتانه بیون که
 له سه ده ی بیستهمدا ناشرینترین و تقینه رترین و قیزه ونترین تاوانه
 ره گه زپه رستییه کانیا ن نه جامدا، له رووی چه وساندنه وه ی مرقه کان نه ک
 له بهر بیته زنی یان نه زانیان به لکو به هوی جیاوازی رهنگی
 پیستیانه وه !!.

ئابوریناسی نه مریکی (فیکتور بیرلو) ده لیت: (ژه هره کانی
 ره گه زپه رستی به دریزایی ولات بلایوته وه و چوته ناوکپوکی ژبانی
 نه مریکیه کانه وه، هه ریویه جه ماوه راهاتووه له گه له به کارهینانی زاراه
 نزمه کان و گالته جارپییه کان بۆ ئاماژه دان به گه لی زنجی رهش و که مه
 نه ته وایه تییه کانی تریش)، هه روه ها (جاک لیت) و (لی مورتیمه) ده لیت:
 (نه مریکا له ناو ولاتانی دنیادا به وه ناوبانگی ده رکردووه که
 دروشمه که ی پیکه ری نازادییه، نه مه نه وه ده گه یه نیت که نه رکی
 سه رشانمانه پیشوازی له هه موو کزچه ریک وپه نابهریک بکه ین که به
 ناچارایی په نای بۆ ولاتی نیمه بردووه، که یان له چه وساندنه وه یان له
 زولم وستم راده که ن له ولاته کانی خوین، به لام نه وه ی تبیینی ده ککرت
 نه وه یه که دوا ی نه وه ی نه م پیکه ره له سه ر بناغه که ی دانرا ئیتر مانای
 سه ره به سستی و نازادی به ته واده تی له ولاتی نیمه دا نه ما به رده وام پیشیل
 ده ککرت).

بېوانه نهم نمونونه يه ش له مباره يه وه: له سالی (۱۹۴۶) دا له شاری
 (کولومبیا) له نهمریکا ره شپېستیک و دایکی چوون بولای دوکانیکي رادیو
 چاککه ره وه بۆ چاکردنی رادیوکه یان و کاتیک کرئی ته وایاندا بینیان که
 رادیوکه چاک نه کراوه و وهک خویه تی، دایکی ووتی: نیمه (۱۲) دۆلارمان
 داوه و رادیوکه هیشتا لاله، نه وه بوو خاوه نی دوکانه که فهرمانی کرد که
 دهرکرین و په کیک له کارمهنده کانی شەقیکی دا له دایکه که و نه ویش
 که وت به سر دهمدا، ره شپېسته که بۆ دایکی تووپه بوو و له
 ده ستریزکه ره که یدا و دای به زه ویدا، نه وه بوو دراوسئ دوکانه که یان
 هات و هاواری کرد له جه ماوه: نه دایک خراپه بکوژن! نه وه بوو خه لکه
 سپیه کان کۆبوونه وه و هاواریان کرد با تۆله له ره شپېسته کان بکه یه وه
 (که مه به ستیان له تۆله سندنه وه له ره شپېسته کان نه وه یه که سهریان
 لیکیخته وه به بئ دادگایی کردن).

له کۆتاییدا زۆر به زه حمت له ده ست خه لکه که سیندران و بران بۆ
 زیندان، به لام جه ماوه ری سپی پیست به مه رازی نه بوون و به کومه ل
 چوون بۆ گه په کی ره شپېسته کان بۆ تۆله سندنه وه له ره شپېسته که و
 دایکی و پولیسیش ثابلقه ی گه په که یدا، نیتر ره شپېسته کان به بئ
 جیاوازی راوه دوو نران و له خانووه کانیان ده کران و خانووه کانیان
 سوتینران و دوکانه کانیان تیک و پیک شکینران و زۆریان بهر ده سترپیژی
 گولله که وتن و هندیکیان کوزداو و بریندار بوون، نه مه هه مووی له سر
 نه وه بوو که نافرته تیکی ره شپېست سکالای چاکنه کردنی رادیوکه ی کرد
 لای دوکانیکي سپی پیست که کرئی چاککردنه که شی به ته واهه تی
 پئدابوو.

ئەمە نموونەيەك بولۇپ شارستانىتى ئىشان، بەلام بابروانىيە
نومونەيەك لە شارستانىتى ئىمە: لە سالى (۱۰۰ك)دا واتە پىش ۱۲ سەدە
ئافرىتىكى كەنيزەي رەشپىست بەناوى (فرتونە) نامەيەكى سكالاي
نوسى بۇ خەلىفەي موسولمانان (عومەرى كوپى عبدالعزىن) كە مالىكى
هەيە دىوارەكەي نزمە و بەھۆي ئەمەو مەرىشكەكانى دەدزىن، ئەو بوو
يەكسەر (عومەرى) نامەي نارد بۇ كاربەدەستى مىسر و داواي لىكرد كە
مالى ئەو ئافرىتە چاك بىكات، و پىش ووت: ئافرىتەك بەناوى (فرتونە)
بۇي نوسىوم كە دىوارى مالەكەي نزمە و مەرىشكەكانى دەدزىن،
ھەركاتىك ئەم نامەيەي منت بەدەست گەيشت خۆت دەبىت بچى بۇلاي و
كارەكەي بۇ جىيەجى بىكە! ئەو بوو كاربەدەستى مىسریش خۆي چو
مالەكەي دۇزىو و بىنى ئافرىتىكى رەشپىستى ھەزارە و ئەوئەي كە
خەلىفەي موسولمانان پىش ووتبوو پىش راگەياند و مالەكەي بۇ چاككرد،
ئەم ئەو بوو كە ئىمە پىش ۱۲ سەدە ئەنجاماندو و نموونەيەكى
شارستانىيەتەنە ۱۳۵ .

۱۳۵ لە تاوانە رەگەزىيە گەورەكانى سەردەمى نوئىش برىتىيە لە ئەناوبرىنى دانىشتوانى
رەسەنى ھەربو كىشورەي ئەمريكاي باكور و باشور (ھىندىيە سوورەكان)، كە بەپىش
(ئىنسايلكلۇپىدىي بەرىتانى) لە ماوئەي نوو سەدە و نىودا زورىيە ھەرە زۇرئان قەتل و عام
كران كە زمارەيان زىاد لە ۱۰۰ مىليۇن بوو و تەنھا ۱۰ مىليۇن مانەو! مەزى سەپى پىستى
زۇنئاوئەي دلق و بىيەزەيى ئەم تاوانەي ئەنجامدا، ھەروە تاوانىكى لەم گەورەترىش
برىتى بوو لە پھاندنى زىاد لە ۱۰۰ مىليۇن لە دانىشتوانى رەشپىستى ئەفرىقا ھەر لەم ماوئەيدا
و برىتان بۇ ھەربو ئەمريكايە بۇ ئەوئەي وەك بەندە لە خزمەتياندا كاريكەن! كە ھەر بەپىش
(ئىنسايلكلۇپىدىي بەرىتانى) زىاد لە ۷۰ مىليۇن تياچوون بەھۆي ئەشكەنجەدان و كاري
لەتوانا بەدەر و لە شۆشەكانياندا، ھەروە لەكاتى ھەولەكانى راكرىنداندا و بەھۆي ئەو
نەخۇشىيە درمانەش كە لەناوياندا بالايوئەو، و زۇرى تريان لەكاتى گواستەوئەياندا گيانيان
لەدەست دەدا!! .

چاوپوښی و سنگفراوانی ټاینی:

نهمه لایه نیکي ناوازه ی ټیمه یه له میژووی ټاینه کان و بیروباوه په کاند، کاتیک ئیسلام شارستانی ټی خوی دامه زړاند قه لس نه بوو به شوینکه وتوانی ټاینه کانی تر، موسولمانان باوه ریان و ابووه که هه موو ټاینه ناسمانیه کان یه که سه رچاوه یان هه یه: ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ﴾ (الشوری: ۱۳) واته: خودا نهو ریښای ټاین و به رنامه ی ټیانه ی بڼ داناون که پیشتو فرمائی کردبوو به (نوح)، و هه ربه و شیوه یه ش قورټانی بڼ تو نه ی محمد (ﷺ) وهی و نیگا کردوه که به ئیبراهیم و موسا و عیسا شس راگه یاندوه، که ریښای ټاین و یه کخواناسی به رنه دن و له سه ری پایه دارین و جیاواز مه بن ټییدا، نه م بانگه وازه راست و دروسته زړ به لای بټپه رستان و خوانه ناسانه وه گران و زه حمه ته.

پیغه مبه رانیس هه موویان برابوون و پیویسته باوه په هه موویان بهینین، هه روه ها نابیت زړ بکریټ له که س له بیروباوه په وه رگرتندا: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾ (البقرة: ۲۵۶)، واته: به هیچ شیوه یه که زړ کردن نییه له وه رگرتنی بیروباوه پی ټاینی ئیسلامدا (واته دینداری به زړ نابیت بکریټ و دین به زړ نادریت به سه رکه سدا)، چونکه به پاسستی ریښای چاک و دروست روون و ناشکرا بووه و جیا بڼ ته وه له گومرایی و سه رکه شی.

له ئیسلامدا شوینه کانی په رستن و په رستگای ټاینه کانیش ده بیت ریښان لیبگریټ و پاریزگاری بکریټ له ده سترژی.

خه لکی نابیت له سر جیاوازی ثابینی په کتری بکوژن به لکو پټوښته
 هاوکاری په کتری بکه ن بڼ له ناوېردنی شه پ و خراپه، جیاوازی ثابینی
 له نیوان خه لکیدا نابیت ریگریټ له په یوه نندی دښتانه و سر دانی
 په کتری و ده بیت گفتوگو و موناقه شه ی نیوانیان له سنووری نه ده ب و
 ریژ دهر نه چیت، هر کاتیکیش ده ستریزې کرایه سر عه قیده و بیرو باوه پ
 ده بیت وه لامي نه و ده ستریزې و فیتنه په بدریقه وه و بهرگری بکریټ،
 دواي سرکه و تنیش نابیت توله به ندریته وه له ده ستریزیکه ران به وه ی
 زوریان لیبرکریټ واز له ثابنه که یان به ینن، و ته نها پټوښته له سریان دان
 به ده سلاتی ده ولته ی نیسلامیدا بنین و خیانه ته لیته که ن، له سر نه م
 بنه مایانه شارستانیتی نیمه دامه زراوه.

واقیعی کرداری پشتیوانی بنه ماکانی سنگفراوانی ثابنیمان ده کات؛
 دواي کړچی پټغه مبه ر (عليه السلام) بڼ مه دینه ژماره یه کی زور له
 جووله که ی تیدابو که په کسر په یمان نامه یه کی له گه ل به ستن و ریژی له
 بیرو باوه پریان گرت، موسولمانان هاوستی گاوریشیان هه بووه که چاک
 بوون له گه لیان و پټغه مبه ر (عليه السلام) میوانداری ده کردن، کاتیکیش وه فدی
 گاوره کانی (حه به شه) و دواتر (نه جران) هاتن پټغه مبه ر (عليه السلام) رییدان که
 له مزگه ته که یدا به یننه وه و لایه کی بڼ ته رخان کردن بڼ نویژه کانیان و
 کاتیکیش گفتوگری له گه ل ده کردن به باشی گوئی لیده گرتن و به جوانی و
 میمنی وه لامي ده دانه وه، جینشینه کانیش له سر شویتن پټی پټغه مبه ر
 (عليه السلام) رویشتن له لیبوره دی و سنگفراوانی ثابینیدا، کاتیک که (عومری
 کوپی خه تتاب) چووه شاری (قودس) وه لامي دانیش تونه که ی دایه وه بڼ

هه موو دلاواکارییه کانیان، و کاتیک له کلّیسای گهره ی شاره که دا بوو و کاتی نوږی عه سرهات له کلّیساکه نوږی نه کرد نه ویش له بهر نه وه ی دوايي موسولمانان بهم بیا نووه وه کلّیساکه نه که ن به مزگهوت، بهم شپوه به به درږزایی میژووی ئیسلامی کلّیساکان له په نا مزگهوتنه کاندای بوون و پیاوونی ئایینی گاور و جووله که ده سه لاتی ته واویان ده درایه بو به پړوه بردنی کاروباری شوښنگه وتووه کانیان.

هیچ یه کیک له ئیمه هه لوږستی سولتان (محمد الفاتح) ی عوسمانی بیرناچیته وه کاتیک که شاری (قوسته نینیه) ی پایته ختی رومه کانی رزگار کرد که مه لبه ندی گاوره کانی کلّیسای تۆرسودوکسی رۆژه لات بوو، له رۆژه دا رایگه یاند که دانیشتوانه گاوره کانی هه موویان نه میتنه وه و نه مین له سهر و مال و سامان و بیروباوه پ و خاچه کانیشیاندا و نه یکردن به سه ریازیش، سه رانی خوږیانی بو دیاریکردن تا ناکوکیه کانیان چاره سهر بکه ن، که هاو شپوه ی نه مه یان له کار به ده سته کانی خویشیان نه دیوو، که مه زهه بیکیانی پشتگیری ده کرد به سهر مه زهه بیکی تردا.

له نمونه ی نه م سنگفرانویه ئاینیه نه وه بوو که کاره کان ده دران به که سانی لیها توو به بی گویدانه ئاین و مه زهه به که ی، هه ریویه ده بینین که پزیشکه گاوره کان له سه رده می ئومه وی و عه بیاسیه کاندای زور چاودیری ده کران له لایه ن خه لیفه کانه وه و زورچار سهر په رشتی قوتا بخانه پزیشکیه کانیان ده کرد له به غدا و دیمه شقدا، (این اثال) ی گاور پزیشکی تاییه تی (موعاویه) بووه، (مروان) یش دوو گاور به ناوی (أتناسیوس و ئیسحاق) ی دیاری کرد له کاره حکومیه کان له میسر دا، که ته نانه ت (أتناسیوس) گه یشته پله ی سه رۆکی دیوانه کانی ده ولت.

یه کیک له هره به ناویانگترین پزیشکان له لای خهلیفه کان ناوی (جرجیس بن بختیشوع) ی گاور بووه که نزیک بووه له خهلیفه (المنصور)، هره ها (سلمویه بن بنان) ی گاور پزیشکی خهلیفه (المعتصم) بووه، (بختیشوع بن جراثیل) یش پزیشکی (المتوکل) بووه، (ابراهیم بن هلال الصابی) که له دینی (صابیئه) بووه گه یشته به رزترین پله و پایه له دهوله تدا، کوږه زانستییه کانی خهلیفه کانیش زانایانی له خوډه گرت له هه مو ثاین و مه زه ب و بیروباوه پږک، به تاییه تی کوږه زانستییه کانی خهلیفه (المأمون).

له دیارده کانی ئه م سنگفراوانییه ئاینییه به شداری کردن بووه له جه ژنه ئاینییه کاند، له سه رده می ئومه وییه کانه وه گاوره کان چه ژنه گشتییه کانی خویان هه بووه که له شه قامه کاند ده گڼ پدران و له پیشیان وه خاچه کان و پیوانی ئاینی به جله تاییه تییه کانی خویانه وه ده پوښتن، له سه رده می (هشام بن عبدالملك) دا کاتیک که به تیارکی نوئ چوو بئ ئیسکه نده رییه میسر به ئاهه نگیکی گوره پیشوانی لیکرا که له پیشیان وه مۆم و خاچه کان و ئینجیله کان ده گڼ پدران، که واته سنگفراوانی و لیبورده می ئاینی له شارستانیته ئیمه دا وینه ی نه بووه به دریژی میژوو، که میژوونوسه بیانیه به وویژدانه کانیش له سه ر ئه م لیبورده ییه هاوپان.

مستهر (دراهر) ی میژوونوسه به ناویانگی ئه مریکی ده لیت:
 {موسولمانه یه که مه کان له سه رده می خهلیفه کاند له گه ل گاوره نه ستورییه کان و جووله که کاند ته نها به پږه وه مامه له یان نه ده کرد، به لکو زوړیک له کاره گرنگه کانی ده وله تیشیان پیسپاردن و پله یان

به رزکردنه وه، ته نانت (هارون الرشيد) هه موو قوتابخانه کانی خسته ژیر
 سه ره رشتی (یوحنا بن ماسویه)، سهیری نه وولاته نه ده کرا که زاناکه
 تئیدا زیاده یان نه و تاینه ی له سهیری له دایکبوه، به لکو ته نها سهیری
 پله وپایه ی ده کرا له زانست و مه عریفه دا.

میژوونووسی به ناوبانگی ئینگلیزی (ئییج جی ویلن) له باسه کهیدا
 ده رباره ی ته عالیمه ئیسلامیه کان ده لئیت: {ئهم تاینه له جیهاندا چهند
 خو و باویکی گه ورده ی دروستکرد له سه ر بنه مای هه لاس وکه وتی ریزدار و
 دادپه روه رانه، هه ر نه مه یه که گیانی ریز و به خشنده یی و لیبورده ی ده کات
 به بهری خه لکدا، هه روه ها خاسیه تیکی موفدۆستانه ی له توانادا
 جئیه جیکراوی هه یه، که کۆمه لگایه کی دروستکرد ژۆر که متر له هه موو نه و
 زه ویه ی که ژۆم و سته می تئیدابه رپابوو بوو نادادپه روه ی تئیدا ده کرا،
 له دواپییدا ده لئیت: {ئیسلاام پره له گیانی به زه یی و لیبورده یی و
 برایه تی...}

(رینو) ده رباره ی میژووی په لاماره کانی موسولمانان بق فه ره نس و
 سوپسرا و ئیتالیا و دورگه کانی ده ریای ناوه راست ده لئیت: {موسولمانان
 له شاره کانی نه ده لوسدا به شیوازیکی ژۆر باش له گه ل گاوره کاند هه لاس
 وکه وتیان ده کرد، له بهر نه مه گاوره کان ژۆر موراعاتی هه ست و شعوری
 موسولمانانیا نه ده کرد و ده چوون مندا له کانیان خه ته نه ده کرد و گۆشتی
 به رازیان نه ده خوارد.

به م شیویه ده توانین به ته واوه تی وه لامی نه و رۆژئاوا ییه
 ده مارگیرانه بدهینه وه که ده رباره ی میژووی ئیمه بوختان و
 هه لبه ستیان کردوه، باشت و ابو که نه م ده رگایه یان له خۆیان

نەکردایەتەوه چونکە تاوانە ئابرویه رەکانی ئەوان لەبارەى دەمارگیرى ئاینییەوه دژى موسولمانانى ئیسپانیا و لە جەنگەکانى خاچپەرستاندا مایەى سەرشۆرى و شەرمەزارییە بۆیان، تەنانت کارە نامرۆییەکانیان لە چەوسانەوهى نۆو خۆشیاندا هیچ کەسێک کە شارەزایی میژوویی هەبێت ناتوانێت ئینکاری بکات.

کەواتە تۆ لەگەڵ مندا نیت کە ووتەکەى (غوستاف لوبون): {هیچ میلیتێک وەکو فاتیحە عەرەبەکان کەسى بە بەزەى و لێبۆردەى نەدیوه و هیچ ئاینێکى وەکو ئاینەکەى ئەوان لێبۆردە و سنگفراوانى نەبووه}، پێش هەموو شتێک ئەمە ئینصافە بەرامبەر بە حەق و راستى پێش ئەوهى کە ئینصاف بێت بەرامبەر بە موسولمانان.

رەووشتە جەنگییەکانمان:

ئەمەش لایەنێکى تری پرشنگدارى مەروییانەى شارستانىتى ئێمەیه، کە ناوازیە لە شارستانییەتماندا، رەووشتەرزى و نەرم و نیانى و بەزەى هاتنەوه بە لاواز و بێدەسەلاتدا و سنگفراوانى لەگەڵ هاوسى و ناسیاواندا کاریکە لەوانەیه زۆربەى میلیتەکان لەکاتى ئاشتییدا ئەنجامى بدەن ئەگەر زۆر درپەندەش بن، بەلام هەلس وکەوتى جوان لەکاتى جەنگدا و نەرم و نیانى لەگەڵ دۆزمناندا و بەزەى هاتنەوه بە ئاقرەتان و مندالان و پیر و پەککەوتەکاندا و لێبۆردەى بەرامبەر بە ژێرکەوتەوان، هەموو نەتەوهیهک ناتوانێت بیکات و سیفەتى زۆریک لە سەرکردەکان نەبووه، بینینى خوین خوین هەلەدەچێت و دۆزمنایەتى ئاگرى حیق و تووڕەى هەلەدەگیرسێت، و خۆشى سەرکەوتن فاتیحەکان سەرخۆشەدەکات و

به هۆیه وه ده که ونه شه رمه زارترین جوړه کانی تۆله سەندنه وه و دلخۆشکردن به دوژمنان، ئه مه بریتی بووه له میژووی ده وله تانی کۆن و نوێ و ده توانین بڵێن میژووی مرۆفایه تیشه هه له و کاته وهی که (قابیل) خوینی (هابیل) ی برای پشت.

به لام میژوو تاجه گولینه ی نه مری ده خاته سه ری رابه رانی مه دهنی و سه ریازی شارستانی ئیمه، به فاتیح و فه رمانپه واکانه وه، چونکه له ناو هه موو شارستانییه ته کاندا تاك بوون به مرۆفایه تییه کی دادپه روه رانه له که رمه ی شه په هه لگیرساوه کانیشدا و له و کاتانه شدا که بارودۆخ هانی تۆله سەندنه وه و خوینپرشتن ده دات، سویند به خوا نه گه ر میژوو به دوو روودریژی باسی ئه م موعجیزه ناوازه یه ی نه کردایه له میژووی ره ووشته جه نگییه کاندا به شیوه یه ک که گومانی تیدا نه هیشتوه، ئه وا ده مووت ئه مه ئه فسانه یه که له ئه فسانه کان! و ئوستوو ره یه که که سیپه ری نییه له سه ر زه ویدا!.

شارستانی ئیمه له کاتی کدا هات که هه موو جیهان له سه ر یاسای دارستان ده پویشن، به هیز لاوازی ده کوشت و چه کدار بیچه کی کۆیله ده کرد، و جه نگ یاسایه کی دانپیدانراو بوو له نیوان هه موو یاساکان و ئاینه کان و نه ته وه کاندا، به بی سنوور و کۆتدانان و به بی جیاوازی له نیوان جه نگیکی ریپیدراو یان سه ته مکارانه، هه ر که سیك بیتوانایه که نه ته وه یه ک ژێرده سه ت بکات له زه ویه که یدا و به ژۆر بیروباوه په که ی بگۆرپت یان پیاوان و ئافره تانیان کۆیله بکات ده یکرد به شیوه یه کی ئازهلێ دپدانه، به لام ئیسلام هات و رایگه یاند که ئه صل و بنچینه له په یوه ندی نیوان نه ته وه کان و میله ته کاندا یه که ترناسین و هاوکارییه: ﴿يَا

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ﴿١٣﴾ (الحجرات: ١٣) واته: ئەى خەلىكەى بىگومان نىمە ھەمووتانمان لە نىز و مێيەك دروستكردووە (كە باوكە ئادەم و دايكە ھەوايە)، و كردوومان بە چەندەما گەل و تيرە و ھۆزى جۆرەجۆر، تا يەكتر بناسن و پەيوەندىتان خۆش بىت بە يەكەو، بىگومان بە پىترىنتان لە لای خودا تەنھا ئەوانە تانن كە پارىزكار ترىنتان، بە ھۆى ئەمەوہ لە نىسلامدا ناشى برىتييە لە پەيوەندى ناسايى نىوان مىللەتان: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اخْلُوعُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً﴾ (البقرة: ٢٠٨)، واتە: ئەى ئەوانەى نىمان و باوەپتان ھىتاوہ ھەر ھەمووتان خۆتان بخەنە ژىر سايەى نىسلاموہ (كە ھەمووى ناشىخوازىيە).

ئەگەر ھەر مىللەت يەكيش تەنھا جەنگ و دەستدرىژى بويت بەرامبەر بە مىللەتانى تر ئەوا ئەو كاتە جەنگى لەگەڵ دەكرىت: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠) واتە: بچەنگن لە پىناوى رىيازى خودا دژى ئەوانەى كە دژتان دەجەنگن، نەگەن دەستدرىژى بكەن (دژى ژن و مندال و مالات و ... ھتد) چونكە بەراستى خودا ئەو دەست درىژكەرانەى خۆش ناويت، ھەركاتى يەكيش كە وازيان لەو نيازە خراپانەيان ھىتا و ناشتيان وويست ئەوا دەبىت ئەوانى تىرش ناشتى بەرپاكەن و بىپارىزن: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (الأنفال: ٦١) واتە: ھەر كاتىك ئەوان (واتە بىباوہران) ملياندا بۆ ناشتى، تۆش (ئەى محمد ﷺ) بەھەمان شىوہ ملیدە بۆ ناشتى و پشت و پەنات تەنھا خودابىت، چونكە خودا بىسەر و زانا و ئاگادارە.

لیزوه بینه ماکانی شارستانییه تمان شه پرکردن به مه به سستی داگیرکردن و تالانی و ژیرده سته کردنی میلله تان قه ده غه ده کات و جهنگی ریپیدراو ته نها بق ۲ مه به سته :

۱- به رگری کردن له عه قیده و بیروباوه پ ره ووشتی نه ته وه که مان.
۲- به رگری کردن له نازادی میلله ت و سه ریه خویی و سه لاهه تیه که ی ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِئْتَةٌ وَیَكُونَ الدِّینُ لِلَّهِ﴾ (البقرة: ۱۹۳) واته: نیوه بجهنگن له گه ل بیباوه پاندا، تاوه کو هاوه لگه ری و ناشوب و ناخوشی نه مینیت، هه روه ها تا دین و ثابن و به رنامه ی فرمانپه وایی هه ر بق خوی گه وره بیت.

نازادی بیروباوه پ پیویست نییه ته نها بق نه وه وه یی که راگه یاندنی جهنگ ده کات، به لکو پیویسته له سه ری که نازادی بیروباوه پ بق هه موو بیروباوه په کانی تریش ده سته به ر بکات، و شوینی په رستنه کانی هه موو ناینه کانی تریش بیاریزیت: ﴿وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ لَّهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِیْعَ وَصَلَوَاتُ وَمَسَاجِدُ يُذْکَرُ فِیْهَا اسْمُ اللَّهِ کَثِیرًا﴾ (الحج: ۴۰)، واته: حق نه گه ر خوا خه لکی نه دا به یه کدا و حق دژی به تال نه وه سستیت، نه وا هه رچی شوینی خواپه رستی جووله که و گاور هه یه له خه لوه تگا و کلئسا و که نیسه، هه روه ها مزگه وته کانیش که ناوی خوی زور تیدا ده بریت، هه مووی کاو له ده کریت.

ناوازه ترین شتیک که شارستانییتی ئیمه بانگه شه ی بق کردووه نه وه یه که به رگری کردن له ژیرده ستان و لاوازانسی نه ته وه کانی تر پیویسته له سه رمان هه روه که چون به رگری کردن له نازادی و که رامه تی خوشمان پیویسته ﴿وَمَا لَکُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِی سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِیْنَ مِنَ الرِّجَالِ

وَالنِّسَاءَ وَالْوِلْدَانَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا
وَأَجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا ﴿النساء: ٧٥﴾ واته:
(تهی نیعمانداران) نهوه چیتانه و بوجی ناجهنگن له پیتناوی ره زامه ندی
خوادا و رزگار کردنی لاوازکراو و چهوساوه کاندایا، لهو پیاوان و ئافره تان و
مندالانهی که ده لئین: په روه رزگار تو رزگارمان بکه له م شارهی که
خه لکه کهی سته مکارن و له لایه ن خوتنه وه پشتیوان و یارمه تیده ریکمان بوج
سازبکه.

نه گهر نه مانه مه به سته کانی جهنگ بیت له شارستانیتی ئیمه دا نهوا
ریگی نه داوه کاتیک که جهنگ راده گه یه نیت ببیت به ئامیریک بوج
دروستکردنی شه پ و نارپه وایی، هه ریویه یه کیک له بنه ماکانی شارستانیتی
ئیمه له شه پدا نه ویه که جهنگ نه کات ته نها له گه ل نه وانه دا نه بیت که
جهنگی له گه ل ده کهن: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ
فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا
أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ (البقرة: ١٩٤) واته: ریزی مانگی حه رام په یوه سته به
ریزگرتنی نهوان بوج مانگی حه رام (واته نه گهر لهو مانگه دا دژتان جهنگان
نهوا ئیوه مافی بهرگریکردنتان هه یه)، و ده ستریزی بوج سه ره شتیکی
حورمه تدار ده بیت تولهی بسه ندریت به بن زیادپه ویی، جا نه وهی که
ده ستریزی ده کاته سه رتان ئیوه ش مافتان هه یه به قه ده ر ده ست
دریزییه کهی نه و تولهی خوتان بکه نه وه، و له خوا بترسن و چاک بزانن که
به پاستی خودا یار و یاوه ری پاریزکارانه، ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ
يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠) واته: بجهنگن
له پیتناوی ریباری خوادا دژنی نه وانه ی که دژتان ده جهنگن، نه کهن

ده سندرېژى بكن (دژى ژن و مندال و مالات و ... هتد) چونكه به پاستى
خودا نه و ده ست درېژك رانه ي خوښ ناوېت.

هر كاتى كېش كه جهنگ به رپا بو نه وا نايېت بڼه ماكانى خو مانمان
له بېر بچېته وه و ستم و زولم و خراپه كارى به رپا بكه يڼ و كاولكارى
بلاوبكه يڼه وه ... نه خېر جهنگى مړيى پوخت ده بېت بل خودا بېت و
هو كاره كاني ده بېت مړييانه بمېتنه وه ته نانه ت له كاتى گهرمى
شه پېشدا.

هر لېږه وه بوو كه نه و ناموژگارييه نه مرانه هاتن كه نمونه يان نه بووه
له مېژودا: ﴿كه س نه ك مه كهن، مندال مه كوژن، پېر وپه ككه و ته
مه كوژن، نافرته مه كوژن، دارخورما مه پر نه وه و مه يانسوتېنن، دارى
به ردار مه پر نه وه، بز يان مانگا يان ووشت ته نيا بل خوار دنتان سهرېڼ،
نيوه به لاي كومه لېك خه لكدا ده پون كه له خه لوه تگا و پرستگا كاندا
خه لوه تيان كړدوه، لېيان تېكمه ده و وازيان لېيېن بل نه و كارمى
خويان بل ته رخان كړدوه﴾ (به شېك له وه سېتنامه ي خه ليفه نه بو به كرى
سديق بل سوپاى نوسامه ي كوپى زه يد).

نه مه بريتى بووه له و جهنگه مړفانه يه ي موسولمانان به رپايان كړد
كه مه به ستيان سرخستنى دينه كى خودا بوو نه ك شه پ و ده سندرېژى
كردن، بڼه ماكانى جهنگى مړييانه ي موسولمانان ته نها له قالى تېوړيدا
نه مانه وه وه كه له زورېك له رېبازه كاني تردا ده بېنرېت، به لكو به كړدار له
مېژووى موسولماناندا به ناشكرا رهنگى داوه ته وه، نه وه تا پټه مېر
(عليه السلام) كه پېشه وا و بڼاتنهرى نه م شارستانيه ته يه ده بېنن هېچ
پټه مېرېك يان ريفورم خوازېك به درېژاى مېژوو هېنده ي نه م نازار و

نه‌شكه‌نجه نه‌دراوه و راوه‌دوونان نه‌كراوه به نه‌ندازه‌ی نه‌و ۱۲ سالة‌ی له شاری مه‌ككه‌دا بانگه‌وازی ده‌كرد، هه‌روه‌ها ۱۰ سالی شاری مه‌دینه‌ش خالی نه‌بوو له فرت و فیل کردن به‌رامبه‌ریان و پلاندانان بۆ له‌ناوبردنی خۆی و هاوه‌لانی، باشه ده‌پرسین ده‌بیئت ره‌ووشتی پیغه‌مبه (ﷺ) له جه‌نگه‌کانیدا چۆن بوویئت پاش ئه‌مانه، بابروانینه هه‌ندیک نمونه له‌مباره‌یه‌وه:

له شاری (نوحود) دامامی پیغه‌مبه‌ر (حه‌مه) شه‌هیدکرا که به‌نده‌یه‌ک به‌ناوی (وه‌حشی) شه‌هیدی کرد به هانی (هیندی ژنی (نه‌بوسوفیان) و کاتیکیش گیانی له‌ده‌ستدا هیند داوای لیکرد که دلی بۆ ده‌ره‌په‌یئت و نه‌وه‌بوو گازی لیگرت و جوویی وه‌ک زیاد‌په‌وییه‌ک له تۆله سه‌ندنه‌وه‌که‌یدا، پاشان هیندیش و وه‌حشیش موسولمان بوون و پیغه‌مبه‌ریش (ﷺ) داوای لیخۆش‌بوونی بۆ هیند کرد و ئیسلام بوونی وه‌حشی وه‌رگرت و پییووت: (نه‌که‌ر ده‌توانیت دوور له ئیمه‌ بژیت نه‌وا برۆ نووریکه‌ وه‌ره‌وه)، نه‌مه‌ کاری پیغه‌مبه‌ر بوو (ﷺ) له‌گه‌ڵ نه‌و که‌سه‌ی که مامه‌ خۆشه‌ویسته‌که‌ی گوشت و له‌گه‌ڵ نه‌و ئافره‌ته‌ش که دلی جوویی؟!

له‌یه‌کێک له‌ جه‌نگه‌کانیشیدا کاتیک ئافره‌تێکی کوژدای دوژمنانی بینی توورپه‌ بوو و فه‌رمووی: ئایا من به‌رگرم لینه‌کردن له‌وه‌ی که ئافره‌ت نه‌کوژن؟ نه‌م ئافره‌ته‌ باوه‌رم نییه‌ بۆ جه‌نگه‌هاتییەت، کاتیکیش که‌ چوه‌ ناو شاری مه‌ككه‌وه و فه‌تحی کرد به‌ سه‌رکردایه‌تی ۱۰۰۰ جه‌نگاوه‌ر، قوره‌یش خۆیان به‌ده‌سته‌وه‌دا و له‌به‌رده‌م پییه‌کانیدا لای که‌عبه‌ وه‌ستان و چاوه‌پێی حوكمیان ده‌کرد به‌رامبه‌ر به‌ ۲۱ سالّ دژایه‌تی

کردنیان له گه ل پټغه مېر و نه زیه ت دانیدا، ته نها نه وه نده ی فەرموو: نه ی کږمه لئ قوره یش ئیوه چاوه پټی چی ده کهن و من چیتان به سهر دینم؟ نه وانیش ووتیان: تو برایه کی به پټز و کوپی برایه کی به پټزمانی، پټغه مېریش (علیه السلام) فەرمووی: من ته نها نه وه تان پټده لټم که پټشتر (یوسف) ی برام ووتی: ئیوه هیچ گله بیتان له سهر نییه و داواکارم خوداش لیتان ببوریت ﴿قَالَ لَا تَأْتِبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ (یوسف: ۹۲)، پټون نه وا ئیوه سهرفرانز وه مووتانم نازادکرد.

نه وه نه ی خه لکینه محمدی ماموستای چاکه و پټغه مېر بووه نه ک نه و سهرکرده خوټر ژړه ی که بق ده سلات ه ول ددات و خوښی سهرکه وتن سهرخوښی ده کات.

ژياننامه ی شوټنکه و تووانیشی له جه نکه کان و فتوحاته کانیا ندا نمونه یه ک بووه له م نووره و شوټنپټ ه لگرانی نه م ریپازه بوون و جټبه جټکاری نه م به رنامه یه بوون، که له نا په هه ترین کاتیشدا نه عصایان له ده ست نه داوه و نه م بڼه مایانه یان بیرنه چو ته وه، کاتیک هه ندیک له دانیش توانی لوېنان له به رامبه ر کاربه ده سته که یان (علی کوپی عبدالله ی کوپی عه بباس) راپه پټن نه وه بوو جه نگی کرد له گه لیان و به سه ریاندا زالوو و به باشی زانی که کږمه لټکیان له شوټنه کانی خو یان راگوټریت بق شوټنی تر که نه م که مترین سزایه که به رامبه ر به و کاره یان، لټره دا نیمامی (الأوزاعی) که نیمام و موجهه یدی شام بووه بق نه م کاربه ده سته ی نووسی و نا په زایی به رامبه ر به کاره که ی تواند، و ووتی: نابیت نه وانه ی که به شدار نه بوون وه ک به شدار بووه کان مامه له یان له گه ل بکړیت، کاربه ده سته که ش گټرانییه وه بق گوته کانیا ن به ریزه وه.

کاتیکیش که (عومەری کوپی عبدالعزیز) بوو به خەلیفە وەفدیکێ خەلکی بێباوەپی (سەمەرقەند) هاتن بۆ لای و پێیان راگەیاندا که سەرکردە ی موسولمانان (قوتەیبە) موسولمانانی به غەدر له شارەکه یاندا نیشته جێ کردوو، ئەو بوو عومەر قازییەکی دیاری کرد بۆ حوکمدان لەسەر ئەم مەسەلەیه و قازیش دوا ی لیکۆلینەوێ بارودۆخە که بپاریدا که موسولمانان له شارەکه بکێنە دەرەو و سەرکردە ی موسولمانان دوا ی ئەمە نینزاری خەلکی شارەکه بکات و به پێی بنەماکانی جەنگی موسولمانان مامەلە یان له گەڵ بکات، بۆ ئەوێ که خەلکی شارەکه خۆیان بۆ جەنگ ئاماده بکەن، کاتیک خەلکی سەمەرقەند ئەم مامەلە بپۆشە یە یان بینی له میژوودا که دادپەروریان به سەر سوپای خۆیاندا سەپاند، تێگەشتن که ئەمانە نەتەوێکی شەپخوارن و رازی بوون که له سایە ی سوپای موسولماناندا بن و موسولمانانیش له گەڵیاندا بژین.

کاتیکیش سوپا سەرکه و تووه کاشان شارەکانی دیمەشق و حیمص و شارەکانی تری سوریا یان فەتح کرد، (خالید) خەلکی حیمص و (ئەبوعوبەیدە) ش خەلکی دیمەشقیان کۆکردوو و پێیان ووتن که ئێمە پارە یە کمان له ئێوه کۆکردبوو بۆ ئەوێ که به رگریان لێکە ین به لام ئێستا ئێمە دەپۆین و ناتوانین بتانپاریژین و ئەمانەش پارە کانتانە و بۆتان دەگیرێنەو! خەلکی ئەو شارانەش ووتیان: خودا سەرتانبخات و بۆمانتان بگێڕێتەو، سوێند به خودا حوکم و دادپەروری ئێوه ی هەلگری ناینیکی تر لای ئێمە خۆشەویستەرە له زۆلم و ستمی هاوئاینە کاشان.

له جەنگی تەهرەکانیش له وولاتی شامدا زۆر دیلی موسولمانان و گاور و جووله که کەوتە ژێردەستیان، لێره دا شیخی ئیسلام (ئێبن تەیمیه)

ته ده خولی کرد و داوای رزگارکردنی دیله کانی لیکردن، سه رکرده ی ته ته ره کانیش وه لآمی دایه وه و بریاریدا ته نها دیله موسولمانه کانی بۆ نازاد بکات، لیره دا شیخی ئیسلام جاریکی تر ته ده خولی کرد و وتی: ده بیت هه موو دیله گاور و جووله که کانیش نازاد بکه یت چونکه نه وان هاویه یمانی ئیمه ن و هیجیان واز لیتناهیئین!! .

ئمه ره ووشتی جهنگیی موسولمانان بوو، ده ئیستا بابزانین ره ووشتی جهنگی دوزمنان و رکه به ره کانیان به رامبه ریان چون بووه ؟ کاتیك که خاچه رسته کانی هه لمه تی دووم گه یشتنه شاری (معرة النعمان) له شام ئابلوقه یاندا تا نه و کاته ی خه لکه که ی خۆیان دابه ده سته وه پاش نه وه ی له سه رانی خاچه رستان به لئینی توندیان وه رگرت بۆ پاراستنی سه ر و مال و سامانیان، به لام کاتیك چوونه ناو شاره که وه نه وه نده تاوان و درپنده بیان نه نجامدا که سه ری مندالان سپی ده کات! میژوونوسه بیگانه خاچه رسته کان خۆیان ژماره ی کوژراوه کان له پیاو و ژن و مندال و پیریان به ۱۰۰ هه زار مه زه نده کردووه !

نواپی به رده وام بوون له رۆیشتنیان تا گه یشتنه شاری (قودس) و ئابلوقه یاندا، خه لکی شاره که ش زانییان که ناتوانن به رگه یان بگرن نه وه بوو داوایان له سه رکرده ی هه لمه ته که (تانکرد) کرد که نه مانیان پێیدات بۆ خۆیان و سامانیان، نه ویش ئالا تاییه تیبه که ی خۆی دانئ بۆ نه وه ی له سه ر مزگه وتی (الأقصى) هه لیده ن و په نای پێیده ن.

نیت نه وه بوو خاچه رسته کان چوونه ناو شاره که وه، به لام به وانه نه و دلره قس و تاوانه ئابرویه رانانه ی که نه نجامیاندا، کاتیك دانیشتوانی (قودس) په نایانبرد بۆ مزگه وتی (الأقصى) که ئالای نه مینی به سه ره وه

به رز كرابووه وه و مزگه وته كه پړپړوو لټيان، نه وه بوو سواره
 خاچه پرسته كان وهك مه پ ومالات سهر يان پړين و خوږين له مزگه وته كه دا
 هه لسا و تا نه ژنډى سواره كان گه يشت !!!

شاره كه پاكرابه وه به سهر پړيني هه موو دانيشتوانه كه ي به ته واړي
 به شيوه يه كه كه شه قامه كان گيرابوو به هوى سهره بړاوه كان و قاچ و
 ده سته په پړيوه كان و لاشه شيو پړاوه كان، ميژوونووسه كان ده لټين ته نها
 نه وانه ي كه له ناو مزگه وته كه دا سهر پړان ژماره يان گه يشته ۷۰ هه زار! كه
 له ناوياندا ژماره يه كي ئيچگار زډر له زانايان و خواپه رستان و ژنان و
 مندالان يان تيدابوو، ميژوونووسه خاچه پرسته كانيش ئينكاري نه م
 قه سابخانه يه ناكه نه به لكو هه نديكيان به شانازيشه وه باسي ده كه ن!.

دواى ۹۰ سال له م قه سابخانه و كار ه ساته گه وره يه (صلاح الدينى
 نه يوبى) موسولمان شارى قودسى رزگار كرده وه، بابزانين نه م چى
 نه بجا م دا؟

له شاره كه دا زياد له ۱۰۰۰۰۰ رڼژناوايي تيدابوو كه نه مانيدا به
 هه موويان بڼ مال و سامانيان و ريگه ي دان كه له شاره كه بچه دهره وه
 به رامبه ر به بړيكي كه م له پاره كه نه وانه ي توانايان هه بوون بيده ن، و
 موله تي ۴۰ رڼډى دانى بڼ نه وه ي دهرچن، نه وه بوو ۸۴۰۰۰ كه سيان
 روښتن و چوونه لاي براكانيان له شارى عهككا و شاره كانى تر، پاشان
 زډريك له هه ژاره كانيش به يي فيديه نازاد كران و (العالدى) براى (صلاح
 الدين) يش فيديه ي ۲۰۰۰ كه سيدا.

مامه له ي له گه ل نافر ه تانيشدا به هاشيوه ي پيشكه وتووترين پاشاى
 سهر كه وتووى سهرده م بوو، كاتيكيش كه به تياركي خاچه پرسته كان

وویستی دەرچیت رینگیدا و له گه‌ل خۆیدا پارهیەکی بێشوماری
 به‌رستگاکان و (الأقصى) و کلێسای (القیامه‌ی) پېیوو، هه‌ندێک له‌ ده‌ست
 وپتوه‌ندی (صلاح الدین) پېشنیاری ئه‌وه‌یان کرد که ئه‌و پارانه‌ی
 لێبسه‌ندریت.

سولتانیش وه‌لامی دایه‌وه: سویند به‌خودا هه‌رگیز غه‌دری لێناکه‌م، و
 ته‌نها ئه‌و بېره‌ پارهیەیان لێوه‌رگرت که له‌ هه‌موو که‌سیکی ئاسایی
 وه‌رده‌گیرا، ئه‌وه‌ی که ئه‌م کاره‌ مرۆییە‌ی صلاح الدین ئه‌نجامیدا له
 قودسدا به‌رزتر ده‌کات ئه‌وه‌یه‌ که له‌ گه‌ل جه‌ماوه‌ری خاچه‌رسته‌کاندا که
 له‌ قودسه‌وه‌ دەرچوون پاسه‌وانی نارد بۆ ئه‌وه‌ی که بیانپاریزن و
 بیانگه‌یه‌ننه‌ شوینه‌کانیان له‌ هه‌ور و سه‌یدا به‌وپه‌ڕی ئه‌مانه‌وه‌ له‌ گه‌ل
 ئه‌وه‌شدا که هه‌شتا له‌ جه‌نگدا بووه‌ له‌ گه‌لێاندا.

چیرۆکی صلاح الدین له‌ گه‌ل رۆژئاواییه‌کان له‌ جه‌نگه‌کانی
 خاچه‌رستاندا له‌ ئه‌فسانه‌ ده‌چیت، و ئه‌گه‌ر رۆژئاواییه‌کان خۆیان که
 هیچ کاتێک ره‌زاهه‌ندی و سه‌رسوپمانیان له‌ کاره‌کانی ئه‌م پاله‌وانه‌ نه‌مره‌
 و کاره‌کانی کوتایی نایه‌ت، ئه‌گه‌ر ئه‌مان خۆیان ئاوا باسیان نه‌کردایه‌ ئه‌وا
 له‌ رۆژگاری ئه‌مڕۆدا تاوانبار ده‌کراین به‌ زیاده‌ڕه‌وی و لایه‌نگری،
 رۆژئاواییه‌کان خۆیان باسی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که کاتێک پێی گه‌یشته‌ پاشای
 خاچه‌رسته‌کان (ریتشاردی شیردل) نه‌خۆش که‌وتوه‌، صلاح الدین
 پزیشکی تایبه‌تی خۆی نارد له‌ گه‌ل میوه‌ و ده‌رماندا که ئه‌و
 سه‌رکرده‌ سه‌لیبییه‌ ده‌ستی نه‌ده‌که‌وت، ئه‌مه‌ له‌ کاتێکدا که جه‌نگ له
 گه‌رمه‌یدا بووه‌ له‌ نێوانیاندا و سوپاکانیان به‌رامبه‌ر به‌یه‌ک ده‌جه‌نگان،
 هه‌ر خۆیان باسی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که ئافره‌تێکی رۆژئاوایی به‌ گریان و

هاواره وه خۆیدا به سهر خیمه ی سولتان (صلاح الدین) دا و سکاڵای شه وه ی
 بۆ ده کرد که ۲ سه ربازی شه و منداڵه که یان فراندوه وه، شه وه بوو صلاح الدین
 گریا و په کێکی نارد بۆ شه وه ی به دوا ی منداڵه که دا بگه پێت تا شه و کاته ی
 که دۆزییه وه و ته سلیمی کرده وه به دایکی، و خۆی منداڵه که ی به
 پاسه وانه وه نێردران بۆ شوینی مه به ستیان، ئیتر پاش شه م دانپێدانانه ی
 خۆیان خه لکی تر ده توانیت بلی چی؟!

کاتیکیش که سولتان (محمد الفاتح) فه تحی (قوسه نتینه ی) کرد،
 چوه ناو کلێسای (نایا صۆفیا) که پیاوانی کلێساکان خۆیان تێیدا
 هه شار دابوو، شه میش زۆر به جوانی پێشوازی کردن و دووپاتی پاراستنی
 خۆی بۆیان کرده وه، و داوا ی له گاوه تۆقیوه کانی ناوی کرد که به
 شه مانه وه بچنه وه بۆ ماله کانی خۆیان، پاشان کاروباری گاوه کانی
 ریکخست و مۆله تیدان هه ر که سه و شوین کلێسای خۆی بکه ویت و
 یاساکانی ئابووری و عاده ت و ته قالید و کاره تایبه تیه کانی خۆیانی بۆ
 هێلانه وه و مافیدا به قه شه کان که له ناو خۆیاندا به تریرک هه لێزین.

شه وه بوو (جنادیوس) یان هه لێژارد و سولتانیش ئاهه نگێکی بۆ گێپان
 که هیچی له ئاهه نگه کانی سه رده می بیزه نتیه کان که متر نه بوو! و پێی
 ووت: تۆ به تریرکی نوێ و هاوه لێ منی له هه موو کاتیکی و بارودۆخیکدا، و
 هه موو شه و ده سه لات و تایبه تیه بیه ت ده بیت که شه وانه ی پێش تۆ
 هه یانبوه، پاشان شه سپێکی جوانی دایه به دیاری و پاسه وانی تایبه تیشی
 بۆ دیاری کرد له ئینکیشاریه کان (که پاسه وانی تایبه تی سولتان بوون)،
 پاشانیس سولتان رایگه یاند که دانیناوه به یاساکانی کلێسای
 شه رتۆدۆکسیدا و له ژێر پارێزگاری شه ودايه، و هه موو شه و گه نجینه و

شوینه‌واری قدیسه‌کان که دزراپوون له رۆژی فه‌تهدا له کلێساکان، له بازاره‌کان کۆکرانه‌وه و درانه‌وه به کلێسا و په‌رستگاگان.

لیڤه‌دا نامانه‌وێت به‌درژی باسی ره‌ووشتی فاتیه موسولمانه‌کان له نه‌نده‌لوس و به‌چاکی هه‌لس وکه‌وتیان له‌گه‌ڵ ژێرده‌سته‌کانیاندا بکه‌ین و به‌راوردی بکه‌ین به‌وه‌ی که ئیسه‌پانییه‌کان نه‌خامیاندا کاتیک که ده‌ستیان گرت به‌سه‌ر (غه‌رناته‌)دا (که دوا‌ین شانشینی ئیسلامی بوو له نه‌نده‌لوسدا)، ته‌نها هه‌لس وکه‌وته‌کانی لایه‌نی دووهم ده‌خه‌ینه‌روو: نه‌وه‌بوو دوا‌ی نه‌وه‌ی که ٦٠ به‌لێن زیاتریاندا به‌ موسولمانان به‌وه‌ی که ریز له‌ ئاینه‌که‌یان و مزگه‌وته‌کانیان و ماڵ و سامانیان بگرن، هیچ کامیک له‌م په‌یمانانه‌یان نه‌برده‌سه‌ر و ده‌ستیانکرد به‌ قه‌تل و عام کردنیان و تالانی کردنی ماله‌کانیان، ته‌نها ٣٢ ساڵ به‌سه‌ر که‌وتنی غه‌رناته‌دا تێپه‌رپیوو که پاپا فه‌رمانی ده‌رکرد له‌ سالی (١٥٢٤)دا که هه‌موو مزگه‌وته‌کانی ئیسه‌پانیا بکڕن به‌ کلێسا!

نێتر دوا‌ی نه‌مه به‌ ته‌نها ٤ ساڵ له‌ هه‌موو ئیسه‌پانیادا یه‌ک موسولمان و یه‌ک مزگه‌وتی تێدا نه‌ما، نه‌مه‌ بریتی بووه له‌ وه‌فای نه‌وان به‌ به‌لێن و په‌یماننه‌کانیان و نه‌وه‌ی پێشتریش وه‌فاداری ئیتمه‌بووه.

له‌کۆتاییدا ده‌لێین: بۆ زۆر دوور بپۆین، ره‌ووشتی جه‌نگی رۆژئاواییه‌کان به‌رامبه‌ر به‌ یه‌کتر به‌ناشکرا له‌ ٢ جه‌نگه‌ جیهانییه‌که‌دا ده‌رکه‌وت و شوینه‌واری دل‌ه‌قییان ناشکرا‌بوو، هه‌روه‌ها ره‌ووشتی داگیرکرانه‌شیان له‌ رۆژه‌لات و رۆژئاوای ئیسلامیدا شایه‌ته له‌سه‌ر رادده‌ی نه‌و بێیه‌زه‌یی و دل‌ه‌قییه‌ی که هه‌یانه له‌کاتی فه‌رمانپه‌وایی و جه‌نگه‌کانیاندا، و رادده‌ی دووروویشیان ده‌رده‌خات کاتیک که له‌ کۆمه‌له‌

نڀوده وله تيبه كاندا مرقی و به زهیی خویان باس ده که ن له کاتیکدا که له
 جهنه گه کانیان و موسته عمه راته کانیان و نه وولاتانی که له ژژرده ستیاندا
 بووه به ناشکرا درنده یی و وه حشیکه ری خویان دهرخستووه، نه گهر
 یه کیکیش بیانوو بیتتیه وه بۆ کاره نابویه ره کانی رۆژئاوا ییه کان له
 سه ده کانی ناوه راستدا به وه ی که گه لیک بوون هیتستا شارستانی و
 مه ده نییه ره ووشتی دانه دابوون، نه ی له مړودا بیانوو یان چیه ؟ که
 خویان به رابه ر و سه رمه شقی شارستانییه ت و ماموستای دنیا له
 زانسته کان و داهینراوه کان و هونه ره کاند دهرزانن ؟ ! نه م مه سه له یه به پای
 نیمه بریتیه له خوویه کی خۆپسک تیا یاندا، نمونه ی نیمه و نه وانیش وه ک
 ووته کانی نه م شاعیره وایه :

ملکنا فکان العفو منا سجیه فلما ملکتم سال بالدم أبطح
 وما عجب هذا التفاوت بیننا فکل إناء بالذی فیہ ینضح

به زهیی هاتنه وه به گیانداراندا :

بریتیه له بابه تیکی خوش له باسماندا دهریاره ی شارستانی و
 نیسلامی، مرقایه تی تا سه رده می نویش باوه پریان وابوو که ئاژه لان
 به شیان نییه له به زهیی، و تا نه مړوش زۆریک له میلله تان له زه ت ده بینن
 له کوشتنی ئاژه لاند و به وهرزشی داده نین، لیره دا شارستانی و نیمه
 دهرده که ویت به بنه ماکانی و واقیعه که شی که بهرگیکی به زهیی پۆشیوه
 و خاوه نی ههستیکی مرقیانه ی نه رمه که هیچ شارستانییه تیکی تر
 نه یبووه له کۆن و نویشدا تا رۆژگاری نه مړمان، به زه ییه ک که سه رنج
 راکیش و مایه ی سه رسوپمانه .

یه که م شتیک که شارستانی تی نیمه رایده که یه نیت له بواری به زه یی هاتنه وه به گیانداراندا نه وه یه که ناشکرای ده کات که جیهانی نازده لان وه ک جیهانی مرفه کان خاسییته و ته بیعت و ریگخستنی تاییه تی خویان هیه: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَقْنَاهُ فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُخْشَرُونَ﴾ (الأنعام: ٣٨) واته: هیچ زینده وه ریگ و گیانله به ریگ نییه که به سه ر زه ویدا بهوات و هیچ بالنده یه ک نییه که به باله کانی بفریت نیللا نه وانیش نوممهت و که لیکن وه ک نیوه، (دلنیا بن) هیچ شتیک نییه که پشتگویمان خستبیت له کتیبه تاییه تییه که ماندنا (اللوح المحفوظ)، له وه ودوا هه ره مو نه مانه کژده کرینه وه بۆ لای په روه ردگار یان. که واته مافی به زه بیان هیه وه ک مرفه کان، ته نانهت به زه یی هاتنه وه به نازده لاندا خاوه نه که ی ده خاته به هه شته وه: ﴿قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: بَيْنَمَا رَجُلٌ يَمْشِي فَاشْتَدَّ عَلَيْهِ الْعَطَشُ، فَنَزَلَ بِئْرًا فَشَرِبَ مِنْهَا، ثُمَّ خَرَجَ فَإِذَا هُوَ بِكَلْبٍ يَلْهَثُ، يَأْكُلُ التُّرَىٰ مِنَ الْعُطَشِ، فَقَالَ لَقَدْ بَلَغَ هَذَا مِثْلُ الَّذِي بَلَغَ بِي قَمَلًا خُفُّهُ ثُمَّ امْسَكَ بِهِ، ثُمَّ رَقِيَ، فَسَقَى الْكَلْبَ فَشَكَرَ اللَّهُ لَهُ، فَغَفَرَ لَهُ. قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَإِنْ لَنَا فِي الْبَهَائِمِ أَجْرًا، قَالَ: فِي كُلِّ كَبِيرٍ رَطْبٌ أَجْرٌ﴾ (رواه البخاري ومسلم ومالك وأحمد وأبو داود)، واته: کاتیک پیاوژیک به رینه کدا ده پویشست زۆر تینوی بوو چوو خواره وه بۆ ناو بیریک و لئی خواره وه، کاتیک هاته دهره وه سه گیک ی بینی که هه سکه هه سکی بوو و خوژی ده خوارد له تینوژیتیدا، ووتی شه سه گه وه ک منی لیها تبوو له تینوژیتیدا، شه وه بوو قۆنه ره که ی پرکرد له ناو و به ده می گرتی و سه رکه و ته وه و ناوه که یدا به سه گه که، خوی گه وره ش سوپاسی کرد و له تاوانه کانی بووری، پاشا له

پیغمبریان پرسى: نایا نئیمه له ئازده لانیشتدا چاکه مان دهست دهکه ویت،
 فهرمووی: چاکه کردن بهرامبهه ره موو گیانداریک پاداشتی تیدایه.

ههروه ها دلره قس بهرامبهه ئازده لان مریو دهخاته ناگره وه: ﴿قَالَ
 رَسُولُ اللَّهِ (صلى الله عليه وسلم): « دَخَلَتْ امْرَأَةُ النَّارِ مِنْ جَرَاءِ هَرَوَ لَهَا -
 أَوْ هَرٍ - رِبَطُهَا فَلَا هِيَ أَطْعَمَتْهَا وَلَا هِيَ أَرْسَلَتْهَا تُرْمَمُ مِنْ خَشَاشِ الْأَرْضِ
 حَتَّى مَاتَتْ هَرَلًا »﴾ (رواه البخاري ومسلم) واته: ئافره تیک به هوی به چکه
 پشیل به که وه چوه ناگره وه که به ستبویه وه، نه نه وه تا خواردنی دایه و
 نه به ره لای کرد که خوی خواردنی خوی پهیدا بکات تا وه کو له برساندا
 مرد، ههروه ها حرامه زور له سهه و لاخ دابنیشین و دهفه رمویت: پشتی
 و ولاخه کانتان مه که نه به کورسی (رواه أحمد والحاكم)، ههروه ها ناییت
 کاری له توانا به ده ری پیبکریت، رۆژیک پیغمبر (ﷺ) چوه باخی
 پیاویکی نه نساوه وه که ووشتریکی تیدابوو، کاتیک پیغمبریه بی بی
 فرمیسک به چاوه کانیدا هاته خواره وه، پیغمبریه ریش (ﷺ) چوه لای و
 فرمیسکه کانی سپی و پرسیری کرد: کی خواهنی نهه ووشتریه؟
 خاوه نه که ی ووتی: من، نه ویش فهرمووی: بۆ له خوا ناترسیت لهه
 ئازده له دا که خودا تۆی کردوه به خاوه نی؟! چونکه سکا لای بۆ کردم که
 زور هیلایکی ده که بیت و خواردنی باشی ناده یتی (رواه أحمد وأبو داود).

ههروه ها نه فرین کراوه له وهی که ئازده لان دهکاته نیشانه ی
 چه که که ی: ﴿لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ مَنْ اتَّخَذَ شَيْئًا فِيهِ رُوحٌ غَرَضًا﴾ (رواه
 البخاري ومسلم)، و نه وان هه که داخیان ده که نه بۆ نه وهی نیشانه بیت بۆ
 خاوه نه که ی، رۆژیک پیغمبر (ﷺ) به لای گویدر رۆژیکدا رۆی که له دهه
 و جاویدا نیشانه دروست کرابوو و فهرمووی: له عهته ی خوا له وه که سه بیت
 که نیشانه ی کردوه.

نه گهر نازده له كېش له وانه بېټ كه گزښته كې ده خوريت ده بېټ
 چه قوكه ته واو تيزيكرت: ﴿قال رسول الله ﷺ: إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ
 عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَ وَلْيُجِدْ
 أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ فَلْيُزَيِّحْ ذَبِيحَتَهُ﴾ (رواه مسلم) واته: خواى گه وره فه رمانى
 كړدووه كه هه موو شتيك به چاكي نه نجام بدرت، نه گهر نازده لتان سه رېږي
 به باشي سه رېږن و چه قوكه تان تيز بكن و دوايي پالي بخن، هه روو ها
 ده بېټ نه تيز كړدنه له بهر چاوى خويشيدا نه بېټ، پټغه مېر (ﷺ) به لاي
 كه سنيكدا روښت كه نازده له كې راخستېوو و له بهر ده ميډا چه قوكه
 تيزده كړد، نه وېش پټي فېرموو: ده ته وېټ دوو جار بيكرت؟! باشه بڼ
 چه قوكه پټش نه وهى كه رايېخه تيزنه كړد؟! (رواه الطبراني
 والحاكم).

بروانه نه نمونه به رزه ش ده رياره ي به زه ي هاتنه وه به گيانداراندا
 له شارسنانيتي نيمه دا، (عبدالله كوپي مه سعود) ده لېټ: رږڅك له
 سه فه ردا بووين له گه ل پټغه مېر (ﷺ)، نه وه بوو ته يرېكمان بيني له گه ل
 ۲ بېچوويډا نيمه ش بېچووه كانمان ليږد، ته يره كه هات و به ده ورماندا
 باله فېره ي ده كړد، كاتيک پټغه مېر (ﷺ) هات و نه مه ي بيني فېرموى:
 كې دلى نه دايكه سوتاند بڼ بېچووه كاني؟ هر نيتستا بېچووه كاني بڼ
 بگيږنه وه (رواه أبوداود)، رږڅكي ترېش پټغه مېر (ﷺ) كاتيک شاره
 ميرووله كي بيني كه سوتېنرابوو، فېرموى: كې نه مانه ي سوتاند، نه مه
 نابيت له بهر نه وهى كه ته نها خوداي ناگر سزاده دات به ناگر (رواه مسلم).
 له ژير روښنايي نه م فه رمانانه دا شه ريعه تي نيسلام نه وه نده ياساي
 به زه ي و ره حمه ت به گيانداراني داناوه كه مايه ي سه رسوپمانه و

به خه يالی که سدا نه هاتووه، برپاريد اووه که به خټوکردنی ناژه ل واجب
له سر خاوه نه که ی که نه گه نه یکات ده بیت به زور پټی بکړت، یان
بفرشتت یان به ره لای کات بق شویننک که بتوانیت لټی بږی.

نمه به ماکان که له واقعدا ره نگیان دایه وه، کاتیک (عومه) به لای
پیاوینکا رڼی که بزنه که ی راده کټشا بق سه رپرین پیووت: تیاچوون بق
تو بیت بق به جوانی نایبهیت بق مردن؟! (عومری کوپی عبدالعزین) له
نامه یه کیدا بق کار به دهسته کانی فرهانی کرد که که س سواری نه سپ
نه بیت و هیلاکیان نه که نه گه ر بق پټو سټیه کی گرنه نه بیت، هه روه ها
نوسی بق به رپرسی رنګاویان که که س نابیت وولاخه که ی به لغاوټکی
قورس بیه سټته وه و نابیت بنکه که ی ناسن بیت، یه کټک له کاره کانی
موخته سیه کانش (که لټپر سینه وه و چاودیری کاره کانی خه لگیان
ده کرد) نه وه بوو که نه یانده هټشت وولاخه کان زورتر له توانای خو یان
لټبار بکړت، له ده زگا خټر خوازیه کانشدا ناژه لان بټه ش نه بوون چونکه
مالی وه قفی تایبه تی هه بووه بق چاره سهری نه خوشی ناژه لان و بق
چاودیری پیر و په ککه و ته کانیان !!.

نمه هه مووی به لکه یه له سر گیانی به زه یی هاتنه وه لای نه ته وه ی
نیسلا می که نمونه ی نییه له هیچ نه ته وه یه کی تردا، راستگوترین
نمونه ش له سر نه م گیانه له شارستانییه تماندا نه وه یه که هاوه لټکی
وه (أبو الدرداء) ده بینن وولاخیکي ده بیت که کاتیک له گیانه له دا
ده بیت پټی ده لټت: نه ی وولاخه که م له لای په روه ردگار سکا لام لټمه که
چونکه من هه رگیز له توانای خو ت زیاترم لټبار نه کردوویت! هاوه لټکی
تریش (عدی بن حاتم) ده چوونانی وورد ده کرد بق میرووله کان و ده یووت

نه مانه دراوسيمانن و حقيان به سه زمانه وهيه، زانای موسولمان (ابولسحق الشيرازي) کاتيک به پيدا ده پوی له گه ل پياوړکی تردا سه گيتيان بينی، پياوه که به سه گه کيدا خوړی، نه م زانايه ش پييووت: واهه که، نه ی نازانيت که نه م ريگه يه هاو به شه له نتيوان نيتمه و نه واند!

به رزيی نه م ديارد هيه به ته واوه تی هست پيټناکين نه گه ر بيتو نه پوانينه هه لوښتی که سانی تر به رامبه ر به گيانداران له کون و نويدا، نه وه ی په که م شت سه رنجمان راده کيشيت نه وه په که لای ميلله تانی تر هيچ هانده ريک نيه بۆ به زه يی هاتنه وه به گيانداراندا و نه رمی له گه لپان، به لکو لای ميلله تانی تر تا سه ده ی نۆزده يه می زابينش گيانداران له ناوده بران وه نديک جاريش دادگايی ده کران هه روه ک مرقو له سه ر کاره کانين و حوکمی زيندانی و ده رکردن و مردنيان به سه ردا ده درا هه روه ک مرقو تاوانبار!^{۱۳۶}

---

^{۱۳۶} له لايه کی تره وه پوانه نه م نمونانه ی تر له رۆژناووه که ناژه لان وه که ده فري تاقیکړنه وه ی چه که کانين به کاردين: له گزفاری (العريبي) ی ژماره (۳۱۰) ی سالی (۱۹۸۴) دا هاتووه:

وولانه په کگرتووه کانی نه مريکا پيش جهنگی دووه می جيهانی په که م مه لبه نديان دروستکرد بۆ ناماده کردنی ماده ده زه مراويه کانی چه که کوم لکوزده کان، وورده وورده په ريان پيشه ند دوی جهنگه که تاوه کو ۳ مه لبه ندي گه وړه ی سه ره کيان دروستکرد، زياتر له ۹۵۰ ملين ډولريان تيجو، که ده يانتوانی سالی ۵۶۰ هه زار تن ماده ده ی زه مراوی به ره م بينن، تا سالی ۱۹۶۵ زياتر له ۱۰۰ هه زار ناژه لپان به کاره ټنا وه ک سووته مه نی چه که کيمياييه کان له کاتی تاقیکړنه وياندا! هه روه ها (به ريتانيا) ش هه ستا به هه مان نه م تاقیکړنه وانه به لام نه م ته نيا ۲ هه زار گيانله بهر و زينده وه ری له ناوېرد له تاقیکړنه وه کانيندا! (روسیا) ش له نه نجامی هه مان نه م تاقیکړنه وانه يدا زياتر له ۲۰ هه زار ناژه لی له ناوېرد !!!

دهزگا خیرخوازییه کان؛

گه وره ترین به لگه له سهر پیشکه وتنی نه ته وه کان و شایه نیان بۆ پیشه وایه تی کردنی جیهان بریتییه له و گیانه مرۆیه به هیزه ی له ناو نه دنامه کانیدایه، که ده بیته مایه ی خیر و به زهیی بۆ هه موو دانیشتوانی زهوی له مرۆف و گیاندارانیش، به م پیوره ره یه که شارستانییه ته کان نه مر ده بن و پیش نه وانی تر ده ده نه وه.

ئومه تی ئیمه گه یشته لوتکه له م بواره دا که هیچ میله تیکی تر پیتی نه گه یشته وه تا رۆژگاری نه مرۆشمان، له سه رده مانی کۆندا چاکه له لای میله تانی تر ته نها له سنووری په رستگا کان و خویندنگا کاندایه بووه، له سه رده می نویشدا میله تانی رۆژئاوا گه یشتوونه ته لوتکه له پرکردنه وه ی پیویستییه کۆمه لایه تییه کان له ریی ده زگا گشتی و کۆمه لایه تییه کانیا نه وه، به لام نه گه یشتوونه ته لوتکه ی مرۆییانه ی پوخت که ته نها بۆ خودا بیته وه نه ته وه ی ئیمه پییگه یشت له سه رده مه جیاوازه کانیدا، گه پان به دوا ی ناویانگ و ناسراوی و ناوده رکردن و نه مریی کاریگه ری سه ره کی هه یه له هاندانی رۆژئاوا ییه کان بۆ کاره مرۆیه کان، به لام ده بینین پالنه ری سه ره کی نه ته وه ی ئیمه بۆ چاکه کردن ته نها ره زامه ندی خودا بووه جائه گه ره خه لکی پیتان بزانیایه یان نا.

له لایه کی تره وه ده زگا خزمه تگوزارییه کانی رۆژئاوا زو به ی جار ته نها تاییه ته به نه وه کانی وولاتی خویان.

به لام ده بینین ده زگا خیرخوازییه کانی ئیمه باوه شی کراوه بووه بۆ هه موو مرۆفیک به په هایی به بن گویدانه ره گه زی یان زمانی یان وولاتی یان نایه که ی یان مه زه به ی.

ههروه‌ها جیاوازییه‌کی تر نه‌وه‌یه که ئیمه ده‌زگای خزمه‌تگوزاریمان بۆ چه‌ند مه‌به‌ستیکی تاییه‌تی دروستکرد له هه‌ندیك بواری هاوکاری کۆمه‌لایه‌تیدا که تا نه‌مڕۆش رۆژئاواویه‌کان شتی وایان دروست نه‌کردوه، و مایه‌ی پێزانین و سه‌رسوپمان!! و به‌لگه‌شه له‌سه‌ر نه‌وه‌ی نه‌و گیانه مریویه‌ی شارستانی ئیمه فراوانتر و پاکتر و هه‌مه‌لایه‌نه‌تر بووه له هه‌موو شارستانییه‌ته‌کانی تر.

ئیسلاام به‌ به‌رده‌وامی هانی چاکه‌ ده‌دات و داوا ده‌کات که له‌ فه‌قیری نه‌ترسین ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (البقرة: ۲۶۸) واته: (کاتیک ئێوه له‌ مال و داراییتان ده‌به‌خشن) شه‌یتان به‌ ئێنی هه‌زاری و نه‌داریتان پێده‌دات (ده‌تانترسییت به‌ هه‌زاری)، و فه‌رمانتان پێده‌کات به‌ گوناوه‌ و تاوان و خراپه‌ و نه‌به‌خشین، خوای گه‌وره‌ش به‌ ئێنی لیخۆشبوونیکی تاییه‌تی خۆیتان پێده‌دات، له‌ گه‌ڵ زۆری زۆری و به‌هره‌ی فراواندا، خوداش فراوانگیر و زانایه‌.

ئه‌م چاکه‌کارییه‌ش گشتگیر ده‌کات به‌ سه‌ر هه‌موو مۆفێکدا، پێغه‌مبه‌ر (ﷺ) بۆ روونکردوینه‌ته‌وه که چاکه‌ کردن ته‌نها به‌ پاره‌ و سامان نییه‌ به‌ لکو ده‌رگای زۆری ته‌ری هه‌یه‌ وه‌ک فه‌رمان کردن به‌ چاکه‌ و به‌رگری له‌ خراپه‌ و لا‌بردنی نا‌په‌هه‌تی له‌ ریگای خه‌لکی و ناشته‌وایی نیوان ناکۆکه‌کان و ته‌نانه‌ت یارمه‌تیدانی یه‌کتری له‌ بارکردنی که‌لوپه‌له‌کانیاندا، هه‌ریوه‌ ده‌بینین پێغه‌مبه‌ر و هاوه‌له‌کانی ده‌سپێشخه‌ر بوون له‌ چاکه‌کاریدا به‌ تاییه‌تی نه‌و شتانه‌ی که‌ خۆشه‌ویستیش بووه‌ له‌ لایان ده‌یانکرد به‌ خێر، هه‌ر لی‌ره‌وه‌ بۆچوونی (وه‌قف) له‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلاامیدا

په یدابوو که سه رچاوه یه کی به پیزبوون بۆ دابینکردنی پارهی ده زگا
کژمه لایه تییه کان.

ده زگا خیرخوازییه کان ۲ جور بوون: یه کیکیان نه وانه بوون که له لایه ن
ده وله ته وه دروستده کران و وه قفی فراوانیان بۆ دیاری ده کرا بۆ
پرکردنه وه پیوستییه کانیان، جوری دووه میش نه وانه بوون که له لایه ن
نه میره کان و سه رکرده کان و ده وله مه ندانه وه دروستده کران جا پیاو
بوونایه یان ثافرت، لیره دا ناتوانین هه موو نه و ده زگایانه بزمیرین به لکو
ثامازه به هه ندیکیان ده ده یین:

یه که م و گرنگترین ده زگا خزمه تگوزارییه کان مزگه وته کان بوون که
خه لکی پشپرکییان ده کرد له دروست کردنیاندا، که له ناویاندا
په رستنه کان و هه موو چالاکییه کژمه لایه تییه کانیش نه نجام ده دران.

له گرنگترین ده زگاکانی تر قوتا بخانه و نه خۆشخانه کان بوون که به
تایبه تی باسیان ده که یین، هه روه ها دروستکردنی خان و دیوه خان و
ئوتیل بۆ ریبواران و بیجیکایان و هه ژاران، هه ر له م جورانه نه و ته کی و
خانه قایانه بوون که بۆ خه لوه تگرتن بۆ په رستنی خودا دروستده کران،
هه روه ها خانووی تایبه ت بۆ هه ژاران دروستده کران که نه و که سانه ی
خانوو و لانه یان نه بووه ده چوونه نه یی، هه روه ها (سیقایه کان) که بریتی
بوون له هینان و ناماده کردنی ئاو بۆ سه ر ریگا گشتییه کان بۆ هه موو
خه لکی، هه روه ها چیشته خانه میلییه کان که تییاندا نان و گوشت و شۆربا
و شیرینی و خواردنی تریش ده به خشرایه وه، هه روه ها خانووی تایبه تی
بۆ حاجییه کان له مه که که به شۆیه که بلاویوو بوونه وه که هه موو
زه وی مه که کی گرتبووه وه و هه ندیکه فه توای نه وه یاندا که له کاتی هه جدا

هه رهامه له مهككه خانوو به كړي بدرت چونكه زوربه ی خانووه كانی وه قفه
 بڼ خیر، هه روه ها هه لكه دندی بیر له دهشت و چۆله وانییه كاندا بڼ شادوانی
 مه پومالات و ریپواران كه ژماره یان نیجگار زور بوو به تاییه تی له نیوان
 به غدا و مهككه و دیمه شق و مه دینه و نیوانی زوربه ی شاره گه وره كان،
 كه به جوریک بوون ریپواران زور به ده گمهن تووشی تینویتی ده بوون.

هه روه ها شوینه كانی ریبات و پاسه وانی كردن له ری خوادا، كه
 مواهیده كان هه موو پیویستییه كانیان له چهك و خواردن و خواردنه وه
 لیتیانه وه ده سته كه وت و نه م شوینه نه رۆلی گه وره یان بینی له
 به ربه رچدانه وه ی هیرشه كانی رۆم له سه رده می عه بیاسییه كاندا و
 هیرشه كانی خاچه رستان بڼ سه ر وولاتی شام و میسر، له گه ل نه مانه شدا
 وه قفی تاییه تی بڼ نه سپ و شمشیر و یم و نامیره كانی جیهاد هه بووه و
 نه مانه بوونه هوی نه وه ی كه كارگه ی گه وره ی دروستكردنی
 كه رهسته كانی جهنگ له ولاتماندا بلاوبیته وه، و به شیوه یك وورده كار
 بوون كه وای ده كرد خاچه رسته كان له نیمه چهك بكړن له كاتی ناشتیدا
 له گه ل نه وه شدا كه زانایان نه م كرده وه یان هه رامكرد، به لام به وانه
 چۆن له رۆزگاری نه مړېدا نه م پرۆسه یه پیچه وانه بۆته وه و بووین به بار
 به سه ر رۆژناواوه له كړینی چهك و كه رهسته ی جهنگیدا و نه وانیش به
 مه رجی تاییه تی خویان پیمان ده فروشن.

له ده زگا كومه لایه تییه كانی تر نه وه قفانه بوون كه بڼ چاكردنی
 رنګه ویا نه كان و پرده كان دانرا بوون، و هه روه ها نه وانه ش كه بڼ
 قه برسانه كان بوون كه كه سیک هه لده ستا به به خشینی پارچه یه ك زهوی
 فراوان بڼ نه وه ی بكریت به كورستانیکي گشتی، هه روه ها وه قف هه بووه

بۆ کرپنی کفن بۆ مردوی هه ژاران و ناشتیان، ده زگا هاوکارییه
 کۆمه لایه تییه کانیش مایه ی سه رسوهمانی گه وره بوون، ده زگای تاییه تی
 هه بووه بۆ مندا له دۆزروه کان و هه تیوه کان بۆ خه ته نه کردن و
 چاودیریان، ده زگاش بۆ په ککه وته و کویر و که منه ندانه کان که تئیدا به
 سه ره رزی ده ژیان و هه موو پتووستیه کانیان له جیگا و خۆراک و جل
 و بهرگ و فیکردن بۆیان دابینه کرا، هه روه ها ده زگای تاییه تی هه بوو بۆ
 چاککردنی بارودۆخی گیراوان و بهرزد کردنه وه ی ئاستی خۆراکیان بۆ
 پاراستنی ته ندروستییان، هه روه ها ده زگاش بۆ کویر و په ککه وته کان بۆ
 دیاری کردنی که سانیگ بۆ خه زمه تکردن و رتیشاندانیان، هه روه ها ده زگا
 هه بووه بۆ ژنهنان بۆ کوپان و شوکردنی نه و کچانه ی که ده سته کورت
 بوون و له توانای که س و کاریاندا نه بووه، که به پاستی سۆز ده ره برینگی
 بۆینه یه !

هه روه ها ده زگا هه بووه بۆ پیدانی شیر و شه کر به دایکان و
 شیرده ران، یه کێک له کاره خێرخوازییه کانی صلاح الدین نه وه بووه که له
 ده رگای یه کێک له قه لاکانیدا له دیمه شق بۆرییه کی بۆ شیر و بۆرییه کی بۆ
 شه کراو دانا بوو که دایکان هه فته ی ۲ جار ده هاتن بۆ وه رگرتنی
 پتووستیه کانیان له شیر و شه کراو بۆ مندا لانیان.

له کۆتاییدا باسی نه و ده زگایانه ده که یه که بۆ چاره سه ری نازه له
 نه خۆشه کان و خۆراک پیدانیان و ئاگاداری کردنیان له کاتی
 په ککه وتنیاندا، وه ک نه وه ی که ده شتیکی تاییه تی له دیمه شق دانا بوو
 بۆ وولاخ و نازه له پیره کان و په ککه وته کان که تئیدا ده له وه پان تا نه و
 کاته ی ده مردن.

نه‌مانه ۲۰ جوړ
 بوون له ده‌زگا
 خیرخوازییه‌کان که
 له سایه‌ی
 شارستانیټی نیمه‌دا
 دروستکران^{۱۳۷}
 نایا هیچ
 نمونه‌یان بینراوه
 له نه‌وه‌کانی
 پیشتردا؟!
 ته‌نانه
 له‌مړه‌شدا
 هه‌تدیکیان
 نمونه‌یان نییه!
 نه‌مانه چنه‌د

ده‌ستیکی پاک و به ده‌ست‌نوړی‌بوون که خزمه‌تی هه‌ژاران وه‌تیوان
 وپه‌ککه‌وته وپیډه‌سه‌لاته‌کانیان ده‌کرد.

^{۱۳۷} جوړیکی تر له ده‌زگا خیرخوازییه‌کان چنه‌د شوینیک بوون که پټیان ده‌ووترا (دار
 الزیادی) که ښیسان بریتی بوو له پښک‌ش کردنی قاپ و قاچاخ و کونه‌ی ښوونو
 خزمه‌تکارانه‌ی که له ریگه‌ی کپین و خزمه‌ت‌کرنی خاوه‌نه‌کانیاندا کونه و قاپ و
 قاچاخ‌ه‌کانیان له‌ده‌ست ده‌کوت و ده‌شکان، پارچه‌شکاوه‌کانیان ده‌برد و له‌و شوقنه‌به
 خورایی له‌بری شکاوه‌که دانه‌په‌کی ساغی لیکچووی ده‌دریاه، که ته‌نوا مه‌به‌ست له‌مه‌بریتی
 بوو له پاراستنی ښو که‌نیزه و خزمه‌تکارانه له توپره‌بوون و ستمی خاوه‌نه‌کانیان نه‌که‌ر
 بیان‌زانیاه که شته‌کانیان شکاندوه!!

قوتابخانه و پهیمانگا زانستییه کان؛

قوتابخانه کان له سهربنه مای شه و نه وقافه زۆرانه دامه زران که دهوله مهنده کان له سهرکرده و زانایان و بازرگانان و پاشا و شاهزاده کان پیشکشیان دهکرد، که له زۆریدا زۆر زیاده روی تیداکرا، تهنها شهونده بهسه که بزانیته هیچ شار و لادییه که له سهرانسهری جیهانی ئیسلامیدا خالی نه بووه له چهندهین قوتابخانه که دهیان زانا و ماموستا وانهیان تیدا دهووتهوه.

مزگهوت بریتی بوو له ناوکی په که می قوتابخانه کان له شارستانیته ئیمه دا، که تهنها شوینی په رسته شه کان نه بووه به لکو موسولمانان تیدا فیری خویندنه وه و نووسین و قورئان و زانسته کانی شهریه ته و زمانه وانی و زانسته جۆراوجۆره کانی تریش ده بوون.

پاشان له پال مزگهوته کاندای مه کته به کان دروستکران و تاییه ته کران به فیرکردنی خویندنه وه و نووسین و قورئان و زانسته کانی عهره بی و بیرکاری، شه مه کته بانه له قوتابخانه ی سهره تای ئیستامان ده چوون و ژماره یان شهونده زۆر بوون که (ئیین هه وه له) تهنها له یه که شاری دورگی صقلیه دا ۳۰۰ دانه یان لیده بژیریت، زۆر جار شهونده فراوان ده بوون که تهنها یه که مه کته ب دهیتوانی سهدان و هه زاران قوتابی له خوی بگریته، له میژوی ژایانی زانا (أبو القاسم البلخي) دا باسی شه وه ده کړیت که مه کته بیکی هه بووه زیاتر له ۳۰۰۰ قوتابی تیدا خویندوویانه!

پاشان هه ره له پال مزگهوت و مه کته به کاندای قوتابخانه فهرمییه کان دروستکران که خویندن تیا یاندا له خویندنی دوانا وهندی شه مپۆمان ده چوو، و خویندن تیا یاندا به خورایی بووه بو هه موو تویره کان،

خویندنیان ۲ جۆر بووه: به شیکی ناوخۆیی بۆ غەریب و دووره وولاته‌کان و ئه‌وانه‌ی که توانای ماددییان رۆی نه‌ده‌دان که له‌سه‌ر خه‌رجیی که‌س وکاریان بخوینن، و هه‌روه‌ها به‌شیکی ده‌ره‌کی بۆ ئه‌وانه‌ی که ده‌یانووێست ئێواره بچنه‌وه بۆ لای که‌س وکاریان، به‌شه ناوخۆییه‌که‌ش به‌خۆپایی بووه، که تێیدا خواردن و نوستن و خویندنه‌وه و په‌رستن بۆ قوتابیه‌که‌ دابینه‌که‌را، به‌م شێوه‌یه هه‌موو قوتابخانه‌یه‌که‌ مزگه‌وت و هۆله‌کانی خویندن و ژووری نوستنی قوتابیه‌که‌کان و کتێبخانه و چێشتخانه و هه‌مامی تێدا بووه، هه‌ندێک قوتابخانه‌ی تر له‌سه‌روو ئه‌مانه‌وه یاریگای سه‌ربه‌تالی بۆ یارییه لاشه‌یه‌که‌کانی تێدا بووه، هه‌تا ئێستاش نمونه‌ی ئه‌م قوتابخانه‌مان ماره که سه‌رانسه‌ری جیهانی ئیسلامی داپۆشیبوو.

له‌شاری دیمه‌شق هه‌تا ئه‌مرۆمان قوتابخانه‌ی (النورية) که پالنه‌وانی سه‌رکه‌رده (نورالدین زنگی) بنیاتینا و ده‌که‌وێته بازاڕی به‌رگه‌رووه‌که‌نه‌وه هه‌رماوه و نمونه‌یه‌کی زیندوویمان پێشاندده‌ات بۆ ئه‌ندازیاری قوتابخانه‌کان له سه‌رده‌مه‌که‌کانی شارستانی ئیسلامیدا، (ئێین جوبه‌ین)ی گه‌پۆک له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌وته‌می کۆچیدا سه‌ری له‌م قوتابخانه‌یه داوه و زۆر پێتی سه‌رسام بووه و ده‌رباره‌ی نووسیوه، نمونه‌ی ئه‌م قوتابخانه‌ له‌ شاری (حله‌ب)یش ده‌بینین و هه‌ک قوتابخانه‌کانی (الشعبانية و العثمانية و الخسروية) که هه‌تا ئێستاش بۆ قوتابیه‌که‌کان ژووری مانه‌وه و هۆلی خویندنی تێدايه، که پێشتر خواردنیشیان تێدا ده‌خوارد، که دوا‌ی ئه‌م سیستمه‌ گۆڕدرا و کرا به‌ موچه‌یه‌کی دیاریکراو که له‌ کۆتایی مانگدا ده‌درا به‌ قوتابیان و کارمه‌ندان قوتابخانه‌که‌.

دیارتیرین نمونه‌ی ئەم قوتابخانانە لە میسر بریتییه لە (الجامع الأزهر)، که مزگوت و قوتابخانە یەکی بالا بووه و لە هۆڵەکانیدا بازنەکانی فێرکردن ههیه و لە هه‌موو لایه‌کیه‌وه به ژووری مانه‌وه‌ی قوتابییه‌کان ده‌وره دراوه، و قوتابییه‌کانی هه‌ر وولاتیک له‌لایه‌کیدا داده‌نیشن به‌جیا، وه‌ک به‌شی شامیه‌کان و به‌شی مه‌غریبیه‌کان و به‌شی تورکه‌کان و به‌شی سودانییه‌کان و .....هتد.^{۱۳۸}

^{۱۳۸} له‌ وولاته‌ رژژئاواییه‌کانیشه‌وه قوتابی ده‌هاتن بۆ وولاتانی ئیسلامی به‌ تایبه‌تی بۆ زانکۆکانی ئەنده‌لوس بۆ خوێندن و فێربوون، ته‌نانه‌ت له‌ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی ئومه‌وی له‌ ئەنده‌لوس (عبدالرحمن الناصر) دا زیاده‌ له‌ ۷۰۰ قوتابی کوو و کچی رژژئاوایی له‌ قورتوبه‌ ده‌یانخوێند، که‌ یه‌کێک له‌ ده‌سته‌ قوتابییه‌ نێردراوه‌کان به‌ لێپرساوێتی (شاراده‌ ئیلیزابیتس) ی کچی خاڵی پاشا (لویسی شه‌شه‌م) ی پاشای فه‌ره‌نسا بوو، هه‌روه‌ها (فیلیپ) ی پاشای (بافاریا) نوێنه‌ریکی نارد بۆ لای (هیشام) ی دووهم که‌ نوسراویکی پێیوو تێیدا دلاوی مۆله‌تی ده‌کرد بۆ نارێنی وه‌فدیک له‌ وولاته‌که‌یه‌وه بۆ ئەنده‌لوس بۆ شه‌وه‌ی شاره‌زای لایه‌نه‌کانی پێشکه‌وتن و شارستانیه‌تی بێن و سوودی لێوه‌رگێن له‌ وولاتی خۆیان، ئه‌وه‌بوو خه‌لیفه‌ راوژی بوو و وه‌فده‌که‌ له‌ (۲۱۵) قوتابی پێکهاتبوو به‌ سه‌رۆکایه‌تی وه‌زیر (ویلیمین) هاتن. هه‌روه‌ها پاشای ئینگلته‌راش وه‌فدیکێ تری نارد به‌ سه‌رۆکایه‌تی کچی براکه‌ی که‌ تێیاندا ۱۱ کچی کاربه‌ده‌ستان و ده‌سه‌لاتدارانی تێدابوو، وه‌فده‌که‌ به‌ سه‌رۆکایه‌تی قه‌شه‌ (سفلیک) سه‌رۆکی خزمه‌تکارانی کۆشکی پاشایه‌تی گه‌یشتنه‌ شاری ئیشبیلیه‌، مه‌به‌ستی ئەم وه‌فده‌ وه‌ک له‌ نامه‌یه‌ی پێشان بووه‌ درده‌که‌وێت که‌ پاشا ده‌لیت: ئیمه‌ گوتیمان له‌و پێشکه‌وتنه‌ مه‌زنه‌ بووه‌ که‌ په‌یمانگاکانی زانست و پێشه‌سازی له‌ وولاتی ئاوه‌دانی ئێوه‌دا هه‌یه‌تی، ئیمه‌ش وویستمان که‌ نمونه‌یه‌ک له‌م پله‌به‌رزانه‌ بۆ قوتابیان و لاوانی خۆمان بپه‌چرین، بۆ شه‌وه‌ی سه‌ره‌تایه‌کی باش بێت بۆ ئیمه‌ که‌ شوێنپێی ئێوه‌ هه‌لگیرن به‌ مه‌به‌ستی بلاوکردنه‌وه‌ی رووناکی زانست له‌ وولاتماندا که‌ تاریکایی و نه‌زانی له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ داگیرشبوین، خه‌لیفه‌ی موسولمانان زۆر به‌ جوانی پێشوازی لێکردن و بریاریدا که‌ خه‌رجی ئەم وه‌فده‌ له‌ پاره‌ی به‌یتولمالی موسولمانان بێت.

لیره دا که باسی قوتابخانه کان ده که ین ده بیت باسی ماموستاکان و بارودوخیان و موچه کانیان بکه ین.

سه روکی قوتابخانه کان له باشتړینی زانایان و به ناوبانگترینیان بوون، له میژووی زانا به ناوبانگه کاندئا نه و قوتابخانه باسکرون که تنياندا وانه یان ووتلته وه: (نیمامی نه وه وی و نینوصه لاج و نه بو شامه و تقی الدینی سوبوکی و عمادالدین ابن کثیر) و غه یری نه مانهش له قوتابخانه ی (دار الحدیث) له دیمه شق ماموستا بوون، (غه زالی و شیرازی و نیمامی هره مه ین و شاسی و الخطیب التبریزی و قه زوینی و فیه یوزنابادی) و غه یری نه مانیش له قوتابخانه ی (النظامیة) له به غدا ماموستا بوون و به م شیوه یه، ماموستایان له سهره تای نیسلامدا کرئیان وهرنه ده گرت بۆ وانه ووتنه وه، و کاتیک که روژگار تیپه پی و شارستانییه ت فراوان بوو و قوتابخانه کان دروستکران و نه وقافی زوریان بۆ ته رخانکرا، ئیتر ماموستاکان موچه ی مانگانه یان بۆ پدرايه وه.

ته نها نه وانه ی شایه تی لیها تووی و زانستیان بۆ ده درا داده نیشن بۆ وانه ووتنه وه، ماموستایان ریگه یانده دا به قوتابییه سه رکه و تووه کانیان که بازنه ی وانه ووتنه وه ی تاییه ت به خو یان دروستبکه ن، هه روه ها پیش وه فاتیان که سیکي لیها توویان له قوتابیانیان دیاری ده کرد بۆ وانه ووتنه وه له جبیان، کاتیکیش که قوتابخانه فه رمیه کان دروستکران نه و که سانه ی لیوه ی ده رده چوون مۆله تی زانستیان پیده درا له لایه ن شیخی قوتابخانه که وه، که له به روانامه کانی ده رچوونی نه مړومان ده چوون، پزیشکان ریگه یان پیته ده درا که به کاری پزیشکییه وه خه ریک بن تاوه کو که نه م به روانامه یه یان وهرنه گرتایه له سه روکی پزیشکانی قوتابخانه که وه.

مامۇستايان

پۇشاڭكىكى
تاييەت بەخۇيان
هەبوو كە لە
پېشەوارانى تەر
جىيە
كردوونە تەو،
لە سەردەمى (أبو
يوسف) دا
مىزەرىكى رەش
و جەيەك بوو،
لە سەردەمى

فاتىمىيە كاندا مىزەرىكى سەوز و پۇشاڭكىكى ۶ پارچەيى ئالتوناوى بوو،
لە بەرگەردنى جە و تاييەت بوونى بە زانايان و مامۇستايانەو لە
سەردەمى ئومەوييە كانەو دەستى پىگەرد، جەكانى زانايان لە ئەندەلوس
جىاوازىيەكى كەمى هەبوو لە زانايانى رۆژەلات، كە پاشان
رۆژئاوايىەكان لە مامۇستايانى ئەندەلوسەو جەكانيان وەرگەرت و بوو
بەنەمى ئەو پۇشاڭە زانستىيەي ئەمەل لە زانكوكانى ئەوروپادا ناسراو،
مامۇستايان سەندىكاي خۇيان هەبوو هەروەك سەندىكايانى قوتاييان و
پىاوماقولان و پېشەوهران لەو سەردەمانەدا، مامۇستايان خۇيان سەرىكى
خۇيان هەلدەبىزارد و كاربەدەستان دەستيان تېنەدەخست تەنھا لە
حالتى روودانى ناكوكيدا نەبىت لە نىوانياندا.

بەم شتووە قوتابخانەکان و پەیمانگا بالاكان جیهانی ئیسلامییان
پەرکەدبوو لە هەموو لایەکییەوه، مێژوو بە شانازی و گەورە زانییەوه
باسی هەندیک لە کاریە دەستانی موسوڵمانان دەکات کە هەستان بە
دروستکردنی قوتابخانەکان لە هەموو شارەکانی ژێردەسەلاتیاندا:

ئەو (تە) (صلاح الدینی ئەیوبی) لە شارەکانی میسر و دیمەشق و
موصل و قودس قوتابخانەیی دروستکرد.

(نورالدین زەنگی) ییش تەنها لە شام ۱۵ پەیمانگای زانستی دروستکرد
(۶) لە دیمەشق و ۴ لە حلب و ۲ لە حەما و ۲ لە حیمص و ۱ لە
بەعلەبەک).

هەر (نظام الملك)ی وەزیری سەلجوقی عێراق و خوراسانی پەرکرد
لە قوتابخانە، کە دەلێن لە هەموو شارێکی عێراق و خوراساندا
قوتابخانەییکی دروستکردوو، تەنانت لە شوێنە دورە دەستەکانیشدا
و (ک) (جەزیری ئیبن عومەر) قوتابخانەییکی گەورەیی چاکی
دروستکردوو، هەرکاتیکیش بیبێستایە لە شوێنیک زانییەکی شارەزا و
ناسراو هەیه قوتابخانەییکی بۆ دروست دەکرد و دەقی بۆ دیاری دەکرد
و کتێبخانەشی بۆ دروستدەکرد.

قوتابخانەیی (النظامية) لە بەغدا یەکەمیان و گەورەترینیان بوو کە
بەناوایانگترین زانیانی موسوڵمان لەنیوان سەدەکانی پێنجەم و نۆیەمی
کۆچیدا وانیان تیدا دەووتەوه، ژمارەیی قوتابییهکانی گەشتە ۶۰۰۰، کە
لە کۆپی ناسراوترین کەسەوه بۆ هەزارترین کەس وانیان تیدا دەخویند
بەخۆپایی، و لەسەر و ئەمەشەوه قوتابیانی هەزار پارییەکی دیاری
کراویان دەدرایە.

له پال ئه م پياوه گه وړانه دا شازاده كان و دهوله منده كان و
 بازگانه كان پېشپرگنيان ده كرد له دروستكردنى قوتابخانه كان و ديارى
 كردنى وه قف بويان به شيويه ك كه به رده وامى و هاتنى قوتابى بويان
 ده سته بهر بكت، نڅرگيش هه بوون كه ماله كانى خويانيان ده كرده
 قوتابخانه و هه مور كتيبه كانيان و بنياتنراوه كانى تريان بڅ ده كرده
 وه قف بڅ قوتابياني زانست و فترخوازن.

قوتابخانه كان جوريان
 نڅر بووه، هه يانبووه بڅ
 فتركردنى قورئانى پيرؤز و
 ته فسير و له بهر كردنى،
 قوتابخانه ي تاييه ت به
 فهرموده ي پتغه مبريش
 (ملكوت) هه بووه، هه روه ها
 قوتابخانه كانى فيقه كه
 نڅر ترينيان بووه و بڅ هه
 مه زه بيك قوتابخانه ي
 تاييه تى خوى هه بووه.
 هه روه ها قوتابخانه ي
 پزيشكى و قوتابخانه ي
 تاييه ت به هه تيوانيش
 هه بووه، ئه وه تا زانا
 (النعمي) كه له زانايانى

سەدەى دەيەمى كۆچىيە لە كتيى (الدارس في تاريخ المدارس)دا
خشتهيەكى دروستكردووه بۆ قوتابخانەكانى ديمەشق و ئەوقافەكانيان،
كە لەمەوه دەزانين كە تەنها لە ديمەشقدا ۷ قوتابخانەى قورئان و ۱۶ى
فەرمووده و ۳ بۆ ھەردووكان و ۶۳ بۆ فيقھى شافيعى و ۵۲ بۆ فيقھى
حەنەفى ۴ بۆ فيقھى ماليكى و ۱۱ بۆ فيقھى حەنبەلى ھەبوون، ئەمانە
بىجگە لە قوتابخانەكانى پزىشكى و مانەوہى سەربازان و ئوتيلەكان و
تەكتيەكان و مزگەوتەكان، كە لە ھەموياندا قوتابخانە ھەبوون بۆ
فێركردنى خەلكى.

لەگەڵ ئەمانەدا ئەگەر باسى بارودۆخى رۆژئاواييەكان بكەين و ئەو
حالتەتى نەخويندەوارى و نەزانينە تەواوہى بەسەردا كۆشايوون
سەرماندەسوپميت، كە زانست ھىچ لائەيەكى نەمايوو تەنها لە خەلۆتگا
و كۆتساي قەشەكاندا نەبۆت و تەنها تايبەت بوو بە پياوانى ئاينەوہ،
لێرەدا ئەو گەورەيى و پيشكەوتنەمان بۆ دەرەكەوتت كە ئومەتى ئيمە
لە سەردەمە زۆرپنەكانىدا پيىگەييوہ، ئاى چەندىك شارستانيتى ئيمە
پيشپەرە و و ناوازە بوو لە ميژووى دەزگا كۆمەلایەتییەكان و پەيمانگا
زانستییەكاندا، و چەندىك ئىسلام دەستى بالاى ھەبوو لە بلۆكردنەوہى
زانست و زانياريدا، و بەرزكردنەوہى ئاستى رۆشنپىرى گشتى و
ئاسانكردنى رێگاكانى فێربوون بۆ ھەموو ئەوەكانى وولات.

(ئيبىن كەسیر) لە كتيى ميژووى (البدایة والنهاية في التاريخ) لە
رووداوہەكانى سالى (۶۳۱ك)دا دەليئت: (لەم سالا دا بيناي قوتابخانەى
موسەنسيريە لە بەغدا تەواو بوو، كە پيشتر قوتابخانەى ھاوشيوہى
دروستەكراوہ لە جيهاندا! وەقف كرا لەسەر چوار مەزھەبەكە، كە ھەر
يەكێكان ۶۲ فەقيہ و ۴ موعيد و مامۆستايەكى ھەر مەزھەبيكى ھەبوو،

هه‌روه‌ها شیخی فرموده و دوو قورشان خوین و ۱۰ دووباره که‌روه و مامۆستایه‌کی پزشکی و ۱۰ له موسولمانان که به زانستی پزشکییه وه خه‌ریک بوون، و نووسینگه‌یه‌کی هه‌تیوان، بۆ هه‌موویان له نان و گوشت و هه‌لوا و پاره و پوول نه‌وه‌نده دیاریکرا که سه‌روزیادی هه‌ریه‌کیکیان به‌وه... له کۆتاییدا ده‌لێت: (چه‌ندین کتێبخانه‌ی بۆ وه‌قف کرا که وێنه‌یان نه‌به‌وه له زۆرییان و جوانی نووسینه‌وه‌یاندان و باشی نه‌و کتێبانه‌ی بۆی وه‌قف کرابوون).

نه‌خۆشخانه‌کان و په‌یمانگا پزشکییه‌کان:

له و بنه‌ما گرنگانه‌ی که شارستانیته‌ی ئێمه‌ی له‌سه‌ر دامه‌زرا بریتییه له کۆکردنه‌وه‌ی نێوان پێویستییه‌کانی له‌ش و رۆح، که گرنگیدانی به له‌ش و پێویستییه‌کانی به زه‌روره‌ت داناهه بۆ گه‌یشتن به به‌خته‌وه‌ری و گه‌شانه‌وه‌ی رۆح، له ووتنه‌ گرنگه ناسراوه‌کانی دانه‌ری نه‌م شارستانییه‌ته (علیه‌س‌لام) نه‌وه‌یه که فرمویه‌تی: ﴿وَإِنْ لِّجَسَدِكَ عَلَيْكَ حَقًّا﴾ (رواه البخاری ومسلم) واته: له‌شت هه‌ق و مافی به‌سه‌رته‌وه هه‌یه، نه‌وه‌ی تێبینی ده‌کرێت له په‌رسنه ئیسلامیه‌کاندا نه‌وه‌یه که ده‌یه‌وێت گرنگترین مه‌به‌ستێک له مه‌به‌سته‌کانی زانستی پزشکی بی‌نێته‌دی که بریتییه له پاراستنی ته‌ندروستی^{۱۳۹}، نه‌وه‌تا نوێژ و زۆوو و هه‌ج و پێویستییه‌کانیان هه‌موویان ته‌ندروستی له‌ش و چالاکی و هه‌یزی ده‌پاریزن، نه‌گه‌ر به‌رگری کردنی ئیسلام بۆ نه‌خۆشییه‌کان و

^{۱۳۹} ئه‌ین عه‌بیاس پێناسه‌ی پزشکی به‌وه ده‌کات که: زانستیه‌که ده‌ریاره‌ی پاراستنی ته‌ندروستی ته‌ندروستان و گه‌یژانه‌وه‌ی ته‌ندروستی بۆ نه‌خۆشه‌کان ده‌کۆلێته‌وه.

بالاوبونەوەيان و ھاندانى بۇ چارەسەرى نەخۇشىيەكانى بخەينەسەر، ئەوا بىنەما زانستىيە بەھىزەكانى شارستانىتى خۇمانمان بۇ دەردەكە وىت لەبوارى پزىشكىدا، و راددەى ئەو سوودە گەرەيەمان بۇ دەردەكە وىت كە زانست وەرگىرت لە دروستکردنى نەخۇشخانەكان و پەيمانگا پزىشكىيەكاندا، و دەرچوواندى ئەو پزىشكە ناوازنەى كە تا ئىستا مرقۇايەتى شانازى بە بالادەستى ئەوانەو دەكات بەسەر ھەموو زانستەكانەو بەگشتى و زانستى پزىشكى بەتايبەتى.

غەرەبەكان لەپىش ئىسلامدا قوتابخانەى (جندىسابور)ى پزىشكىيان ناسىوہ كە (كيسرا) لە ناوہ پاستى سەدەى شەشەمى زابىنىدا دايمە زانند و ھەندىك لە پزىشكەكانيان دەرچووى ئەوى بوون وەك (الحارث بن أبى كلدة) كە لە سەردەمى پىغەمبەردا (ﷺ) ژياوہ، و ئامۇزگارى ھاوہلانى دەكرد بەوہى نەخۇشىيەكانيان لای ئەو چارەسەر بگەن، لە سەردەمى (الوليد بن عبدالمك)دا يەكەم نەخۇشخانەى فەرمى لە ئىسلامدا دروستكرا كە تايبەت بوو بە گولەكان، و پزىشكى تىدا دامەزانند و موچەى بۇ بپىنەوہ، دواى ئەمە دروستکردنى نەخۇشخانەكان بوردەوام بوو و پىيان دەووترا (بیمارستان) واتە لانەى نەخۇش.

دو جۆرى سەرەكى لە نەخۇشخانە ھەبوون: جۆرىكى گەپۆك و جۆرىكى جىگىر، گەپۆكەكان بۇ يەكەم جار لە ژيانى پىغەمبەردا (ﷺ) ناسران بە تايبەتى لە جەنگى (خەندەق)دا كە خەيمەيەك ھەلدرا بۇ چارەسەرى برىندارەكان و كاتىك (سەعدى كوپى موعان) برىنداربوو پىغەمبەر (ﷺ) فەرمووى: بىيەن بۇ خەيمەكەى (رەفیدە) تا لەدوايىدا سەرى لىدەدەم، كە يەكەم نەخۇشخانەى سەريازى بوو لە ئىسلامدا،

پاشان خەلیفە و کاربە دەستەکان فراوانیانان کردن بە شتێوەیەک کە
نەخۆشخانە گەورەکان ئامادە کرا بوون بە ھەموو شتێک کە نەخۆشەکان
پیتۆستیان بوو لە دەرمان و خۆراک و خواردنەو و جل و بەرگ و پزیشک
و دەرمانساز، کە ئەم نەخۆشخانانە دەگوازانەو لە دێیە کەو بە
دییەکی تر لە و شوێنانە ی کە نەخۆشخانە ی جیگیریان تێدانی بوو.

نەخۆشخانە جیگیرەکانیش ژمارەیان زۆر بوو و شارەکانیان
لێپربوو، تەنانت شارۆچکە بچووکەکانی جیهانی ئیسلامی خالی نەبوون
لە و سەردەمانەدا لە نەخۆشخانە یەک یان زیاتر، بۆ نمونە شاری
(قورتوبە) ی پایتەختی ئەندەلوس بە تەنھا ۵۰ نەخۆشخانە ی تێدابوو!

نەخۆشخانەکان جۆراوجۆر بوون، ھەیانبوو تایبەت بوو بە سوپاو
کە چەند پزیشکیکی تایبەتیان ھەبوو، ئەمانە بێجگە لە پزیشکەکانی
خەلیفە و سەرکردە و ئەمیرەکان، ھەرەھا نەخۆشخانە ی تایبەت بۆ
بەندکراوەکان ھەبوو کە رۆژانە پزیشکان دەچوون سەریان لێدەدان و
نەخۆشەکانیان بەبوونی دەرمانی پیتۆست چارەسەر دەکرد.

بنکە ی فریاگوزاری خێراش ھەبوو کە لە نزیک مزگەوتەکان و شوێنە
گشتییەکاندا دادەنران کە قەرەبائە ی لەسەر بوو، (المقریزی) باسی
ئەو زمان بۆ دەکات کە (ابن طولون) کاتێک مزگەوتە بەناوبانگەکی
بنیاتنا لە (میسس) لە پشتمەویدا شوێنێکی دروستکرد کە کۆگایەکی
دەرمانیشی ھەبوو و ھەموو جۆرە دەرمان و گێراوەیەکی تێدابوو و
خزمەتکاری ھەبوو.

ھەموو رۆژێکی جومعە پزیشکێک دادەنیشست بۆ چارەسەرکردنی
نەخۆشەکانی نێوان نوێژ خوێنەکان.

ھەرۋەھا نەخۇشخانەنى گىشىش ھەبوۋە كە دەرگاكانى كراۋە بوون بۇ چارەسەرى ھەموو خەلگى، و دابەش كرابوون بۇ ۲ بەش: بەشىكى تايىت بە پياۋان و بەشىك بۇ ئافرەتان، ھەر بەشىكىان چەندىن ھۆلى تىدابوۋە كە تايىت بوون بەجۆرىكى نەخۇشى، لەۋانە: بەشى نەخۇشىيە ھەناۋىيەكان و چاۋ و نەشتەرگەرى و شكاۋى و ئىسك گرتنەۋە و ھەرۋەھا بۇ نەخۇشىيە دەرۋونىيەكانىش.

بەشى ھەناۋى دابەشكراۋو بۇ چەند ژوورىك بۇ نەخۇشىيە دەرۋەكان و سىكچوون و غەيرى ئەمانە.... ھەموو بەشىك چەند پزىشكىكى ھەبوۋە كە بەرپرسىكىان ھەبوۋە، واتە: بەرپرسىك بۇ بەشى ھەناۋى و يەككىكى تر بۇ بەشى نەشتەرگەرى و شكاۋى و يەككىكى تر بۇ بەشى چاۋ، سەزۇكى پزىشكانى نەخۇشخانەش پىتتەۋوترا (ساعور) و پزىشكەكانىش بە نۆرە كارىان دەكرد كە ھەر پزىشكىك كاتىكى دىارى كراۋى ھەبوۋە و بەسەر ئە و ھۆلانەدا دەگەپا كە چارەسەرى نەخۇشەكانى تىدا دەكرد، لە ھەموو نەخۇشخانەيەكىشدا ژمارەيەك فەپاش و كارگوزار ھەبوون لە پياۋان و ئافرەتان و ھەرۋەھا پەرستار و يارمەتيدەرىش ھەبوون، كە ھەريەككىكان موچەيەكى باشى دىارى كراۋى ھەبوۋە.

ھەموو نەخۇشخانەيەك دەرمانخانەيەكى خۇى ھەبوۋە كە پىسى ووتراۋە (خزانة الشراب) و چەندىن جۆر گىراۋە و دەرمانە بەھىزەكانى تىدا بوۋە كە لە شوئىنى تر نەبوون.

ھەرۋەھا ئامىرە نەشتەرگەرىيەكان و دەرۋى شوشەيى جۆراۋجۆر و غەيرى ئەمانىشى تىدابوۋە كە لە شوئىنى تر نەبوۋە مەگەر لە گەنجىنەى پاشاكاندا نەبىت!.

نه خۇشخانه كان هه روه ها په يمانگايه كي پزىشكيش بوون، كه له
 هه موو نه خۇشخانه يه كدا هۆلتيكي گه وره ي وانه ووتنه وه هه بووه كه
 سه روكي پزىشكان له گه ل پزىشكه كانى تر و قوتابيهه كانياندا داده نىشتن
 و له ملولاياندا كتيبه كان و ئاميزه پزىشكييه كان هه بوون، قوتابيهه كان
 له به رده مى مامۇستا كه ياندا داده نىشتن دواى ئه وه ي كه سه ريانده دا له
 نه خۇشه كان و چاره سه ريان ده كردن، پاشان ده ستيانده كرد به
 ليكۆلينه وه پزىشكييه كانيان و گفتوگو له نيوان مامۇستا و قوتابيهه كاندا
 ده ستى پتده كرد، هه روه ها كتيبه پزىشكييه كانيشيان ده خوئنده وه،
 زۆر جار مامۇستا قوتابيهه كانى له گه ل خۆى ده برد بۆ ناو نه خۇشخانه كه
 بۆ ئه نجامدانى وانه پراكتيكي و كردارييه كان بۆ قوتابيهه كانى له سه ر
 نه خۇشه كان، هه روه ك چۆن ئه مړۆ هه مان شت ده كړت له و
 نه خۇشخانانه ي سه ر به كۆلجه پزىشكييه كانن.

پزىشك (ابن ابي أصيبعة) كه له بيمارستانى نوري له ديمه شق
 پزىشكى خوئندبوو ده لىت: { دواى ئه وه ي كه هه ردوو پزىشك (مهبذ
 الدين و عمران) ته واو ده بوون له چاره سه رى نه خۇشه كانى ناو
 بيمارستانه كه كه منيش له گه ليان بوون، ده چووم له گه ل پزىشك (رضي
 الدين الرحبي) داده نىشتم و ليه وه فيترى چۆنيتى دۆزينه وه ي
 نه خۇشيهه كان ده بووم و ئه و شتانه ي بۆ نه خۇشه كانى ده نووسى، و
 له گه ليدا گفتوگومان ده كرد ده رياره ي زۆر يك له نه خۇشى و
 چاره سه ره كانيان } .

ريگه نه ده درا به پزىشك به وه ي كه به ته نها چاره سه رى نه خۇش
 بكات تاوه كو تاقى كرده وه يه كي ئه نجام نه دا به له به رده م گه وره ي

پزیشکانی وولاتدا، نامه‌یه‌کی پیشکەش دەکرد لەو بەشەدا کە دەبویست مۆلەتی لەسەر وەرگرت کە لە نووسینی خۆی یان وەرگراو لە نووسینی گەر زانایه‌کی بواری پزیشکی دەبوو و خۆی هەڵدەستا بە شەرح کردن و لیکۆلینه‌وه‌ی، نیتەر گەر وەرێ پزیشکان تاقیدەکردەوه و پرسبازی لێدەکرد لە هەموو شتێک لەو بواره‌دا، ئەگەر باش وەلامی بدایه‌ته‌وه ئەوا مۆلەتی دەدایه‌ بۆ مومارەسە کردنی پیشە‌ی پزیشکی، لەسەر دهمی خەلیفە‌ی عەبباسی (المقتدر) دا وا رێکەوت کە هەندێک پزیشک هەلەیان کرد لە چارەسەری نەخۆشیکدا و نەخۆشە کە مرد، ئەوه‌بوو خەلیفە فەرمانی کرد کە هەموو پزیشکەکانی بەغدا تاقیکردنەوه‌یان سەرلەنوێ بۆ بکڕیتەوه، ئەوه‌بوو (سنان بن ثابت) کە گەر وەرێ پزیشکەکانی بەغدا بوو تاقیکردنەوه‌ی بۆ کردن.

پزیشکان ژمارەیان تەنها لە شاری بەغدا یا زیاتر بوو لە ۸۶۰ پزیشک، ئەمە بێجگە لەو پزیشکە ناسراوانە‌ی کە تاقینەکرانەوه و بێجگە لە پزیشکەکانی خەلیفە و وزیرەکان و کاریبەدەسته‌کانیش!

لێره‌دا ئەوه‌مان لەیاد نەچیت باسی ئەوه‌ بکەین کە هەموو نەخۆشخانە‌یه‌ک کتێبخانە‌یه‌کی ئاوه‌دانی تێدابوو بە کتێبە پزیشکییه‌کان و هی تریش کە مامۆستایان و قوتابیان پێویستییان پێدەبوو، تەنانەت دەلێن لە نەخۆشخانە‌ی (ابن طولون) دا لە میسر کتێبخانە‌یه‌ک هەبوو کە زیاد لە ۱۰۰ هەزار بەرگ کتێبی تێدابوو لە هەموو زانسته‌کاندا.

یاسای داخڵبوون لە نەخۆشخانە بەخۆپایی بوو بۆ هەمووان کە جیاوازی لەنتوان دەوله‌مەند و هەزار و دوو و نزیک نەبوو، سەرەتا نەخۆشەکان لە هۆلە دەرەکییه‌کە دەپشکرنان، ئەوه‌ی کە نەخۆشیه‌کی

سووكى ھەببويىت دەرمانى بۇ دەنوسرا و لە دەرمانخانەى نەخۆشخانە
 وەریدەگرت و دەپۆى، ئەوانەشى كە حالەتەكانیان پتویستی بە
 داخلبوونى نەخۆشخانە بکردایە ناوى تۆمار دەکرا و دەبرا بۆ ھەمام و
 جلەکانى دادەنا و لە شوینىكى تايبەت بۆى ھەلدەگیرا، پاشان قاتىك جل
 و جىگەيەكى راخراوى چاکی دەدرایە، دوايى ئەو دەرمانەى پتدەدرا كە
 لەلایەن پزىشكەو ە بۆى نوسرابوو و خواردنىكى دەدرایە كە لەگەڵ بارى
 نەندروستیدا بگونجیت، بەو ئەندازەيەى كە پتویستىتى.

كاتىك دەچوو ەبارى چاكبوونەو ە دەخرايە ئەو ھۆلەى بۆ
 چاكبوو ەكان تەرخان دەكرا، كاتىكىش تەواو چاك دەبوو ەو قاتىك جلى
 نوئى دەدرایە لەگەڵ بړىك پارە كە بەشى بكات تا ئەو كاتەى تواناى
 كاركردنى دەبىت.

ژوو ەكانى نەخۆشخانەكان پاك و خاوين بوون و ئاوى پتدا رۆىشتوو ە
 و ھۆلەكانى بە باشترین ئەساس و ناوماڵ رىكخراو ە، ھەموو
 نەخۆشخانەيەكىش پشكنەرى پاك و خاوينى ھەبوو ە لەگەڵ چاودىرانى
 دارايى، زۆر جار ش خەلىفە يان كاربەدەستەكە خۆى ھەستاو ە بە
 سەردانى نەخۆشەكان و سەرپەرشتى مامەلەى باش و مەريپانەى لەگەڵيان
 كەردوو ە.

ئەمانە ئەو ياساينە بوون كە لەھەموو نەخۆشخانەكانى جىھانى
 ئىسلامیدا جىيەجىدەكران، جا لە رۆژمەلات يان لە رۆژئاوا بووبن،
 لەھەموو نەخۆشخانەكانى بەغدا و دىمەشق و قاھىرە و مەككە و مەدىنە
 و مەغرىب و ئەندەلوسدا، لىرەدا لەم باسەماندا باسى ە نەخۆشخانەى ە
 شارى پايتەختى ئىسلامى لەو سەردەمانەدا دەكەين وەك نمونە:

یه گه م: نه خوشخانهی (العضدی) له به غدا:

که (عضد الدولة بن بویه) له سالی (۳۷۱ک) دروستی کرد نه ویش پاش نه وهی که پزشکی به ناوبانگ (الرازی) شوینه کی هه لبارد به وهی که ۴ پارچه گزشتی به شه و له ۴ لای شاری به غدا دانا و بۆ رۆژی دواپی له و شوینه کی که باشتین پارچه گزشتی لیما بووه و به پیری دروستکردنی نه خوشخانه که یاندا، ئیتر نه خوشخانه که دروستکرا و پاره یه کی ئیجگار زۆری تیدا سه رفکرا و ۲۴ پزشکی بۆ کۆکرده وه، پاشان هه رچی پتویست بوو له کتیبخانه یه کی زانستی و دهرمانخانه و چیشخانه و مه خزنه بۆی دروستکرا، سالی (۴۴۹ک) خه لیفه (القائم بأمر الله) نه خوشخانه کی نوێ کرده وه و چه ندین دهرمان و گیراوهی ده گمه نی بۆ کۆکرده وه که ده سته و قنیا ن له شوینی تر زه حمه ت بوو.

دووهم: نه خوشخانهی (نوری) گه وره له دیمه شق:

سولتان (الملك العادل نورالدين زنكي) له سالی (۵۴۹هـ - ۱۱۵۴ن) دروستیکرد له پاره یه ک که وه ک فیدیه له یه کێک له پاشا کانی خاچه رستان وه ریگرت، کاتیک دروستکرا یه کێک بوو له باشتین نه خوشخانه کانی هه موو جیهانی ئیسلامی، وه ک مه رج بۆ هه ژار و که مده زامه ته کان دروستیکرد، کاتیکیش که ده وله مه ندان پتویستیان به دهرمانه کانی بوویه ده یاندرایه، دهرمان و چاره سه ر به خۆپایی بووه بۆ هه موو نه خوشیک که بۆی ده چوو، ئه م نه خوشخانه یه به رده وام بوو له کاره گه وره کی تا سالی (۱۳۱۷ک)، که پاشان نه خوشخانهی (الغریاء) دروستکرا که ئه و نه خوشخانه یه له مرۆدا کۆلیجی پزشکی زانکۆی

سوريا سه رهبرشتی دهکات، ئیتر نهخوشخانهی (نوری) داخرا و دواپی وهك قوتابخانهیهکی نه ملی بهکارهئیرا.

سپیهم: نهخوشخانهی (المنصوري) گهوره:

که به بیمارستانی (قهلاوون) ناسراوه، پیشتتر مالی بهکێک بووه له نهیرهکان که دواتر پاشا (المنصور سيف الدين قلاوون) کردی به نهخوشخانه له سالی (٦٨٣هـ-١٢٠٨هـ) دا و وه قفی بۆ دانا به نهاندازی ١٠٠ ههزار درههم له سالیکیدا، پاشان مزگهوتیک و قوتابخانهیهک و لانهیهکی ههتیوانی بۆ زیادکرد، ئهم نهخوشخانهیه ههستا به نهجامدانی کاره مرۆپیه بهرزهکهی بهشیوهیهک ئه و پزیشکی چاوانهی که تئیدا کاریان کردووه باسی نهوهیان کردووه که رۆژانه ئه وه نهخوشخانهی که داخلدهبوون و نهوانهی که دهردهچوون له ٤٠٠٠ کهس تئیدهپهرین!

ههموو کهسێکیش که دهردهچوو و چاک دهبوویهوه له نهخوشپیهکهی پۆشاکێکی نوێ و چهند درههمێکی دهرایه بۆ ئهوهی ناچاری کاری قورس نهبیته بهکسهر دواي دهرچوونی، له ناوازهترین تایبیهتهندییهکانی ئهوهبووه که دهبوو خواردنی ههرنهخوشیک له دهفرێکی تایبیهتی داپۆشراودا بۆی بهریت بهبی ئهوهی که نهخوشیکێ تر بهکاری بهئیتت.

چوارهم: نهخوشخانهی مهراکیش:

که پاشای موهحیدی (المنصور أبو يوسف) دروستی کرد، گۆرپهپانیکی گهروهی له باشتترین شوێنی مهراکیشدا ههلبژارد و فهرمانی کرد به بنیاتنههرهکان که به باشتترین شیوه دروستیکه و له ههموو

دارئىكى بەردار و بۆندارى تىدا پروئىنرئىت، پاشان ئاويان بۆ راکئشا كه به ناو هه موو به شه كانيدا ده پۆى، بىجگه له چوار حه وزى گه و رهى ئاويش، پاشان فه رمانى كرد كه راخه ر و ناومالى نايابى بۆ دابىن بگه له خورى و كه تان و ئاورىشم و غه يرى ئه مانه، چه ندىن ده رمانسازى تىدا دامه زراند بۆ دروستكردنى ده رمانه كان و گىراوه كان و كله كان، بۆ نه خۆش پۆشاكى رۆژ و شه وى بۆ ديارىكرا بۆ زستان و هاوينىش، كاتىك نه خۆش چاك ده بوويه وه ئه گه ر هه ژار بوايه كه ده رده چو پاره يه كى ده درايه بۆ ئه وهى پىي بژى تا ده كه وىته وه سه ركار، ئه م نه خۆشخانه يه تايهت نه بوو به هه ژارانه وه به لكو هه ر كه سىك له مه راكىش نه خۆش بگه وتايه بۆى ده برا و چاره سه ر ده كرا تا ئه وهى كه چاك ده بوويه وه يان ده مرد، پاشا خۆى هه موو جومه يه كه سه ردانى ده كرد و هه والى نه خۆشه كانى ده پرسى و ده رباره ي مامه لى پزىشه كان و په رستاره كان پرسىارى لىده كردن.

ئه مانه برىتى بوون له 4 نمونه له سه دان نه خۆشخانه كه له رۆژه لات و رۆژئاواى جيهانى ئىسلاميدا بلأوبووبوونه وه، له سه رده ميكدان كه ئه وروپا له تارىكى و نه زانيدا نوقم بووبوون و ده رباره ي ئه م نه خۆشخانه و وورده كارى و پاكييان و به رزى سۆزى مرۆيى تياياندا هيجى نه ده زانى، ئىتتاش بابچينه سه ر ووتنه كانى رۆژه لاتناسى ئه لمانى (ماكس مايرهوف) كه ده رباره ي نه خۆشخانه كانى ئه وروپا ده دوىت له و سه رده مه ي كه نه خۆشخانه كانى شارستانىتى ئىتمه به و شىوه يه بوون كه وه سفمان كردن، (د. ماكس) ده لىت:

(نه خۆشخانه ئىسلاميه كان و سىستى ته ندروستى له وولاته ئىسلاميه كان له كۆندا ئىتتا وانه يه كى توند و سه ختمان فيرده كهن، كه

به ته‌واوه‌تی قه‌در و پِرنی نازانین ته‌نها دواي نه‌جامدانی به‌راوردیکی
ساده نه‌بیئت له‌گه‌ل نه‌خوشخانه‌کانی نه‌وروپا له‌و کاته‌دا).

زیاد له‌ ۳ سه‌ده زیاتر به‌سه‌ر نه‌وروپادا رۆی له‌و کاته‌ی
موسولمانانه‌وه پِیش نه‌وه‌ی که نه‌خوشخانه گشتیه‌کان مانای خۆیان
هه‌بیئت، و زیاده‌وی نا‌که‌ین نه‌گه‌ر بلّیین که تا سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌میش
(۱۷۱۰ن) نه‌خوشه‌کان ته‌نها له‌ ماله‌کانی خۆیادا چاره‌سه‌ر ده‌کران یان له
چه‌ند خانویه‌کی بچووکدا، که نه‌خوشخانه‌کان له‌م کاته‌دا بریتی بوون له
خانوی بیلانه‌کان و شوینی خێرکردن، باشترین نمونه‌ش بریتیه له
نه‌خوشخانه‌ی (ئۆتیل دیۆ) له‌ پاریس که گه‌وره‌ترین نه‌خوشخانه‌کانی
نه‌وروپا بووه له‌و سه‌رده‌مه‌دا، هه‌ریه‌ک له‌ (ماکس توردو و تینون) به‌م
چۆره باسی ده‌که‌ن:

(نه‌خوشخانه‌که ۱۲۰۰ جێگه‌ی تێدایه، که ۴۸۶ دانه‌ی یه‌ک نه‌فه‌رییه، و
باقیه‌که‌ی که پانی هه‌ریه‌کێکیان له‌ ۵ پِی تینه‌ده‌په‌ی له‌نیوان ۲-۶
که‌سی له‌سه‌ر ده‌نووست، هۆله‌ گه‌وره‌کان بۆگه‌ن و شیدار بوون و
ده‌رکه‌ی هه‌واگه‌رپکێیان نه‌بووه، هه‌میشه تارێک بوون، له‌هه‌موو کاتێکدا
نزیکه‌ی ۸۰۰ نه‌خوشت ده‌بینی که له‌سه‌ر زه‌وییه‌که و به‌سه‌ر یه‌کدا
نوستوون یان له‌سه‌ر گۆله‌یه‌ک کا و له‌ حاله‌تێکی ره‌زلیدان.

ده‌بینیت له‌سه‌ر جێگه‌ مامناوه‌ندییه‌کان ۴ یان ۵ یان ۶ نه‌خوشت
له‌پال یه‌کدا راکشاون که قاچی یه‌کێکیان به‌سه‌ری نه‌وی تریانه‌وه‌یه،
ده‌بینیت منال له‌پال پیر و په‌که‌وته‌دایه و ئافه‌رت له‌پال پیاودایه،
له‌وانه‌یه باوه‌ر نه‌که‌یت که بلّیین ئافه‌رت ده‌بینیت له‌کاتی مندالبووندا
له‌سه‌ر یه‌ک جێگا راکشابوو له‌گه‌ل مندالێکدا که به‌ ئازاری ناوسکه‌وه

ده تلياه وه و هردووكيان تا گپى تېبه ردابوون، ئه م دووانه له پال
كه سېنگان كه تووشى نه خوش پېست بووه و بهرده وام خوى ده خورتنيت
به نينزكه خويناوويه كانى و كيمى دومه له كانى ده پزيت به سر په رده ي
جنگاهه دا!

خواردنى نه خوشه كان له پيسترين جوريك بووه كه عه قل ته صوري
بكات و به بړيكي زور كه م به سرياندا دابه شده كرا و له چنده كاتيكى
دور له يه كدا و به بڼ خسته، راهيبه نافرته كان عاده تيان بووه كه
خاترى نه خوشه گوپرايه ل و دوو پوه كان بگرن له سره حيسابى
نه خوشه كانى تر، و ده چوون مە بيان دهرخوارد ددان و شيرينى و
خواردنى چه وريان ددانى له وانه ي كه خيږخوازان وهك چاكه ده ياندا به
نه خوشخانه كه، ئه مه له كاتيكدا كه زور پتويستيان به ريجيم و خواردن
كه مكر دنه وه هه يه، ئه مانه ده بووه هوى ئه وه ي هه نديكيان به زورخوري
بمرن و هه نديكي تريان له برسا.

دهرگاي نه خوشخانه كه هه ميشه كراوه بووه بق هه موو
هاتووچوكه ريك! كه به هوى ئه مه وه درمه كان بلاوده بوونه وه، هه روه ها
له ريى پاشه پړ و هه وای پيسيشه وه، ئه گهر چاكه كاران يارمه تيان
نه دانايه ئه وا نه خوشه كان له برسانا ده مردن، يان هه نديك جار به
زورخوري و شه كره ده مردن، جنگه كان پرپوون له ميرووه مشه خوره كان
و هه وای ژوره كان له بۆگه نيدا ته حه معمول نه ده كرا، ته نانه ت خزمه تكار و
په رستاره كان نه يانده ويرا بچنه ناو ژوره كانه وه تا لووتيان به په پړيه كى
ته پكراو به سرکه دانه پو شيبايه، لاشه ي مردووه كان به لايه نى كه مه وه ۲۴
سه عات له سره جنگه كان ده مانه وه پيش نه وه ي كه لابرئين، زور جاريش

لاشەكە شىدە بوو ۋە بۆگەنى دەكرد لە پال نەخۆشكى تىدا كە خەرىك بوو شىت دەبوو!).

ئەمە بەراوردىكى سادە بوو لە نىوان بارودىخى نەخۆشخانەكان لە شارستانىتى ئىمەدا و بارودىخيان لە لای رۆژئاوايىيەكان لە و سەردەمانەدا، كە بەلگەيە لەسەر ئەو دواكەوتنە زانستىيەى خەلكى ئەوروپا لەسەرى بوون، و نەزانی ئاشكرايان بە بنەماكانى نەخۆشخانەكان و بگرە بە ياساكانى پاراستنى تەندروستى گشتىش بە شىۋەيەكى گشتى.

كوتايى ئەم بەشەمان بەم ئاكامانە دەهينين كە پيمان خۆشە سەرنجيان بۆ راکيشتين: ئىمە لە شارستانىيەتماندا لەپيش ئەوروپىيەكانەو بووين بە ۹ سەدە لە رىكخستنى نەخۆشخانەكاندا، و نەخۆشخانەكانى ئىمە لەسەر بناغەى سۆزىكى مۆيىيانەى بەرز دامەزرا بوو كە لە مێژوودا وىنەى نىيە، تەنانەت تا ئەمڕۆش رۆژئاوايىيەكان نايزانن، ئىمە لەپيشترينى مىللەتەكان بووين لە زانينى كاريگەرى مۇسقىا و ئەدەب و پىكەنين و ئاماژە دەروونىيەكان لە چارەسەرى نەخۆشىيەكاندا، ئىمە لە ھاوسۆزى و ھاوکاری كۆمەلەيەتيدا گەيشتىنە ئاستىك كە تا ئەمڕۆش شارستانىتى رۆژئاوا پىنى نەگەيشتووە كاتىك كە پزىشكى و چارەسەر و خۆراك بۆ نەخۆشەكان بەخۆپايى بوو، و بگرە كە كاتىك نەخۆشەكە چاك دەبوو ۋە ئەو نەدە پارەى دەدرايە بۆ ئەو ەى بىتوانىت خەرجى خۆى بكات تا دەكەوتتەو سەر كار.

ئەمە پالەنەرىكى مۆيى بوو كە تىيدا ئىمە گەيشتىنە لوتكە كاتىك ئالاي شارستانىيەتمان بەدەستەو بوو، ئەى ئايا ئەمڕۆ ئىمە لەكوئين و ئەو رۆژئاوايىانەش لەكوئى؟!؟

کتیبخانه گشتی و تاییه تییه کان:

له وهی که په یوه ندى هیه به ده زگا زانستی و خیرخوازیه کان له شارسنانیتی ئیمه دا بریتییه له باسکردنی کتیبخانه کان، که بریتی بوون له قوتابخانه یه کی فیرکردن و چهند ده زگایه ک که کاربه دهستان و دهوله مەندان و زانایان مه سره فیان ده کیشا، نه مهش به مه به سستی بلاو بوونه وهی زانست له نیوان خه لکیدا به تاییه تی له وسه رده مانه دا که چاپکردن بوونی نه بووه و کتیبه کان ته نها به هوی به ده ست نووسینه وه له لایه خه لکانی تاییه ته وه کۆپی ده کران، به م شیوه یه نرخى کتیبه کان ده گه یشته ئاستیک که زه حمت بوو قوتابیانی زانست و زانا هه ژاره کان بتوان بیانکپن، ئیتر چۆن ده یوانی نه گه ر بیویستایه که کومه لیک کتیپی هه بیته له و زانسته ی که ده یویست تییدا پسپۆر بیت؟ لیږه وه ده بینن که دروستکردنی کتیبخانه گشتیه کان له کومه لگای ئیمه دا له کوندا پالنه ریکی مریی هه بووه سه ره تا و پاشان پالنه ریکی زانستیش پیکه وه .

له وانه یه نه ده بی عه ره بی بریتی بیت له دهوله مەندترین نه ده بیانه کانی جیهان ده رباره ی هه لدان و گورانی ووتن به سه ر کتییدا و خوشویستنی و هه زکردن بۆ قسه کردن ده رباره ی، زانا (أحمد بن إسماعیل) ده لیت: (کتیب بریتییه له و هاوده مه ی که ده سپیشخه ری ده کات له کاتی بیئیشیدا، و بانگت ناکات له کاتی سه رقالتیدا، و داوات لیتا کات خۆتی بۆ ریک وجوان بکه یت، و بریتییه له و هاوه له ی که وه سفت ناکات، و له و نزیکه ی که له خسته ت نابات، و نه و هاوده مه ی که هه رگیز لیت بیزار نابیت، و له و نامۆزگاریکه ره ی که هه رگیز زه لیل و سه رشقۆت ناکات)، لیږه وه موسولمانان خویندنه وهی کتیبیان پیاوشت بووه له چوون بۆ کۆر

و کۆبوونه وه کان، و نزیکى ئەمانیان پێخۆشتر بووه له نزیکى خەلیفه و کاربه ده سته کانیش، به م گیانه زانستییه وه زانیان و ده وله مه ندان و کاربه ده ستانمان خولای کتێبه کان و کۆکردنه وه یان بوون، ته نانه ت به لا و ناخۆشى مالییان پێخۆشتر بووه له فه وتان وله ده سته دانی کتێبه کانیان.

جاریك كۆمه لێك سه ریان هێرشیان کرده سه ر مالی وه زیر (إبن العمید) و به سه ر پاسه وانه کانیدا سه رکه وتن و هه موو گه نجینه و ماله که یان بۆ تالان کرد، که ته نانه ت کاتێك گه راپه وه شتێکی ده سته که وت که له سه ری دابنیشیت یان ئاوی تیدا بخواته وه ! به لام دلای زیاتر له لای کتێبه کانی بوو که له هه موو شتێك زیاتر لای خۆشه ویست بوون، و ژماره یان نۆد زۆریوو و له هه موو زانسته کان و بواره کانی ئەده بدا بوون و به بارى ۱۰۰ ووشتر زیاتر هه لده گیران، کاتێك (إبن العمید) به رپرسی کتێبخانه که ی بینی هه وائی لێرسی، ئەویش ووتی: وهك خۆیان ماون و که س ده سته کاری نه کردوه، ئێتر زۆری پێخۆش بوو و ئیسراحه تی کرد و پێیوت: شایه تی ده دم که تۆ که سێکی باوه رپێکراو و دلسۆزی، هه موو گه نجینه کانی تر قه ره بوو ده کرێنه وه، ته نها ئەم کتێبخانه یه یه که قه ره بوو نابێته وه.

به م گیانه زانستییه وه بوو که موسوڵمانان پێشپڕکێیان ده کرد له کپینی نووسراوه زانستییه کان له نووسه ره کانیان پاش ته و او بوون له نووسینیان، (الحکم)ی ئەمیری ئەنده لوس بیستی کتێبی (الأغانی) ته و او بووه، هه ربۆیه یه که سه ر ۱۰۰۰ دیناری نارد بۆ (أبو الفرج الأصفهانی)ی نووسه ره که ی بۆ ئەوه ی نوسخه یه کی بۆ بنێریت، ئەویش نوسخه یه کی کتێبه که ی بۆ نارد و له ئەنده لوس کتێبه که خوێندرایه وه پێش ئەوه ی له عێراق (که نووسه ره که ی لێداده نیشت) بخوێنرێته وه، هه ر له م گیانه

زانستیه وه بوو که کتیبخانه کان له هه مو لایه کی جیهانی ئیسلامیدا
 بلأوبوونه وه، به ده گمهن هه بووه قوتابخانه یه کتیبخانه یه کی گشتی
 له پاله وه نه بوویت، به ده گمهن دئییه بچوکه کانیش کتیبخانه یان نه بووه،
 نه وه نه گهر سهیری شاره کان و پایته خسته کانمان بکردایه نه وا پرپوون له
 کتیبخانه کان به شیوه یه که وینه ی نه بووه له میژووی چاخه کانی
 ناوه راستدا.

کتیبخانه کان ۲ جۆری سه ره کی بوون: گشتی و تاییه تی، کتیبخانه
 گشتیه کان له لایه ن خلیفه و نه میره کان و زانایان و ده وله مه نده کانه وه
 بنیات ده نران، بینای تاییه تییان بۆ دروست ده کرا، که زۆرجار ده کران
 به هاو پێچی مزگه وته کان و قوتابخانه گه وره کان، بینا تاییه تییه کانی
 قوتابخانه کان بریتی بوون له چه ندین ژوور که چه ند هۆلێکی فراوان
 پتکییه وه ده به ستنه وه، کتیبه کان له سه ره فه ی جیگیر کراو
 به دیواره که وه داده نران، که هه ر ژوورێک بۆ زانستکی تاییه تی داده نرا،
 بۆ کتیبه کانی فیه قه ژوورێک و بۆ پزیشکی ژوورێک و بۆ نه ده ب ژوورێک و
 به م شیوه یه، هۆلی تاییه تی تێدابوو بۆ خویندنه وه، له گه ل چه ند ژوورێک
 بۆ نووسه ره وه کان بۆ کۆپی کردنی کتیبه کان، له هه ندیکیاندا ژووری
 مۆسیقاش هه بووه که خوینه ران بۆ پشوو وه رگرتن بۆی ده چوون که
 نه مه ناوازه بووه له شارستانیته ئیمه دا.

هه ره ها ژووری تێدابوو بۆ فیزیوون و گفتوگۆی زانستی له نێوان
 سه ردانیکه رانی کتیبخانه کاندا، هه موویان به راخه ر و ناوما ل و نه ساسیکی
 ئیسراحت و فخر ده رازێترانه وه، له هه ندیک کتیبخانه دا چێشتخانه ش
 هه بووه له گه ل ژوور بۆ مانه وه ی غه ربیه کان، هه ره که نه وه ی ده رباره ی
 کتیبخانه که ی (علي بن يحيى المنجم) ووتراوه، که کۆشکێکی گه وره ی

هه‌بووه له دتيه‌کی نزيك به‌غدا و کتیبخانه‌یه‌کی مه‌زنی هه‌بووه که ناوی ناوه (خزانة الحکمة)، که خه‌لکی له هه‌موو لایه‌که‌وه بۆی ده‌چوون و له‌وێ ده‌مانه‌وه و جۆره‌کانی زانستیان وه‌رده‌گرت، کتیبه‌کان له‌به‌رده‌ستیاندا بووه و مه‌سره‌فی باشیان بۆ کراوه که هه‌مووی له‌ پاره‌ی (علي بن يحيى) خۆی بووه، له‌مه‌ش سه‌یرتر نمونه‌ی وامان هه‌یه که ئه‌مپۆش شتی وه‌هامان نه‌بیستوه له‌ پێشکه‌وتوترین پایته‌خته‌کانی شارستانی‌تی رۆژئاوا، له‌ شاری موسڵ خانویه‌ک هه‌بووه که (أبو القاسم جعفر بن حمدان الموصلي) دروستی کردوه و ناوی‌ناوه خانووی زانست (دار العلم) که کتیبخانه‌یه‌کی هه‌موو زانسته‌کانی تیدا بووه و وه‌قف بووه له‌سه‌ر قوتابیانی زانست و که‌س رێی لێنه‌ده‌گیرا له‌ چوونه‌ ژووره‌وه‌ی، نه‌گه‌ر که‌سیکی غه‌ریب به‌اتایه‌ بۆ زانست ئه‌وا کتیب و پاره‌شی ده‌درایه، هه‌موو رۆژگیش ده‌کرایه‌وه، باشه‌ تا ئیستا شتی واتان بیستوه له‌ کتیبخانه‌یه‌کی (له‌نده‌ن) یان (واشتن‌ن) یان پایته‌ختیکی ناسراوی تر که ئه‌ده‌ب و زانست و پاره‌ش بدات به‌ قوتابیانی زانست؟! ..

کتیبخانه‌ گشتیه‌کان چه‌ندین فه‌رمانبه‌ریان هه‌بووه که لێپرسراویکیان هه‌بووه و هه‌میشه‌ یه‌کێک بووه له‌ ناسراوترین زانایانی سه‌رده‌می خۆی، هه‌روه‌ها که‌سانێک که کتیبیان ده‌دا به‌ خوێنه‌ران و وه‌رگێهه‌کانیش که کتیبه‌ ناعه‌ره‌بیه‌کانیان ده‌گه‌ڕی بۆ زمانی عه‌ره‌بی، و چه‌ندین خه‌تخۆش که به‌ خه‌ته‌ خۆشه‌کانیان کتیبه‌کانیان ده‌نوسیه‌وه و کۆپیان ده‌کردن، و هه‌روه‌ها به‌رگتێگه‌یش که کتیبه‌کانیان ته‌جلید ده‌کرد بۆ پاراستنیان له‌ فه‌وتان، ئه‌مانه‌ بێجگه‌ له‌ کارگه‌زاره‌کان که کتیبخانه‌که پێویستی بوو، بۆ هه‌موو کتیبخانه‌یه‌کی گه‌وره‌ و بچووکیش پێپست هه‌بووه به‌ هه‌موو کتیبه‌کانی بۆ ئاسان دۆزینه‌وه‌یان، که به‌پێی

لقه كانى زانست رېكخرايون، له پال هر دولاىكى كتيبىشدا لىستېك هه بووه كه ناوه كانى كتيبە كانى تېدايووه، نه وهش ناسراوه له ياساى كتيبخانه كاندا كه ئىستيعاره ي دهره كى هه بووه بۇ هه موو خه لك به رامبه ر به بارمته يهك، به لام زانايان و ناسراوان هېچ بارمته يه كيان ليوهرنه ده گېرا^{۱۴۰}.

سه رچاوه داراييه كانى كه خه رچى كتيبخانه كانى دابىن ده كرد يان له و وه قفانه وه بووه كه بوى كراون وهك له زوربه ي كتيبخانه كاندا، يان له لايه ن نه و كاربه ده ستان و زانايان و ده وله مه ندانه وه كه دروستيان ده كرد خه رچى بۇ دابىنده كرا، ووتراوه كه خه رچى (محمد بن عبدالمك الزيات) بۇ كتيبخانه كه ي مانگى ۲۰۰۰ دينار بووه، خه ليفه (المأمون) يش به كيشى كتيبە كان ئالتونى ده دا به (حنين بن اسحق) بۇ هر كتيبىك كه وهریده گېرا بۇ زمانى عه ره بى، با ئىستاش هه ندىك نمونه به يئينه وه له و كتيبخانه گشتى و تاييه تيبانه ي كه له ميژووى ئيمه دا به ناوبانگ بوون:

به ناوبانگ ترين كتيبخانه كان:

كتيبخانه ي خه ليفه فاتيميه كان له قاهره: زور سه رسوپه ينه ر بووه به و موصحف و كتيبە نايبانه ي له خوى گرتبوو، ژماره ي كتيبە كانى وهك زورىك له ميژوونووسان ده لىن گه يشته ۲ مليون كتيب، له گه ل نه مه شدا كه (المقرئى) بۇ نه وه ده چيت كه مليونىك و ۶۰۰ هه زار كتيب بووه !!!

^{۱۴۰} (ياقوت الحموي) له كتيبى (معجم البلدان) دا وه سفلىكى زور باشى لىپرسراوانى كتيبخانه گشتيه كانى شارى (مهرو) دهكات به وه ي كه رتياندا ۲۰۰ به رگ كتيب بخوازيته به بن نه وه ي هېچ بارمته يه كى ليوهرگن.

ههروههها کتیبخانهی (دار الحکمة) له قاهره: که (الحاکم بأمر الله)ی فاتیمی دروستی کرد و له ۱۰ی جومادی دووهمی (۲۹۵ک)دا کرایهوه، نهوهندهی کتیب تیدا کۆکردهوه که بۆ هیچ پاشایهکی پیش نهو کۆنهبووهوه، بهشیویهک که ۴۰ خیزانهی تیدابووه و تهها یهک خیزانهیان ۱۸۰۰۰ کتیبی تیدابووه؟! ^{۱۴۱}.

ههروههها (بيت الحکمة) له بهغدا: که (هارون الرشید) دروستی کرد، و له سهردهمی (المأمون)دا گهیشته لوتکهی بهرزیهکهی، زۆر له زانکویهک دهچوو که کتیبی جۆراوجۆری تیدابووه و زانایان بۆ خویندنهوه و گفتوگۆ و نووسینهوه تیدا کۆدهبوونهوه، چهندین وهرگێپ و نووسهروهی تیدابووه که نهو کتیبانهیان وهردهگێپرا که (الرشید و المأمون) له فتوحاتهکانی (نهغره و عموریه و قوبروص) دهستیاندهکهوت.

ههروههها کتیبخانهی (الحکم)ی کاریهدهستی نههوی له نهندهلوس: که لهوپهپی گهرهیی و فراوانیدا بووه و ژمارهی کتیبهکانی وهک دهلێن گهیشته ۴۰۰ ههزار بهرگ (یان ۶۰۰ ههزار بهرگ) ^{۱۴۲}، چهندین پێپستی وورد و ریکخراوی ههبووه بهشیویهک که تهها پێپستی تاییهت به دیوانهکانی شیعی کتیبخانهکه گهیشته ۴۴ بهرگ.

^{۱۴۱} ههندیک دهلێن سهرحهمی کتیبهکانی نهو کتیبخانهیهش گهیشته ۲ ملیۆن بهرگ!.

^{۱۴۲} وهک دهلێن له نهندهلوسدا زیاده ۲۰ کتیبخانهی گشتی ههبووه که ملیۆنهها کتیبیان لهخۆ گرنوه، نهه له کاتیکدا که گهرهترین کتیبخانهی گشتی له نهوڕوپادا لهو کاتهدا ژماره کتیبهکانی له چهند ههزارێک تینهدهپهپی، له دائیرهی مهعاریفی کاسۆلیکی (Catholic Encyclopedia)دا هاتوه که کتیبخانهی کلێسای کاتهربرهیی (Canter bury) که دهولهمندترین کتیبخانهکانهکانی نهو سهردهمهی نهوڕوپا بووه

۱۸۰۰ بهرگ کتیبی تیدابووه له سهدهی ۱۴ی زایینیدا!..

هه‌روه‌ها کتیبخانه‌ی (بنی عمار) له (طرابلس): که نمونه‌یه‌کی
 گه‌وره‌یی و مه‌زنی بووه، به‌ته‌نها ۱۸۰ خه‌تخۆش و نووسه‌ره‌وه‌ی
 تێدابوو که کتیبیان کۆپی ده‌کرد به‌ده‌ست، و به‌شه‌و و به‌رۆژ
 ده‌گۆردان بۆ نه‌وه‌ی که کاری کۆپی کردن تێدا نه‌وه‌ستیت^{۱۴۳}.

کتیبخانه تاییه‌تییه‌کانیش نه‌وه‌نده زۆر بوون که میژوو به‌شانازییه‌وه
 باسیان ده‌کات، له‌هه‌موو شار و شارۆچکه‌یه‌کی رۆژه‌لات و رۆژئاوای
 جیهانی ئیسلامیدا بلأوبوون، به‌ده‌گه‌ن زانایه‌ک هه‌بووه که کتیبخانه‌یه‌کی
 تاییه‌تی نه‌بوویت که هه‌زاران به‌رگیان تێدابوو، له‌وانه:

کتیبخانه‌ی (الفتح بن خاقان) که زۆر فراوان بووه، داوای له‌ پیاویکی
 هه‌ره‌ باشی سه‌رده‌می خۆی له‌ نه‌ده‌ب و زانستدا کرد که بۆی کۆبکاته‌وه
 که (علی بن یحیی المنجم) بوو، ئه‌ویش نه‌وه‌نده‌ی کتیب بۆ کۆکرده‌وه به
 تاییه‌تی له‌ بواری مه‌عریفه و حیکمه‌تا که له‌ هیچ کتیبخانه‌یه‌کی تردا ئاوا
 کۆنه‌بوو بوونه‌وه، هه‌روه‌ها کتیبخانه‌ی (ابن الخشاب) (۵۶۷ه‌ک مردوووه)
 که له‌ زانترین که‌سایه‌تییه‌کان بووه له‌ نه‌حوذا و هه‌روه‌ها له‌ بواره‌کانی
 ته‌فسیر و فهرمووده و مه‌نتیق و فه‌لسه‌فه‌شدا، زۆر خولیا‌ی کتیب و
 کۆکردنه‌وه‌یان بووه.

هه‌روه‌ها کتیبخانه‌ی (جمال الدین القفطی) (۶۴۶ه‌ک مردوووه) که
 نه‌وه‌نده‌ی کتیب کۆکرده‌وه که وه‌سف نا‌کرین، ته‌نانه‌ت له‌ شوینه
 دووره‌کانه‌وه بۆیان ده‌هینا له‌به‌ر ده‌ست‌بلأوی و پاداشته‌ زۆره‌کانی، له

---

^{۱۴۳} هه‌روه‌ها نه‌و کتیبخانه‌یه‌ی (عزسد الدولة) له‌ شاری شیراز دروستیکرد له (۳۶۰) ژوور
 پتکه‌اتبوو له‌گه‌ژ مۆلیکی گه‌وره که له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه به‌ پارک و باغ و بیستان ده‌وره

دونیادا ته‌ن‌ها کتیبی خو‌شده‌ویست و خوی بۆ ته‌رخان کرد ته‌نانه‌ت
 ژنی‌شی نه‌هینا بۆ نه‌وی مالّ و منالّ سه‌رقالی نه‌کن، کتیب‌خانه‌ک‌ی
 وه‌سیه‌ت کرد بۆ (الناصر) که نرخه‌ک‌ی گ‌ه‌شته ۵۰ هه‌زار دینار،
 هه‌روه‌ها کتیب‌خانه‌ی (بنو جراده العلماء) له شاری هه‌له‌ب، یه‌کیکیان (که
 ناوی أبو الحسن بن أبي جرادة) بوو (که ۵۴۸ هه‌م‌روهه) به‌خه‌تی خو‌شی
 خوی ۳ دۆلابی له کتیب‌ه‌ نایابه‌کان بۆ خوی نووسییه‌وه و یه‌ک دۆلاب بۆ
 باوکی و دۆلابیکی تریش بۆ کوپه‌ک‌ی، هه‌روه‌ها کتیب‌خانه‌ی (الموفق بن
 مطران الدمشقي) (که ۵۸۷ هه‌م‌روهه) که هیممه‌تیک‌ی گ‌ه‌وره‌ی هه‌بووه له
 کوکردنه‌وه‌ی کتیب‌دا، ته‌نانه‌ت کاتیک که مرد له دۆلابه‌کانیدا له کتیب‌ه
 پزیشکیه‌کان و غه‌یری نه‌مانیش نزیکه‌ی ۱۰۰۰۰ به‌رگی هه‌بووه، له
 خزمه‌تیدا ۳ نووسه‌ره‌وه هه‌بوون که به‌رده‌وام کتیب‌یان بۆ ده‌نووسییه‌وه
 و نه‌میش مووچه و رۆزی ده‌دانن.

ئیمه کاتیک که دلخو‌شی ده‌روونمان پرده‌کات به‌وه‌ی که ئا به‌و
 شیوه‌یه کتیب و کتیب‌خانه‌کان بلأو بوون له هه‌موو لایه‌کی جیهانی
 ئیسلامیدا له سه‌رده‌مه زێڕینه‌کانیدا، له‌هه‌مان کاتدا غه‌م و په‌ژاره
 دامانده‌گریت کاتیک که چاره‌نووسی ئه‌م کتیب‌خانه‌مان بۆ روون
 ده‌بیته‌وه، و نه‌و هه‌مووه‌وتاندن و سوتاندن و له‌ناوبردنه‌ی که تووشی
 هاتن به‌دریژی س‌ه‌ده‌کان، و به‌هیچ شیوه‌یه‌ک ناتوانریت نه‌ندازه‌ی ئه‌و
 له‌ده‌ستچوونه‌ گ‌ه‌وره‌یه‌ی زانست بپێوریت و قه‌ره‌بوو بکریته‌وه،
 کتیب‌خانه‌کانمان تووشی چه‌ندین کاره‌سات و به‌لا هاتن که بوونه‌ هۆی
 فه‌وتاندنی ملیۆنه‌ها کتیب بۆ هه‌تا هه‌تایه، که بریتین له‌ به‌نرخترین
 شوینه‌وار و پاشماوه‌ی فیکری ئیسلامی له‌ میژوودا.

به لا و کاره ساتی ته تهره کان کاتیک که به غدا یان داگیرکرد پیش
 هه موو شتیک تووشی ئه کتیبخانه بوون، هه موومان ده زانین که ته تهره
 به ریه ری و ناشارستانییه کان هه موو کتیبه کانی کتیبخانه گشتیه کانی
 به غدا یان فریدایه ناو رووباری دیجله وه به شیوه یه که رووباره که یان
 پیپر کرده وه و سوار ده یترانی به سهریاند لاهم رۆخی رووباره که وه
 بیه پشته وه بۆ ئه و بهر، ئاوی رووباره که ش بۆ ماوه ی چه ندین مانگ بوو به
 ره شیکێ قه ترانی به هۆی مره که بی ئه و کتیبانه ی که فریدرابوونه ناوی.

هه روه ها کاره ساتی داگیرکاری خاچه رستانییش بووه هۆی
 له ناوچوونی به ترخترین کتیبخانه کانمان له شاره کانی قودس و ته رابولس
 و مه عه پرده و غه ززه و عه سقلان و غه بری ئه مانیش له و شارانه ی که
 کاولیان کردن، ته نها ئه وه نده به سه که بزانی هه ندیک له میژوونوسان
 بری ئه و کتیبانه ی که خاچه رسته کان ته نها له شاری ته رابولس
 له ناوایان بردن نزیکه ی ۲ ملیۆن بهرگ بوون^{۱۴۴} !!

نسکۆی ده سته سه را گرتنی ئیسه پانییه کان بۆ ئه نده لوسیش بووه
 هۆی له ناو بردنی ئه و کتیبخانه گشتی و تاییه ته مه زنانه ی که میژوو به
 سه رسامیه وه باسیان ده کات! هه موویانیان سووتان به هۆی کاره کانی
 قه شه ره گه زه رسته کانه وه، ته نانه ت میژوونوسان ده لێن له ۱ رۆژدا و له
 گۆرپه پانی شاری غه رنا ته دا نزیکه ی ۱ ملیۆن کتیبیان سووتاند!

ئه مه بریتی بوو له کتیبخانه کانمان له چاخه کانی شارستانییه تماندا، و
 ئه وه ش چاره نووسیان بووه.

^{۱۴۴} له ناویاندا ۵۰ هه زار نوسه ی قورئانی پیرۆز و ته فسیره کانی بووه !.

له گه ل ئه وه شدا داننان به چا كه ی دوژمنان قورسه بۆ ده روون، به لام ده بیټ دان به وه دا بنیټین كه كټیخانه كانی ئه وروپا بوونه هۆی پاراستنی پاشماوه یه کی كه می ئه م میراته زانستییه مان له دانراو و كټیبه كان، ته نانه ت ئیستا له گه وه ری دانراوه عه ره بییه كان ئه وه نده هیه له كټیخانه كانی ئه وروپادا كه زۆریان له هه موو جیهانی ئیسلامیدا دانه یه کیان نه ماوه ؟

كۆر و كۆبوونه وه زانستییه كان :

ئه مه بریتییه له لایه نیکی خۆش له لایه نه كانی شارستانییه ته گه شه كه مان، كه کاریگه ریه کی گه وه ی هه بووه له بڵاوكرنه وه ی رۆشنیبری و بره وپیڤدانی زانستدا، و له به رز كرده وه ی ئاستی كۆمه لایه تی و زه وقی زانستی له ناوه نده رۆشنیبرییه كاندا، ئه م مه جلیس و كۆر و كۆبوونه وه زانستییه كانی زۆر بڵاو و جۆراوجۆر بوون له شاره كان و پایته خته كانماندا، و روویه کی پرشنگدار بوون له رووه كانی رابوونی فیکری ئوممه ته كه مان له گه رمه ی ده سه لات و هیزیدا.

هیچ گومانه ت له مه دا نامی نیت كاتیک ده بینیت زوویه ی توێژه كانی كۆمه ل له خلیفه و كاره به ده ستان و زانایان و ئه دیبان و شاعیران لیکۆلینه وه تاییه تییه كانی خۆیانیان له كۆبوونه وه تاییه تی و گشتیه كاندا كرده بووه مه یدانیکی پیشه برکیتی زانستی و ئه ده بی و فه لسه فی، ئه م ئوممه ته ی ئیمه له تینویتی و گه رمیدا بۆ زانست و پرۆگرامه كانی گه یشته ئاستیک كه هه ست به مه زنی و گه وره بییه كه ی ده كه یت.

نەم كۆپ و كۆپۈنە وانە نۆد و جۆراوجۆر بوون، بۆ نمۇنە ئەو كۆپ و كۆپۈنە وانەى كە خەلىفە خۇى سەرۆكايەتى دە كرد و تىيدا بەناويانگترين زانايان و ئەديبان و فەقيهان كۆدە بوونە وه، لە سەرەتاي ئىسلامدا وهك مەجلىسىكى نوینە ران وابووه كە سەرپەرشتى كارەكانى دە ولەت و كارپە دەستەكانى لىوۋە كراوه، پاشان لە سەر دەمى ئومەوييە كاندا بوون بە كۆپى حىكمەت و ئەدەب و شىعر.

پاشان لە سەر دەمى عەبباسىيە كاندا گەشەى كرد و برىتى بوون لە ناوازه ترين كۆپ و كۆپۈنە كان لە جوانى و فەخمىي راخەر و ئەساسەكەى و فراوانىيەكەى و نۆرى زانايان و ئەديبانى، و جۆراوجۆرى بابەت و ھونەرە كانيدا، ئەمە بىجگە لە كۆپە مۆسقىيە كان و گۆرانىيە كان، لە ناسراوترين خەلىفە عەبباسىيە كان لە فەخمىي و ناوازه يى كۆپ و كۆپۈنە وه كانيان (الرشد والمأمون) بوون، تەنھا بەسە ئەو ەندە بزائين كە (الرشد) لە مەجلىسە كانيدا ئەمانەى كۆدە كردە وه: لە شاعىرە كان: (أبو نواس وأبو العتاهية ودعبل ومسلم بن الوليد والعباس بن الأحنف)، و لە فەقيھە كان: (أبو يوسف والشافعي ومحمد بن الحسن)، و لە زمانە وانە كانىش: (أبو عبيدة والأصمعي والكسائي)، و لە مېژوونووسانىش: (الواقدي) مېژوونووسى بەناويانگ، و لە گۆرانىيېژانىش: (إبراهيم الموصلي وإسحاقى كۆپى).

خەلىفە (المأمون) يش مەجلىسەكانى لە ناوازه ترين مەجلىسە زانستىيە كان بووه لە مېژووى شارستانىتى ئىسلاميدا.

چونكە خۇى لە مەزنترىنى زانايان بووه، و كۆپەكانى شەپۆلى دەدا بە كۆمە لىكى بۆيىنە لە پىاوانى زانست و ئەدەب و شىعر و پزىشكان و

فەیلەسوفەکانیش کە لە ھەموو لایەکی وولاتەوہ بانگی دەکردن و ھەمووی لە ژێر کەرەم و ریزی خۆیدا نوqm دەکرد بەجیاوازی رەگەز و وولاتەکانیان.

ئەو ھەشمان بێرەنەچیت کە دووکانەکانی کتیب نووسەرەو ھەکانیش بە ھەمان شێوہ کۆپێک بووہ بۆ زانایان لە ھەموو بوارەکاندا کە گفتوگۆ و راگۆڕینەو ھیان تیدا ئەنجامدەدا، کتیب فرۆشەکانیش خۆیان زۆر بەی کات ئەدی و رۆشنبیر بوون کە سوودیکی گەورەیان لە کارەکیان وەر دەگرت بۆ تێرکردنی برسیتییان بۆ زانست، ئەو ھەندە بەسە کە بزاین (إبن النديم) خاوەنی (الفهرست) و (یاقوت الحموي) خاوەنی (معجم الأدباء) و (معجم البلدان) ھەردووکیان دووکانی کتیب فرۆشتنیان ھەبووہ، نۆز جاریش (أبو الفرج الأصفهاني) خاوەنی کتیبی (الأغاني) و (أبو نصر الزجاج) ی ئەدی و زمانەوان و موفەسیری قورئان لە دوکانی کتیب فرۆشەکاندا کۆدەبوونەو و دەریارە ی شیعەر و ئەدەب گفتوگۆیان دەکرد لەگەڵ ئەو شاعیر و ئەدیبانە ی کە دەھاتن بۆ ئەو دووکانانە.

لە دوایدا دەلیین ئەو ئوممەتە ی کە شایەنی ژیان و سەر بەرزییە خۆراکی خۆی لە زانستدا دەبینیتەوہ پیش ھەموو شتێک، ئوممەتی ئیمەش کاتێک ژیا نی دەکرد بە بەر میلیە تانی تردا ھەموو رێگایەکی گرتبوہ بەر بۆ دەستکەوتنی زانست و بلۆکردنەو ھ ی، بە لکو زۆر بە ی نەو ھەکانی لە خەلیفەوہ بۆ بازرگان و کارکەرەکان پیشبڕکیان دەکرد بۆ دەستخستن و بلۆکردنەو ھ ی ھۆکارەکانی زانست لە کتیب و قوتابخانەکان، ھەروە ک بینیشمان قسە و گفتوگۆکانیشیان لە مجلسە زانستیہ ناوازەکانیاندا زۆر بە ی بۆ زیادبوونی زانست و کرانەو ھ ی مێشک و

تیزکردنه وهی بووه، که تهناته له دانیشن و یاریکردن و کات به سه‌بردنه کانیشیاندا زانا و نه‌دیب بوون.

لیره‌دا باسی کۆپی زانیان و فوکه‌ها و فهرمووده‌زان و نامۆزکاره‌کانیشمان نه‌کرد، که نه‌مانه نه‌ونده زۆریوون له هه‌موو شار ولادیه‌دا هه‌بوون، به‌کورتی ده‌توانین بڵێین که شارستانیته‌ی ئێمه له سه‌رده‌مه‌ پرشن‌گداره‌کانیدا هه‌موو جیهانی ئیسلامی پرکردبوو له زانست که هه‌موو ماله‌کان و مزگه‌وته‌کانی و قوتابخانه‌کانی و یانه‌کانی و کۆچ و مه‌جلیسه‌کانی و دوو‌خانه‌کانی داپۆشیبوو، به‌شیوه‌یه‌ک که وای له زانی گه‌وره (گۆستاف لۆبۆن) کرد که بڵێت: (خۆشه‌ویستی موسولمانان بۆ زانست زۆر گه‌وره‌ بووه، و گه‌یشتنه‌ ناستیکی زۆر به‌رز و مه‌زن له رۆش‌بیریدا دوا‌ی نه‌وه‌ی که فتوحاته‌کانیان ته‌واو کرد به‌ ماوه‌یه‌کی کورت، به‌شیوه‌یه‌ک که توانییان شارستانییه‌یه‌ک داهێنن که زانسته‌کان و نه‌ده‌ب و هونه‌ره‌کان تییدا به‌ته‌واوته‌ی گه‌شانه‌وه و گه‌یشتنه‌ لوتکه‌).

پایته‌خته‌کان و شاره‌گه‌وره‌کان؛

ئێمه ئێستا له سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچیدا‌ین یان سه‌ده‌ی ده‌یه‌می زایینی، و به‌شیوه‌یه‌کی خێرا چاوی‌ک ده‌گێڕین به‌سه‌ر شاره‌کانی جیهانی ئیسلامی و جیهانی رۆژئاوا‌دا، که لیره‌دا تووشی تۆقین ده‌بین له‌و جیاوازییه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌نیوان ئهم دوو جیهانه‌دا بووه، سه‌رمان ده‌سو‌رمیت کاتێک که جیهانیکی پر له‌ ژیان و هێز و شارستانییه‌ت (که جیهانی ئیسلامیه‌) ده‌بینین به‌رامبه‌ر به‌ جیهانیکی دوا‌که‌وتوو که شوینه‌واری ژیان و زانست و شارستانیته‌ی تیدا نه‌ماوه (که جیهانی

رۆژئاوايە)، دەبا ھەول بەدەين بەراوردىك لەنێوان ئەم ۲ جىھانەدا بکەين،
با سەرەتا بە جىھانى رۆژئاوا دەست پێبکەين بۆ ئەوەى بزانين کە ژيانى
دانىشتووانى و فراوانى شارەکانيان و ئاستى خەلکەکەى چۆن بوو؟.

لە کتیبى میژووى گشتى (الفيس و رامبو)دا ھاتوو: ئینگلتەرای
ئەنگلۆسەکسونى لە سەدەى ھەوتەمى زایینیىو ھە و تا دواى دەیەم زۆر
ھەزار بوو لە زەویىەکیدە و پەيوەندى پچراپوو بە وولاتەکانى ترەو،
زۆر سەرەتایى و ھەشى بوون و خانووکانیان بە بەردىكى دانەتاشراو
دروست دەکرد و بەقورپكى شیلراو بنیاتیان دەنا و لە زەوى تەختانیدا
دروستیان دەکرد، خانووکانیان تەسك و دەرکەیان ناخۆش و دانەخراو
بوو، ھەرەھا گەرپ و شوینی ئەسپ و ئازەلەکانیان پەنجەرەیان نەبوو
و دەبوو ھۆى تووشبوونى ئازەل و مالاتەکان بە چەندین نەخۆشى
جۆراوجۆر کە تەنھا دەرەمەتى وولات بوون.

و ھەبى خەلکەکان ئەمینتر و مالتەکانیان لە ئازەلەکان خۆشتەر
بوویت، سەرۆكى تیرە لە کوخەکیدە لەگەل خیزان و خزمەتکار و
ناسیاوکانیدا دەژیا، ھەموویان لە ھۆلىكى گەرەدا کۆدەبوونەو کە لە
ناوھەراستیدا زۆپایەك ھەبوو کە دووگەلکیشەکەى لە سەقى مالتەکەو
دەچوو دەرەو، ھەموویان لەسەر یەك سفرە نانیان دەخوارد کە
سەرۆك و ژنەکەى لەلایەكى سفرەگەدا بوون، چەتال نەناسراپوو و
کووپەکان لەخوارەوھەیاندا پیتىكى لەسەر بوو و دەبوایە ھەریەكێك
كوپى خۆى بەدەستو ھەبگرت یان بە یەك جار ھەلیداتە ناو دەمى،
گەرەى مال لە ئێوارەدا دواى نانخواردن و خواردنەو و سەرخۆشى
دەچوو ژوورەکەى خۆى، پاشان میژەکان لادەبران و ئەوانى تر

هه موویان پتیکه وه له سه زهوی نه وهژله دا ده خه وتن و هه ریه کتک چه کی
خوی به ده سه وه ده بو له کاتی خه وتن دا له بهر نه وهی دزه کانی نه و کاته
نه ونده به جورته بوون که وای له خه لکه که ده کرد که هه میشه له
ناماده باشیدا بن بۆ نه وهی زه فهریان پینه بن.

نه روپا له و کاته دا پرپوه له دارستانه چرکه کان و دواکه وتوو بووه له
کشتوکاله کهیدا، له زۆنگا و گۆلاوه کانی ده وروپه ری شاره کانه وه بۆنیکي
کوشنده ده هات که خه لکی داده گرت و له ناوی ده بردن، خانووه کانی
شاره کانی پاریس و له ندهن له دار و قوپی شیلراو به کا و قه صه ب
دروسته کران (وه ک خانووی لادیکانی نیعه پیش نیو سه ده)، په نه ره و
ژووری گه رمکراویان نه بووه، هه روه ها جینگه و سیسته می نووستنیان
نه ناسیوه و ته نها جینگایان بریتی بووه له و کا و پووشه ی که له سه ر
زه ویدا ده یان پرشت، پاک و خاوتنییان نه ناسیوه و ناوسکی ناژه له کان و
پسی چیشته خانه کانیان له بهردهم ماله کانیاندا فریده دا و لیبانه وه بۆنیکي
ناخۆش ده هات.

هه موو خیزانیك له یه ک ژووردا ده خه وتن به پیاو و ژن و
منداله کانه وه، و زۆرجاریش ناژه له مالییه کانیان له گه ل خۆیاندا
ده خه واند، جینگه ی نه وان بریتی بووه له کیسێک کا که له سه روویه وه
کیسێکی خوری هه بووه که وه ک سه رین به کارهاتوه، شه قامه کانی
شاره کان ئاوه پۆ و رووناکی و به رد ریزیان نه بووه، گه وره ترین شاریش
له نه وروپادا ژماره ی دانیشتهانی له ۲۵ هه زار تینه په پروه.

نه مه بریتی بووه له حالێ رۆژناوا له سه ده ی یانزه یه م و دوا
نه میشدا به دانپیدانانی میژوونووسانی خویان، ده با ئیستا به خیرایی

پیش نه وهی نه م وینه یه مان بیرچیتته وه بچین بۆ جیهانی ئیسلامی و شار و پایته خته مه زنه کانی وهك به غدا و دیمه شق و قورتوبه و غرناته و ئیشبیلیه، بۆ نه وهی بزانی نه م شارانه و شارستانیته که یان چۆن بووه . بابچین بۆ شاره کانی نه نده لوس که دراوسینی نه وروپا بوون و باسمان لیوه کرد، و باهه ولّ بدهین که ته نه ها خاسییه ته دیاره کانیا نه ك هه موو شتیکیان باس بکهین، ده بابزانی چۆن بوون؟

قورتوبه (Cordoba) له سه رده می (عبدالرحمن) ی سییه می ئومه وی پایته ختی نه نده لوسی موسولمان بووه، شه وان به چراخان رووناك ده کرایه وه و موسافیران تا ماوه ی ۱۰میل به هۆی پرشنگی رووناکیه که ی ده یانتوانی ریگی خۆیان ببینن و وون نه بن، شه قام و جاده کانی به رد ریژ کرابوون، و شۆسته کانی له جاده که وه به رز کرابوونه وه، چوارده وری درابوو به باخ و بیستانی گش و سه وز، ته نانته نه وهی ده هات بۆ نه م شاره نزیکه ی ۱ سعات به ناو نه م باخ و بیستانانه دا پیاسه ی ده کرد ئینجا ده گه یشته شاره که .

دانیشتوانی له ۱ ملیۆن کهس زیاتر بوون (له و کاته دا که دانیشتوانی گه وره ترین شاری نه وروپا له ۲۵ هه زار کهس زیاتر نه بوون)، هه مامه کانی نزیکه ی ۹۰۰ دانه بوون و خانووه کانی ۲۸۳۰۰۰ خانوو و ۸۰۰۰۰ کۆشک بووه، ۶۰۰ مزگه وتی تێدابوووه، خرپتی شاره که ۸ فهرسه خ بووه (واته نزیکه ی ۳۰کم)، هه موو دانیشتوانه که ی خوینده وار بوون و له به شسی رۆژه لاتیدا به ته نه ها ۱۷۰ ئافره تی خۆشنووس هه بوون که به خه تی کوفی قورئانیان ده نووسی، نه مه ته نه ها له یه ك لای شاره که دا.

۸۰ قوتابخانه ی گشتی تێدابوووه که هه ژاره کان به خۆپایی تێیدا فێرده کران، ۵۰ نه خۆشخانه ی تێدابوووه .

مژگه و ته گه و ده که ی که تا نه مړېش شوینه واره مه زنه که ی به نه مری
 ماوه نمونه یه که بویه له هونەر و داهیناندا، به رزی مناره که ی ۴۰ بال
 بویه و گومره به رزه که ی له سر چنه د پناغیه کی ته ختیه ی ه لکه ندر او
 جیگیر بویه، له ناووه ۱۰۹۲ پایه ی هیه که له مرمه پی جؤراو جؤر
 دروستکراون و بونه ته هوی دروستبوی ۱۹ بهش به دریزی و ۳۸ بهش
 به پانی، له شه ودا به هوی ۴۷۰۰ چراخانه وه روونا که ده کرایه وه که له
 هه موو سالتیکدا ۲۴ هه زار ره تل رونیان سهر ف ده کرد، بهشی خوارووی
 ۱۹ ده رگای هه بویه که به له وحی برؤنزی پته و داپؤشرا بون جگه له
 ده رگای ناوه نندیان که به له وحی نالتونی داپؤشرا بوی، له هه ریه که له
 رووه کانی رؤژه لات و رؤژنا و اشدا ۹ ده رگای هاوشیوه ی نه مانه هه بویه،
 میحرابی مژگه و ته که نه و نه ده بهسه که میژوونووسه رؤژنا و اییه کان
 ده رباره ی ده لیت: (بریتییه له جوانترین شتیک که چاوی مرقی
 ده چیته سر، هیچ شتیک تری کؤن یان نوی ناگاته جوانی و رازاندنه وه
 و به رزییه که ی).

هر بؤ شاری قورتوبه شارؤچکه ی (الزهراء) ی نه مر به هونەر و
 ناوازه کانی زیادکرا، به شیوه یه که میژوونووسی تورکی (چیا پاشا)
 ده رباره ی ده لیت: (بریتی بوو له سهرسوپهینه ی زه مانه که هاوشیوه ی
 نه م به خه یالی به نناکاندا نه هاتووه له و کاته وه ی په روه ردگار گه ردوونی
 دروستکردووه، و وینه یه که وه وینه ی نه م له میشکی هیچ نه اندازیاریکدا
 دروست نه بویه له و کاته وه ی که عه قله کان په یدابوون).

له شاری (الزهراء) دا هؤل و مه جلیسیتک هه بویه که ناوی (قصر
 الخلافة) بویه، سهقف و دیواره کانی له نالتون و مه پم پی پوختی

ئەستور بون لە ھەموو رەنگتک، لە ناو پاستیدا ھەرزیکى گەرەى
 مەپمەپ ھەبوو کە پەپووە لە جیو، لە ھەموو لایەکی ئەم مەجلیسەدا ۸
 دەرگا ھەبون کە سەرەکانیان لە عاج و ئەباتۆسى رازا بە ئالتوون و
 جۆرە ھای گەرەى پتکھاتیبون و چوارچۆرە کەى لە مەپمەپى رەنگاوردەنگ
 و بلوورى روون پتکھاتیبو.

تیشکى خۆر لەم دەرگایانەو دەھاتە ژووردەو و ناو پاست و
 دیوارەکانى ئەم مەجلیسەى رووناک دەکردەو و بەھۆى رەنگە
 جۆراوجۆرەکانەو رووناکیەکی دروستدەکرد کە تیشکى دەسوپماند و
 چاوەکانى گێژدەکرد، خەلیفە (الناصر) ئەگەر بیویستایە یەکتک لە
 دانیشتوان بترسینیت ئاماژەى دەکرد بۆ یەکتک لە بەندەکانى کە جیوہى
 ناو ھەرزە کە بجوولینیت، ئیتەر رووناکیەک لە مەجلیسەکەدا پەیدا دەبوو
 وەک تیشکى ھەرە بروسکە و دلەکانى پردەکرد لە خۆشى، بەشێوہەیک
 کە دانیشتوانى ھۆلەکە وایاندەزانى دەفەن و لە ھەوادان تا ئەو کاتەى کە
 جیوہە کە بجوولایەتەو.

ھەرەھا شارەکە کارگەکانى پیشەسازى و ئامێرەکانى تێدابوو، وەک
 شوینى دروستکردنى ئامێر و چەکەکانى جەنگ و شوینى دروستکردنى
 خشلەکانى خۆپازاندنەو و شوینى دروستکردنى پەیکەر و زەخرەفە و
 ھەلکەندراوہکان و غەیری ئەمانیش لە پیشە و پیشەسازییەکان،
 دروستکردنى ئەم شارۆچکەى ماوہى ۴ سالى خایاند، لەم کۆشکە
 مەزنەدا خەلیفە (المستنصر) لە سالى (۳۵۱ک)دا پێشوازی کرد لە پاشای
 نىسپانىای مەسیحى کە (أردون بن اذنفوش) بوو، کاتیک چووہ ناو
 زەھراوہ و گەرەبى و مەزنى و خزمەتکارەکانى و سەربازەکانى و ئامێرە

جه‌نگییه‌کانی بینی تووشی سه‌سوپمان بوو! سه‌سوپمانه‌که‌ی گه‌یشته
لوتکه کاتیک که گه‌یشته مه‌جلیسی خلیفه (المستنصر) و له پالیدا
گه‌وره پیاوانی ده‌ولت و ری‌زدار و نه‌شراف و گه‌وره زانایان و خه‌تییه‌کان
و گه‌وره سه‌رکرده سه‌ریازییه‌کانی بینی، کاتیک که پاشای نیسپان
وویستی نزیك بیت‌وه سه‌ری رووتکرد و کلاوه‌که‌ی داکه‌ند و به‌پیوه

مایه‌وه تساوه‌کو
خه‌لیفه ریگه‌یدا لیتی
نزیك بیت‌وه و
دانیشیت.

نه‌گه‌ر لی‌ره‌وه
بچین بۆ (غهرناته)
گه‌وره‌یی بینا و
ئـاـوه‌دانی
ئیسلا‌می‌مان به
ته‌واوه‌تی بۆ روون
ده‌بیت‌وه، به
تاییه‌تی له کۆشکی
(الحمراء) دا که
نموونه‌یی‌ه‌کی
سه‌سوپه‌ینر بووه و
ته‌ماشاکه‌رانی

سه‌رسام ده‌کرد، تا نه‌مۆش له‌گه‌ل تپه‌پوونی رۆژه‌کاندا مایه‌ی
سه‌سوپمان و سه‌ردانی گه‌شتیارانه له هه‌موو لایه‌کی جیهانه‌وه، نه‌م
کۆشکه له قه‌دپالی چیا‌به‌کدا دروستکراوه که ده‌پوانیت به‌سه‌ر شاری

غەرناتە و باخ و بېستانە فراوان و بەپیتەکانی دەوروپەریشیدا، کە وای لێدەکات لە جوانترینی دیمەن و شوێنەکانی دنیا بێت، لە کۆشکە کەدا چەندین هۆلی جۆراوجۆری تێدابوو، وەک: هۆلی شێرەکان، و ژووری ۲ خوشکە کە، و هۆلی دادپەرورە، و هۆلی بالۆیزەکان، کە ناتوانین لەم باسە کورتەدا وەسفی تەواوی (الحمراء) ی ناوازه بکەین.

باسیش دەربارەی شارە ئەندەلوسییه‌کانی تروئەفەخمی و مەزنییه‌ی کە هەیانبوو کاتمان زۆر دەبات و درێژدەبێتەوە، و تەنها ئەوەندە بەسە کە بلێین لە شارێکی تردا کە (ئیشبیلیه) بوو، بەتەنها ۶۰۰۰ نامیری ئاوریشم چنێن هەبوو^{۱۴۵}، و لە هەموو لایەکیدا بە داری زەیتوون دەورە دراو، و زیاتر لە ۱۰۰ هەزار نامیری گۆشینی زەیتوون و دروستکردنی زەیتی زەیتوونی تێدابوو.

با ئیستاش روو وەرگێڕین و بچین بۆ رۆژه‌لاتی جیهانی ئیسلامی بۆ ئەوەی کە نمونەی شارێکی گەورە و شارستانییه‌ ناوازه‌کە ی ببینین، کە لێرەدا تەنها باسی شاری (بغداد) و باسی پێکەاته‌کە ی و چۆنیتی دروستکردنی دەرکەین کە لە سەر دەرکەکانی دواتر داوای دروستکردنی بوو یەکیک لە عەجاییبەکانی دنیا کە پێشتر نمونەی لەمجۆرە بوونی نەبوو.

بەغدا پێش ئەوەی کە خەلیفە ی عەبباسی بەناوبانگ (المنصور) دروستی بکات تەنها کێلگە و بازارێکی بچووک بوو کە سەری هەموو سالتیک بازرگانانی دەوروپەری تێیدا کۆدەبوونەو بۆ کرپین و فرۆشتن، کاتیک کە (المنصور) نیازی دروستکردنی هێنا ئەندازیاران و خەلکی بەتەن

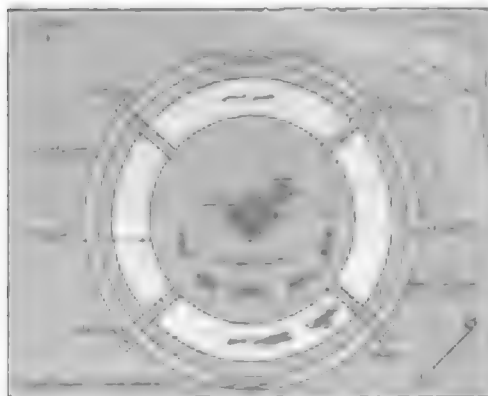
^{۱۴۵} ئەمە بێجگە لە ۱۶۰۰ کارگە ی جۆراوجۆری تر، تەنها ژمارە ی کرێکارانی چنێن ۲۰۰۰۰

کرێکار بوون، لە شاری (طلیطله)ش زیادە لە ۵۰۰ کارگە ی قوماش هەبوو کە کرێکارانی

نزیکی ۴۰۰۰ کەس بوون!

و شارەزایانی پتیوان و رووپتیوی و دابه شکردنی زهوی له هه موو لایه که وه
 بۆ هینا، پاشان به ده سستی خۆی یه که م خشتی بیناگهی دانا و ووتی:
 (بسم الله الرحمن الرحيم والحمد لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة
 للمتقين) واته: به ناوی خوای به خشندهی میهره بان و سوپاس بۆ ئه
 خوایه ی که ده یگاته میراتی هه ر که سێک له بهنده کانی که بیه ویت و
 پاشه روژیش هه ر بۆ پارێزکارانه، پاشان ووتی: له سه ر به ره که تی خودا
 بنیاتی بنین.

سه رجه می نه وه ی بۆی سه رفکرا له دروستکردنیدا گه یشته ۴ ملیۆن و
 ۸۰۰ هه زار دره م، ژماره ی نه و کرێکارانه ی له دروستکردنیدا به شداریوون
 گه یشته ۱۰۰ هه زار که س، ۲ شووره ی هه بووه که یه ک له دوا ی یه ک بوون،
 ژماره ی دانیشتوانی گه یشتنه ۲ ملیۆن که س، ژماره ی شه قام
 وکۆلانه کانی گه یشتنه ۶۰۰۰ له به ری روژه لاتی و ۴۰۰۰ له به ری روژئاوای.
 به ناویدا بێجگه له دیچه و فورات ۱۱ روباری لاوه کی ده رویشتن که
 ناوه که یان ده چوو هه موو مالتیک و کۆشکیکی شاره که وه، له روباری
 دیچه دا به ته نها له په رینه ره وه کان به به له م ۲۰ هه زار به له م هه بووه!
 ژماره ی گه رماوه کانی گه یشتنه ۶۰ هه زار گه رماو که له کۆتایی ده سه لاتی
 عه بباسییه کاندا که مېووه بۆ که متر له ۲۰ هه زار دانه یه ک، مزگه وته کانی

گه یشتنه زیاتر له ۳۰۰۰،
 دانیشتوانی و زۆری
 زانایان و نه دییان و
 فه یله سه رووفان
 له نێوانیاندا ناتوانریت
 نه ژمار بکړین.

کۆتایی نه م
 باسه مان به باسی

مه زنی ئەم شارە لە سەردەمی خەلیفە (المقتدر) دا و راددەیی بە زویی و جوانی خەلافەت دەکەین کاتێک کە نوێنەری پاشای رۆم سەردانی کرد، مائێ خەلیفە (دار الخلافه) لە گەورەیی و فراوانیدا گەورەتر بوو. لە شارێکی گەورەیی ئەمڕۆی سوریا، کاتێک نوێنەری پاشای رۆم گەیشته شارەکە لە خانووی میوانەکان دانرا، پاشان سەربازان ریزکران لە خانووی میوانانەوه بۆ خانووی خەلیفە کە ژمارەیان گەیشته ۱۶۰ هەزار سەرباز لە نیوان سوار و پیادەدا، نوێنەرەکەش بە نیوانیاندا رۆی تا گەیشته شوێنی خەلیفە و سەلامی لێکرد.

خەلیفەش فەرمانی کرد کە بە (دار الخلافه) دا گەشتی پێبکێژێت کە چۆلکرا بوو و تەنها ۷۰۰۰ خزمەتکار و ۷۰۰ دەرگەوان و ۴۰۰۰ بەندهی رەشپێستی تێدامابوو! خەزێنەکان کرانەوه کە نامێرەکانی جەنگ و چەکەکان تێیدا وەک کەل و پەلی بووک رێکخرا بوون، کاتێک کە نوێنەری پاشای رۆم چوو ناو خانووی دارەکەوه (دار الشجرة) سەری سوپما، کە بریتی بوو لە دارێکی زیو کە کێشەکەی ۵۰۰ هەزار درەهم بوو، ۱۸ لقی هەبوو کە هەر لقیکیان لقی بچووکتری هەبوو و لەسەر ئەم لقانە باندە و چۆلەکەی لە هەموو جۆرێک و لە ئالتون و زیو دروستکراوی پێوه بوو، زۆربەی لقاکانی دارەکە لە زیو بوو و هەندێکیان ئالتون بوون و لە چەند کاتێکی دیاری کراودا بەلەنجە دەلەرزێنەوه، چەندین گەلاڵی رەنگاو پەنگی هەبوو کە لە گەڵ بادا دەجولانەوه، هەریەکێک لەم تەیرە زیوی و ئالتونیانە جریو و فیکە و دەنگیان لێوه دەهات، لە تەنێشت خانووی دارەکەوه پەیکەری ۱۵ سوار لەسەر ۱۵ ئەسپ هەبوون کە جلی جەنگیان لەبەر کرابوو و بە دەستیانەوه رەم هەبوو، و لەسەر یەک خەت بەدوای یەکدا دەخولانەوه، هەروەک ئەوهی کە هەریەکێکیان بەدوای ئەوی ترەوه بێت، پاشان برا بۆ ئەو کۆشکەیی کە ناوی (الفردوس) بوو

که له نامیره کانی جهنگ و چهک نه ونډه ی تیدابووه مه گهر خودا
بزانتیت!

پاشان له کوشکیکه وه بران بڼ کوشکیکی تر له (دار الخلافه) دا تا
ژماره ی نه و کوشکانه ی گه پان گه یشته ۲۲ کوشک، پاشان گه پانه وه بڼ
کڅپې خه لیفه موقت دیر جاریکی تر پاش نه وه ی که ۷ جبار له
گه پانه که یاندا پشویان کرد، له و شوینانه ی که نویته ری پاشای روم
سهردانی کرد بریتی بوو له کوشکی ناژه لان که هه موو جڅړیک له ناژه لانی
کڅپو و مالی تیدابوو، هه روه ها شوینی فیله کان که ۴ فیلی تیدابوو و
به سهر هه ریه کیکیانه وه ۸ که سی هیندی هه بووه که جله وگبری بوون،
هه روه ها شوینی شیر و درنده کان گه پان که ۱۰۰ دانه ی تیدابوو، ۵۰
له لای راست و ۵۰ له لای چه پ که هه ریه کیکیان به ده ست شیر وانیکه وه
بووه و له سهر و ملیاندا زنجیر و کڅت هه بووه، بیگومان نویته ری پاشای
روم له ده روونی خڅیدا گه یشته لوتکه ی سهرسامی و به گه وره زانین پاش
نه وه ی که مه زنیی (دار الخلافه) ی بینی، چونکه له هه موو دونیادا
خانویه کی هاوشیوه ی نه م خانووه نه بووه که نه م دیویتی.
نیر نه مانه به سن بڼ نه وه ی که مه زنیی و بیوینه یی شارستانییه تی
خڅومانان بڼ ده رکه ویت له گهر مه و لوتکه ی به رزیی و هیژدا.

بەشى پىنچەم

شاھىتى زانايانى رۆژئاوا

له کړتايين به شى نه م کتیبه دا جتی خویه تی که شایه تی هه نديکی تر
له زانایان و ناودارانې رږژاوا خویان بهیڼم سه باره ت به پيشده سستی و
سهرمه شقی موسولمانان له پيشخستنی زانستدا و رږلی به رزی
شارستانییه ته مه زنه که یان:

— میژوونوس و نه دبیی فهره نسی (گوستاف لوبون Gustave Lebon)
له کتیبی شارستانیته عره ب (حضارة العرب) دا ده لیت:

خه لکی نه نده لوس به زږی زانایان و لیزمه ی نه ده ب و به رزی
پادشایان و خوشویستنیان ب زانست ناسرابوون، نه وانه ی که زانست و
نه ده ب به رزیان ده کر نه وه نه مانیش به رزیان راده گرتن و ریزیان
لیده گرتن، میشکی مرؤ له وانه یه باوه پ به وه نه کات که نوسراوه کانی
(ابن حزم) که زږیه یان له ناوچوون گه یشتنه ۴۰۰ به رگ له ۸۰ هه زار
لاپه په دا!

نوسراوه کانی (عبدالملك بن حبيب السلمي) که له نه نده لوس له سالی
(۲۳۸ن) دا کړچی دواپی کرد و ته مه نی (۵۳ سال) بوو گه یشتنه ۱۰۰۰
به رگ! کتیبخانه تاییه تییه کان له زوبه ی ماله کانی شاره گوره کاند
هه بوون و کتیبخانه گشتیه کانیش به تاییه تی له شاروچکه و لادیکاندا
زږ بوون، به ته نها له (قورتوبه) و ده وروبه ریدا ۷۰ کتیبخانه ی گشتی
هه بووه نه مه بیجگه له و دوکان و بازاره زږانه ی کتیب فروشتنیش، (ابن
حزم) باسی نه وه ده کات که ژماره ی پیړسته کانی کتیبخانه ی کړشکی
(الحکم) ۴۴ دانه بوون که هره کیکیان ۵۰ لاپه په بووه و ته نها ناوی
کتیبه کانی تیدا بووه! ژماره ی کتیبه کانی گه یشتنه ۴۰۰ هه زار به رگ،
کاتیکیش که گواستیانه وه بږ شوینی نوی خوی له کړشکه که دا ماوه ی
۶ مانگ خه ریکی گواستنه وه ی کتیبه کان بوون.

ئەمە لە كاتىڭدا بوو كە (شارل) پىنجەمى پاشاى فەرەنسا كە بە دانى (الحكىم) ناسراوہ لە كۆتايى سەدەى ھەشتەمى كۆچى (۱۴ى زايىنى) دا وويستى زۆرتىن ژمارەى كۆتايى لە وولاتى خۆى و سەردەمى خۆى كۆبكاتەوہ، نەيتوانى كە زياتر لە ۹۰۰ بەرگ كۆبكاتەوہ كە زوربەيان كۆتايى ئايىنى بوون !

كەواتە بۆمان سەلما كە كاريگەرى عەرەب لەسەر رۆژئاوا وەك كاريگەرييان بووہ لەسەر رۆژھەلات، ئەوروپاش مەتبەارى موسولمانانە بۆ شارستانىيەتەكەى، وەك بىنيمان سەنتەرەكانى رۆشنىرى لە رۆژئاوا دا برىتى بوون لەوتەلار و بورجانەى كە كاريەدەستە دەرەبەگە وەحشىيەكان تىيدا نىشتەجى بوون كە شانازىيان بە لاوازى و دەست بەسرانەويان دەكرد.

موسولمانان بە تەنيا مامۇستاي نەتەوہ مەسحىيەكان بوون بۆ چەندىن سەدە، ئىمەى رۆژئاوايى تەنھا بەھۆى ھەولەكانى موسولمانانەوہ بوو كە توانيمان مېراتى يۆنانىيەكان بىيىن، خويندن و زانست لە زانكۆكانى ئىمەدا تا سەردەمانىكى نزيكىش نەيتوانى پشت نەبەستىت بەو كۆتايە عەرەبىيەكەى كە وەرگىرەردان بۆ زمانەكانى ئىمە، ئەم وەرگىرەرانەى كۆتايە زانستىيە عەرەبىيەكان تاكە سەرچاوەى فيركردن بوون لە زانكۆكانى ئەوروپادا بۆ ماوہى زياتر لە ۵ سەدە ! دەتوانىن بۆيىن كە كاريگەرى موسولمانان لە ھەندىك زانستدا وەك پزىشكى تا ئەم رۆژانەى ئىمەش بەردەوامە، كە راشەى كۆتايەكانى (ئىبن سينا) لە (مۆنبليە) لە كۆتايى سەدەى رابووردوودا (سەدەى ۱۹) كرانەوہ.

جىھان ھەمووى مەتبەارى فەزلى ئىسلامە، موسولمانان چەندىن خزمەتى بەرزى زانستە گەردوونىيەكانيان كەرد، پەيمانگا زانستىيەكانى

یوژناوا بریتی بوون له چەند قەلایه‌کی پووجه‌ل که پاپاکان و سهرانی کلتیسا رابه‌رایه‌تیان ده‌کرد له‌ حاله‌تیکه نامۆدا، و شانازیان به نه‌زانیانه‌وه ده‌کرد له‌ هه‌موو شتیکدا، که‌واته‌ بناغه و دامه‌زینه‌ری زانسته‌کانی ئیمه و سه‌رچاوه‌کانیان بریتی بوو له زانسته‌کانی موسولمانان، هه‌رته‌وه‌نده به‌سه‌ بزانیان که په‌روه‌رده‌ی نه‌وروپا له‌ رووی ره‌ووشتی و ژیریسه‌وه منه‌تباری نه‌وانه و هه‌ر نه‌مانیش بوون که مه‌ده‌نییه‌ت و شارستانییه‌تیان هه‌ینا بو نه‌وروپا^{١٤٦}، کاریگه‌ری و ده‌سه‌لاتی نه‌خلاقى ئیسلامی نه‌ته‌وه نه‌وروپییه و ده‌حشیکه‌ره‌کانی خسته سه‌ر ریتی مه‌ده‌نییه‌ت، پاشان ده‌لێت: بیره مه‌زنه‌کانی موسولمانان ده‌رگا‌کانی زانسته‌کان و هونه‌ر و فله‌سه‌فه‌یان کرده‌وه که ئیمه‌ی نه‌وروپی پێیان زۆر نه‌زان بووین، موسولمانان مامۆستای ئیمه‌ بوون بو ماوه‌ی زیاتر له ٦٠٠ سال!

موسولمانان بو ماوه‌یه‌کی زۆر پشتیان نه‌به‌ست به‌ کتێبه‌کانی یۆنان به‌لکو بزبان ده‌رکه‌وت که تێپوانین و تاقیکردنه‌وه له‌ کتیب باشتره، هه‌ربۆیه پێشی نه‌وروپایان دایه‌وه بو نه‌م کرداره‌ی که درایه‌ پال (بیکۆن) به‌وه‌ی که یه‌که‌م که‌سیک بێت تاقیکردنه‌وه و تێپوانینی به‌کاره‌ینا بێت که برپه‌ری پشتی پرۆگرامه زانستییه نوێکان، به‌لام موسولمانان ده‌ستپێشخه‌ر بوون بو سیستمی تاقیکردنه‌وه له زانسته‌کاندا^{١٤٧}.

— نه‌وه‌ی مایه‌ی سه‌رسوڕمانه نه‌وه‌یه که داگیرکه‌ران و ئیستیعمار له‌ ماوه‌یه‌ی کۆتاییدا هه‌موو دۆزینه‌وه‌کانی موسولمانان دایه‌پال که‌سانی

^{١٤٦} بپوانه کتیبی (مه‌ده‌نییه‌تی عه‌ره‌یی La civilic sation des Arabes)،

دانراوی: (Gustave Lebon).

^{١٤٧} بپوانه‌وه هه‌مان سه‌رچاوه.

تر، که له‌وانه‌یه خوۆشی نه‌ییبیستبێت، مستەر (ترند) مامۆستای زمانی ئیسپانی زانکۆی (که‌مبڕیدج) به‌ناشکرا باسی ئەمە دەکات و دە‌لێت: زانکۆکانی فەرەنسای و ئەمریکا هاتن هەموو شتێک و هەموو دۆزینە‌وه‌یه‌کیان گێڕایه‌وه‌ بۆ سەرچاوه‌یه‌کی لاتینی! هەر له‌به‌ر ئەمە میژوونووسه‌ نوێکان وایان لێهات که گرنگی نه‌ده‌ن به‌ میرات و پاشماوه‌ی مه‌زنی زانستی موسولمانان که له‌ سه‌ده‌کانی پێشتردا بۆیان به‌جێهێلایان، له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا ده‌بی‌ت بزانی‌ن که زۆریه‌ی ئەوانه‌ی ئەم‌ڕۆ دراونه‌ته‌پاڵ سەرچاوه‌ لاتینییه‌کان پێش‌ته‌نها یه‌ك سه‌ده‌ درابووه‌ پاڵ موسولمانان! ^{١٤٨}.

- (مستەر ویلن) که یه‌کێکه‌ له‌ گه‌وره‌ترین میژوونووسه‌کانی به‌ریتانیا ده‌‌لێت: ئەو ئاینه‌ راستی که بینیم هه‌میشه‌ له‌گه‌ڵ شارستانییه‌ت و مه‌ده‌نییه‌تدا یه‌ بریتییه‌ له‌ ئایینی ئیسلام، و ئە‌گه‌ر داوام لێ‌بک‌رێت که پێناسه‌ی ئیسلام به‌ یه‌ك ده‌سته‌واژه‌ بکه‌م ده‌‌لێم: ئیسلام بریتییه‌ له‌ مه‌ده‌نییه‌ته‌ی چاوه‌پوان کرابوو، هه‌روه‌ها ده‌‌لێت: ئە‌وروپا منه‌تباری موسولمانانه‌ له‌ به‌شی هه‌ره‌ زۆری یاسا‌کانی به‌‌پۆه‌بردن و بازگانی‌دا، ئە‌و شه‌ریعه‌ته‌ی که بینیم له‌گه‌ڵ مه‌ده‌نییه‌تدا ده‌‌پوات شه‌ریعه‌ته‌ی ئیسلامی بوو، ئە‌گه‌ر یه‌کێک به‌‌وێت شتێک له‌مه‌ بزانی‌ت باجێ‌ت قورئان بخوێنی‌ته‌وه‌ و ئە‌وه‌ی که تێیدا یه‌ بێ‌دۆزه‌ زانستی و یاسا‌کانی به‌‌ستنه‌وه‌ی کۆمه‌لگا، چونکه‌ کتێبی‌کی ئایینی زانستی کۆمه‌لایه‌ته‌ی پاک‌که‌ره‌وه‌ی ره‌ه‌وشتی میژوویی، که زۆریک له‌ یاسا‌کانی تا مانی دنیا به‌‌کار‌دێن، من ته‌حه‌ددا ده‌که‌م که یه‌کێک به‌‌توانی‌ت باسی سه‌رده‌می‌کم بۆ بکات که تێیدا شه‌ریعه‌ته‌ی ئیسلامی پێچه‌وانه‌ی پێشکه‌وتن و مه‌ده‌نییه‌ت بووبێت!.

- (هنری دی شامپون) ده لیت: نیمه ی رۆژئاوایی قه رزاری گه له موسولمانه کانی بۆ هه موو شته چاکه کانی شارستانییه تمان له بواری زانست و هونه ر و پیشه سازیدا، نه وه نده مان به سه که بزانی ن نمونه ی کاملی مرقایه تی بووه بۆ زیاتر له ۸ سه ده، که نیمه له و کاته دا نمونه ی دپنده یی بووین.

- دکتۆره (ئه لیس لیختسهنده ر) مامۆستای ئیسلامییات له زانکۆی (فرانکفۆرت) له ئە لمانیا ده لیت: له کتێبه که مدا (ئیسلام و سه رده می نوێ) نه وه م سه لماند که چۆن موسولمانی سه رده م باوه پی وایه که نه و کتێبه ی بۆی هاتۆته خواره وه رۆی ده دات (نه گه ر له سه ریشی فه رز نه کات) که چاره سه ری کێشه کان و پرۆژه کانی سه رده می خۆی به پێی نه وه ی ده نگونجیت له گه ل ئاینه کهیدا چاره سه ر بکات، به بێ نه وه ی نه و شتانه ی زانستی نوێ فه راهه می کردوه له ده ست خۆی بدات، نه وه ش ته ئکیده که بانگخوازانی چاکسازی ده توانن سه نه دی به هیز له قورئانی پیروژدا بدۆزنه وه بۆ هه موو نه و نوێ گه رییا نه ی بانگه شه ی بۆ ده که ن، له سه ر نه و بنه مایه ی که گرنگترین خاسیه ته کانی ئیسلام نه وه یه که کۆتایین ئاینه ئاسمانیه کانه، و له گه ل هه موویاندا له بنچینه کانی باوه ردا یه که ده گریته وه به لām له چوارچێوه گشتیه کهیدا له گه لایان جیاوازه، که نه به ستراوه ته وه به په یامێکی دیاریکراوه وه که له گه ل رۆیشته نی سه رده میدا نه مینیت، یان به نه ته وه یه کی تاییه تیه وه، به لکو ئیسلام کۆتایی په یامه کانه و مه به ست پێی به رده وامیدانه وگونجانه بۆ هه موو جیلێک وهه موو سه رده مێک.

- ئیمپراتۆر (گلیۆم) ئیمپراتۆری ئە لمانیا دوا ی سه ردانی بۆ قودس له سالی (۱۸۹۷ن) دا ووتی: من نه وه م ده ووت له دلی خۆمدا که نه گه ر خاوه نی دیا نه تی خۆم نه بووما یه دوا ی گه یشتنم بۆ شاری (قودس) نه وا

به دلتيايي وه موسولمان ده بووم، چونكه ته عاليمه كانى له گه ل هه موو
خه لكيدا و بۆ هه موو سه رده ميگ ده گونجيت.

– مامؤستا (شيرل) راگرى كؤليجى ماف له زانكؤى (فياهننا) له
كؤنگرهى مافناسه كان له سالى (١٩٢٧ن) ووتى: مرقايه تى شانازى
ده كات به وهى كه كه سيكي وهك (محمد) مرقؤ بووه، چونكه له گه ل
ئه وه شدا كه نه خوئنده وار بووه توانيويه تى ته شريعتك بهيئيت كه ئيمه ي
ئه وروپى ته واو شاد و كامه ران ده بين ئه گه ر بتوانين دواى ٢٠٠٠ سال
بگه ين به لوتكه كه ي!!.

– مامؤستا (دريهر) له كتيبه كهيدا كه به (المنازعة بين العلم والدين)
وه رگيپردراوه ده لئيت:

خه ريكيوونى موسولمانان به زانسته وه ده گه رپته وه بۆ فه تحيان بۆ
شارى ئيسكه نده ريه له سالى (٦٣٨ن) دا (واته پاش مردنى محمد به ٦
سال)، دواى ئه مه دوو سه ده يان تينه په پى به سه را ناوه كو هه موو كتيبه
يونانيه كانيان وه رگيتر بۆ عه ره بى و نرخی راسته قينه ي خويان پيدان،
كاتيكيش كه خيلافه ت گه يشته (المأمون) له سالى (٨١٣ن) دا شارى به غدا
بوو به پايته ختى زانستى هه ره گه وده ي دونيا، كه خه ليفه تيدا
ژماره يه كى ناكوتا له كتيبي كؤكرده وه و زانايانى بۆلاى خۆى نزيك
كرده وه و زياده روى كرد له رۆژپيدايان.

– زانا (ل. ا. سيديو) له كتيبي (ميژووى گشتى موسولمانان) دا
ده لئيت: موسولمانان له سه ده كانى ناوه راستدا پيشه نك و چالاك بوون له
زانست و فه لسه فه و هونه ردا كه بۆ هه ر شوپيئك چووون له گه ل خوياندا
بلاويان كردۆته وه، و له مانه وه چوو بۆ ئه وروپا و بوونه هؤكارى
پيشكه وتن و به رزيوونه وهى.

- (لیبیری) یش ده لیت: نه گهر بهاتایه و موسولمانان له سهر شانقی میژوودا دهر نه که وتنايه نه واپشکه وتن و شارستانیته نه وروپا چه ندین سده دوا ده که وت.

- زانای فهره نسی (کلود فارین) نه ندای نه کادیمیای زانستی فهره نسی ده لیت: له سالی (۷۳۲ز) دا کاره ساتیکی گه وره تووشی مرقایه تی هات که له وانه یه شومترین کاره ساتیک بوویت له میژووی سده کانی ناوه پاستدا، که به هویه جیهانی رۆژئاوا بۆ ماوه ی ۸ سده نوقمی رۆنگاوی به ربهریهت و وه حشیگه ریی بوو، که پاشان هاتنی سهرده می رابوونه وه و راپهرین ئینجا که میک نه م به ربهریهی ره واندده وه، به لام سهرده می چاکسازی جارتکی تره یزی پیدایه وه، نه و کاره ساته بریتی بوو له و سهرکه وتنه قیزه ونه ی که وه حشییه کانی (هارکاس) له جه نگاوه ره فهره نکیه کان به سهرکردایه تی (شارل مارتل) له نزیک (بواتیه) به ده ستیان هینا به سهر که تیه عهره یی و موسولمانه کاندا که سهرکرده که یان (عبدالرحمن) نه یتوانی به ته واده تی کویان بکاته وه و ریکیان بخت، بویه شکستیان هینا و پاشه کشه یان کرد، ههر له م رۆژه شوومه دا مه ده نییهت و شارستانی ۸ سده پاشه کشی کرد.

چونکه ههر نه وهدنه بهس بوو که مرقه سهری باخه کانی نه ندهلوس و پاشماوه سهر و سهرسورپهینه ره کانی پایته خته کانی وهک (ئیشبیلیه و غهرنا ته و قورتوبه و توله یته له) ی بگردایه بۆ نه وه ی به سهرسورمانیکی ته واده وه نه و رادده به رزه ی شارستانییه تی بۆ ده رکه وتایه که شاره کانی فهره نسا له وانه بوو پیتی بگه شتایه و چۆن له کیسیان چوو؟! که ئیسلامی زیرهک و فه یله سوف و ناشیخواز و سنگهراوان ده یتوانی له و مه رگه سات و کاره ساتانه ی که ناونا برین و ناوه پاستی نه وروپای داپۆشی

رزگاری بکردنایه، که سهرتا بۆ باندە (ئۆسترازی)یە وەحشیگەرەکان
 ملکهچ بوو، پاشان لەت لەت کرا و نوقمی خوێن و فرمیسک بوو، دواتریش
 جەنگەکانی خاچەرستان پیاوی تێدا نەهێلا، و بەهۆی جەنگە
 ناوڤۆییەکان و دەرەکییەکانیشەوێ پرپوو لە لاشەی مردوو، ئەمە لە
 کاتێکدا جیهانی ئیسلامی لە دۆلی گەرەوێ بۆ ئەندەلوس گەشی دەکرد
 و سەرکەوتنی ئاشتییانەی بەدەست دەهێنا لە سایەی ئوموی و
 عەبباسی و سەلاجیقەکانەو، لێرەدا پرسیار ئاراستەی فەرەنسییەکان
 دەکەم: چۆن یەردەکەنەوێ دەربارەوی سەرکەوتنمان لە سالی (٧٣٢ن)
 بەسەر موسولماناندا؟ و ئایا لەگەڵ مندا یەکنەگرنەوێ لەوێدا کە ئەم
 شکستە گەلێکی مەدەنی و پیشکەوتنخواز لەسەر دەستی گەلێکی
 بەریەری و دواکەوتوو تووشی هات کارەستێکی گەرە بوو بۆ هەموو
 مرقاڵیەتی؟! ...!

– مێژوونووسی هۆلەندی (رینھارت دوزی) لە کتێبی (چەند تێپوانینێک
 بۆ مێژووی ئیسلام)دا دەلێت: لە کاتێکدا خەلکی ئەوروپا نۆستوبوون لە ژێر
 تاریکایی نەزانی و نەفامیدا و رووناکییان تەنها لە کونی دەرزییەوێ
 دەبینی، لە پێرێکدا رووناکییەکی بەهێز لەلایەن ئومەتی ئیسلامییەوێ
 پەرشنگیدا یەوێ لە زانستەکان و ئەدەب و فەلسەفە و پیشەسازی و
 دەستپەرەنگینی و غەیری ئەمانەش، چونکە شارەکانی بەغدا و بەسرە و
 سەمەرقەند و دیمەشق و قەیرەوان و میسر و فارس و غەرناتە و قورتوبە
 چەند سەنتەریکی مەزنی زانست و زانیاری بوون، و لێیانەوێ زانستەکان
 و هونەر و ئەدەبیات لە نێوان میللەتانی جیهاندا بۆلۆبویەوێ کە سوودیکی
 گەرە و فراوانیان لێوێ بینی، لەلایەکی ترەوێ بە نزیکایی هەموو تاکێکی
 کۆمەڵگای ئیسلامی خوێندەوێ و نووسینی دەزانی.

- په کټک له ناوازه تر ښايه تيښه کاني غه يري موسولمانان دهرباره ي
 ئيسلام شايه تي (جه واهر لال نه هرځ) بوو له نامه کانيدا بځ کچه که ي
 (نه نديرا گاندي)، که تييدا سه رسو پرمانی خځی دهرده پرېت دهرباره ي نه م
 نوممه ته ي که بځ چه ندين سه ده له بيرگرايوو و دوور بوو له رووداوو کاني
 جيهانی دهریوه يري، که له پر راپه يري و هستا به نه نجامدانی چالاکیه کی
 سه رسو پرېته ر بځ ه موو جيهان و ه لگي پرايه وه، پاشان (نه هرځ) بځ
 کچه که ي ده گي پرتو وه که مک له ميژووي موسولمانان و بلايوونه وه يان له
 ناسيا و نه فریقا و نه وروپادا و نه و شارستانیه ته پيشکه وتوو و
 مه دهنیه ته به رزه ي پيشکه شي ه موو جيهانیان کرد، و به په کټک له
 سه مه ره کاني ميژوو داده نریت، پاشان دانی به وه دانا بځ کچه که ي که
 پالنه يري نه م رابوونه عه ره بيه بریتي بوو له ئيسلام و نه وه ي که کردی
 به به يري شوینکه وتوو انيدا له گیانی برایه تي و دادپه ره يري و په کساني
 نتيوان ه موو مړو فکاندا.

- دکتور (گرينيه) که نه ندایي نه نجومه ني نوينه رانی فهره نسا بوو
 موسولمان بوو، کاتیک که دهرباره ي هڅکاری موسولمان بوونی لييان
 پرسى نه ویش ووتی:

من به دواي ه موو نه و نايه ته قورثانياندا چوم که په يوه ندييان به
 زانستی پزیشکی و تندرستی و سروشتیه کانه وه هيه که من له
 منداليه وه خویندوومن و چاک شاره زام تيياندا، بينيم نه م نايه تانه به
 ته واره تي په کده گرته وه له گه ل زانياريه نوکاماندا، هره يوه موسولمان
 بووم چونکه له وه دلتيابووم که محمد (ﷺ) حق و راستي ناشکرای
 هيناوه پيش زياتر له ۱۰۰۰ سال، نه گهر هر شاره زايه کی هونه رڼک له
 هونه رکان يان زانستیک له زانسته کانش ه ستيت وه کو من به به راورد

کردنی هه موو ئه و ئایه تانه ی په یوه نندیان هیه به و شته وه که ئه و ده یزانیته ئه و به یی گومان موسولمان ده بیته وه ک من، ئه گه ر بیته و دل و میشکی خالی بیته له مه به سته تاییه تیه کان.

- که واته هیچ جۆره به ره سته یکه نییه له نیتوان نیسلام و زانستدا، و ئه و نه نگه ده یی که که و ته نیتوان زانسته وه له گه ل ئایینی مه سیحیدا بوو به تاییه تی له سه ده کانی ناوه راستدا که له هه موو شوینیکی ئه و روپادا ئایینی که نیسه دادگای ته فته یش و لیپرسینه وه یان دانا بۆ کوشتنی هه موو بیردۆزیککی سروشتی که جیاوازیته له بۆچوونی قه شه کان.

(مارسن کاشن) ده لیت: دادگا کانی ته فته یش و ریکخراوی (ئینگیزیسیۆن)^{۱۴۹} ی سه ره به که نیسه ی کاسۆلیکی هه ستان به له سیداره دانی زیاتره له ۵ ملیۆن کهس به تۆمه تی ده رچوون له بیروباوه یی که نیسه !

ههروه ها له ماوه ی که متر له ۱۸ ساڵدا ۱۰۲۲۰ کهسی بیراری سوتاند و ۹۷۳۲۰ زانای سروشتیشی ئه شکه نه ده دا! ئه وانه شی که به زیندوویی له خاکدا نیژران ژماره یان زیاتریوو له ۳۵۰ هه زار بیرار! ههروه ها سه دان کتیبی هه رامکرد له سه ر شوینکه وتوانی که بیخویننه وه و تا ئه مڕۆش ۱۰۰ کتیبی به هه رام داناوه که شوینکه وتوانی که نیسه بیخویننه وه^{۱۵۰}.

به لام نیسلام که هیچ کاتیک له ئاستیکدا ناوه سته یته بۆ دژایه تی کردنی زانستی سروشتی به لکو به رگیکی پیروژ ده کات به به ری لیگۆلینه وه ی زانستیدا وه په رستن و ئه رکی سه رشانی موسولمانی دیاریکردوه:

---

^{۱۴۹} ئه و ریکخراوه بوو که پاپا (گریگۆری تۆیه م) له سالی (۱۲۳۴) دا دایمه زاناند و له کاره

توندپه وه کانیاندا تا کۆتایی سه ده ی تۆزده یه م به رده وام بوون.

^{۱۵۰} به وانه کتیبی (التقیف الذاتی) نووسه ری مه سیحی (سلامه موسی).

﴿طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ﴾^{۱۵۱}.

له هه موو میژووشتدا نموونه یه كه نه سه لماوه كه زانا یه كه (سیفه تی هه رچۆنێك بوو ییت) له سه ر زه وی خۆیدا به هۆی مه وقیف و بۆچوون و دۆزینه وه كانی له لایه ن ئیسلام وه نه شكه نه چه درابیت.

- (روم لاندو Rom Landou) له كتیبی (مآثر العرب فی النهضة الأوربية) دا ده لیت: له بۆچوونی ئیسلامیدا هه موو شتێك له لایه ن خودا وه یه، هه ر له ترس و زیكری سۆفی، و سۆزی دایك، و خۆشه ویستی، تا ده رچوونی تیر، و نه و تاعونه ی كه وولات كاوڵ ده كات و ته نانته پێدان ی می شسوله ش، هه موو یه كێك له مانه ده سه لاتی په روه ردگار ده رده خات هه ربۆیه شایه نی لیورد بوونه وه و لیكۆلینه وه یه، له ئیسلامدا ئاین و زانست پشتیان له یه كتر نه كرده وه و هه ریه كه و ریگه ی خۆی بگریت! به لكو یه كه میان هانده ریكی سه ره کی دووه م بووه .

كه واته ئاینی ئیسلام ته نها هانده ر و رابه ری زانسته كان بووه ئیتر سروشتی بوو ییت یان غهیری نه م، هه ر نه میش بووه كه ئوممه تیك ی نه فامی به رزكرده وه بق لوتكه ی زانست و زانیاری و له زه وییه كه یدا مه زنترین شارستانیتی مرقفی چاند، ئیتر موسو لمانان نه م چرای رۆشن بیرییه یان هه لگرت و به هه موو لایه کی زه وی تاریكا بلاویان كرده وه به مه به ستی روونكرده وه و رینیشاندانی مرقفه كان بق ریگاكانی چاكه و دادپه روه ری و جوانی، گوڤاری زانست (Science) ی نه مریك ی ده لیت: هۆكاری بلاویوونه وه ی زانسته كان له گه ل ده ركه وتن و بلاویوونه وه ی

^{۱۵۱} نه م فرموده یه ی پیغه مبه ر (ﷺ) ئیمامی (ابن ماجه و ابویعلی و ابن عبدالبر) گێژاویانه ته وه و (الألبانی) ده لیت: فرموده یه کی (صحیح) ه. پروانه (صحیح سنن ابن ماجه).

ئىسلامدا برىتېيە لە قورئان خۆي، كە دەرياز بوونى وللاتانى ئىسلامى تەنھا بە فىرېوون و شوپىنگە و قنە وەي قورئان سەرلەنوئى دەبىت، ھەروەھا (جاستون) دەلېت: قورئان ئەو بىنەمايانەي تىدايە كە بناغەي شارستانىتى جىھانە ^{۱۵۲}.

- مەسيو (دېفونىت) دەلېت: دەبىت دان بەو دەا بنىين كە ئەو زانستانەي كە ئەوروپايان بووراندەو لە سەدەي دەيەمي زايىنيەو لە قورئانەو وەرگىراون، موسولمانانىش مامۇستاي ئەوروپا بوون لە سەردەمي وەحشىگەريە كەيدا لە سەدەي تۆيەمەو بۆ سەدەي سىانزەيەم ^{۱۵۳}.

ھەروەھا فەيلەسوفى ئىنگلىزى ھاوچەرخ (بىرتراند راسل) دەلېت: راست نىيە كە سالاكانى نىوان (۶۹۹-۱۰۰۰) بە سەردەمي تاريكى ناوبىين چونكە شارستانىتى ئىسلامى لەم سەردەمانەدا لە ھىندستانەو بۆ ئەندەلوس لەو پەي مەزنى و پىرشنگارىيدا بوو، بەكارھىتانی ئەم زاراوھەش ئەوئەي لىدەخوئىرتەو كە شارستانىيەت تەنھا برىتېيە لە شارستانىيەتي رۆژئاوا، كە تەنھا روويەكيتى ^{۱۵۴}.

- ئەگەر كىتەب بەلگە بىت لەسەر شارستانىتى مىللەتان و خۆشەويستىيان بۆ زانست، دەبا گوئىگىرەن بۆ (جورجى زەيدان) لە باسە كەيدا دەريارەي كىتەبخانەكانى دەولەتي ئىسلامى، كە دەلېت: ژمارەي كىتەبەكانەي كىتەبخانەي شارىكى وەك (تەرابولس) بە تەنھا گەيشتە ۳ مليون، پاشان بەراورد دەكات لە نىوان ئەم و كىتەبخانەي پايتەختىكى گەورەي ئەمپۇي ئەوروپا وەك (پارىس) كە بەناوبانگەرين

^{۱۵۲} بېوانە كىتەبي (النبوة والعقل) ۷ ۶۴.

^{۱۵۳} بېوانە كىتەبي (الإعتذار الى محمد والقرآن) دانانى (جان دىود بورت).

^{۱۵۴} بېوانە كىتەبي (History of Western Philosophy) ۷ ۴۱۰.

کتیبخانه‌ی (کتیبخانه نه‌هلی) یه‌که‌ی بووه، ژماره کتیبه‌کانی گه‌یشته
۲ ملیۆن و ۷۰۰ هه‌زار به‌رگ، واته که‌متر له کتیبخانه‌ی (ته‌رابولس) به ۲۰۰
هه‌زار کتیبه! ^{۱۵۵}

- قسه‌کانی (جاکوب سی‌رایلی) نه‌مه دووپات ده‌کاته‌وه که ده‌لێت:
بۆ ماوه‌ی زیاتر له ۵ سده ئیسلام کۆنترۆلی هه‌موو جیهانی کرد به
هیزی و زانسته‌کانی و شارستانییه‌ته پیشکه‌وتوه‌که‌ی، که میراتگری
فه‌لسه‌فه و زانسته‌کانی ئیفریق بووه، و پاشان هه‌ستا به گۆیزانه‌وه‌ی نه‌م
که‌نجینه‌ پاش نه‌وه‌ی که ده‌وله‌م‌ندتری کرد به فیکر و زانستی خۆی بۆ
ئه‌وروپا له سده‌کانی ناوه‌راستدا، که کاریگه‌رییه قووله‌کانی خۆی
به‌جێپێلا له‌سه‌ر ژیا‌ن و بیرکردنه‌وه‌ی ئه‌وروپییه‌کان ^{۱۵۶}.

- بیرباری به‌ناویانگ (سپێنسه‌ر نه‌براهام) ده‌لێت: گویم له یه‌کێک له‌و
ئینگلیزییان‌ه بوو که موسوڵمان بووبوو ده‌یووت: ئایا هه‌موو
فه‌یله‌سووفه‌کانی دنیا ده‌توانن ته‌نها یه‌که‌ هه‌له‌ له‌سه‌ر قورئان بگرن،
نه‌گه‌ر پشتیش بیه‌ستن به هه‌موو ئه‌و زانیاری و زانسته نوێیانه‌ی ئه‌م‌ڕۆ
هه‌یانه؟! ^{۱۵۷}

هه‌رگیز ناتوانن، نه‌گه‌ر به‌ گریمانه‌ش شتێک بدۆزنه‌وه و وابزانن که
هه‌له‌یه‌ بابزانن که هه‌له‌که‌ له زانسته‌که‌ی ئه‌واندا یه‌ نه‌که‌ قورئان، چونکه
زانسته‌کان رۆژانه ده‌گۆڕێن که به‌رده‌وام ده‌بنه‌ هۆی ده‌رخستنی مانا
دل‌پرفین و سه‌رسو‌په‌ینه‌ره‌کانی ئایه‌ته‌کانی قورئان که پیشتر
نه‌مانده‌توانی بیزانین تاوه‌کو زانست پیشکه‌وت، نموونه‌ی ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌یه
که فه‌له‌کییه‌کان سه‌ره‌تا ده‌یانووت زه‌وی جیگیره و خۆر ده‌جوولێت،

^{۱۵۵} به‌وانه (تاریخ التمدن الإسلامي) به‌رگی ۲/ ۲۳۰.

^{۱۵۶} به‌وانه گۆڤاری (Islamic Review) ژماره‌ی نێسانی ۱۹۶۵.

دوایی ووتیان زهوی دهجوولتیت و خۆر جیگیره، له کۆتاییشدا ووتیان ههموویان دهجوولتین و خۆریش بۆ ئارامگایهکی خۆی دهجوولتیت^{١٥٧}، که واته له مانهوه دلتیا دهبینین که زانستهکان دهگۆرپین بهلام قورشان جیگیره، ههروهها دهلتیت: له سهردانیکمدا بۆ شاری (بوتارییه) چووم بۆ بینینی (د. گرینییه) مامۆستای فهپهئرسی بهناوبانگ و نهندامی نهجمهانی نوینهران که بیستم موسولمان بووه به مههستی پرسیار کردن دهبارهی هۆکاری موسولمان بوونی، کانتیک پرسیارم لیکرد بهم شیویه وهلامی دامهوه: من بهدوای ههمووه نایهته قورئانیانهدا چووم که پهپوهندییان به زانسته پزیشکی و تهنروستی و سروشتیهکانهوه هیه که من له مندالییهوه خویندوومن و چاک شارهزام تییاندا، بینیم ئهم نایهتانه به تهواوهتی پهکدهگرهوه لهگهڵ زانیارییه نوێکانماندا، ههرویه موسولمان بووم چونکه لهوه دلتیابووم که محمد (ﷺ) حق و راستی ناشکرای هیناوه و ئیسلام دژایهتی زانست ناکات ... ئهگەر ههر شارهزایهکی هونهریک له هونهرهکان یان زانستیک له زانستهکانیش ههستیت وهکو من به بهراورد کردنی ههمووه نایهتانهی پهپوهندییان هیه بهو شتهوه که ئهو دهیزانیت ئهوا بهی گومان موسولمان دهبیئت وهک من، ئهگەر بیئتو دل و میشکی خالی بیئت له مههسته تاییهتییهکان^{١٥٨}.

^{١٥٧} بپوانه ئهم نایهته پیرۆزانه: ﴿وَمَوْ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾ (الانبیاء: ٣٣) واته: خوای پهروهردگاره که شهو و رۆژ و خۆر و مانگی دروستکردیوه و ههمو به خولگه دهجوولتین، ﴿وَالشَّمْسُ تَحْرِي لِمُسْتَقَرٍّ مَّا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ (یس: ٣٧) واته: خۆر بهرهو ئارامگایهکی خۆی دههوات بهخیزایی، که ئهم نهاندازه بۆدانی ئهو خوادیه که خاوهنی عیززهت و زانسته.

^{١٥٨} بپوانه گۆفاری (أجوبة المسائل الدينية) دهروهی ٦ ژماره ١١ لا ٣٤٧.

- (توماس ئارتۆلد) رۆژه لاتناسی به ریتانی له کتییی (بانگه وازکردن بۆ ئیسلام) دا ده لایت: ئیسلام له ناوکۆکیدا دینیکی عه قلییه، به هه موو مانا فراوانه زمانه وانی و میژوویییه که ی نه م ووشه یه، پیناسه ی ریکه ی ژیری به وه ی که بریتییه له هه لسه نگاندنی بیروباوه په ئاینیه کان له سه ر بناغه ی عه قل به ته واده تی به سه ریدا ده چه سپیت^{۱۵۹}.

- (Deutsch) ده لایت: قورئان بریتی بوو له و پالنه ره ی که بوو هۆی به رز کردنه وه ی ئاستی موسولمانان و پالنانیان بۆ ئه وروپا بۆ ئه وه ی که پاشا و ده سه لاتداری بن، و بۆ ئه وه ی که مینه بری ئینسانیه ت به رز که نه وه له کاتی کدا که تاریکایی بالاده ست بوو له هه موو لایه ک، به پالنه ری قورئان موسولمانان ئالای حیکمه تیان به رز کرده وه و خزه ته ی زانست و زانیارییان کرد، و زانسته کانی پیش خۆیان زیندوو کرده وه، و بوونه مامۆستای فه لسه فه و فه لک و پزشکی و هونه ری بیناسازی له ناوازه ترین شه وه یدا بۆ رۆژه لات و رۆژئاواش، که ئه مه بواری داین بگه ینه پیشکه وتنی زانستی نوێ، هه ربۆیه ده بیته له گریان نه وه ستین هه رکاتیک که ئه و رۆژه مان به ربکه ویته وه که (غه رناته) تییدا که وت و داگیرکرا.

- پروفیسۆر (دالماس) راگری کۆلیجی پزشکی زانکۆی مونبلییه (Montpellier) له کۆپتیکدا ده رباره ی میژووی دامه زاندنی ئه و زانکۆ به ناوبانگه ووتی: کاتیک خه لکی (مونبلییه) له سه ره تای سه ده ی دوازه یه می زاینیدا وویستیان زانکۆکه یان دامه زرتن، بینییان له شاره که یاندا ئه و مامۆستا و زانا خاوه ن شاره زاییه پتویسته یان نییه بۆ دروستکردنی زانکۆ و ووتنه وه ی وانه زانستیه ئاست به رزه کان، هه ربۆیه

^{۱۵۹} به وانه کتییی (الدعوة الى الإسلام) لا ۴۵۴ - ۴۵۵.

بیریان له وه کرده وه که داوای یارمه تی له زانکوکانی تر بکه ن بۆ ئه م مه به سته، سه ره تا سه یری زانکۆی (پاریس) یان کرد و بینییان حالێ له خۆیان باشت ر نییه، پاشان بیریان له (رۆما) کرده وه و بینییان که خه لگی (مونبلییه) ی خۆیان حالێان زۆر له وان باشت ره، ئینگلترا و ئه لمانیا ش له هه نگاوه سه ره تاییه کانی زانست و روشنبیری دا بوون، داوای که پانی زۆر بۆیان ده رده که وت که هیچ چاره یه کی تر نییه ته نها داوای یارمه تی نه بێت له و ته نها وولاته ی که ده توانیت به مامۆستا و زانای شاره زا ته زویدیان بکات که ئه ویش ده ولته تی ئیسلامی بوو له ئه نده لوس، هه ربۆیه په یوه ندییان پتوه کرد و هه ژارییه زانستییه که ی خۆیان خسته به رده ستیان و پتووستی زۆریان بۆ مامۆستا و شاره زا روونکرده وه، ده ولته تی ئیسلامیش داواکه ی بۆ جێبه جێکردن و بۆ شاری (مونبلییه) ۳ دانه ی له که وده ترین زانایانی پزشکی و زانسته کان و فه لسه فه ی بۆ ناردن، ئه مانی ش ده ستیان کرد به ئیشه که ی خۆیان به که رمی و زانکوکایان ریکخست، به تایبه تی کۆلیجی پزشکی له که ل مامۆستا فه ره نسبییه کاندای و بۆ ماوه ی ۳ سالی ش به رده وام بوون له ووتنه وه ی وانه و موخازه ره زانستییه کانیاندا^{۱۶۰}.

- هه ردوو پروفیسۆر (Ballasterros) و (Ribera) ده لێن: قوتا بخانه کانی مندالان له ده ولتی ئیسلامیدا به نزیکه یی به شی هه موو مندالانی ده کرد، و خۆیندنی بالاش کۆلیج و په یمانگای تایبه تی بۆ دروستکرا بوو، له که ل ئه مانه شدا ماله کانی که وده زانایان و وه زیره کان و کاربه ده ستان و ده وله مه ندان پێ بوو له کۆپ و کۆبوونه وه زانستییه کان و خزمه تکار و پارێزه ری زانست بوون، یه که م کۆمه لگه ی زانستی که

^{۱۶۰} بېوانه گرافری (العربی) ژماره ۱۰۹ ی شه عبانی ۱۳۷۸ ک.

دروستکرا (بيت الحكمة) بوو له به غدا، کومه لگه ی زانستی دووم نهو
 کومه له کوليجه بوون که ناویانفرا (النظامية) که وه زیری سه لجوقی (نظام
 الملك) دایمه زړاندن و به شی ناوخییشیان هه بووه، زانا (Reuben
 levy) باوه پي وایه که زانکو نه وروپییه سه ره تاییه کان له سه ر شیوازی
 (النظامية) دامه زړان ^{۱۶۱}.

له قوتابخانه بالاکانی تر (الرشيدية والامينية والطرخانية والخاتونية
 والشريفية) له دیمه شق و (الناصرية والصلاحية) بوون له میسر، هه روه ها
 ده لیت: هیچ شارنکی گه وره ش خالی نه بووه له قوتابخانه یه کی له و جوړه
 وه ک شاره کانی: قاهره و نه یسا بوور و سه مه رقه ند و به له خ و حه له ب و
 غه زنه و لاهور و غه یری نه مانه ش، له نیسپانیاش په یمانگه زانستییه کان
 زوړد بالابوون ته نانه ت ده لیتن به ته نها له (قورتوبه) دا چهند سه د دانه یه ک
 له م په یمانگایانه هه بوون، له هه موو نه م شویتنه زانستیانه دا فه لسه فه و
 نه ده بیات و میژوو و لقه کانی زانست ده خوینتران به هاوشانی خویندنه
 ئاینییه کان، له نیسپانیادا چهن دین په یمانگای زانستی بالا (که ئیستا
 پیئی ده ووتریت زانکو) دامه زړان که له به ناویانگترینیان زانکوکانی:
 قورتوبه و ئیشبیلیه و مالقه و غه رناته بوون، له سه ر ده رگای سه ره کی
 زانکوی غه رناته نه م ده سه ته واژه یه هه لکه نراوه: یاسای جیهان له سه ر ۴
 بناغه دامه زړاوه: دادپه روه ری پاشایان و زانستی دانایان و په رستشی
 عابیدان و نازایه تی و چاونه ترسی نازایان، بق نه م زانکویانه ی موسولمانان
 قوتابییه نه وروپییه کان ده هاتن بق خویندن و لیکنولینه وه ^{۱۶۲}.

^{۱۶۱} بېړانه (A. Bayhad. Chronicle).

^{۱۶۲} بېړانه کتبی (الفکر الإسلامي) لا ۵۴ - ۵۵.

- (بوکود) ده‌لټ: زانکوکاني موسولمانان به گهرمی پټشوازی له قوتابییه گاور و جووله‌که‌کان ده‌کرد و له‌سهر حیسابی خوی خهرجی بۆ ده‌کردن، مه‌سیحییه‌کان نه‌وپه‌ری سوودیان له‌م به‌خششانه ده‌کرد، هه‌ربۆیه به به‌رده‌وامی قوتابییان ده‌نارد بۆ هه‌موو وولاته موسولمانه‌کان، نه‌وروپییه‌کانیش شانازییان به‌وه‌وه ده‌کرد که قوتابی زانکوک ئیسلامییه‌کان بوون.

له کۆتاییدا باسی نه‌وه ده‌که‌م که شارستانی ئیسلامی له‌به‌رنه‌وه‌ی له‌سهر بنه‌ماکانی ریزلټانی موزفه‌کان و باشتر کردنی ژانیان (له‌ری‌ی هاندانی پټشکه‌وتنه زانستییه‌کانه‌وه) ده‌مه‌زراوه، به دریزایی میژووه‌که‌ی که‌مترین راده‌ی خوینرشتنی به‌ریا کردووه له میژوودا.

ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر قوریانی هه‌موو جه‌نگه ئیسلامییه راسته‌کان به‌دریزایی ۱۴۰۰ سالی میژووی موسولمانان کۆبکه‌ینه‌وه ناگاته ژماره‌ی قوریانی ته‌نها هه‌ردوو جه‌نگه جیهانییه‌که‌ی سه‌ده‌ی بیستم، فرموون ئیوه و چه‌ند سه‌رژمیرییه‌کی جیهانی له‌م بواره‌دا:

- کۆی گشتی هه‌موو کوژراوه‌کانی جه‌نگ له سه‌رده‌می پټفه‌مه‌ردا (بیرلانی) که له سالی دووه‌می کۆچییه‌وه تا نویه‌می کۆچی خایاند بریتی بوو له (۱۰۱۸) که‌س، که (۲۵۹) یان موسولمان بوون، و (۷۵۹) یان بیباوه‌پ بوون.

- به‌لام له‌لایه‌کی تروه بابزاین ده‌وله‌ته داگیرکه‌ره‌کانی نه‌وروپا و ئاسیا له‌م سه‌دانه‌ی دوایدا بۆ داگیرکردن و ژێرده‌ست کردنی وولاتانی جیهان به‌مه‌به‌ستی رووتاندنه‌ویان، چ خوین پشنتیکیان به‌ریا کردووه:

۱- به‌ریتانییه‌کان ته‌نها بۆ ئیستیعمار و داگیرکردنی صین زیاد له ۲۰ ملیۆن که‌سیان له‌ناوبرد (وه‌ك نه‌ه‌رق ده‌لټ) ^{۱۶۳}.

^{۱۶۳} به‌پاوه: لمحات من تاریخ العالم - جواهر لال نه‌رو.

ته نها له جهنگى يه كه مى جيهانيدا (۱۹۱۴-۱۹۱۸)ن كه له نيتوان وولاته
 رۆژئاوايييه كاندا روويدا (۲۱) مليون كهس بوونه قوريانى، كه له جهنگدا ۷
 مليون كهس كوژدان، و نهوانى تر به كاريگه رييه كانى جهنگ له ناوچوون.
 مستر ماكستون (Maxton) كه نه ندامى په رله مانى ئينگلته رايه
 وايداناوه كه ژماره ي قوريانيانى جهنگى جيهانى دوهم (۱۹۳۹-۱۹۴۵)
 له سه ريزان و كه سانى مه دهنى له ۱۰۰ مليون كهس كه مته بووه، ۵۵
 مليون كهس كوژدان له گه ل زياد له ۴۵ مليون بريندار و وونبوو، كوشتنى
 ته نها يه كهس (۱۰۰۰۰) جونه يي تپچووه، كړى تپچوونى جهنگ برىتى
 بووه له ۲۷ مليار جونه يي ئيسترليني به پاره ي شو كاته، كه ته نها
 تپچوونى ۱ كاترمير جهنگ ۱ مليون جونه يه بووه !!!!

كړى گشتى خه ساره ت و زياته ماددييه كانى جهنگ گه يشته زياد له
 ۴۰۰ مليار دلولار!! نابوورى ناسان ده لئن: برى شو پاره يي كه مړو له و
 جهنگه دا سووتاندى به دلنيايييه وه به شى نه وه ي ده كرد كه بړ هر
 خيزاننيك له وولاته كانى: (به ريتانيا، و ئوسكوته لندا، و ئيرلندا، و
 به لجيكا، و روسيا، و شمريكا، و شماليا، و كندها، و ئوستراليا)
 كوشكيكى ناماده كراو به هه موو نه ساسيكي ناياب دروستكرايه !!

ته نيا قوريانيانى چه كى نه تو مى به كار هينراو له (هيروشيما و
 ناگازاگي) يابان له جهنگى جيهانى دوهمه دا له لايه ن شمريكاوه گه يشته
 (۲۰۰۰۰۱۰) كهس كه راسته وخو گيانيان له ده ستدا بيجگه له مليونان
 بريندار و كويز و شهل و ئيفليج، تا نه مړوش به هو ي كاريگه رييه كانى
 تيشكدانى ناووكي پاشماوه ي بور دومانه كه وه زياتر له ۲۰۰ هه زار كهسى
 تر گيانيان له ده ستداوه.

(لينين) بړ جيگير كردنى كۆمونيستى ۸ مليون كهسى له ناو برد، و له
 قسه يه كى به ناو بانگيدا ده لئت: من به لامه وه ئاساييه كه ۲/۲ ي

دانیشتوانی زهوی له ناو بیهم بۆ ئه وهی که ۳/۱ کە ی تر بېن به کۆمۆنیست!

(ستالین) ته نها بۆ جیگیرکردنی سیستمی کێلگه هه ره وه زییه کان له روسیادا زیاد له ۲۲ ملیۆن که سی گوشت و زیاد له ۱۰ ملیۆنی تری ده ره ده ر کرد.

شۆڕشی کۆمۆنیستی صینی بووه هۆی له ناو بردنی زیاد له ۵ ملیۆن که س، چه سپاندنی کۆمۆنیستی له تورکستانی ئیسلامی و داگیر کردنی له لایه ن چینیه کۆمۆنیسته کانه وه بووه هۆی گوشتنی ۶ ملیۆن که س وه که له گۆفاری (ترکستان ملی) دا هاتوه!

ئه وهی هیندییه بت و مانگا په رسته کان کردیان به موسوڵمانان له کاتی جیا بوونه وهی پاکستاندا هێچی که متر نه بوو له کاره کانی ته ته ره کۆنه کان، له په لاماره درنده کانیاندا بۆ سه ر موسوڵمانان زیاد له ۸ ملیۆن موسوڵمان ناو ره بوون و روویان کرده پاکستان، له مانه ته نا ۳ ملیۆنیان که یشتنه پاکستان و ئیتر ۵ ملیۆنه که ی تر له رێگادا گیانیان له ده ستدا، چونکه باند و چه ته کانی ده ولته ی هیندستان رێگه یان پێگرتن و له ناویان بردن، و لاشه کانیان قه ل و دالّ خواریان، ئه مه ش دوا ی شپه رزه کردن و لووت و گوێ برینیان!

با کاره ساتی ئه و شه مه نده فه ره ش بوه ستن که وا بریار بوو ۵۰ هه زار موچه خۆری ده ولت بگوێژته وه بۆ پاکستان، که سواری شه مه نده فه ر بوون و به و تونێله دا رۆیشتن که ده که وێته نێوان هیندستان و پاکستانه وه، چه ندرمه و چه ته کانی هیند ده ستیان لێکردنه وه و سه ره نجام زۆربه یان له ناو برد و بریندار کرد.^{۱۶۴}

^{۱۶۴} بېره نه (في ظلال القرآن) به رگی چواره م — لا ۱۵۱ بۆ ۱۵۳.

كەمترىن لەم قەسابخانانە فەرەنسا بەرپاى كرد كە تەنھا لە جەزائىر
لەكاتى شۆرشى سەربەخۆيیدا زىاد لە ۱.۵ ملېۆن كەسى لەناوېرد !!!
سەرانى سۆسيالىستى وولاتى يۆگوسلاڤيا (بەتايىبەتى جۆزىڤ تىتۆ)
لەدواى جەنگى جىهانى دووهمەو زىاد لە ۱ ملېۆن موسولمانى بېتوانيان
لەناوېرد بۆ جېگىركردنى رۆژمەكەيان.

ئەمريكا لە جەنگى فېتنامدا كە نزىكەى (۱۲) سالى خايند زىاد لە ۲
ملېۆن كەسى فېتنامى لەناوېرد لەگەڵ نزىكەى ۱۰۰ ھەزار قوربانى خۆيدا،
بەتەنھا ھېرشە ئاسمانىيەكان بۆ سەرباكوورى فېتنام زىاد لە ۱ مليار
دۆلار زىانى ماددىيان گەياند، لە بەرامبەردا لە ھېرشە ئاسمانىيانەدا زىاد
لە ۲۰۰۰ فېرۆكەى جەنگى ئەمريكى خزانە خوارەو كە بايى زىاد لە ۸
مليار دۆلار بوون، ئەمە بىجگە لە زيانە ماددىيەكانى تر كە بە مليارەھا
دۆلارى تر مەزەندە كراو.

ھەر ئەوئەندەش بەسە كە بزانين چەندىن رۆژمەلاتناس و زانائى
ناسراوى رۆژئاوا دواى لىكۆلىنەوئەى لايەنە ناوازەكانى ئاينى پىيۆزى
ئىسلام بىروباوئەپى تەواويان بەو ھىئا كە تەنھا دىنى راست و دروستە،
و موسولمان بوونى خويان بە ھەموو دونيا راگەياند، لەوانە: نووسەرى
فەرەنسى (الفونس ىتېن دىنيە)، رۆژمەلاتناسى بەرىتانى (لۆرد ھدلى)،
نووسەرى ئىنگلىزى (تۆماس كارلىل)، نووسەرى نەمساوى (ليوبۆلډ
فايس) كە موسولمان بوو ناوى خۆى گۆپى بۆ (محمد أسد)، پروفېسۆرى
فەرەنسى ماركسى (رۆجىئە گارودى) كە ناوى خۆى گۆپى بۆ (رەجاء
گارودى)، و پزىشكى بەناويانگى فەرەنسى (مۆرىس بۆكائى) و چەندىنى
ترىش.

دوا سەرنج

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا پێم خۆشە کەمێک باسی ئەو ھۆکارانە بکەین کە بوونە ھۆکاری دواکەوتنی جیهانی ئیسلامی و موسوڵمانان لە رەوتی شارستانیەت و پێشکەوتنی زانستی.

دیارە ھۆکارەکانی بارودۆخیکی ناوہا ئالۆز و پەلدارن و پێویستی بە لیکۆلینەوہی دوورودرێژ ھەیە، بەتایبەتی بۆ ئەم چەند سەدەییە دوازی ژیانی موسوڵمانان، و ھەرەھا بۆ ھۆکارەکانی پێشکەوتنی میللەتانی تر بەتایبەتی گەلانی رۆژشاوا، بەلام ئەوہی من لێرەدا مەبەستمە ئەوہی تیشک بخەینە سەر ھێلە گشتییەکانی ئەم بابەتە، ولە دەرەنجامی گشتی ئەو باسانە لەم کتێبەدا تاوتویمان کردن ئەم خالانە خوارەوہ دەتوانین کۆبکەینەوہ:

١- لە سەردەمانی زێڕینی ئیسلامیدا پێشپەرەوی و جلەوی جیهانی ئیسلامی (وہەموو جیہانیش) بەدەست کەسانیکەوہ بوو کە ھەر یەکیکیان بریتی بوون لە موعجیزەیکە گەورە بۆ پێغەمبەرمان محمد (ﷺ) لەرووی بیروباوەڕ و کار و کردەوہ و رەووش و پەرەردە و نەرمی و پاک و پوختی و بەرزیی دەروون و کامڵی و ناوہندی لە ھەموو کاریکیاندا، ھەریەکێک لەمانە لەھەمان کاتدا پارێزگار و زاھید و پالەوان و زانا و دادپەرور و فەقیھ و کاریبەدەستیکی لێزان و دەستپاک و سیاسییەکی لێھاتوو بوون، بەلام ئەوہی کە جیگەیی داخە و لە خراپی بەختی ھەموو جیہانیشە ئەوہی کە لە سەردەمانی دوایدا کەسانیک

بوون به کار به ده ست و پیشه ننگ که لټهاتوو و به توانا نه بوون و په وړه رده یه کی پټوښتی ټاینی و دونیایی نه کرابوون وه که سانی پیش خویان بڼو ته وهی که بتوانن به و نه رکه گه وړه یه ی سرشانیان وه که پټوښت هه لټستن، ټه مش به تایه تی ده بینین له کوتایی سرده می عه بیاسییه کان و سرده می عوسمانییه کاند.

۲- روودانی چه ندین ده ستکاری و ټیکدان له ژیانی موسولماناندا، که بوونه هوی په یاد بوونی درزی گه وړه له بینای شارستانی ئیسلامیدا که تا نه مړوش نه توانراوه دابخړین، له و لادانه گه وړانه ی ژیانی ئیسلامی بریتییه له جیا کړدنه وهی دین له ده ولت به شتو ده یه کی پراکتیکی به پټی بڼو چوونی عه لمانی، که ټه مه چاولیکه ری بوو بڼو که سانی تر به تایه تی بڼو روژناوا، و وویسترا ټه و تاقیکړدنه وه یه ی ټه وئ به سر ژیانی ئی ټمه دا جټبه جټی بکړت، و جیاوازییه گه وړه کانی نیوان ټیره و ټه وئ پشتگوئ خران، ټه مه له ژیانی ئی ټمه ی موسولماناندا لټداننکی گه وړه بوو، چونکه ټه م کرداره له نه وروپادا بووه هوی لابر دنی کوسپی سر ری پټشکه و تن (که ټاینی مه سیحیه ت بو).

به لام له لای ئی ټمه بووه هوی نه مانی ټه و پالنه ره ده روونییه به هیزه ی که هانده ری زانیانی پیشوومان بوو بڼو تیپوانین و لیکولینه وه و به ره و پیش چوون، که وه که بینیمان له باسه کانی ټه م کتیه دا زانیانی ئی ټمه هانده ری گه وړه یان بڼو دوزینه وه و داهینان بریتی بوون له ټایه ته کانی قورټانی پیروز و فرموده کانی پیغه مبر (ﷺ)، هه وړه ها سره له دانی نا کوکییه جاهیلییه کان له نیوان پیاوونی ده ولت و

هاوولاتیاندا، و خه لکی پشتیان لیکرده وه و تهنه به خۆشییه کانی
ژیانه وه سه رقāl بوون که به هۆی نه مه وه پێشه نگیه که یان له ده سندا، و
هر میلله تیک به و شیوه یه بکه ویتته ناو ناکۆکی و سه رقāl بوون به
خۆشییه کانی ژیانه وه نه و ناتوانیت که رابه رایه تی بگریته ده ست له هر
بواریکی ژياندا، و تهنه ناتوانیت که ژيان و سه ره سستی خۆیشی
بپاریزیت ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَكِنْ نَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾
(الأحزاب: ۶۲).

۳- سه رقāl بوونی زیاد له رادده به زانسته فه لسه فیه کان و
ئیهلاهییه کانی یۆنانیه کان به تایبه تی له سه ده دواییه کاندا، که له
راستیدا زوریه ی بۆچوونه کانیان بریتیه له ئاکامی بته رستی
ئیفریقیه کان و پۆشاکه فه لسه فه یان کرد به به ریدا و بریتین له گومان و
مه زنده کردن و رازاندنه وه ی وشه کان که هیچ جۆره راستیه ک و
مانایه کی سوود به خشی نییه.

خوای گه وه موسولمانانی له م نه فامی و ئالۆزکارییه پاراستوه
به وه ی رێ رۆشنگه ره وه یه کی ئاشکرای بۆ ناردوون له م بواره دا که له
ده قه کانی قورئان و سوننه تدا روونکراونه ته وه، و له هیلای و ماندوو بوونی
گه پان و پشکنین به ده وری خستوون، به لام موسولمانان به گشتی و
زانایانیان به تایبه تی سوپاسگوزاری په ره ردگار نه بوون له سه ره نه م
نیعمه ته و بۆ ماوه ی چه ندين سه ده له رۆژه لات و رۆژئاوا دا له بری
سه رقāl بوون به زانسته سروشتیه پراکتیکیه کان که بۆ ژیا نی رۆژانه یان
پێویسته و مایه ی پێشکه وتن و خۆشگوزه رانییانه، نه وان زیاتر به

موجاده له و گفتوګوژ فلهسه فیهیه کان و که لامیهه کانه وه سهرقال بوون که ناتګه یه نیته نه نجام، و زوربه ی کاته کانیاں به بی هوده به سهرچوو و زیره کی و عه قلی خوین له و بوارانه دا سهرفکرد.

۴- پشکوئ خستنې زانسته سروشتیه پراکتیکیه به سووده کان له لایه ن زانایانی سهرده مه دوايهه کانه وه، و سهرقال بوونیاں به ته واوه تی به دوباره کردنه وه و قوول کردنه وه ی زانسته شهرعیه کان به شتویه کی هیلاکګر، که ته نها کاریان بریتی بوو له کورتکردنه وه کان و راشه کان و په راويزدانان له سهرکتیبه زانستیهه کانی پیشتر، له ګه ل نه مه شدا وه ک ناماژمان پیدا نه م سهرده مانه ی دوايی خالی نه بووه له دهرګه وتنی که سانیکی هه لکه وتوو له بواره زانستیهه جوړاوجوره کاند، که ژماره یان که مېووه و نه وه ی که به جتیان هیلا له پاشماوه زانستیهه کانیاں زور که مه له چاو نه و بهر مه زانستیهه ګه وره یی که روژناوا بهر مه میانیتنا به تاییه تی له سدهه کانی ۱۷ و ۱۸ ی زایینیدا.

۵- هه روه ما با کاریګه ری ګه وره ی فاګتهره دهره کییه کانمان له بیرنه چیت، که هه روه باسمانکرد هیرشی مه غوله کان بووه مایه ی کاولکردنی جیهانی نیسلا می به شتویه یی کی نزیک له ته واو، و فه وتاندنی میراته زانستیهه هره ګه وره که یان، پاشان له سدهه کانی دواتریشدا داګیرکردنی ولاتانی جیهانی نیسلا می له سدهه کانی ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ ی زایینی له لایه ن ولاته داګیرکهره روژناوا ییه کان و به تالان بردنی خپروبیتره کانیاں، نه ونده ی تر بارودوخه که ی ناخوشت و دواکه وتوو تر کرد.

كهواته كۆيۈنەنەۋەي فاكتەرە ناوخۇيى و دەرەككەيەكان پىنكەۋە بوۈنە
 ھۆي بەرھەم ھىتەنى ئەم بارە دواكەۋتوۋ و ناھەموارەي ئەمۈر جىيەنى
 ئىسلامى تىپكەۋتوۋە، و ئاشكراشە كە ھەركاتىك موسولمانان دەستىان
 گرتىپت بە راستى بە ئاينەكەيانەۋە و بە تەۋاۋەتى ئامۇزگارى و
 فەرمانەكانى پەرۋەردگارىان جىيەجى كىرەپت ئەۋا ھەمىشە سەرکەۋتوۋ
 و پىشەنگ بوۈن، وئەم فەرمانبەردارىيەيان مايەي خۇشگۈزەرانىيان بوۈە
 لە ھەموو بۈارەكانى ژيانىاندا.

لە كۆتايىدا دەلئىم (ئەۋكەسە كەسە ئەلفىكى بەسە)، ئىتر با حالەتى
 ئاناسايى ئەمۈر موسولمانان نەكرىت بە بەلگە بەسەر شارستانىيەتى
 ئىسلامىيەۋە، و مەرۈف دەپىت بەپىرىكى فراۋان و ھەمەلايەنەۋە
 مەسەلەكان لىكبداتەۋە.

ئىسلامىش ھەموو كاتىك ئەۋ فاكتەرە پىۋىستانەي تىدایە كە دەپىتە
 ھۆي پىشكەۋتەنى موسولمانان بە مەرجىك موسولمانان ئىسلام بەرپابكەن
 لە ژيان و كۆمەلگا كەياندا.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

هاوپیچی وینه‌کان

هەندىك لە ديارىيە كانى (هارون الرشيد) بۆ شارلەمان

خەوارىزمى و يەكئىك لە دانراودەكانى ئەبىر كارىدا

چهند نوسراویکی بیرکاری و هندهسی زانا موسولمانه کان

وینهی کومه نه ستیره ی
(روویار) وک به خه یالی
زانا (الحسوف) دا هاتووم

لا پهری یدکه می کتیبی (القانون المسعودي)
له دانراوی زانای موسولمان (البیرونی)
که ددرباردی بیرکاری و گهر دوونزانیه

وینه یهک له کتیبی (الزیج) دانراوی
زانا (ابن الشاطر) له گهر دوونزانیدا،
لیرده دا باره دکانی مانگ روونده کاته وه

چەند وىنەيەكى ئامىرى
(الاسطرلاب) يان (ئاويىنەي
ئەستىرە بىتىن) بە جۈرە
جىاوازەكانىيەو (تەخت و
خېر و خاوەن ئەلقە)، كە
لەلايەن موسولمانانەو
دروستكراون

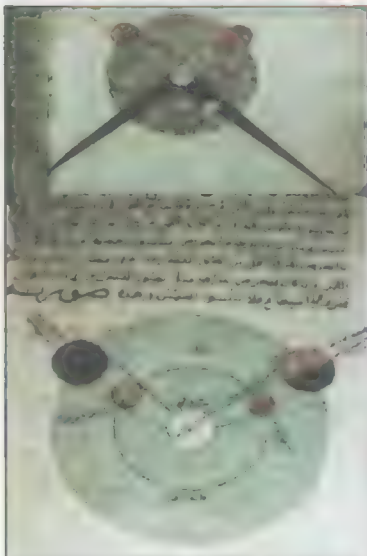
كۆمە ئە ئەستىرەيىەكانى ئاسمان ھەروەك بە خەيالى زانا (الصوفى) دا ھاتووە و
لەسەر گۆيەك كىشراو كە لە دروستکردنى موسولمانانە

گۆيەكى ئاسمانى كە لە وولاتى فارس لە
سانى (١٣٦٢ز) دا دروستكراو، و لە مۇزەخانەي
مىژووي زانست لە زانكوى (نۇكسفۇرد) پارىژراو

وینه‌یه‌کی بینگه‌ی جاپپور، له خوارووی روژناوای شاری دده‌نی، له هیندستان، که
له‌سه‌ر شیوازی بینگه‌ی مه‌راغه، دروستکراود. له وینه‌که‌دا نه‌و زنجیره‌د بینا که‌وران‌ه
ده‌بینن که په‌کار ده‌هین‌زان بو‌تیروانینی جووله‌ی خور و دانانی له پارزله‌ی
بورجه‌کاندا، هه‌روه‌ها کاتژمیریکی خورش ده‌بینن بو‌دیاری کردنی کات

نهم دوو وینه‌یه له کتیییکی
که‌ردوون‌زانی موسولمانانه‌ود ودرگیراود
عجانب‌المخلوقات لئقزوینی، که
دیارددی خورگیران و مانگگیران روون
ده‌کاته‌ود. له نه‌نجانی سووران‌ه‌ود
زه‌وی به‌ده‌وری خوردا و مانگ به‌ده‌وری
زه‌ویدا، لیزه‌ود ده‌بینن که چون
زانایانی موسولمان باوهریان به‌خریتی
زه‌وی و مانگ و خورش هه‌بوود. هه‌رودک
له وینه‌کاته‌ود رووند‌ه‌بیت‌ه‌ود

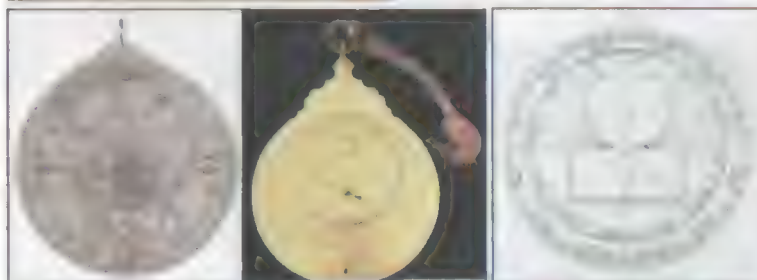
چند لایه‌رنگ نه‌کتبی : عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات : دائراوی ، القزوينی

ویله‌یه‌کی روونکه‌ردودی باردکانی مانگ

له‌کتبی التفهیم بی‌زانا البیرونی

ودرگیراود لا‌پهرد ۲۱

چند پیله‌یه‌کی له‌و‌ناعمیری الامط‌لای : الفی که له‌وولاتانی مه‌غریب و نه‌ند دلوسی نیسلامیدا
دروست‌دگران. نه‌د نمونانه‌له‌موردخاندنی می‌زودی زانست نه‌زانته‌کی دوکسفورد : پاییزراون

وینه‌ی لا پهره‌یه‌کی یه کینگ له
 کتیبه‌کانی زانا (به یرونی) که
 تینیدا تاقیکردنه‌وه نه نجام
 ده‌دات له‌سه‌ر هیزی کیش کردنی
 زه‌وی، و یاسی شه‌ساره‌کان
 و جوونه‌ی زه‌وی و مانگ ده‌کات،
 نه‌م نوسراوه له موزه‌خانه‌ی
 به‌ریتانیدا پاریزراوه.

چه‌ند وینه‌یه‌کی
 قیبله‌نوما که
 له لایهن
 موسولمانانه‌وه

دروستکراوه بو دیاریکردنی ناراسته‌کان له‌سه‌ر رووی زه‌وی.

چه‌ند وینه‌یه‌کی تری
 قیبله‌نوما که له لایهن
 موسولمانانه‌وه
 دروستکراوه بو
 دیاریکردنی

ناراسته‌کان، به‌تاییه‌تیش بو دیاریکردنی شوینی شاری مه‌ککه‌ی پیروژ

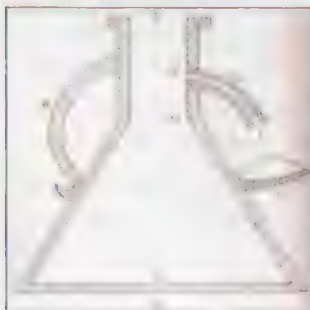
رووی پیشه‌وهی
کاتر میز یکی ناوی که نه
شیوهی قه‌لایه‌کدایه نه
دروستگردنی زانای
موسولمان (الجزری)یه و
نه کتبییه‌که‌یدا نه بابی
یه‌که‌م / قه‌صلی یه‌که‌مدا
هیناویتی، نه‌م کتبییه نه
کتیبخانه‌ی (بودلیان)دا
پاریزراوه

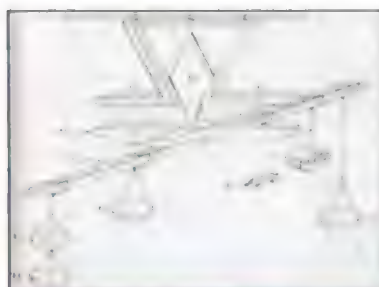
کتیخی (الزیج) دانراوی کورانی
موسی بن شاکر

کتیخی (الحیل) دانراوی موسی بن شاکر

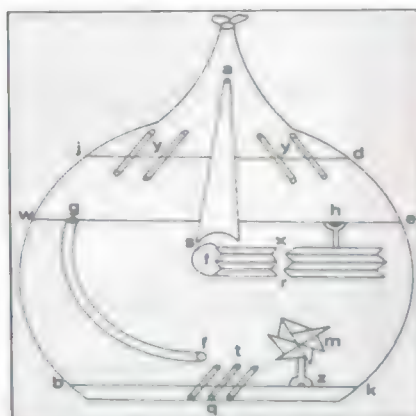
نامیری قووجه‌کی (یه‌یروونی، که (خازین) نه
کتییه‌که‌یدا هیناویتی و به‌کار دیت بؤ دهره‌نیانی کیشی
چۆری ته‌نه‌کان، نه‌م دهره پرده‌کرا نه‌ ناو تاوه‌کو لیواری
خوارمده‌ی کونی (F)، کاتیک نمونه‌ی نه‌و ماده‌یه
ده‌خرایه ناوی که ده‌یوویست لینی بکۆلنیت‌ه‌وه، ناوه‌که‌ی
ناوی به‌رز ده‌یووده و نه‌ بۆری (D) یه‌وه ده‌هاته دهره‌وه،
وله‌سه‌ر ته‌رازووی (C) ده‌کیشرا، نه‌که‌ر کیشی ته‌نیک نه
هه‌وا‌دا (W1) بیت و بری ناوی لادراو (W2) بیت، نه‌وا
کیشی چۆری نه‌و ته‌نه $W2 + W1$

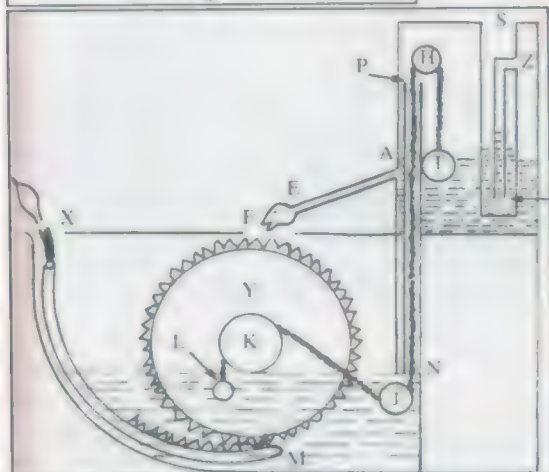
وېنه و هېلکارېيېه که نامېری
تهرازووی حکمته (میزان الحکمة) یان
(المیزان الجامع) له دروستکردنی زانای
موسولمان (خازین) روون دهکاتهوه، که
بو دهرهینانی کیشی جوړی تهنهکان
بهووردی به کاردههینرا

هېلکاری نامېری رژنهری جیگیر له
دروستکردنی کورانی (موسی بن شاکر) ژماره
(۷۷)، وهسقی کاری نهم نامېردیان بهوه
کردوه که بهردوام لینی دهرینیت بهلام
ناستهکې هېچ که مناکات. نهم پور
که سیک پوه که نهینی نهم نامېری
نه زانایه، مه بهستی سهرهکی له درست
کردنی بو خوشی و گالته وگپ پوه

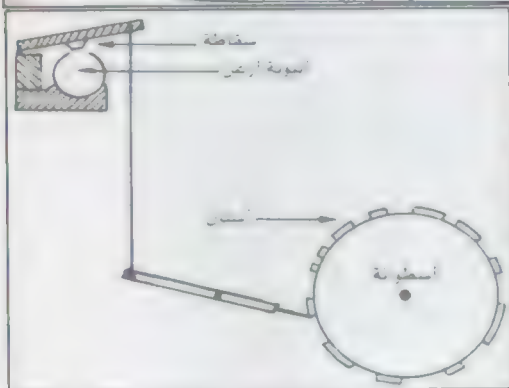
هېلکاری چهند دهریکې بلیمه تانده له
دروستکردنی کورانی (موسی بن شاکر) له
کتیپیکیاندا که (۱۰۰) نامېری به سوودی
جوړاوجوړی له خوگرتووه (له سالی ۸۵۰ز ۱۸
نووسیویانه و نهم نامېره نموونه) چل و
چوارمه، که به کاردههینریت بو دهرهینانی
جوړ شله مهنی جیواز بهدوای یه کدا

ھېلکارىي جەر خەيدەكى ئاسۋىي لە ناو
نامىرى قوارە (نافورە) كورانى
(موسى بن شاكر)، ژمارە (۹۳)، كە
نەم نافورەيە ھەر سەعاتى
بە جۈرئەك ناو قىز دەدات : بەرپىكى،
بە پانى و شىۋازى تىرىش

ھېلکارىي نامىرى
(چراي كورانى موسا)
لە دروستکردنى كورانى
(موسى بن شاكر) ژمارە
(۹۷)، كە برىتيە لە
چرايەك كە خۇي بۇ
خۇي سووتە مەنى
دەدات و ھاوسەنگى
دەكات

نامىرىكى مۇسىقى لە
دروستکردنى كورانى
(موسى بن شاكر) كە
خۇي بۇ خۇي ئىش
دەكات

چرايه کی نؤنوماتیکی له
دروستکردنی (محمد بن موسی
بن شاکر)

چهند لا پەردیهك له كتیبی (الجامع بین العلم والعمل النافع في صناعة الحیل)
له دانانی زانا (ابن الرزاز الجزري)

به له میك كه
خوی بو خوی
ده جوئیست
(ذاتی)
الحركة (له
كتیبی) في
معرفة الحیل
الهندسیة (دانراوی زانا
(الجزري)
(بابی دووهم
فه صلی
چوارهم)

دوو وینه‌ی نامیریکی موسیقا که خوی بو خوی نیش دهکات، له دروستکردنی زانا
 (جهزری) له کتیبی : الجامع بین العلم والعمل النافع فی صناعة الحیل (دا بابی
 چوارهم / فقه‌صلی هه‌شتم .) (نوسخه‌ی کتیبخانه‌ی بودلیان)

نامیریکی
 میکانیکی که
 خوی بو خوی
 ده‌جووئیت له
 دروستکردنی
 زانای کورد بدیع
 الزمان
 (الجزری)

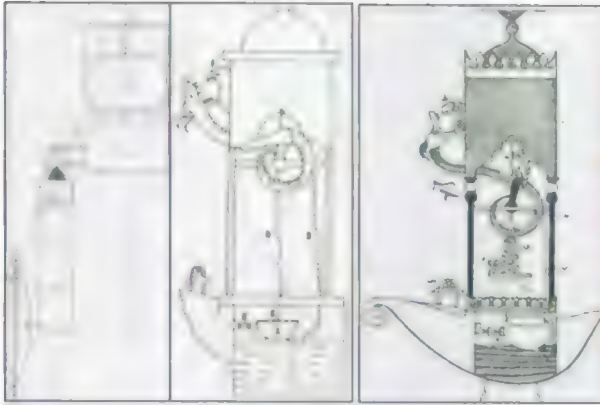

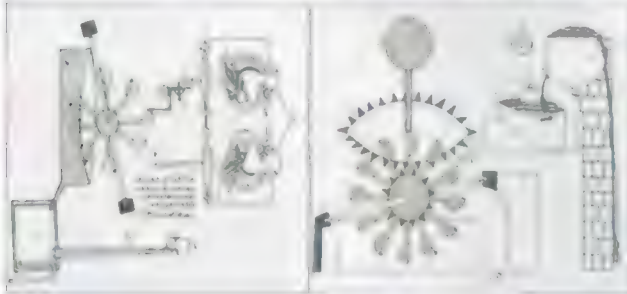
ویلندی سه عاتلی فینه که، که یه کیکه نه گرنکترین داشینراوده گانی زانا، جه زری،
 نه گهل نموده نه یه کی راسته قینه ی نه و سه عاتنه که نه موزه خانه ی، نه یوزوبی، نه
 دولا تی نیمارات دروستکراوه

کاترمیری مومه که، نه دروستکردنی زانا، جه زری، که نه گتیه که یه، فی معرفه
 الحیل الهندسیه، بابی یه که م، فصلی هه شلم هیلانویلی، ویلندی لای راست نه
 کتیه که موده و فرغیراوه و هیلکاری لای چاپ و یونکهره و دی وینه که یه

هینکاری
کانتز میریکی
ناوی له
دروستکردنی زانا
(جه زری) که له
کتیبه که پيدا
هیناونی له
فه صلی یه که م و
سی یه ودا

کانتز میری
(طاو سه کان)
له داهینانی
زانا
(جه زری)

ترومپا (مضخه) ی زانا (جه زری) که
له کتیبه که پيدا هاتووه، بابی
پینجه م / فه صلی پینجه م، بو ناو
هه نکیشان به کار دیت

نه و دیو: ۲ هینکاری به کومپیوتەر
دروستکراوی هه مان داهینراوه که ی
(جه زری) یه که وورده کار یه که ی
به ناشکرا دهرده خات

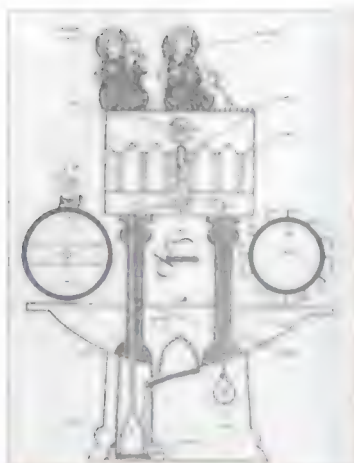

نامیریکی میکانیکی له داهینانی زانا
(جهزی)، که له کتیبه‌کهدا هیناویتی

نامیریکی ده‌ستشوری میکانیکی
له‌داهینانی (جهزی) له کتیبه‌کهدا

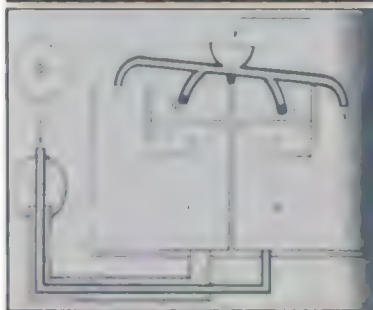
چند نامیریکی
تری میکانیکی
له کتیبه‌کهی
زانا (جه‌زی‌ادا)

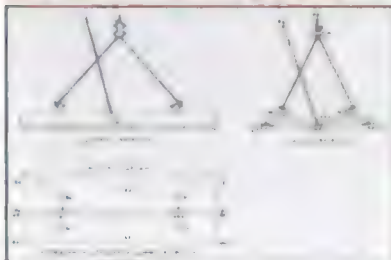
نامیریکی به‌رز کردنه‌ودن لایو نه کتیبی (الجامع بین العلم والعمل النافع فی صناعة الحیل)، بابی
پینجه‌م، فصلی چوارمه (کتیبخانه‌ی بودلیان)، له‌گه‌ل هیلکاری به‌شیکی نه‌م نامیرد میکانیکییه

نامیریکی بهرز کردنه وهی ناو له
 کتییی (الجامع بین العلم والعمل
 النافع فی صناعة الحیل ی
 جهزی) بایی پینجه م / فهصلی
 سنیهم (کتیبخانه ی بودلیان)،
 نه م نامیره ترومپایه کی خاوه نی
 پستونه، که یه که مه له جو ری
 خوی له هه موو جیهاندا،
 میژوونوسانی زانست و
 ته کنه لوجیا وه (نیدهام)
 ده لئین: (دهستکه وتیکی گرنگی
 میژووی هه نده سه ی میکانیکه)

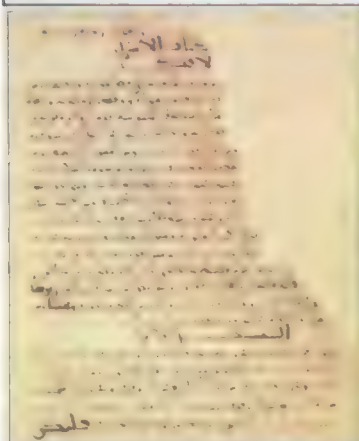
هواوهی ناوی زانا جهزی له گه ل نامیریکی تری بهرز کردنه وهی ناو له کتیبه که یه وه
 (الجامع بین العلم والعمل النافع فی صناعة الحیل) وه گرپاوه، کتیبخانه ی (بودلیان)

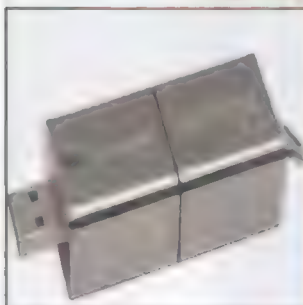
قولا پی راکیشه ری ده قری (مه جار) له
 دروستکردنی کورانی موسا، نمونه ی
 ژماره (۱۰۰) که به کارده هینرا بو ده رکیشانی
 گه وه ره له ده ریپاوه، هه روه ها بو
 ده ره یئانه وهی نه و شانه ی ده که وتنه ناو
 بیره کان و روپار و ده ریپاوه

ترومپا (مضخة)ی خاموش ۶ پستونی له
دروستکردنی زانا (تقی الدین) (۹۶۶هـ)
۱۵۵۹ز، که زور پراکتیکه بؤ راکیشان و
به زکړدنه وهی ناو، و له سره بیر وکړه یه کی
میکانیکی زور وورد و داهینراو کار دهکات

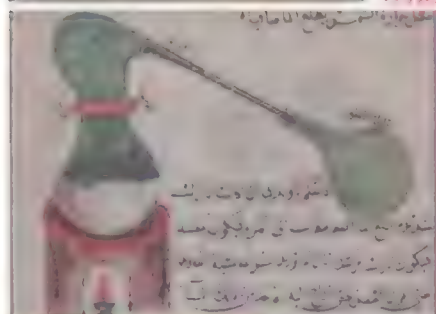
نامیریک که خوی بؤ خوی کار دهکات، له دروستکردنی زانا (المرادی)، له کتیبی (الاسرار فی
نتائج الافکار)، له کتیبخانهی (لورنسن) له شهره نسا پاریز راوه، لهم زانایه له سدهی
پینجه می کؤچی (یاشه زیه می زایینی ادا زیاوه

لای راست وینه یه که
کتیبی جه زری که
هینکاری نامیریکی
هه لگرتنی زانیاریه،
لای چه پیش نامیریکی
میموری کومپانیای
کینگستون، به توانای
خه زنی، تیراییت

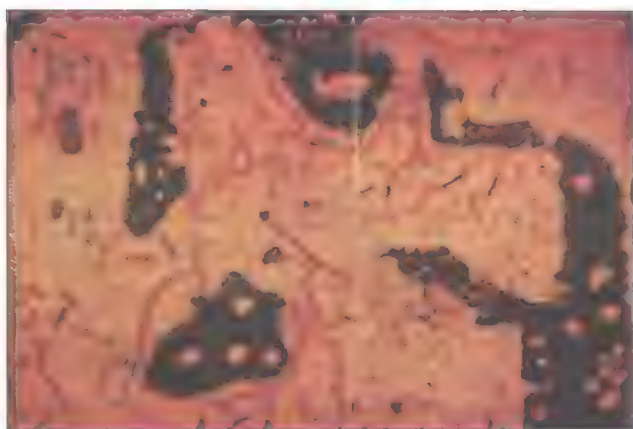
نیمه‌ام چهارم در صافق ۷۶۸ هجری قمری در و نیمه
کیمیایاتی به نام و یادگ جلالی کوری هم‌زمان
نم داد و او له کیمیایاتی به نام و یادگ جلالی کوری هم‌زمان

کرداری دل‌پایان (التقطیر) له
ده‌ست‌و‌سیکی موسولماناندا
روونکرا و ده‌و

چند وینه‌یه که له
کتیبی جوگرافیایی
زانا (نیدریسی) که
چندین نه‌خشی
جوړاووږی تیدایه

نه خشی
هه موو جیهان
به بوچوونی
زانای
موسونمان
(نیدریسی)

نه خشی شاری مارسیلیا ای
فهردهنسی له کیشانی
(الشریف الادریسی)

نه خشی هه موو جیهان که له لایه ن چه ند زانیه کی موسونمانه و د کیشاون

نه خشی هه موو جیهان دانراوی حاجی (زینج هی) که زانایه کی موسولمانی خه لکی
 صینه، له سائی ۱۴۱۸ز، کیشاویتی، له م نه خشیه دا به ناشکرا هه ردوو نه مه ریکاکه
 ده بین! نه مه بیش دوزینه و دیه تی له لایه ن ا کریستوف کولومبوس دوه

د دستنویسیکی موسولمانان له جوگرافیا دا

وینہی وولاته نیسلامیه کان به پینی شاری

مهککھی پیروز که له لایهن زانا

(الصفاقسی به وه کیشراوه له

کتینیکیدا له سالی ٩٥٨ ک - ١٥٥١ ز)

و حقه ابن جهمير الا ان من فرناطة الى سبته و عبر البحر للوسط الى الاسكندرية و ثم برا الى صيذاب و منها بحرا عبر البحر الاحمر الى جدة فبها الى المدينة و منها الى القلعة و القلعة و الى بلشاد و الوصل و ثم الى حلب و دمشق و منها مونة للبحر الى صقلية حيث ميثت قهلا و منها الى موفته غرناطة

ريز دوی گه شته کانی گه ریددی موسولمان (نیین جویه ییر)

ريز دوی

گه شته کانی

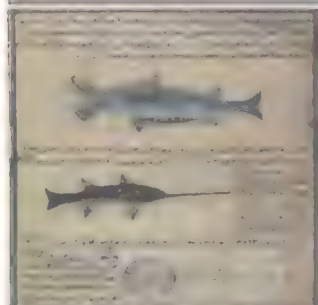
گه ریددی

موسولمان

(نیین به تووته)

به شیک له کتییی (Rockets)
 Missiles and Space Travel
 که باسی دروستکردنی ساروخه کان
 دهکات له لای موسولمانان، و
 نموونه یه کی له کتییی احسن
 الرماح، دود هیناودنه وده

نهم دستنوسه ی نازدنناسی موسولمانان باسی
 هه ندیک زینده ودری ناوی دهکات

چه ند لا به ردیه ک له هه ندیک کتییی روو دکناسی
 موسولمانان، که ودفی هه ندیک روو دک و سووده
 ی نیشکبه کانی دهکات

تویکاری چاو له کتییکی نینوله یسه مدا   تویکاری مروځ له کتییکی پزیشکی موسولماناندا

چه ند کتییکی
پزیشکی
کلینیکی
موسولمانان
وشیوازی
پشکینی
نه خوشه کان

زانای میژوونوسی موسولمانی کورد (نینه‌لوسته‌وفی نه‌ریلی)
و نوسراودکەتی لەسەر میژووی هەولێر (تاریخ اربل)

سندوقیکی دارین له رازاندنه‌وه‌ی موسولمانان

هەندىك نموونه لەو كتيبه دەستنوسانەى كە موسوڵمانان لە بوارە زانستىيە جۆراوجۆره كاندایانناوه:

بىركارىي:

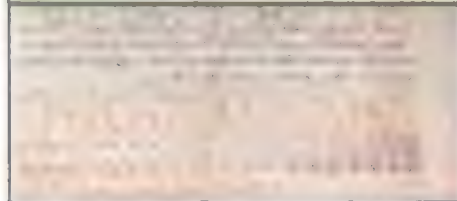

(الباهر فى الجبر) دانراوى: (السموال بن يحيى
المغربي) (١١٧٤ز) مردوو (موزه خانەى ئايا
صوفيا)، ئەم نووسەرە لێره دا ئەوهى (الكرجى)
نووسىوتى لەسەر (سېگوشە ژمىرياييه كان) نەقل
دەكات، كە ئەمە يەكەم جارە لە مێژووى بىركارىدا
باسى (سېگوشە ژمىرياييه كان) كرابىت

كتيبى (الأعداد المتحاببة) دانراوى (ثابت بن
قرة) كەلە كتيبخانەى (ئايا صوفيا - ئىستەمبول)
پارىزراوه، ئەم كتيبه سەرچاوه يەك بوو بۆ
ئەوروپا تا سەدهى شانزەهەم

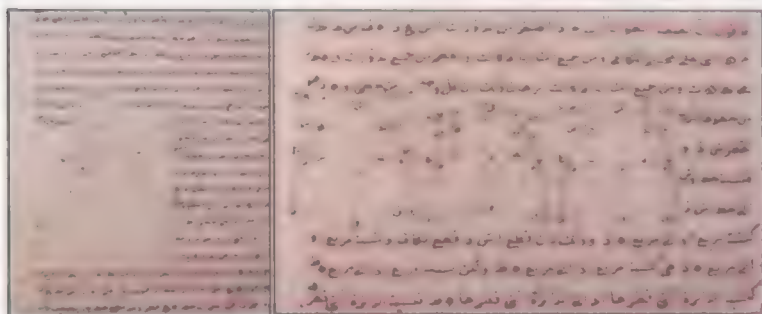
كتيبى (مفتاح الحساب)
دانراوى (غياث الدين
جمشيد بن مسعود الكاشي)
(توپكاپى سەرا: ئىستەمبول)،
ئەم لاپەرەيه برىتبه لە
خشته يەك بۆ دەرھێنانى
رەگى پێنجەمى ئەم
ژمارانە: ١٧٩، ٥٠٦، ٨٩٩،
٤٤، ٢٤٠

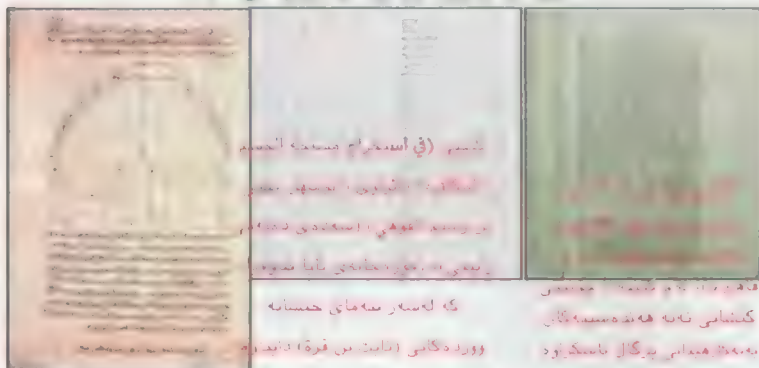
لاپەرەيه كى ترى كتيبى (الباهر
فى الجبر)، بىروانە ئەم خشته
جەبرىيە وورده

کتیبی (فی قطوع الإسطوانة وبسيطها)
 دانراوی (ثابت بن قرة) (نایا صنوفیا)، ثم
 زانایه حیسابی هره ووردی ته‌واو به‌رهو
 پیش برد، لهم کتیبه‌یدا حیسابیکی ووردی
 لولله ناته‌واوه‌کان ده‌کات

کتیبی (فی مساحة قطع المخروط المكافئ) (ابراهیم بن سنان بن ثابت)،
 (کتیبخانه‌ی نیشتمانی له قاهره)، چه‌ندین بیرۆکه‌ی زیره‌خانه‌ی داهیناوه بق
 دوزینه‌وه‌ی زووه‌ری بره‌گی قووجه‌کی هاوتا

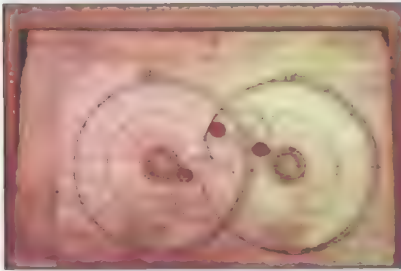
کتیبی (فی استعراج مستطیل الحسم)
 دانراوی (ثابت بن قرة) (نایا صنوفیا)، ثم
 زانایه حیسابی هره ووردی ته‌واو به‌رهو
 پیش برد، لهم کتیبه‌یدا حیسابیکی ووردی
 لولله ناته‌واوه‌کان ده‌کات

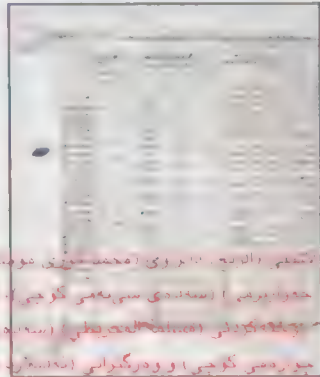
گهردوونزانی:

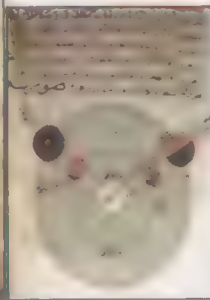
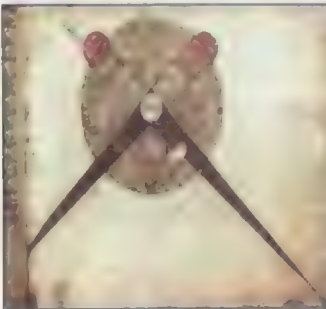
کتابی (استیعاب
الوجه الممكنة
في صنعة الإسطرلاب)
دانراوی (ثبی
رهیحانی بهیرونی)،
که ده‌ریاره‌ی
دروستکردنی نامیری
نیستیرابه

کتابی (التذکرة) (نصیرالدین الطوسی)
(سه‌ده‌ی سیانزه‌ی زایینی) له رافه‌کردنی (نظام
الدین النیسابوری)، که کتابی‌کی گه‌ردوونزانی‌یه
و لی‌ره‌دا رافه‌یه‌کی جوان ده‌بینین بق خولگه‌کانی
هه‌ساره‌ی (مهریخ)

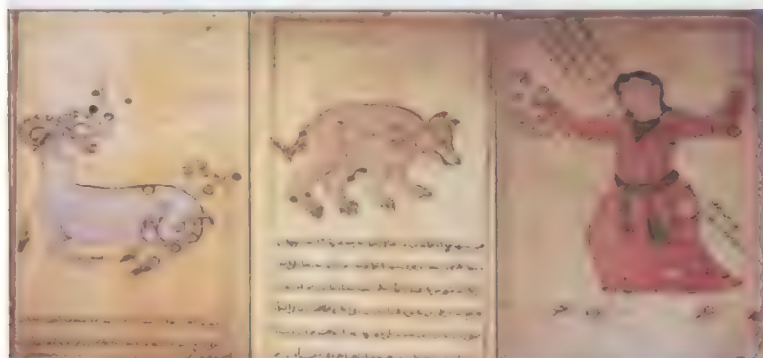
کتابی (التذکرة) (نصیرالدین الطوسی)
(سه‌ده‌ی سیانزه‌ی زایینی) له رافه‌کردنی (نظام
الدین النیسابوری)، که کتابی‌کی گه‌ردوونزانی‌یه
و لی‌ره‌دا رافه‌یه‌کی جوان ده‌بینین بق خولگه‌کانی
هه‌ساره‌ی (مهریخ)

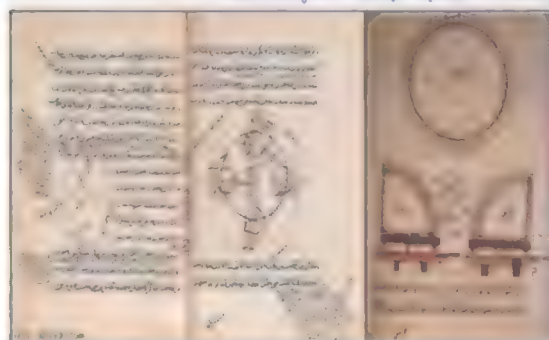
دوو لاپه‌ره له کتابی
(عجائب المخلوقات) (ی زانا
(قه‌زینی) که له
کتابخانه‌ی (فلورانس) له
ئیتالیا پارێزراوه، ده‌بینین
ئه‌م زانایه دیارده‌ی
خۆرگه‌ران و مانگه‌گران به
وتنه‌ روونده‌کاته‌وه

چهند لاپه‌په‌یه‌ک له کتییی (القانون المسعودي) دانراوی زانا (به‌یرونی) (٤٢٦ک-
١٠٣٥ز) له کتییخانه‌ی نیشتمانی له قاهره پارێزراره

چهند وینه‌یه‌کی کتییی (صور الكواکب الثابتة) دانانی زانا (الصوفي) (٩٠٣-٩٨٦ز)، له
وینه‌نه‌دا ئه‌م زانایه خۆی وینه‌ی بورجه‌کان و کۆمه‌له ئه‌ستێره‌کانی ئاسمانی کیشاوه، که
بریتین له: وورچه بچکۆله، کاوپ، و فه‌ریک

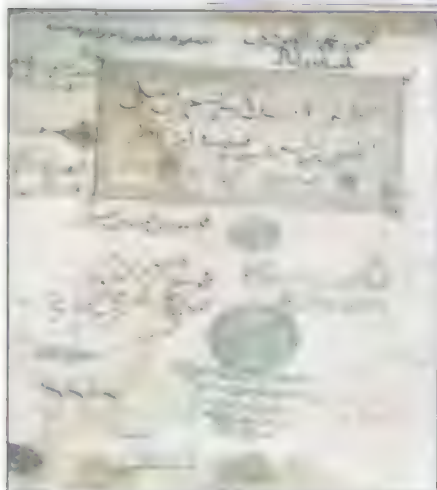

کتییی (رسالة في كيفية
الإرصاد) دانراوی
(موئیه‌دودینی عه‌ره‌زی)
(سه‌ده‌ی سیانزه‌ی
زایینی)، ئه‌م کتییه
ته‌رخانه‌کراوه بۆ دیزاینی
ئه‌و ئامێرانه‌ی بۆ بینگه‌ی
(مه‌راغه) پێنویست بووه

کتابی (نهایة الإدراك في دراية الأفلاك)
داناوی زانا (قطب الدین شیرازی)
(۱۳۱۱ز مردوه)، که ده ریاری
زانستی فله که (کتابخانه ی
نیشتمانی له قاهره)

سروشترانی (فیزیا)، زانستی میکانیک (علم الحیل):

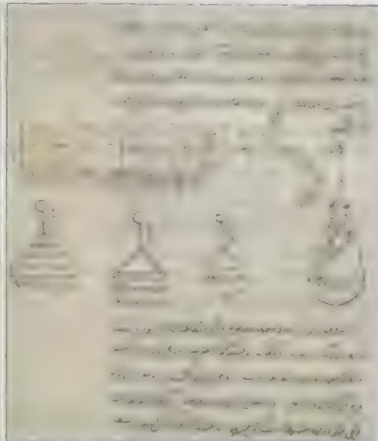
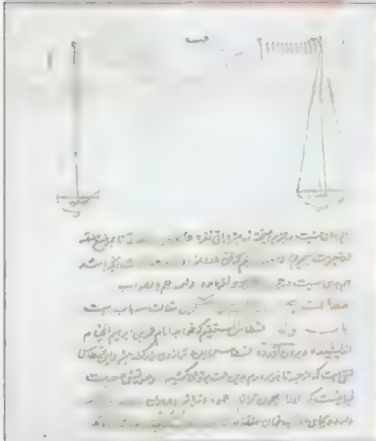

لاپهری یه که می کتابی (المناظر)
ئینولهیسه م (۱۰۴۰ز مردوه)، له
کتابخانه ی (الفتاح) ی نیسته مبول
پارنیزاوه، نه م کتابی یه کیکه له
داناوه کاریگه ره کانی میژوی
زانست که ده ریاری رووناکیزانی
(علم البصريات) دواوه، کاریگه ری
گهره ی کرده سهر فیزیای نوی له
نه وروپا له سه ده ی حه فده یه می
زایینه وه

کتابی (الأسرار في نتائج الأفكار) دانراوی (ابن
خلف المرادي) (سده ی ۱۱ ی زاینی)، له
کتیبه‌خانه‌ی (فلوره‌نسا) پاریزراوه، په‌کټکه له
کتیبه گرنگه‌کانی زانستی (الحیل) که ۲۱
نامیری له‌خو گرتووه له‌وانه ۱۹ کانژمیر به
جوړه جیاوازه‌کانيه‌وه:
ثاویي و جیوه‌یی .... هند

چهند لاپه‌په‌په‌ک له کتبی (میزان الحکمة) دانراوی (خازین) له سالی (۱۰۱۵هـ-۱۲۱۱ز)،
که تیندا ته‌رازویه‌کی ووردی دروست‌کردووه بق ده‌ره‌تانی کیشی جوړی ته‌نه‌کان

له سه‌ره‌وه: وینه‌ی نامیری
(میزان الحکمة) له کتبی خازیندا

له‌خواره‌وه‌ش:
هیلکاریبه‌که‌به‌تی

چند لاپهړه يک له کتیبې (الحیل فی الفنون الغربیة) دانراوی (جهزری)، که لیږه دا
به شی سهره کی ساعتیکی ناوی رووند کاته وه له گال گراستنه وه ی جووله یو
به شه کانی تری کاتزمیره که

چند لاپهړه يک له هه مان کتیب، لیږه دا سیستمیکی جوولاندن ده بینن که به
خه یالی (جهزری) دا هاتوه، که هاو به شه له نیوان نازهل و هیزی ناوی

چند لایه ریهك له كتیبی (فی معرفة
الحیل الهندسیة) دانراوی (جهزری) كه
بریتییه له گرنگترین دانراوی
موسولمانان له جووله زانی (علم
الحیل) دا، لیژهدا باسی سیستمی
ئاودیزی دهكات كه به ئاو دهجولیت

نهم نامیرهش
كه له سه
شینوهی
ئاووسه ئاو بو
دهستویر
دهرئینیت

لاپهره یه كه له ككتیپی (تنقیح المناظر لذوی
الابصار والبصائر) دانراوی (كمال الدین
الفارسی) كه ئەم ككتیبه پوختهی (المناظر)ی
زانا (ابن الهیثم)ه، لێزه دا ئیبنوله یسه م باسی
هه لئه له تانی بینین دهكات له ئەبجایی
وینه دانه وهی ئاوینه وه، به تایبه تی له
ئاوینه گانی جۆری: تهخت و گویی و لوله یی و
قووچه کی، جا قوقز بن یان چال

ككتیپی (الطرق السنیه فی الآلات
الروحانیة) دانراوی زانا (تقی الدین) له
(١٥٥٩ز)، پاش نه وهی له سه ره تایی
ككتیبه كه دا باسی ئامیره جهنگییه كان
دهكات دوا یی گرنگی داوه به
ئامیره گانی ئاو بهرز كردنه وه، لێزه دا
یهكێك لهو ئامیره نه ده بینین.

له م لاپهره یه ی ككتیپی (تنقیح المناظر لذوی
الابصار والبصائر) كه وه گراره وه له (المناظر)،
ئیبنوله یسه م لیکۆلینه وه دهكات له سه ر
دیاردی بآلۆبونه وهی رووناکی، كه به
دوو روونیزی باسی کاری ئامیرێك دهكات كه ناوی
ناوه (ئامیری په رچ دانه وه)، كه به كاردی ت بۆ
سه لماندنی یاسای په رچ دانه وه له باره
جیاوازه كاندا، له تهخته و مس دروستكراوه

لاپه‌په‌یه‌کی تری هه‌مان کتیبی
پیشوو، لیره‌دا لیکۆلینه‌وه‌ی کردووه
له‌سه‌ر شکانه‌وه‌ی رووناکی له‌ناو
گۆیه‌کی رووندا، که‌به‌هۆیه‌وه‌ لادانی
گۆیی دۆزیوه‌ته‌وه

له‌م لاپه‌په‌یه‌ی کتیبی (تنقیح المناظر
لذوي الأَبصار والبصائر) که‌ وه‌رگه‌یراوه
له‌ (المناظر)، ئیبنول‌ه‌یسه‌م
لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر خۆرگه‌یران و
مانگه‌گیران کردووه‌ و به‌شیکی
کتیبه‌که‌ی بۆ ته‌رخان کردووه‌، له‌م
لاپه‌په‌یه‌ی کتیبه‌که‌دا به‌هێلکاری ئه‌م
کرداره‌ی روون کردۆته‌وه

لاپه‌په‌یه‌کی تری کتیبی پیشوو، که
ده‌بینین هه‌ردوو زانا (ئیبنول‌ه‌یسه‌م) و
(کمال الدین الفارسی) سه‌رکه‌وتوو بوون له
شه‌رح کردنی دیاره‌ی ره‌نگاله‌ (قوس
قزح) پینش (أنطوان دو دومینیس
Antoine de Dominis) و
(دیکارت)، هه‌روه‌ها له‌ دیاره‌ی
(الهاله‌)شیان کۆلیوه‌ته‌وه‌ که‌ لیره‌دا
(هاله‌ی سپی) ده‌بینین

دوو لاپه رهي تری کتیبی
 پیشوو، ټینولله یسه م به
 ته واوہ تی بۆچوونی
 (بینی) ی گوری، پیش
 هم وایانده زانی بینین
 به هوی ده رجوونی
 تیشکک ده بیت له
 چاووه بۆ ته نه کان،
 به لام هم بۆ یه که م جار
 له میژودا راستیه که ی
 ده رخست که به
 پیچه وانه و هیه، و هم
 دۆزینه و هیه وای لیکرد
 به شتیه که باشتر له
 چاو بکۆلنیه و و چۆنیتی
 وه رگرتنی تیشکه کان له
 ته نه کانه وه: لیزه دا هم
 بۆچوونه ی ټینولله یسه م
 به روونی ده بینین

زینده وه زانی:

لاپه رهي کی کتیبی کی کتیبی کی
 داساوی موسولمانان

لاپه رهي کی کتیبی کی تازه لباسی و لیکدانه و هی
 سروشت و ره ووشته کانی گیانداران که له
 دانراوه کانی موسولمانانه

تویکاری نه سپیک
که له کتیبیکی
نازه لئاسی
موسولمانانه وه
وه رگیراوه

جوگرافیا:

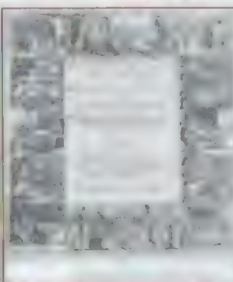

کتابی (نزهة المشتاق في اختراق
الافاق) دانراوی زانا (نبدریسی).
نه خشه به که وینه به کی نه واوی
جیهان دورد خات له مه غریبه وه
بو هیند به یینی وه سفکردنی زانا
(نبدریسی)

چند لایه ریه که گندی (صورة الأرض). لای راست: نه خشه به کی هه مو جیهانه، ولای
چپ: نه خشه به کی روزه لاتی نیسلامیه

زانستی پزیشکی:

به رنگی گندی (الانسان في الطب) فخرآوی (پلیس سینا)، که
نبدریسی (نزهة المشتاق في اختراق الافاق) دانراوی زانا (نبدریسی) وهرگدر (داود بو لاتیسی و له شاری (روما) نیلانی له سالی
(کتاب الفجاء معاصر الشفاء) (۱۵۹۳) به چاپگراوه

چند
لایه رده کی
کتبی
نه شتر گری
(الجرانج)
دایراوی
(شرف الدین)

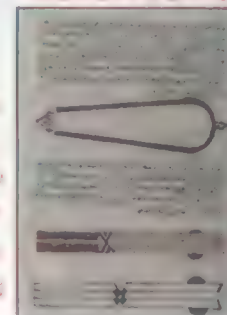
که سال ۱۴۶۶ (دایراود نه پشت بهشت نه کتبی) (الدهاوی)، لم وینانند چند
برای سینه کی پیشگی و چند سینه نه خورشید ویده کانه و

چند لایه رده کی کتبی نه شتر گری
(الجرانج) دایراوی (ابو القاسم الدیهاوی) که
له کتبخانه ی (لیدن) له (هولندا) باربر اوده،
له سه رده و: وینه ی چند نامبریکی
نه شتر گری کیشاره، و له خواره ودهش
چند نامبریکی دایر باک کینه وده

دایر گداری کتبی نه شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر
دایرین شتر گری نه شتر

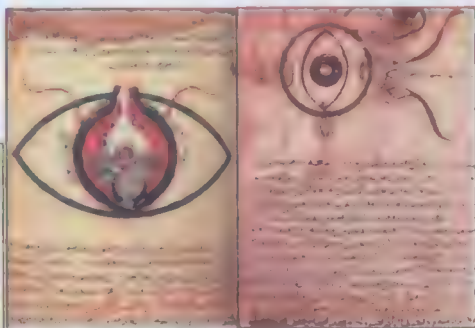
لایه رده کی
تره
کتبه کی
(دهاوی) که
چند
نامبریکی
نه شتر گری
روان
نه کانه وده

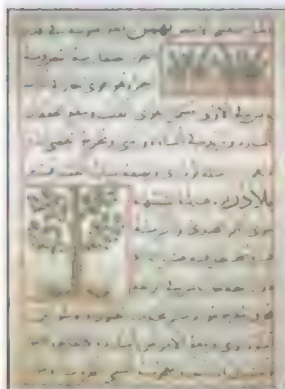
کتابی تویکاری (تشریح المنصوري) له دانانی
(منصور بن محمد بن أحمد بن فقیه الیاس) که
له کتبخانهی نیشتمانی (پاریس) پاریزراوه، له
سدهی نویه می کچی - پانزده می زاینیدا
نوسراوه، په کک له پزیشکه کانی شاری شیراز
نوسیویتی و سرچاوه یه کی فیزیوون بووه، هم
وینه یه سیستمی ده ماریی مرقه درده خات

لایه یه کی تری کتابی تویکاری (تشریح
المنصوري) که له موزه خانه ی بهریتانی له
(لندن) پاریزراوه، هم وینه یه ش پیکه اتنی
کوری له له سکی دایکیدا روون ده کاته وه

چند وینه یه کی وه گراو له کتابی پزیشکی
تویکاری (ابن إسحاق)، له م دوو وینه یه دا
تویکاری یه کی جوانی چاو و می شک ده بینین
له گ ل باسکردنی کاره کانیاندا

لایه یه کی کتابی (الکافي في الأدوية) دانانی (عبدالرشيد بن صالح) له م کتبه دا
ریکستینکی نه بجه دی ده بینین بو رووه که جؤراو جؤره کان له گ ل وینه یان و
به کاره نانه پزیشکیه کانیا، که واته پوخته یه کی داوراوه کانی بیش خویه تی

سەرچاوه كان

- قورئانی پیرلځ.
- تەفسیری ئاسان بۆ تیگه یشتنی قورئان/ م. بورهان موچه معه ده مهین/ چاپی شه شه م - ۲۰۰۴.
- فتح الباری شرح صحیح البخاری/ الإمام ابن حجر العسقلانی/ مكتبة دار السلام/ الطبعة الثالثة - ۲۰۰۰.
- صحیح مسلم بشرح الإمام النووي/ الإمام يحيى بن شرف النووي/ دار المعرفة/ الطبعة السادسة - ۱۹۹۹.
- سلسله الأحادیث الصحیحة/ محمد ناصرالدین الألبانی/ مكتبة المعارف- الرياض/ ۲۰۰۴.
- سنن الترمذی/ حکم علی أحادیثه وعلق علیه: محمد ناصرالدین الألبانی/ مكتبة المعارف - الرياض.
- سنن النسائی/ حکم علی أحادیثه وعلق علیه: محمد ناصرالدین الألبانی/ مكتبة المعارف - الرياض.
- سنن ابن ماجه/ حکم علی أحادیثه وعلق علیه: محمد ناصرالدین الألبانی/ مكتبة المعارف - الرياض.
- من روائع حضارتنا - د. مصطفى السباعي - دار ابن حزم - ۲۰۱۰.
- کتیبی (العلم والإيمان في الفضاء والطيران)/ دانراوی (د. أحمد بن ظافر القرني)/ دار الشریف للنشر والتوزيع - ۱۹۹۷.
- العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية (لبنات أساسية في صرح الحضارة الإنسانية)/ دانراوی (دونالد ر. هيل)/ وه رگتپانی (د. أحمد فؤاد باشا)/ له بآلوکراوه کانی (عالم المعرفة - الكويت)، زنجیره: ۳۰۵ / یولیو-۲۰۰۴.
- دراسات في تاريخ الحضارة الإسلامية/ د. حسان حلاق/ دار النهضة العربية- بيروت/ الطبعة الثانية- ۱۹۹۹.
- المرجع في الحضارة العربية الإسلامية/ د. إبراهيم سلمان الكروي، د. عبدالتواب شرف الدين/ منشورات ذات السلاسل/ الكويت- ۱۹۸۷.

- فصول من تاريخ الحضارة الإسلامية/ د. طه ندا / دار النهضة العربية - بيروت.
- موسوعة الحضارة العربية (العصر الأندلسي)/ د. قصي حسين/ دار البحار- بيروت/ الطبعة الأولى-٢٠٠٥.
- تاريخ العرب وحضارتهم في الأندلس/ د. خليل إبراهيم السامرائي، د. عبدالواحد ذنون طه، د. ناطق صالح مطلوب/ دار المدار الإسلامي/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٤.
- الأمة الأندلسية الشهيدة (تأريخ ١٠٠ عام من المواجهة والإضطهاد بعد سقوط غرناطة)/ عادل سعيد بشتاوي/ المؤسسة العربية للدراسات والنشر/ الطبعة الأولى/ بيروت - ٢٠٠٠.
- العرب والتربية والحضارة - الإختيار الصعب/ د. محمد جواد رضا/ منشورات ذات السلاسل/ الكويت-١٩٨٧.
- قطوف دائية من مآثر المسلمين وظلام الغرب/ إبراهيم النعمة/ مطبعة الزهراء/ الموصل-٢٠٠٣.
- المسلمون والعلم الحديث - عبدالرزاق نوفل.
- موسوعة العلامة عبدالمجيد الزنداني/ إعداد: د. علي أبو الخير/ دار الخير/ بيروت - دمشق - ٢٠٠٦.
- بناء الكون ومصير الإنسان/ هشام طالب/ دار المعرفة/ بيروت - ٢٠٠٦.
- إسهام علماء المسلمين في الرياضيات/ د. علي عبدالله الدفاع/ دار الشروق/ بيروت - ١٩٨١.
- أعلام الفلك في التأريخ العربي/ د. علي حسن موسى/ منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية السورية/ دمشق - ٢٠٠٢.
- المنجد في اللغة والأعلام/ المطبعة الكاثوليكية/ دار المشرق - بيروت/ الطبعة الأربعون - ٢٠٠٣.
- ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين/ أبو الحسن علي الحسيني الندوي/ مكتبة الإيمان- مصر.
- الإسلام أبداً / هادي المدرسي/ دار الصادق/ بيروت - ١٩٧٣.
- مقدمة ابن خلدون/ عبدالرحمن بن محمد بن خلدون/ دار الأرقم - بيروت.
- مروج الذهب ومعادن الجوهر/ أبي الحسن علي بن الحسين المسعودي/ دار المعرفة/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٥.

- الجامع بين العلم والعمل النافع في صناعة الحيل - بديع الزمان اسماعيل بن الرزاز الجزري - تحقيق: د. محمد طاهر العقبي - دار آراس/ منشورات الجمل - ط: ١: ٢٠١٧.
- الفناء والمعازف في الإعلام المعاصر/ د. محمد عبدالرحمن المرعشلي/ دار المعرفة/ بيروت - ٢٠٠٦.
- الكامل في التاريخ/ عز الدين بن علي الجزري/ دار الطباعة - القاهرة.
- تاريخ البيمارستانات في الإسلام/ د. أحمد عيسى بك/ دار الرائد العربي - لبنان ١٩٨١.
- التاريخ الإسلامي (١-٢٢)/ محمود شاكر/ المكتب الإسلامي - ط ٨/ بيروت - ٢٠٠٠.
- تاريخ الإسلام السياسي الديني الثقافي الاجتماعي (الأجزاء: ١-٤)/ د. حسن إبراهيم حسن/ دار الجيل/ الطبعة الخامسة عشرة - ٢٠٠١.
- العراق في التاريخ/ مجموعة من الأساتذة/ بغداد - ١٩٨٣.
- أهم الأحداث التأريخية (١٦٠٠ قبل الميلاد - ١٩٩٣م)/ حمدو طماس/ دار المعرفة/ بيروت - ٢٠٠٣.
- التفسير الإسلامي للتاريخ/ د. عماد الدين خليل/ الطبعة الرابعة - ١٩٨٦.
- دراسات تاريخية/ د. عماد الدين خليل/ دار ابن كثير/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٥.
- الموقف من التاريخ الإسلامي وتأصيل الهوية/ د. حامد محمد الخليفة/ دار القلم/ دمشق - ٢٠٠٥.
- تجارة المحيط الهندي في عصر السيادة الإسلامية (٤١-٩٠٤هـ : ٦٦١-١٤٩٨م)/ د. شوقي عبدالقوي عثمان/ له بلاوكرأوه كاني (عالم المعرفة - الكويت)، زنجيره: ١٥١ / يوليو - ١٩٩٠.
- أطلس التاريخ العربي الإسلامي/ د. شوقي أبوخليل/ دار الفكر/ دمشق - ٢٠٠٢.
- أطلس تاريخ العرب والإسلام/ د. سيف الدين الكاتب/ المؤسسة العلمية للوسائل التعليمية - ٢٠٠٥.
- أطلس تاريخ العرب والعالم/ د. سيف الدين الكاتب/ المؤسسة العلمية للوسائل التعليمية - ٢٠٠٥.
- الأطلس الإسلامي الجديد/ كمال هاشم محمود/ دار القلم العربي.
- موسوعة تاريخ العلوم العربية (الجزء الأول)/ علم الفلك النظري والتطبيقي/ إشراف: رشدي راشد/ مركز دراسات الوحدة العربية/ الطبعة الأولى - ١٩٩٧.

- موسوعة تاريخ العلوم العربية (الجزء الثاني) / الرياضيات والعلوم الفيزيائية (الرياضيات العددية، الجبر، الهندسة، المعثلات، الرياضيات التحليلية، الموسيقى، الستاتيكا، المناظر والطبيعيات) / إشراف: رشدي راشد / مركز دراسات الوحدة العربية / الطبعة الأولى - ١٩٩٧.

- موسوعة تاريخ العلوم العربية (الجزء الثالث) / التقانة - الكيمياء - علوم الحياة (الهندسة المدنية والميكانيكا، الجغرافيا الإنسانية، الفلاحة، الكيمياء، الطب) / إشراف: رشدي راشد / مركز دراسات الوحدة العربية / الطبعة الأولى - ١٩٩٧.

- القانون في الطب / الشيخ الرئيس أبوعلي المعروف بابن سينا / دار إحياء التراث العربي / الطبعة الأولى - ٢٠٠٥.

- سه رجه می به ره می (محمّد نه مین زه کی به گ) (یه که م به رگ) / سدید صالح / بنکه ی زین / سلیمانی - ٢٠٠٥.

- دائره توله عاریف (فهره نگی زانیاری و هونه) - به شی یه که م / نه ندازیار خوسره و جاف / چاپخانه ی شقان / چاپی دووم - ٢٠٠٧.

- ئینسایکلزپیدیای گشتی / یاسین صابر صالح / چاپ و په خشی سه رده م / سلیمانی - ٢٠٠٥.

- شه وکار (فهره نگیکی تاییه نه ندی کیمیایه) / جه مال عه بدول / له بللورکراوه کانی ناوه ندی رؤشنبیر / ١٩٩٨.

- فهره نگی (ژین) / عه ره بی - کوردی / رزگار کریم / سلیمانی - ٢٠٠٧.

- توخمه کان / نه سعه د قه ره داخی / چاپی یه که م - ٢٠٠٦.

- ناشتی له ئیسلامدا / نه حمه د کاکه مه حمود / له بللورکراوه کانی گۆفاری (النفر) / چاپی یه که م - ١٩٩٢.

- په روه رده له ئیسلامدا / نه حمه د کاکه مه حمود / چاپخانه ی نه سعه د - ١٩٨٥.

- سه ریسته له ئیسلامدا / نه حمه د کاکه مه حمود / چاپخانه ی نه ره ره س / سلیمانی - ١٩٨٣.

- سالتامه ی (١٩٩٨) ی سلیمانی / تاماده کردن و کۆکردنه وهی: فازل علی عه باس / وه زاره تی ناوخر - پارێزگای سلیمانی.

- رۆژنمیری هاوسه ر - ١٩٩٠ / هۆشیار محه مه د عه زیز / له بللورکراوه کانی پرۆژه ی هاوسه ر (٤١) - سلیمانی.

- رۆژنمیری هاوسه ر - ٢٠٠٢ / هۆشیار محه مه د عه زیز قه فتان / له بللورکراوه کانی پرۆژه ی هاوسه ر (١٥٠) - سلیمانی.

- موسوعة أعلام الكرد المصورة (الأجزاء: ١-٢) / خسرو الجاف / دار الشؤون الثقافية العامة / بغداد: ٢٠٠٢، ٢٠٠٤.
- أعلام كرد العراق / جمال بابان / منشورات وزارة الثقافة / السليمانية - ٢٠٠٦.
- مشاهير الكرد وكردستان / تأليف: محمد أمين زكي بهك / مؤسسة (ژين) / السليمانية - ٢٠٠٥.
- معجم أعلام الكرد (في التاريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها) / د. محمد علي الصويركي / مؤسسة (ژين) / السليمانية - ٢٠٠٦.
- قصة الحضارة - المجلد السابع (١٣-١٤) - عصر الإيمان (الحضارة الإسلامية) / تأليف: ول ديورانت / ترجمة: محمد بدران / دار الجيل - بيروت / القاهرة - ٢٠١٠.
- قصة الحضارة - المجلد التاسع (١٧-١٨) - عصر الإيمان - عصر النهضة (انتقال المعارف) / تأليف: ول ديورانت / ترجمة: محمد بدران / دار الجيل - بيروت / القاهرة - ٢٠١٠.
- الغرب نحو الدرب / محفوظ العباسي / مطبعة الزهراء / الموصل - ١٩٨٧.
- بابه تي: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية) / نووسيني: د. أحمد هجوان / له ئينته رينته وه وه رگيراه، سايتي:
- (الهيئة العالمية للإعجاز العلمي في القرآن والسنة).
- سايتي: (موسوعة الإعجاز العلمي في القرآن والسنة) / بابه ته كاني:
- ❖ الحضارة العربية الإسلامية في العصور الوسطى والتحدي المعاصر: أ. د. مسلم شلتوت (أستاذ بحوث الشمس والفضاء المعهد القومي للبحوث الفكية والجيوفيزيكية بطلوان).
- ❖ شبهة حول مد الأرض ودحوها وكرويتها: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف (ماجستير في تفسير القرآن وعلومه).
- ❖ كتاب (عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات للقزويني): إعداد الدكتور نظمي خليل أبو العطا.
- ❖ علماء الإسلام يجمعون على كروية الأرض: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.
- ❖ علماء الإسلام يجمعون على كروية الأرض الجزء الثاني: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.
- ❖ نقد شبهة أن علماء الإعجاز (يسرقون جهود) علماء الغرب وينسبونها للإعجاز القرآني: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.

- ❖ هكذا كانوا يوم كنا: الدكتور حسان شمسي باشا (طبيب وكاتب إسلامي سوري مقيم في السعودية).
- سايٽي (www.islamweb.net) / بابہ تي: فضل الحضارة الإسلامية على العلوم الطبية: (د . هناء إسماعيل).
- سايٽي (www.husseinhilmi.jeeran.com) / بابہ تي: من روائع حضارتنا الإسلامية: (د. حسين حلمي السراي).
- پيگہ ي (www.moe.edu.kw) که سايٽي (وه زارہ تي پەر وەر دہ) ي کويټہ / بابہ تي (التوجيه العام للعلوم: أضف إلى معلوماتك).
- سايٽي (www.dmweblog.net): بابہ تي: (Digital Mind: كتاب (أحمد زويل) عصر العلم).
- Rockets, Missiles and Space Travel \ Willy ley\ Revised Edition-1958.
- Dictionary of Technical Terms for Aerospace use\ William H. Allen\ First Edition-1965\ National Aeronautic and Space Administration, Washington, D.C. NASA.
- Flight: 100 Years of Aviation\ R. G. Grant\ DK multimedia\ UK-2002.
- Encyclopedia Britannica ultimate reference suite DVD: history of medicine: E. Ashworth Underwood, Philip Rhodes: The roots of Western medicine: Christian and Muslim reservoirs of learning: Arabian Medicine.
- Microsoft Encarta reference library DVD: The Greatest Medical Discoveries of the Millennium.
- <http://www.wikipedia.org>: Wikipedia, the free encyclopedia that anyone can edit.
- له گہ ل چه ندين کتیب و بابہ تي جؤراو جؤری ترکہ له کاتي باسمه کانداناويان هاتوه نه گہر يه کيک دہ يہ ويٽ بگہ پٽتہ وه بؤي، هہروہا چہ ندين سايٽي ئينٽرنېٽي جؤراو جؤری کوردي و عہرہ بي و ئينگليزي سووڊيان ليؤہ رگيرلوه بق نامادہ کړښي بابہ تہ کان.

پیرست

- پیشہ کی چابی سیئہ م ۷
پیشہ کی چابی یہ کہ م ۹

بہنشی یہ کہ م

ہندیک لہو ہواراندہی کہ زانا موسولمانہ کان تییدا داہیندر و سہرمہ شق

- ہوون ۱۹
ہیرکاری ۲۲
ہہندہ سہ ۳۴
گہردوونزانی ۳۷
سروشترزانی (فیزیا) ۵۱
جوولہ زانی (زانستی میکانیک) ۵۸
زانستی کیمیا ۶۳
زیندہ وہرزانی ۶۷
جوگرافیا ۷۴
زانایانی شارستانییہ تی ئیسلامی و بہ کارہینانی پروگرامی زانستی
تاقیکاری ۸۹
چہند ہواریکی تری پیشدہستی زانستی موسولمانان ۱۰۰
کاریگرہییہ کانی زانستی موسولمانان لہ سہر پیشکہوتنہ زانستیہ کانی
روژناوا ۱۰۷
چہند ہرگہ یہ کہ لہ کتیبی چہروکی شارستانییہ ت ۱۱۴
خشتہ یہ کہ کارہ پزیشکییہ سہرہکیہ کانی موسولمانان کہ و مرگیردراون ہو
لاتینی دمردہ خات ۱۶۴

بەشى دوۋەم

ھەندىك ئە زانا موسولمانە ھەلگە وتوۋەكان ئە بوارە زانستىيە

جۇراۋ جۇرەكاندا	۱۶۷
خەۋارىزمى	۱۷۰
صوفى	۱۷۱
بەتتانى	۱۷۲
بوزجانى	۱۷۵
ئىبنولەيسەم	۱۷۶
بەيرونى	۱۷۹
ئىبن يونس	۱۸۴
خازىن	۱۸۵
ئىدرىسى	۱۸۶
قەزۋىنى	۱۸۷
ئىبنولەروام	۱۸۹
مەدرىدى	۱۹۱
ئىبن لىبتار	۱۹۲
الجاحظ	۱۹۳
جابىرى كۆپى ھەييان	۱۹۵
ئىبن جوبەير	۱۹۷
ئىبن بەتوتە	۱۹۸
رازى	۱۹۹
ئىبن سىنا	۲۰۱
كىندى	۲۰۸
فارابى	۲۰۹

٢١٠	..... ئىبن روشد
٢١٢	..... مىسكەرەيە
٢١٣	..... ئىبن خەلدون
٢١٥	..... ئىبن ماجىد
٢١٧	..... ئەلسەباح
٢١٧	..... د. ئەحمەد زويىل
٢١٩	..... د. فاروق الباز
٢٢٤	..... ھەندىك ئە زانا موسولمانە كوردەكان و رۇليان ئە پىشكەوتنى زانستىدا..
٢٢٤	..... شىخى ئىسلام (ئىبن تەيمىيە)
٢٢٦	..... ئىبن خەلەكان
٢٢٧	..... ئىبنولموسستەوفى ئەربىلى
٢٢٨	..... ئىبنوصەلاھى شارەزوورى
٢٢٨	..... شىخ ھەسەنى گلەزەردە و روانگەى ئەستىرەناسى گلەزەردە
٢٣٠	..... شويىنى بىنىنى مانگى يەك شەوھ
٢٣١	..... مەلا عومەر و روانگەى ئەستىرەناسى گراپ
٢٣٢	..... ئىسماعىل پاشاى بەغدادى
٢٣٣	..... مەحمود بەگى جەپپاچ

بەئسى سىيەم

٢٣٥	..... رۇلى زانايانى موسولمان ئە پىشخستنى زانستى پزىشكىدا
٢٤٣	..... نەخۇشخانەكان و پەيمانگا پزىشكىيەكان لای موسولمانان
٢٤٦	..... جۆرەكانى نەخۇشخانەكان ئە سەردەمە ئىسلامىيەكاندا
٢٤٦	..... ١- نەخۇشخانە گەرزەكان
٢٤٨	..... ٢- نەخۇشخانە جىگىرەكان

- نه خوشخانه كان بۇ مەھەستە تاييە تىيە كان ۲۵۰
- ۱- نه خوشخانه ى گىراو و بەندىكراوۋە كان ۲۵۰
- ۲- بىنكە كانى فرىاگوزارى خىترا ۲۵۰
- ۳- نه خوشخانه ى گولە كان ۲۵۱
- ۴- نه خوشخانه سەريازىيە كان ۲۵۲
- ۵- نه خوشخانه كانى شىت و گىلە كان ۲۵۲
- ۶- تەندىروستى قوتابخانە كان ۲۵۳
- قوتابخانە و پەناگە غىرىيە كان ۲۵۴
- ۱- خانوۋە كانى شىرپىدان و لانە ى مەتيوان (دایەنگاكان) ۲۵۵
- ۲- قوتابخانە ى رىيواران (كتاتىب السبيل) ۲۵۵
- ۳- مالە كانى نابىنپان و پەككەوتە كان ۲۵۶
- چارەسەر و سىستىمى چارەسەر لە نه خوشخانه ئىسلامىيە كاندا ۲۵۷
- هەولە زانستىيە كان و دەستكەوتە كانى زانايانى موسولمان لە بوارى
- زانستى پزىشكىدا ۲۶۴
- هەولە كانى موسولمانان لە پىشخستنى زانستى پزىشكى لە بۇچوونى
- ئىنساىكلۇپىدىيى بەرىتانىدا ۲۷۹

بەشى چوارەم

- چەند بەشيك لە كتيبي : ناوازه كانى شارستانىيە تمان (من روائع
حضارتنا) ۲۸۷
- جىاكەر مودەكانى شارستانىيە تمان ۲۹۱
- شوينە وارەكانى شارستانىيتى ئيمە لە مىژوودا ۲۹۷
- ۱- لە بوارى عەقىدە و دىندا ۲۹۷
- ۲- لە بوارە كانى فەلسەفە و زانستدا: ۲۹۹

۳- له‌بوارى زمانه‌وانى ونه‌ده‌بدا:	۳۰۱
۴- له‌بوارى ياساداناندا:	۳۰۱
۵- له‌بۆچوونى ده‌ولت و په‌يوه‌ندى ميللت به‌حکومه‌ت‌وه	۳۰۲
هه‌لس وکه‌وت و بۆچوونى مرؤيانه	۳۰۳
يه‌کسانى ره‌گه‌زى	۳۰۹
چاوپوشى و سنگ‌فراوانى ناينى	۳۱۶
واقىمى کردارى پشتيوانى بنه‌ماکانى سنگ‌فراوانى ناينيمان ده‌کات	۳۱۷
رمووشته‌ جه‌نگيه‌کان نمان	۳۲۱
به‌زمى هاتنه‌وه به‌گيانداراندا	۳۳۵
دمزگا خي‌رخوازيه‌کان	۳۴۱
قوتابخانه و په‌يمانگا زانستيه‌کان	۳۴۷
نه‌خوشخانه‌کان و په‌يمانگا پزىشکيه‌کان	۳۵۵
کتىبخانه گشتى و تاييه‌تبيه‌کان	۳۶۸
به‌ناوبانگترى کتىبخانه‌کان	۳۷۲
کۆر و کۆيونه‌وه زانستيه‌کان	۳۷۷
پايته‌خته‌کان و شاره‌گه‌وره‌کان	۳۸۰

به‌شى پينجه‌م

شايه‌تى زانايانى رۆژناوا	۳۹۱
--------------------------	-----

دوا سه‌رنج	۴۱۴
------------	-----

هاوبيجى ويته‌کان	۴۱۹
------------------	-----

سه‌رچاوه‌کان	۴۶۱
--------------	-----

پيرست	۴۶۷
-------	-----

- د. کاوه فخر رج سه علون.

- له دایکبوی: سالی ۱۹۷۲ له ښاری سلیماني.
- ه لگري پروانامه ی به کالوریوسه له ه ناوی ونه شتره گری
گشتیدا (M. B. Ch. B) له زانکوی سلیماني سالی: ۱۹۹۷-۱۹۹۸.
- پروانامه ی ماستر (M.Sc.) له نه خوشیبه کانی سنگ - ۲۰۱۰.
- ماوه ی ۲۰ ساله کارده کات له نه خوشخانه کانی ښاری سلیماني و
ده وروبه ریدا وه ک پسرپوی نه خوشیه کانی سنگ و کوته ندای ه ناسه دان.
- ماوه ی ۲۵ سال زیاتره کارده کات له بواړی نیعجازی زانستی له قورئان و
سوننه تدا به نووسین و وه رگتپان و ووتاردان.
- به شداری چه ندین کونگره و کونفرانسی زانستی کردووه له ناوه وه و
ده روه ی کوردستان.
- خاوه نی ده یان بابت و توئینه وه و نویسی پوره رده یی، زانستی، و
پزیشکیه، ه روه ها دهرباره ی نیعجازی زانستی له قورئان و سوننه تدا که له
چه ندین کوفار و روظنامه و سایته کانی ئینتورنیت و توره کومه لایه تیه کاندا له
کوردستان بلوکراونه ته وه.
- سه دان به رنامه ی ته له فیزیونی و رادیویی تومار کردووه دهرباره ی بابت ه
پزیشکیه کان، وزانست و نیمان، و نیعجازی زانستی له قورئان و سوننه تدا که
له چه ندین که نالی سه ته لایت و ناوخیی و که نالی رادیویی وه په خوشکراون.
- دانراو مکانی نووسه:**
- ۱- به لکه ناشکراکان
  - ۲- روظوو موعجیزه یه کی زانستیبه
  - ۳- ناماژه کانی کورپه له زانی له قورئان و سوننه تدا
  - ۴- قهیرانی وویست و وویژدانی موسولمان
  - ۵- محمد (ﷺ) ریپازی ژبان - به رگی پینجه م: چه ند موعجیزه یه کی
پرشنگذار له فهرمووده و ره ووشتی پیغه مبه ری ریزدار
  - ۶- نیعجازی زانستی له قورئان و سوننه تدا - به رگی په که م
  - ۷- نیعجازی زانستی له قورئان و سوننه تدا - به رگی دووه م
  - ۸- رولی زانایانی موسولمان له پیشکه و تنه زانستیبه کاندا

